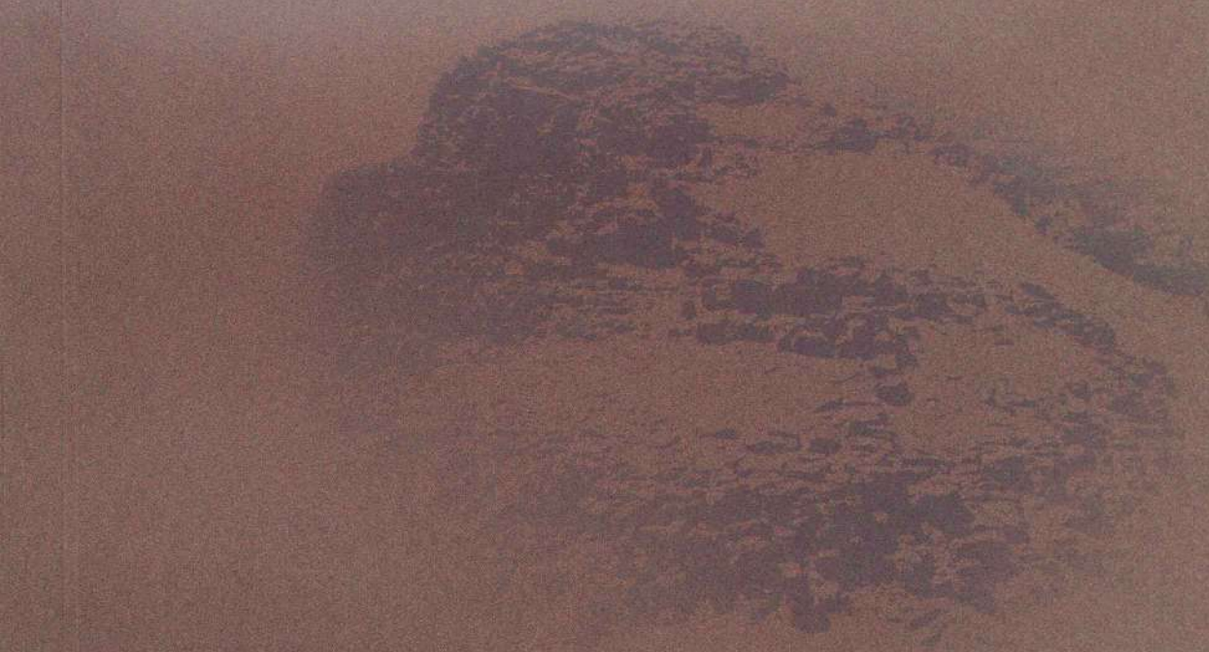
ISSN 1409-9845

НАРОДЕН МУЗЕЈ – КУМАНОВО • NATIONAL MUSEUM – KUMANOVO

ПИРАЈХМЕ PYRAICHMES

2

Start Scan Send

ПИРАЈХМЕ

PYRAICHMES

Start Scan Send

NATIONAL MUSEUM - KUMANOVO

PYRAICHMES

VOLUME II

KUMANOVO 2003

НАРОДЕН МУЗЕЈ - КУМАНОВО

ПИРАЈХМЕ

ТОМ II

КУМАНОВО 2003

Start Scan Send

Издавач
Народен музеј - Куманово

Главен уредник
Богдан Таневски

Одговорен уредник
Јовица Станковски

Уредник на Том II
Драги Митревски

Редакциски одбор од Р.Македонија:
Маргарита Бузалковска - Алексовска
Драги Митревски
Анета Светиева
Живојин Винчиќ
Јовица Станковски

Редакциски одбор од странство:
Александар Фол
Валерија Фол
Кирил Јорданов (Софија)
Никола Тасиќ
Милена Милин (Белград)

Publisher
Naroden muzej - Kumanovo

Editor in chief
Bogdan Tanevski

Executive editor
Jovica Stankovski

Editor of Volume II
Dragi Mitrevski

Editorial board from R.Makedonija:
Margarita Buzalkovska - Aleksovska
Dragi Mitrevski
Aneta Svetieva
Živojin Vinčić
Jovica Stankovski

Editorial board from aboard
Aleksandar Fol
Valerija Fol
Kiril Jordanov (Sofija)
Nikola Tasić
Milena Milin (Belgrad)

Pirajhme/vol.II/p.3-298/ Kumanovo/2003
ISSN 1409 - 9845

Томот II од зборникот "Пирајхме" е печатен со финансиска помош од Министерство за култура на Р. Македонија

Volume II from the "Pyraichmes" reader was printed with the financial support from the Ministry of Culture of the Republic of Macedonia

СОДРЖИНА
CONTENTS

Драги Митревски
Dragi Mitrevski
***О**д Јужна Морава до Вардар*
***F**rom Southern Morava to Vardar* 1

Александър Фол
Alexander Fol
***Е**тносност: Трако - Пеонската хипотеза*
***E**thnosness: Thraco – Paeonian Hypothesis* 31

Никола Тасић
Nikola Tasić
***Д**арданци и дардански супстрат*
***D**ardanians and Dardanian Substratum* 39

Кирил Йорданов
Kiril Yordanov
***T**hraco-**P**aeonica:Историческа панорама според писмената традиция*
***T**hraco-Paeonica: A Historical Overview According to the Written Tradition* 63

Milorad Stojić
Milorad Stojić
***B**aseni Južne Morave i Pčinje u vreme razvoja brnjičke kulturne grupe*
***B**asins of the South Morava and Pčinja at the Time of the Development of the Brnjica Culture* 119

Rastko Vasić
Rastko Vasić
*"**M**akedonske bronze" severno od Makedonije*
*"**M**acedonian Bronzes" North of Macedonia* 143

Румяна Георгиева
Rumyana Georgieva
***К**ерамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България и феноменът"Цепина"*
***T**he Early Iron Age Pottery from Southwestern Bulgaria and the "Tsepina" Phenomenon* 159

Petar Popović
Petar Popović
***V**ranjsko - bujanovačka kotlina i helenizacija doline Morave*
***V**ranje-Bujanovac Valley and Hellenisation of the Morava Valley* 197

Валерия Фол
Valeria Fol
***П**ространствено-времеви континуум на скалните топоси на вяра. Опит за начална реконструкция на вяра - обредност*
***S**patial and Temporal Continuum of the Rock – Cut Topoi of Faith. An Essay on a Preliminary Reconstruction of the Faith-Ritualism* 215

Јовица Станковски
Jovica Stankovski
***Т**ри мегалитни споменици во кумановскиот регион*
***T**hree Megalithic Monuments in the Region of Kumanovo* 229

Start Scan Send

Неделько Ђорђевић
Nedeljko Đorđević
Геолошко рекогносцирање терена на археолошким локалитетима у околини Куманова током 2002 године
***G**eological Reconnaissance of the Terrain on the Archaeological Localities around Kumanovo during Year 2002* *263*

Љупчо С. Ристески
Ljupčo S. Risteski
Етнографија на Ѓаволешка црква кај Вујевски Камен , Кумановско
***T**he Ethnography of the Devil Church at Vujevski Stone, Kumanovo* *281*

Ленка Трајковска
Lenka Trajkovska
Светилиште од раното бронзено доба на Градиште во с.Пелинце, кај Куманово
***A** Shrine from the Early Bronze Age of Gradište in the Village of Pelince, near Kumanovo* *289*

Киро Ристов
Kiro Ristov
Утврдувања од железното време во Скопскиот регион
***F**ortifications from Iron Age in the Skopje Region* *299*

Алексей Стоев, Пенка Стоева
Alexey Stoev, Penka Stoeva
Археоастрономическа интерпретация на скално-изсечения паметник "Татичев Камен" край с. Кокино, община Старо Нагоричане, Македония
***A**rchaeoastronomical Interpretation of the Tatičev Kamen Rock-Cut Monument near the Kokino Village, Staro Nagoričane Municipality, Macedonia* *329*

ВОВЕД - INTRODUCTION

(Кон овој избор - About this selection)

Оваа публикација(Том II-Археологија) е резултат на една убава замисла за заеднички проект, заеднички истражувања во правец на продлабочување и расветлување на проблемите на културното наследство од бронзеното и од железното време, создавани и развивани во самиот центар на Балканот или на територијата на денешна Јужна Србија, Северна Македонија и Западна Бугарија. Идејата за еден ваков проект беше безрезервно поддржана од соодветните стручњаци, оние кои во своето поле на истражување имаат видливи резултати во прилог на дадените цели на проектот. Проектот го носи работниот наслов "Пирајхме" како симбол на балканската партиципација во големите, светски историски настани, кои, пак, често значат инспирација за балканската археологија. Не случајно централен интерес на проектот е кумановскиот регион, а и самата оваа публикација е координирана од Народниот музеј од Куманово и неговиот директор Ј. Станковски. Во контекст на релациите и заемните дејствија на тракиските, дарданските и пајонски заедници, Кумановско зазема централно место и улога. Во текот на раните фази на бронзеното време, овој регион бил најсилен

This publication (Part II-Archeology) is the result of a beautiful design for a mutual project and investigation towards the deepening and enlightening of the problems of the cultural heritage from the Bronze and Iron Age, created and developed in the center of the Balkans or in the territory of the present South Serbia, North Macedonia and Western Bulgaria. The idea for such a project was enthusiastically supported by the respective specialists, that have shown substantial results in the fields relating to the aims of the project. The project has a work title "Pirajhme" as the symbol of the Balkan participation in the large, world historical events that quite often means an inspiration for the Balkan archeology. It is no accident that the Kumanovo region is of a principal interest for the project, nor that this publication has been coordinated by the National Museum of Kumanovo and its Director J. Stankovski. In the real context of community relation among Trachian, Dardanian and Pajonic communities, Kumanovo has a central place and role. During the early phases of the Bronze Age the strongest expression

израз на сеопштото централнобалканско етнокултурно единство. Кон крајот на бронзеното време и во текот на преодниот период, Кумановско најпрво се јавува како главен пренесувач на придобивките од развиениот егејски југ кон север, а подоцна како главна станица на патот на продорот на подунавско - централнобалканските култури кон југ. Во текот на железното време, пак претставувал територија на најсеверните Пајони - Агријаните и, како таква, имал улога на вистинска културна спојка мегу тракиските заедници на исток, дарданските на север и пајонските на југ.

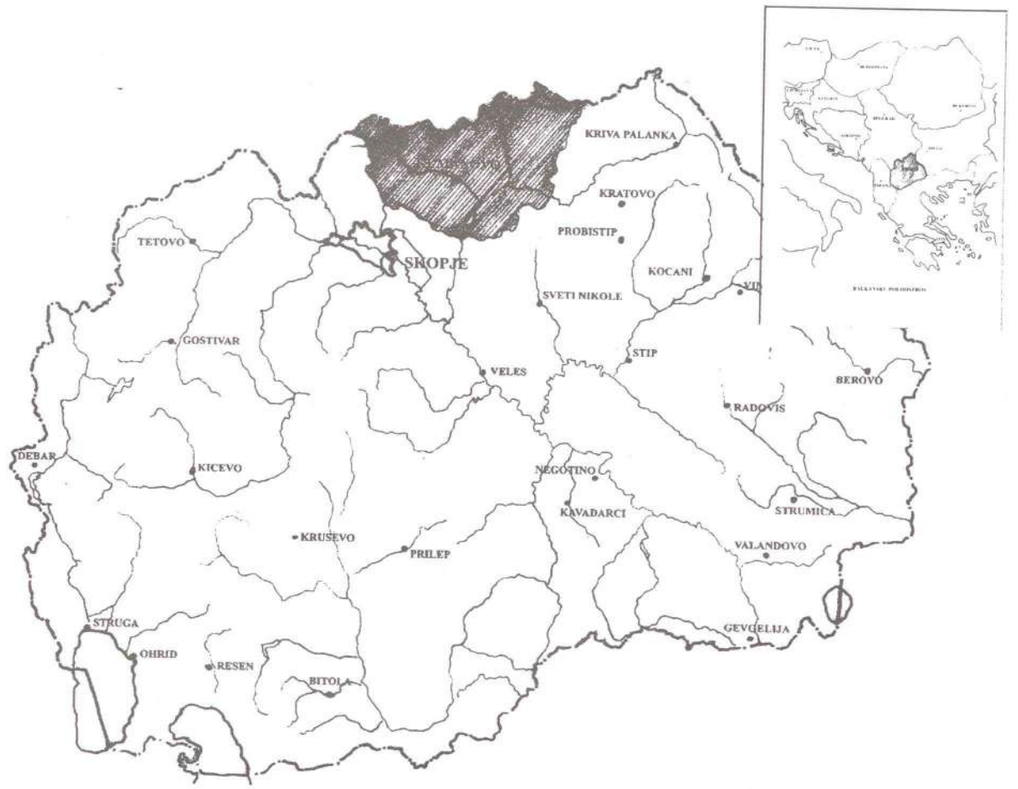
Авторските текстови за оваа публикација се печатени на јазикот на кој се доставени до издавачот, со паралелен превод на англиски јазик.

д-р Драги Митревски

of the overall central Balkan ethno-cultural unity was to be found in this region. By the end of the Bronze Age and during the transitional period, the Kumanovo area was the region where the knowledge of the developed Aegean south was transferred towards the north and later it was the main station of the intrusion of the Donau-central Balkan cultures towards the south. During the Iron Age, it was the territory of the far northern Pajoni-Agrianes, and as such, had the role of the true cultural connecter among the Trachian communities on the east, Dardanian on the north and the Paionic on the south.

The texts of all the authors for this publication are printed as they were delivered to the publisher, with a parallel translation in English.

Dr.Dragi Mitrevski

РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

REPUBLIC OF MACEDONIA

КУМАНОВСКИ РЕГИОН
KUMANOVO AREA

д-р Драги Митревски
Филозофски факултет, Скопје

Dr.Dragi Mitrevski
Faculty of Philosophy, Skopje

UDC:903-03(497)"637/638"

ОД ЈУЖНА МОРАВА ДО ВАРДАР
археолошки параметри за бронзеното и за железното време

FROM SOUTHERN MORAVA TO VARDAR
Bronze and Iron Age archaeological parameters

Кога во еден наслов што претставува чиста географска одредница се зборува за археолошки показатели, ставени во поднаслов, таа ситуација сугерира примарност на географијата или дека археологијата и културните вредности се условени од самата географија. Токму тоа е суштината на оваа анализа којашто тргнува од географијата како пресудна рамка за појавата и за развитокот на одредени културни манифестации.

Културното минато на Балканот е одбележано и директно условено од мошне јасната етногеографската поделеност на: илирски запад, тракиски исток, хеленски југ и на една централнобалканска зона помеѓу овие три света, од Дунав на север до Егејското Море на југ. Овој, последниот регион го населувале заедници (Трибали, Дарданци, Пеонци) кои по своите културни особености се издвојуваат од Илирите, Тракијците или Хелените, иако, во подоцнежниот историски развиток јасно инклинирале, првите кон исток, вторите кон запад, а третите кон југ.

Во својата протоисториска развојна фаза (во текот на бронзеното време) заедниците од овој регион најјасно ја покажуваат својата меѓусебна сродност, во рамки на единствениот

When a title represents a certain geographical sense and the subtitle speaks of archaeological indicators, it suggests primarity of geography, or to be more precise, archaeology and other cultural values are conditioned by geography it self. That is the actual essence of this analysis that starts with geography as a basic frame for the appearance and development of certain cultural manifestations.

The cultural past of the Balkan has been marked and directly conditioned by the clear ethno-geographical division: Illyrian west, Thracian east, Hellenic south and one Central-Balkan zone between these three worlds, from Danube at north to the Aegean Sea at south. The last mentioned region used to be habitated by communities (Tribales, Dardanians, Paionians), which are different from the Illyrians, Thracians or Hellenians by their cultural characteristics, although during the following historical development they have all inclined: the first ones toward east, second ones toward west and the last ones toward south.

During the protohistorical development phase (Bronze Age) the communities of this region clearly show their resemblance in the frames

централнобалкански културен комплекс. При тоа, археологијата, лингвистиката и историјата се повеќе го истакнуваат нивното заедничко потекло и нивната припадност кон т.н. дакомизијско етнокултурно и јазично јадро.

Железното време, пак, како клучна етапа во конечното формирање и разграничување на сите палеобалкански народи и племиња, претставувал период на целосна оформеност и јасна етнокултурна физиономираност и за спомнетите заедници од централнобалканската зона. Тоа, всушност,било единственото време кога овие заедници непречено можеле да ги негуваат и најсилно да ги експонираат своите сопствени културни вредности.

Поминувајќи по патот на вакviот етнокултурен развиток споменатите балканските заедници во голема мерка биле условени од специфичната централнобалканска географија. Овој регион, како ниеден друг на Балканот, претставува подрачје најсилно изложено на влијанија од сите четири страни. Во него се допирале и вкрстувале елементи како од тракискиот исток така и од илирскиот запад, а бидејќи низ него поминува главната природна комуникаци по линијата север-југ или по долината на реките Морава и Вардар, уште посилни се контактите, од една страна со карпатско-подунавскиот север и од друга со егејскиот југ.

Сите тие влијанија од страна, во одделни периоди претставуваат убави освежувања на локалните културни вредности, додека во одделни фази кај одредени заедници одиграле пресудна улога во нивниот натамошен културно историски развиток. Во таа смисла, влијанијата од север и од југ, секогаш играле позначајна улога, подлабоко и потрајно биле имплементирани во локалните средини и со тоа далеку повеќе влијаеле врз натамошниот развиток на централнобалканските заедници.

of the so-called Central-Balkan cultural complex. Archaeology, linguistics and history are continuously proving their common origin and appertain to the Daco-Moesian ethnocultural and linguistic core.

The Iron Age, as a most significant phase in the final forming and bordering of all Paleobalkanic populations and tribes, also presented a period of total maturing and clear ethno-cultural physiognomy for the mentioned communities from the Central-Balkan zone. That was actually the only time when these communities could freely cultivate and show their own cultural values.

During this ethno-cultural development, the previously mentioned Balkan communities were mostly conditioned by the specific Central Balkan geography. This region like no one on the Balkan represents the most influenced place from all four sides. Elements from the Thracian east, as well as from the Illyric west crossed through it. Due to the crossing of the most important natural communication line, going north-south, or through the valley of Morava and Vardar River, stronger are the contacts, from one side with the Carpathyan-Lower Danube region at north, and from other with the Aegean south.

All those indirect influences in certain periods represent fine refreshments for the local cultural values, as well as for some communities in particular periods they were crucial for their further cultural and historical development. The influences from north and south have always had an important role, and were deeply implemented in the local areas , that have contributed in the further development of the Central Balkan communites.

Во зависност од географската позиционираност, соодветните региони биле посилно изложени или на влијанијата од југ по долината на Вардар или на влијанијата од север по долината на Морава. Така, во Македонија, поприсутни се елементите од југ, од Егејскиот Басен, додека во Србија поприсутни се влијанијата и елементите од север, од Карпатско подунавскиот Басен. Во оваа смисла, доколку инсистираме на најекспонирана област на влијанијата од двете страни тоа е секако областа помеѓу реките Јужна Морава и Вардар или врањско-прешевско - кумановското подрачје. При тоа, колку е Кумановско тесно поврзано и отворено кон Скопската Котлина и кон долината на реката Вардар толку е врањско - прешевската област поврзана со долината на реката Морава и свртена кон север.

Ваквите географски параметри во целост ги изразуваат и условуваат културните релации кои важат, готово, за сите етапи од бронзенодопскиот и железнодопскиот развиток на заедниците од централното балканско подрачје.

Бронзеното време е многу помалку истражен период во однос на железното време. Во оваа смисла, со посебна чувствителност се одликуваат низата се уште отворени прашања за вреднувањето на ранобронзенодопската култура во овој дел на Балканот. Така, се уште не е, на задоволителен начин, решено прашањето за почетоците на бронзеното време. Не постојат материјални репери за фиксирање на крајот на енеолитот и почетокот на бронзеното време, како ни доволно податоци за откривање на поцврсти релации со подобро документираните ранобронзенодопски култури во соседните подобро документирани области

Depending on the geographical position, the regions were directly exposed to the influences from the south by the valley of Vardar River, or to the ones from the north by the valley of Morava. That is why in Macedonia are more present elements from south, from the Aegean basin. In Serbia, are noticeable the influences and elements from the north, from the Carpathyan-Lower Danube basin. This tells us that the most influenced of all is the area between south Morava and Vardar, or to be more precise, the Vranje - Preševo-Kumanovo region. As much as the Kumanovo region is connected and opened to the Skopje and Vardar valley, so is the Vranje - Preševo area connected to the valley of Morava and is turned towards north.

These geographical parameters completely condition and show the cultural relations which are valid for all Bronze and Iron Age phases of the development of Central Balkan communities.

The Bronze Age is a far more weekly explored period compared to the Iron Age. That is why many opened questions concerning the valuation of Early Bronze Age culture in this part of the Balkan are considered with great sensibility, so we are not satisfied with the answers about the beginnings of the Bronze Age. There are no material landmarks to help us fixate the end of Chalcolith and the beginning of the Bronze Age, as well as enough information about revelation of firmer relations with the better documented Early Bronze Age cultures with the neighboring areas in the East or South Balkan.

Start Scan Send

од Источен или Јужен Балкан.

Неоспорна е детерминацијата на познатите централнобалкански културни групи на раното бронзено време, посебно издвојувањето на групата Бубањ Хум III, која, според постоечките археолошки параметри би требало да го покрива и врањско - прешевско - кумановското подрачје.[1] Меѓутоа, се уште не се доволно познати нејзините територијални и хронолошки рамки. Одамна откриените наоди од Скопско Кале не се доволни за попрецизна определба на нејзината јужна граница, поточно, за утврдување на релациите со соседните области на југ, посебно со сродната на неа т.н. Арменохори или Пелагониска група.[2] Од друга страна, со исклучок на наодите од повеќеслојните населби - телови во грчкиот дел на Повардарјето, не е познат друг археолошки материјал од раното бронзено време по долината на реката Вардар, како ни од источните делови на Р Македонија. Сето ова не обврзува на одредена претпазливост со оглед на можноста во иднина по долината на реката Вардар и на исток од неа да се појават елементи за уште една локална група во рамките на единствениот централнобалкански комплекс на раното бронзено време, која секако би требала да биде културно позиционирана помеѓу Бубањ Хум III и Арменохори . Ако на ова се додаде и готово целосното непознавање на вредностите на раното бронзено време на Косово, тогаш е сосема логичен интересот за секој нов археолошки наод од тој период откриен во овој дел на Балканот.

Во ваков контекст, пред десетина години се вршени истражувањата на локалитетот Градиште во Пелинце кај Куманово. Искулучителните културни појави откриени при тоа, иако сеуште

[1] Garašanin M. 1979; Garašanin M. 1982
[2] Gočkova-Slavska P. 1955

The determination of the well known Central Balkan Early Bronze Age cultural groups is indisputable, especially the separation of the Bubanj - Hum III, which according to the existing archaeological parameters should cover the Vranje - Preševo - Kumanovo area[1]. However, it's territorial and chronological frames still remain unknown. The discovered artifacts on Skopsko Kale do not offer us enough information to precisely determine the south border, to explain more accurately, to determine the relations with the neighboring areas at south, especially with the one alike - the so called Armenohori or Pelagonian group[2]. On the other hand, beside the findings from the multi layered settlements - Tells, in the Greek part of the Vardar valley, no other Bronze Age archaeological material is known to us as well as from the eastern parts of Republic of Macedonia. All of this obliges us to a certain precaution concerning the possibility of finding elements from another local group by the Vardar valley and east from it in the frames of the unique Central Balkan complex in the early Bronze Age that should of course, be culturally positioned between Bubanj – Hum III and Armenohori.

If to this we add the total ignorance concerning the values of the early Bronze Age in Kosovo, then the interest about every new early Bronze Age archaeological finding discovered in this part of the Balkan is totally logical. In this context, ten years ago explorations have been carried out on the Gradište site in Pelince near Kumanovo. The excep-

[1] Garašanin M., 1979; Garašanin M., 1982
[2] Gočkova-Slavska P., 1955

не се публикувани во целост, веќе го афирмираа ова наоѓалиште како еден од најзначајните археолошки локалитети во регионот и секако најсилен пункт од раното бронзено време во овој дел на Балканот. [3]

Локалитетот Градиште во селото Пелинце се наоѓа на 18 километри на север од Куманово во долината на реката Пчиња, поточно на нејзиниот лев брег на местото каде што во неа се влева помалата река Бистрица. Тој претставува комплексно археолошко наоѓалиште со населбински слоеви од раното бронзено време, од раното железно време и од раната антика, но и со издвоен култен простор - светилиште од раното бронзено време. На самата населба вршени се контролни сондирања, додека светилиштето е во целост систематски истражено. Наодите од раното бронзено време се поврзуваат со најстарите населбински слоеви, но најмногу со откритијата на просторот - светилиште (Сл.1).

Светилиштето е, всушност, главната посебност на овој локалитет, засега единствен археолошки пункт од тој вид и од тоа време, истражуван во овој дел на Балканот. Лоцирано е во непосредно продолжение на југ од населбата долж карпестиот срт, кој што се спушта од населбата на самото Градиште кон коритата на реките Пчиња и Бистрица. Претставува природно лимитиран простор на кој, несомнено, се изведувале одредени култно ритуални дејствија. Откриените археолошки ситуации претставуваат мошне јасни остатоци од тие дејствија,

[3] Trajkovska L. 1999 ; Mitrevski D. 2001, 71-86; Поопширна информација за резултатите од ископувањата на светилиштето во Пелинце во трудот на Л. Трајковска, во истава публикација .

tional cultural artifacts that have been discovered during the excavation, although still not fully published, have already affirmed this site as one of the most important in the region and surely the strongest early Bronze Age point in this part of the Balkan.[3]

The Gradište site in the Pelince village is placed 18 kilometers north of Kumanovo in the valley of the Pčinja River, on it's left shore, on the spot where the smaller river Bistrica flows into it. It represents a complex archaeological site with early Bronze, Early Iron Age and early Antique settlement layers, but with a separated early Bronze Age cult space-sanctuary. On the settlement it self, probe sondages have been carried out, and the sanctuary was completely explored. The early Bronze Age findings are connected to the oldest settlement layers, but mostly to the findings in the sanctuary (Fig. 1).

The sanctuary actually is the main pecularity of this site presenting the only archaeological point from that type and period explored in this part of the Balkan. It is located very near, south of the settlement along the rocky crest going down from the settlement on the Gradište it self toward the river beds of Pčinja and Bistirica Rivers. It represents a naturally limited space on which undoubtedly certain cult – rituals have been carried out. The discovered archaeo-

[3] Trajkovska L., 1999; Mitrevski D., 2001, 71-86; Further information about the Pelince sanctuary excavation results can be found in the work of L. Trajkovska, in the same publication.

Start Scan Send

Сл.1. Избор на поедини наоди од Светилиштето во Пелинце кај Куманово

Fig. 1. Few findings from the Sanctuary in Pelince near Kumanovo

а богатсвото на наоди овозможува доволно прецизна хронолошка и културна определба.

Светилиштето го сочинуваат една централна кружна површина - вид олтар и повеќе групации на предмети оставани во плитко оформени јами во вдлабнатините и во природните засеци во околниот карпест терен. Олтарната површина имала пречник од 6 метри и била оформирана од ситни камења и глина врз зарамнета природна карпа. Врз неа е документиран силен слој на горење во кој е откриен, меѓу другото, и згура или остатоци од ритуално топење на одреден вид руда. Хемиските и петрографските анализи покажаа дека се работи за специфичен вид на руда, која ја има во околината на Пелинце, а која на одредена температура се топи и при тоа ослободува голема количина на чад и одредени визуелни ефекти.

Најчести наоди се различните керамички садови, но се откриени и глинени тегови, камени и коскени алатки, теракотни скулптурки и друго. Сите тие се јавуваат, најчесто, како засебни групации на наоди оставани на различни места во близина на олтарната површина. Несомнено се работи за ритуални дарови оставани во наменски оформените плитки јами, во самите природни засеци на карпестиот терен .

Многу од културните појави и од археолошкиот материјал откриен во Пелинце наоѓаат свои аналогии во балканските манифестации на раното бронзено време, меѓутоа никаде не се откриени во таков контекст и во толку изворна положба. Најблиските аналогии на наодите од Пелинце се откриваат во керамиката од групата Бубањ Хум III, посебно во бокалите, во пехарот на празна конична нога украсен со врежани триаголници исполнети со убоди и особено во најбројната форма на кантаровидни садови.

logical situations represent very clear remains of those activities and the richness in findings allows enough precise chronological and cultural definition.

The sanctuary consists of one central round surface-type of altar and few groups of objects left in shallow pits, grooves and natural cuttings in the surrounding rocky area. The altar surface used to have a 6 meter radius and was made of tiny stones and clay on top of naturally flat rock. A strong burned layer has been documented on top of it where slag and other remains of ritual ore melting were documented. The chemical and petrography analysis showed that it is a specific type of mineral that can be found near Pelince. When melted, the mineral releases great quantity of smoke and certain visual effects.

Most common findings are some ceramic vessels, but there are also clay weights, stone and bone tools, terracotta figurines, etc. All these can be seen as separate groups of findings left in different places near the altar surface. Many of the cultural appearances and archaeological material discovered in Pelince have their analogies in the Balkanian manifestations of early Bronze Age, but they have nowhere else been uncovered in a similar context and so authentic position. The closest analogies of the Pelince findings are uncovered in the ceramics of the Bubanj-Hum III group, especially in the jars, cup on a hollow conical leg decorated with incised triangles filled with strings and especially the numerous kantharos like vessels.

Through these findings, Pelince can be easily connected to the known gra-

Во таква ситуација најчесто се користат податоците од соседните културни региони, и тоа на север, од територијата на т.н. Параќинска група и на југ од пелагониските (т.н. Арменохори) наоѓалишта или, воопшто, од наодите од средното бронзено време во Македонија. Во оваа смисла најчесто поставуваните прашања се однесуваат на границите (територијални и хронолошки) на Параќинската група и на нејзиниот однос со подоцнежните културни појави по долината на реката Јужна Морава и со оние на Косово, поточно со т.н. група Доња Брњица.[11] Притоа, многу помалку се смета на можноста за постоење на една посебна среднобронзенодопска група, поточно, на една помлада фаза во еволуцијата на претходните ранобронзенодопски локални вредности. Таа во секој случај би била директен наследник на групата Бубањ Хум III, но уште повеќе поврзувач со помладата фаза од т.н Арменохори група или со средното бронзено време по долината на реката Вардар.

and the Pelagonian sites (Armenohori) at south. The most commonly asked questions in this context are about the borders (territorial and chronological) of the Paraćin group and it`s relationship with the later cultural appearances by the valley of south Morava and Kosovo that is to say with the so-called "Donja Brnjica" group.[11] That`s why we cannot lean on the fact of the existence of a special Middle Bronze Age group, to be more precise of a younger phase in the previous Early Bronze Age local values evolution. However it would be a direct successor of the Bubanj-Hum III group and also a connector to the younger phase of the so-called Armenohori group with the Middle Bronze Age by the Vardar valley.

Сл.2. Дел од наодите од Прибовце-Лопате кај Куманово

Fig. 2. Some of the findings from Pribovce-Lopate near Kumanovo

[11] Тасић Н. 2001, 9-11

[11] Tasić N. 2001, 9-11

На ова наведуваат најблиските паралели на наодите од Лопате-аналогните појави од "Градина" во Демир Капија, како и сродни наоди од поедини среднобронзенодопски населби во грчкиот дел на Македонија (Archondiko) или од населбите во рамки на Арменохори групата во Пелагонија (најповеке на Тумба-Радобор).[12]

Во секој случај, наодите од Прибовце-Лопате, иако недоволни за посериозни заклучоци, сепак зборуваат за нова етапа, која одговара на времето по XVIII век пр.н.е до, некаде околу, 1400 година пр.н.е, и тоа како период на натамошен непречен локален развиток на основите на претходната т.н. Бубањ Хум III група. Исто така, тие несомнено упатуваат на се поизразена културна отвореност и ориентираност на кумановскиот регион кон југ, што ќе биде уште поевидентно во следниот период на доцното бронзено време.

Доцното бронзено време, иако не може да се документира на задоволителен начин, повторно поради малиот број археолошки истржувања, сепак возможно е барем грубо да се одредат неговите хронолошки рамки и неговите основни културни вредности.

Почетоци на доцното бронзено време би требало да се поврзат со навлегувањето на првите микенски наоди во овој дел на Балканот. Тоа би значело дека времето на познатите микенските мечеви од Игларево, Тетово или од Маркова Сушица, Скопско би требало да го третираме како време на веќе востановени доцнобронзенодопски критериуми. Од друга страна, крајот на бронзеното време го определува навлегувањето на посевернте културни вредности кон југ, по-

Here lead us the closest parallels from the findings from Lopate - the analogue appearances from "Gradina" in Demir Kapija, as well as the familiar findings from certain Middle Bronze Age settlements in the Greek part of Macedonia (Archondiko) or from the settlements in the frames of the Armenohori group in Pelagonia (mostly in Tumba-Radobor).[12]

The findings from Pribovce-Lopate although insufficient for serious conclusions, still speak of a new phase that suits the period after 18 century BC till the 1400 year BC - a period of continuous local development of the previous Bubanj-Hum III group basis. Also they undoubtedly direct us to a stronger cultural transparency and orientation toward the Kumanovo region at south, which will be more evidently in the next Late Bronze Age period.

The Late Bronze Age, which also can not be well documented because of a small number of excavations. However, it is possible to roughly tell its chronological frames and certain basic cultural values.

The beginnings of the Late Bronze Age should be connected to the breakthrough of the first Mycenaean findings in this part of the Balkan. This means that the time of the well known Mycenaean swords from Iglarevo, Tetovo or Markova Sušica-Skopje, should be treated as a time of already established Late Bronze Age criteria. On the other hand, the ending of the Bronze Age is the period of the north cultural va-

[12] Праисторија на Македонија (Praehistory in Macedonia) 1976, (Kathalog): Papaeftimiu A.-Pilali A. 1997, 85, fig.63-66

[12] Праисторија на Македонија (Praehistory in Macedonia) 1976, (Kathalog); Papaeftimiu A.-Pilali A. 1997, 85, fig.63-66

точно навлегувањето на елементите од т.н Брњица II културата кон југ, низ Јужна Морава во Скопско (Клучка-Хиподром) и по долината на Вардар, до спалените доцнобронзенодопски населби во Долното Повардарје (Вардино, Кастанас, Вардаровца). На овој начин, времето од околу 1400-1100 година пр.н. е. може со голема известност да се третира како последна етапа на бронзеното време во регионот меѓу Јужна Морава и Вардар.

Во овој период по долината на реката Вардар, се физиономираат карактеристични вредности на една локална култура околу централното наоѓалиште - некрополата и населбата во Уланци кај Градско.[13] Во оваа група значајна улога имаат елементите или придобивките од егејското доцно бронзено време. Нејзини најзначајни манифестации се: погребувањето со згрчена инхумација во гробови-цисти, карактеристичната мат сликана керамика и локалните копии на микенски форми на садови. Како најсеверното подрачје на простирање на овие вредности, во сегашниот степен на истраженост, се појавува Скопската Котлина (Долно Соње, Говрлево, Варвара). [14]

Иако органски поврзан со Скопската Котлина, за Кумановскиот регион се сметаше дека во доцното бронзено време не бил во потесни релации со истовремената повардарска култура. Напротив, на основа т.н. брњички елементи во материјалот од одделни градински населби во Врањско - прешевската долина (Градина-Љаник, Градина -Свињиште, Градиште Кончуљ, Ресуља - Лучане, Градиште-Прибој и слично)[15] се сметаше дека и Кумановско треба да влегува во границите на т.н. група Доња Брњица.

Со најновите истражувања на повеќе наоѓалишта во околината на Лесковац, по Јужна Морава но и во Кумановско станува се по очигледно дека територијата на брњичаката група се ширела од Пирот на исток (Мацилка, Селиште-Велика Лукања)[16] до Косово (Игларево, Граштица, Д. Брњица, Карагач, Танеш Дол),[17] поточно до Рогово и Варош-Урошевац на запад и до рашката област (Делимеге, Дојевиќи, Латинско Гробље-Глоговац) на северо-запад.[18] При тоа долниот тек на реката Јужна Морава го претставува централно-матично подрачје.

Во регионот, пак, на горниот ток на Јужна Морава до Вардар или врањско - прешевско - кумановската област типичните елементите на Брњичката култура од доцното бронзено време не се толку силно изразени. Напротив, во овој регион присутни се одредени елементи од доцното бронзено време на Повардарјето и од Егејска Македонија, а непостоењето на брњички погребувања уште повеќе ја отежнува културната детерминација на доцното бронзено време како типично брњичка.

Во секој случај, во сегашниот степен на истраженост, евидентно е поизразеното присуство на елементи на т.н. Брњичка култура во овој регион дури во нејзината втора - помлада развојна фаза Брњица II(според М. Стојиќ).[19] Во тоа време (крај на XII

lues penetration toward south, to be more precise, the breakthrough of the elements of the so-called Brnjica II culture toward south, through south Morava in Skopje (Klučka - Hipodrom) along the Vardar valley to the burned Late Bronze Age settlements in Lower Vardar valley (Vardino,Kastanas,Vardarovca). This is how the period between 1400-1100 BC can be treated as final stage of the Bronze Age in south Morava and Vardar region.

This is the period when along the Vardar valley all the characteristic values of one local culture around the central site, necropolis and the settlement in Ulanci near Gradsko were formed.[13] Important roles in this group have the elements of the Aegean Late Bronze Age. Its most important manifestations are the crouched inhumations in graves-cysts, the characteristic mat painted ceramics and the local copies of Mycenaean vessel types. The most northern area in the present stage of exploration is the Skopje valley (Dolno Sonje, Govrlevo, Varvara). [14]

Although organically connected to the Skopje valley, the Kumanovo region has never been considered to be close related to the current Vardar culture during the Late Bronze Age. On the contrary, based on the so-called Brnjan elements found in the material of certain settlements in the Vranje - Preševo valley (Gradina - Ljanik, Gradina-Svinjište, Gradište - Končulj, Resulja-Lučane, Gradište - Priboj etc.)[15] it has been considered that Kumanovo should also enter the borders of the so-called Donja Brnjica group.

With the latest explorations on many sites near Leskovac along the Morava valley and Kumanovo more obvious becomes the fact that the territory of the Brnjica has spread from Pirot at east (Madzilka, Selište - Velika Lukanja)[16] to Kosovo (Iglarevo, Graštica, D. Brnjica, Karagač, Taneš Dol),[17] to be more accurate, to Rogovo and Varoš–Uroševac at west and Raška area (Delimege, Dojevići, Latinsko Groblje-Glogovac)at north-west.[18] The central area presents the Lower South Morava flow.

In the region of the Upper South Morava flow to Vardar or the Vranje - Preševo - Kumanovo area the typical Late Bronze Age Brnjan culture elements were not very accented. On the contrary, in this region Late Bronze Age elements of the Vardar valley and Aegean Macedonia are present and the non-existence of Brnjan burials makes the cultural determination of the Late Bronze Age as typically Brnjan almost impossible.

However, in the present degree of exploration the presence of so-called Brnjan culture elements is evident even in its second – younger development stage - Brnjica II (according to M. Stojić).[19] During that

[13] Mitrevski D. 1997, 26-70; Mitrevski D. 1998, 449-456

[14] Mitrevski D. 1997,Nek.Kat.N.26,293 . За време истражувањата на неолитската населба во Церје - Говрлево и во Варвара инцидентно се откриени мат сликани садови и други манифестации од типот на Уланци. Наодите се наогаат во Музејот на Град Скопје, а за информациите должам благодарност на археолозите Киро Ристов и Милош Билбија.

[13] Mitrevski D., 1997, 26-70; Mitrevski D., 1998, 449-456

[14] Mitrevski D., 1997, Nek.Kat. No. 26, 293. During the excavations of the Neolithic settlement at the sites Cerje -Govrlevo and Varvara mat painted vessels and other manifestations of Ulanci type were casually discovered. The findings are placed in the Museum of Skopje. I'm indebted to the archaeologist Kiro Ristov and Milos Bilbija for the information's.

[15] Стојић М.2001, 17-30; Булатовић А. 164-168
[16] Јефтић М.1990; Пејић П. 2001, 179-217
[17] Luci K. 1998, 118-119
[18] Летица З. 1981; Летица З. 1979, 73-75
[19] Стојиќ М..2001,36

[15] Stojić M., 2001, 17-30; Bulatović A., 164-168
[16] Jeftić M.1990; Pejić P. 2001, 179-217
[17] Luci K. 1998, 118-119
[18] Letica Z. 1981; Letica Z. 1979, 73-75
[19] Stojić M..2001,36

и XI век пр.н.е.) јасно е документиран пробивот на брњичката култура кон југ низ Врањско - прешевската котлина, по долината на реката Пчиња, кон Повардарјето и Егејот. Велиме пробив, бидејќи брњичките манифестации во овој период се јавуваат секогаш заедно со мноштвото елементи од другите посеверни култури како: Медијана I, Белегиш II, Гава, кои, пак, се елементи пристигнати од страна и во централното брњичко подрачје (долниот тек на Јужна Морава)[20].

Да се вратиме на доцното бронзено време во Кумановско, каде што во последните години се откриени поедини нови моменти кои значително влијаат врз вреднувањето на културните релации во регионот мегу Јужна Морава и Вардар.

На локалитетот Долинец во Стрновац, десетина километри на север од Куманово во долината на реката Пчиња, во 2001 и 2002 година беа вршени истражувања на тумуларна некропола од железното време.[21] Досега се испитани два тумула со материјал, главно од пораните фази на железното време. Но, покрај тоа, беше откриен и карактеристичен мат сликан кантарос од типот на Уланци керамиката, како гробен прилог во централниот гроб од постариот Тумул I (Сл.3.). Погребувањето во овој гроб било изведено со ритуал и на начин како и во повардарските некрополи од крајот на бронзеното време - со згрчена инхумација. Уште повеќе, овој гроб го претставува најстарото, примарно погребување во тумул од типот на т.н.

[20] Стојић М..200,1-21; Булатовић А.2001 164-168
[21] Истражувањата ги изведува Музејот во Куманово под раководство на Ј. Станковски на кого му благодарам за информациите и пристапот до документацијата

period, (end of XII and XI century) penetration of Brnjan culture toward south through the Vranje-Preševo valley, along the Pčinja valley to the Vardar valley and the Aegea has been clearly documented. We say penetration, because the Brnjan manifestations in this period always show up together and with many other northern cultures elements like: Medijana I, Belegiš II, Gava, which are elements coming from the side and in the central Brnjan area (lower flow of South Morava). [20]

Late Bronze Age in Kumanovo represents a period that has given us certain new moments that have influenced our cultural relation valuing in the region between South Morava and Vardar.

On the Dolinec site in Strnovac, 10 kilometers north of Kumanovo in the valley of Pčinja River, in the year 2001 and 2002 several excavations have been carried out on an Iron Age tumular necropolis.[21] Two tumuli rich in Iron Age material have been explored so far. Beside that, a characteristic mat painted kantharos similar to the Ulanci ceramics was uncovered as a grave contribution in the central grave of the older Tumulus I. (Fig. 3) The burial in this grave was done with a ritual and in a way just like in the Vardar necropolises from the end of the Bronze Age - crouched inhumation. Even more, this grave represents

[20] Stojić M., 200, 1-21; Bulatović A., 2001, 164-168
[21] The excavations were carried out by Museum of Kumanovo, under guidance of J. Stankovski to whom I'm indebted for the information's and access to the data.

Сл.3 Тумул I во Стрновац со мат сликана керамика од централниот гроб
Fig. 3. Tumulus I in Strnovac and mat painted kantharos from the central grave

двојни тумули, карактеристични за македонската територија (Висои - Беранци, Вергина, Орлови Чуки - Стар Караорман) и за времето на иницијалното воведување на тумуларниот начин на погребувања во Македонија, поточно на самиот почеток на т.н. македонска серија на Тумули (XII-XI век пр.н.е).[22]

Овој наод на индикативната повардарска мат сликана керамика не е единствениот примерок откриен на север од Повардарјето. Од локалитетот Ресуља во Лучане, кај Бујановац - населба од преодниот период меѓу бронзеното и железно време (XII-X век пр.н.е) потекнува уште еден наод на мат сликан кантаровиден сад како оној од Стрновац[23].

Ова е најкарактеристичниот тип и најчестата форма во повардарската керамографијата од крајот на бронзеното време. Најдобро е позната преку наодите од некрополите во Средно Повардарје (Уланци, Водоврати, Стоби, Бежанија)[24] или преку населбинските наоди од Долно Повардарје (Вардарски Рид-Гевгелија, Чаушица, Вардино, Кастанас, Вардаровца, и др.)[25].

Следниот новоистражуван локалитет во Кумановско е Татиќев Камен во село Кокино. Не навлегувајќи во детали околу позицијата, карактерот на локалитетот и во резултатите од теренските работи во 2002 година, на што, во истото ова списание е посветен посебен труд, ќе ги разгледаме само глобалните белези на откриениот материјал. Се чини дека

[22] Mitrevski D. 1997, 102 -110
[23] Булатовиќ А. 2001, Табла 1-1
[24] Mitrevski D. 1997, Sl.12,50
[25] Mitrevski D. 2001, Fig. 6, 20, Casson S. 1926 , Fig.33,34,41; Heurtley W.A. 1939, Fig 413, 421, 422, 433,434,455 ; Hochstetter A. 1984 , Schicht 16-14

the oldest primary tumulus burial of the "double tumulus" type, typical for the Macedonian territory (Visoi-Beranci, Vergina, Orlovi Čuki - Star Karaorman) and for the period of initial implementation of tumulus type burials in Macedonia, to be more precise, at the beginning of the Macedonian tumulus serial (XII-XI century BC).[22]

This finding of Vardar mat painted ceramics is not the only sample discovered north of the Vardar valley. Another finding similar to the one from Strnovac dated (XII-X century BC) was uncovered at the Resulja site in Lučane near Bujanovac - a Transitional period settlement dated between the Bronze and Iron Age.[23]

This is the most typical type and form in the Vardarian ceramography from the end of the Bronze Age. It is known best from the Middle Vardar valley necropolis findings (Ulanci, Vodovrati, Stobi, Bežanija)[24] or from the Lower Vardar valley settlement findings (Vardarski Rid - Gevgelija,Ćaušica, Vardino,Kastanas,Vardarovca, etc.).[25]

The following explored site in Kumanovo is Taticev Kamen in Kokino village. Not analyzing the details about the position, character of the site and excavation results in the year 2002, (things that have been extremely well explained in this publication), we shall only examine the excavated materi als global marks.

[22] Mitrevski D., 1997, 102 -110
[23] Bulatović A., 2001, Pl. 1-1
[24] Mitrevski D., 1997, Fig. 12 ,50
[25] Mitrevski D., 2001, Fig. 6, 20; Casson S., 1926, Fig. 33, 34, 41; Heurtley W.A., 1939, Fig. 413, 421, 422,433,434,455 ; Hochstetter A.,1984,Schicht 16-14

токму наодите од Татиќев Камен - Кокино ја даваат најдобрата слика за карактерот на доцното бронзено време, како во Кумановско, така и во северните области по Пчиња до Јужна Морава (Сл.4).

Меѓу материјалот од Кокино не е застапена карактеристичната канелирана керамиката од посеверните балканските типови (Белегиш II - Гава), што веднаш упатува на постаро време од фазата Брњица II во Јужно Поморавје или од наодите во соседната некропола во Клучка - Хиподром кај Скопје.[26] Од друга страна, формите на садовите, профилацијата, типовите и позицијата на рачките иако одржуваат одредени традиционални вредности од средното бронзено време во Македонија, но и во Поморавјето, сепак не се јавуваат во типичен среднобронзенопски манир.

Одделни директни паралели го поврзуваат Кокино со доцнобронзенодопските некрополи по Среден Вардар или со истовремените населби по Долен Вардар (кантароси со прекршени рачки, длабоки чинии со остра профилација, амфоровидни садови со хоризонтални рачки, декорација со врежани триаголници, издолжени камени острилки продупчени во горниот дел и сл.). Во исто време неспорни се и паралелите со пораниот брњички материјал (Стратум I на Хисар - Лесковац), (амфоровидни садови од типот т.н. брњички урни со пластичен прстен од внатрешната страна на ободот, длабоки здели со "S" профилација, шолји со високи рачки и т.н.).[27]

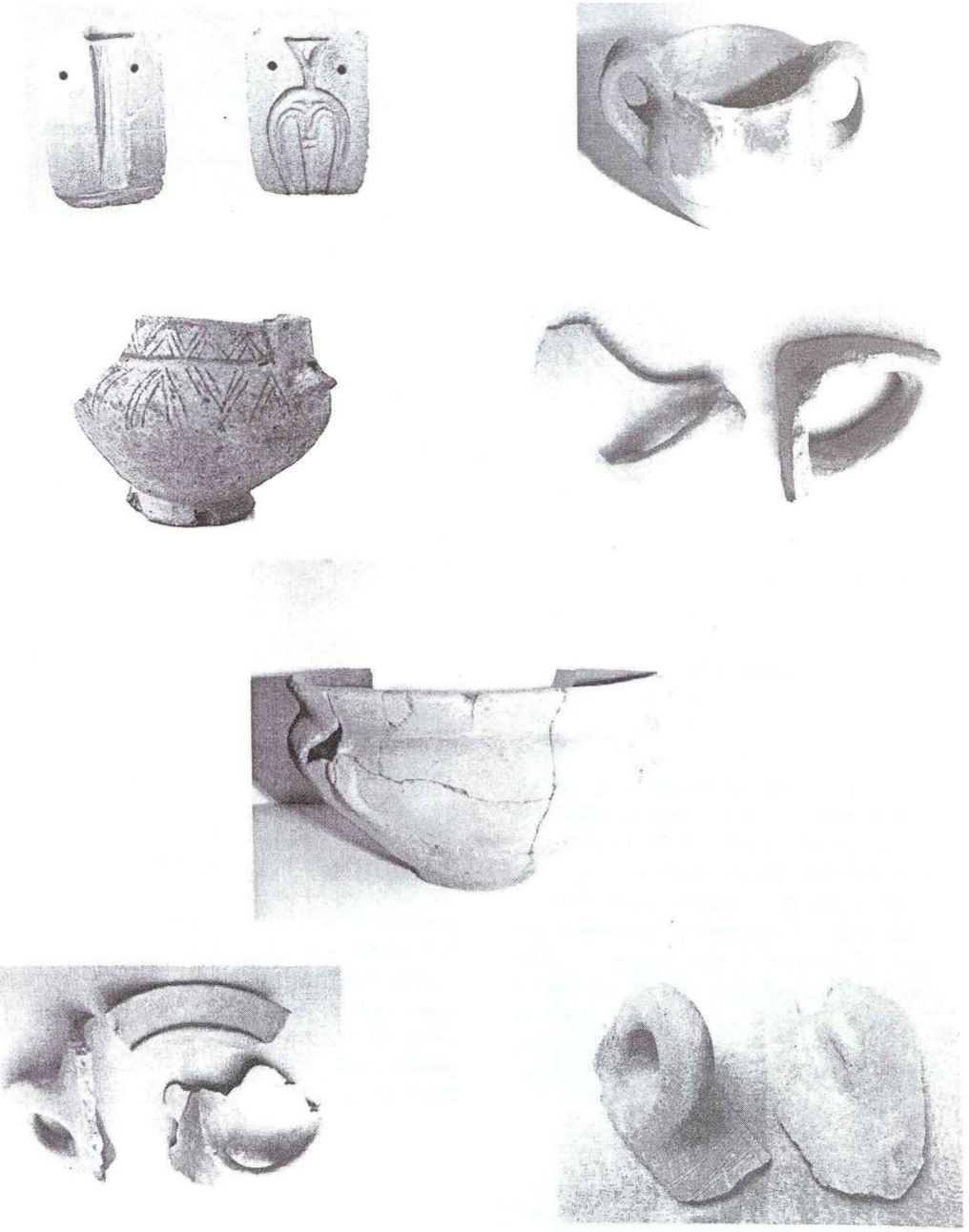
[26] Mitrevski D., 1994
[27] Стојиќ М., 2001, 18-36

Apparently, the findings from Tatičev Kamen-Kokino give us the best image of the Late Bronze Age character in Kumanovo and the northern areas along Pčinja River until South Morava. (Fig. 4)

The typical ribbed ceramics of the northern Balkan types(Belegiš II-Gava) cannot be seen in Kokino, which instantly directs us to an older period than the stage Brnjica II in the South Morava region, or to the findings from the neighboring necropolis in Klučka - Hipodrom near Skopje.[26] On the other hand, the shapes and profilation of the vessels, types and position of the handles, although maintaining certain traditional Macedonian Middle Bronze Age values, (also in the Morava valley), still cannot be seen in a typical Middle Bronze Age manner.

Certain direct parallels connect Kokino to the Late Bronze Age necropolises along middle Vardar valley, or to the settlements from the same period along Lower Vardar (kantharoi, deep plates with angle profilation,amphora like vessels with horizontal handles, decoration with incised triangles, long stone sharpeners perfored in the upper part etc.). At the same time, also valid are the parallels with the earlier Brnjan material (Stratum I on Hisar – Leskovac), (amphora like vessels of the type called Brnjan urns with a plastic ring on the inner side of the rim, "S" profilated deep plates, cups with high placed handles etc.)[27]

[26] Mitrevski D., 1994
[27] Stojić M., 2001, 18-36

Сл.4 Дел од наодите од Татиќев Камен

Fig. 4. Some of the findings from Tatićev Kamen-Kokino

За посебно одбележување е наодот на двојниот калап од камен за леење бронзени предмети, секира-келт и приврзок. И двата предмети засега, се единствени од тој вид. Иако келтот има одредени аналогии во ваквите предмети од одделни остави од крајот на бронзеното време (пр. оставата од Дубравица,Пожаревац),[28] сепак по своите мали димензии е единствен и најверојатно со култен карактер како и другата мошне специфична и досега непозната форма на приврзок-амулет.

Според ова, наодите од Кокино мошне јасно покажуваат дека Кумановско во времето од 14 до 12 век пр.н.е. не можеме така лесно и безрезервно да го вклучиме во територијата на раната Брњичка култура. Од друга страна , слабото присуство на наоѓалиштата и на елементи на рана брњица во целиот врањско-прешевско -кумановски регион укажува на географска позиција која би можела, евентуално, да се третира како јужна периферија на брњичкиот свет на доцното бронзено време. Меѓутоа, на истиот начин, истата територија можеме да ја посматраме и како северна периферија на простирање на одредени културни појави од македонското доцно бронзено време. Поради тоа, се чини дека е најисправно доколку целиот овој регион го сфатиме како преодна зона меѓу доцнобронзенодопските култури од балканско-подунавскиот север и егејско-македонскиот југ.

Во секој случај, поради засилените микенски влијанија од една, и се поизразените контакти со Подунавјето од друга страна , од некогаш единственото етнокултурно подунавско-централнобалканско јадро се диференцираат две различно ориентирани културни области. Заедниците во

Especially important is the double stone made mould for moulding bronze objects – kelt axes and pendant. Both objects are currently one of a kind.Although the kelt has certain analogies among this kind of objects from some hoards dated at the ending of the Bronze Age (for example,hoard of Dubravica, Požarevac),[28] it still is (according to its dimensions) the only, probably with cult character, just like the other (very specific and unknown shape of pendant) - amulet.

According to this, the findings from Kokino clearly point that in the period from 14 - 12 century Kumanovo cannot be easily placed in the territory of the so-called Brnjan culture. On the other hand, the poor presence of Early Brnjica sites and elements in the whole Vranje-Preševo-Kumanovo region clearly directs to a geographical position that could eventually be treated as a southern periphery of the Late Bronze Age Brnjan world. However, just the same way, the same territory can be also viewed as a northern periphery of cultural appearances display from the Macedonian Late Bronze Age. That is why, the right way to do it seems to understand and treat this region as a transitional zone between the Late Bronze Age cultures from the Balkan - Danube north and Aegean - Macedonian south.

However, firstly due to the enforced Mycenaean influences and secondly because of the enhanced contacts with the Danube, the ones unique and only ethno-cultural Danube-Central Balkan core divides on two differently oriented cultural regions.

[28] Tasić N.1992, fig.38,57

[28] Tasić N.1992, fig.38,57

Македонија се ориентираат кон југ, додека оние во Србија, се свртуваат кон север. Регионот од Јужна Морава до Вардар јасно се позиционира во средината .

Сепак, овие релации набрзо потоа (XII-XI век) биле нарушени со познатите навлегувања кон југ на сега веќе развиената Брњичка култура, заедно со елементи од т.н . Белегиш II, Гава или Медијана групите. Оваа специфична брњичко-подунавска културна симбиоза била без сомнение оформена на територијата на матичното брњичко подраче и од таму, некаде кон крајот на XII век пр.н.е. , го отпочнала својот пробив кон Македонија и кон Егејскиот југ, одбележувајки го крајот на бронзеното време, поточно, предизвикувајќи крај на локалните доцнобронзенодопски култури во зафатените подрачја. Во исто време со нив е одбележан и почетокот на вистинската преодна фаза кон новото железно време.

Овие настани, без сомнение, претставувале подолготраен процес не само на културни мешања туку и на вистински миграции од север кон југ. Централно место во тие настани имала територијата долж главната балканска комуникација по линијата Морава-Вардар. За прв пат вистинските брњички вредности, заедно со елементи од подунавјето и поморавјето продираат кон југ, најпрво во Врањско-прешев - ската котлина (Градиште - Прибој, Боровњак - Биљача, Градиште - Кон чуљ, Ресуља - Лучане), потоа по долинта на Пчиња (Селиште - Сурдул, Градина - Свињиште, Градина - Љаник, Градиште - Пелинце) и за прв пат истите тие манифестации се среќаваат по долината на Вардар, во Скопско (Хиподром, Орешани), по Среден Вардар (Западна некропола - Стоби),

The communities in Macedonia become oriented toward south and the Serbian toward north. The region from south Morava to Vardar is clearly positioned in the middle.

Afterwards (12-11 century), these relations were disturbed by the well known penetrations toward south of the already developed Brnjan culture, together with elements from the so-called Belegiš II, Gava or Mediana groups. This specific Brnjan-Danube cultural symbiosis was undoubtedly formed on the territory of the parent Brnjan area. From there, at the end of the XII century BC it has started penetrating toward Macedonia and the Aegean south, marking the end of the Bronze Age, to be more precise, causing an ending to the local Late Bronze Age cultures. At the same time, they have marked the beginning of the real transitional period toward the new Iron Age.

These occurrences have undoubtedly represented a longer process not only of cultural mixing but also of real migrations from north toward south. The central place in those events had the territory along the main Balkan communication in the direction Morava-Vardar. For the first time, the real Brnjan values, together with Danube and Morava elements go south, firstly into the Vranje-Preševo valley (Gradište-Priboj, Borovnjak-Biljača,Gradište-Končulj, Resulja-Lučane), than along the Pčinja valley (Selište - Surdul, Gradina -Svinjište, Gradina - Ljanik, Gradište -Pelince) and for the first time these same manifestations can be seen along the Vardar valley near Skopje (Hipodrom, Orešani) along Middle-Vardar valley (Western necropolis -

по Долен Вардар (Гевгелија, Геникокастро - Кукуш, Вардино, Вардаровца, Кастанас и .т. н.).[29]

Последиците од овие настани ќе се чувствуваат и во следните векови на железното време во Македонија, посебно по Среден Вардар и на исток во Овче Поле и по долината на Брегалница. Очигледно со нив, во текот на железното време биле воспоставени потрајни релации на овие македонски области со централнобалканското подрачје. Тие релации имале првенствено културно - економски карактер и се манифестираат во бројните сличности во материјалната култура на полното железно време (VIII-VI век пр.н.е.). Така одделни форми на бронзен накит и керемички садови и на декорации стануваат општо прифатени на целиот Централен Балкан, од Дунав и Северозападна Бугарија преку Источна Србија до Североисточна Македонија и Повардарјето. Тоа го има наведено Р. Васиќ областите на Североисточна Македонија, Источно Косово и Јужна Србија да ги поврзе во единствен културен круг на полното железно време.[30]

Навистина, постојат низа слични дури идентични појави во наодите од некрополите во Широко-Сува Река и Влаштица - Гњилане, Маќедонце - Медвеѓе,[31] мегу градинските населби во Врањско - бујановачката котлина и оние во Кумановско,[32] како и во одделни гробни наоди од некрополите во Кумановско, Скопско, Светиниколско и Штипско.[33]

Stobi), Lower Vardar valley (Gevgelija, Genikokastro - Kukuš, Vardino, Vardarovca, Kastanas etc.)[29]

The consequences of these events will be visible in the following centuries of Iron Age in Macedonia, especially along the Middle Vardar valley and at east in the Ovče Pole along the Bregalnica valley. Obviously, during Iron Age firmer relations have been established between them and the central Balkan area. These relations had firstly a cultural - economic character and manifested with numerous similarities of the Iron Age material culture (8-4 century BC). Certain forms of bronze jewelry, ceramic vessels and decorations become widely accepted in the whole Central Balkan, from the Danube and northwestern Bulgaria over eastern Serbia to northeastern Macedonia and the Vardar valley. R. Vasić accented the following - the areas of northeastern Macedonia, eastern Kosovo and southern Serbia to be connected into one and unique cultural circle in the Advanced Iron Age.[30]

Truly, there are many similar and even identical appearances among the findings in the Široko-Suva Reka, Vlaštica-Gnjilane, Maćedonce-Medvege,[31] among the settlements in Vranje - Bujanovac valley and those in Kumanovo[32] as well as in certain grave findings in the necropolises in Kumanovo, Skopje, Sveti Nikole and Štip.[33]

---

[29] Стојић М..2001,57; Булатовић А. 2001, 163-178; Mitrevski D. 1997,41-49
[30] Vasić R. 1987, 673-690
[31] Slavković- Džurić N. 1964; Васић Р 2001, 223-230;
[32] Vukmanović M - Popović P.1982, 189-210; Георгиевски Б. 1992, 51-68
[33] Vasić R. 1987, 673-690; Mitrevski D. 1997, 123-131

[29] Stojić M..2001,57; Bulatović A. 2001, 163-178; Mitrevski D. 1997,41-49
[30] Vasić R. 1987, 673-690
[31] Slavković - Dzurić N. 1964; Vasić R 2001, 223-230;
[32] Vukmanović M - Popović P.1982, 189-210; Georgievski B. 1992, 51-68
[33] VasićR. 1987, 673-690; Mitrevski D. 1997, 123-131

Сепак, тие сличности се однесуваат главно на одделни облици во материјалната култура, главно во керамиката и металот. Во исто време, се откриваат и битни разлики, на пример, меѓу материјалот од Влаштица и Маќедонце од една страна и Широко кај Сува Река од друга страна или меѓу материјалот од Кумановско и Скопско од една и наодите од косовските и јужно моравките наоѓалишта од друга страна. Така, овие сличности во материјалот главно на VIII и VII век пр.н.е. на централно-балканскиот простор, се јавуваат како заеднички именител меѓу различните групи наоѓалишта. Тие треба да се третираат како општоприфатени вредности - еден вид тренд на тоа време, многу повеќе отколку како податоци погодни за решавање на посериозни етно - културни проблеми.

Од друга страна, во сферите што се далеку посоодветни за решавање на ваквите крупни прашања, како што се погребувањето, верувањата или обичаите, ситуацијата е далеку поевидентна, а со тоа и појасна позиционираноста на регионот од Јужна Морава до Вардар. На основа на податоците од овие сфери, во текот на железното време, неспорна треба да биде ориентираноста на Кумановско кон југ. Сите наоди упатуваат на непосредната поврзаност на неговото население со заедниците по долината на реките Вардар и Брегалница. Наспроти тоа, посеверните заедници , посебно оние од Источно Косово покажуваат иста таква поврзаност со територијата на Јужна Морава. При тоа, мора секако да се води сметка за одделни преодни зони изложени на етнокултурно мешање. Таква била, например, територијата на Западно Косово каде мошне сликовито се мешаат елементи од Косовско - поморавската култура на железното време која била базирана на т.н. Брњичка традиција, со

However, these similarities refer mainly on certain forms in the material culture - ceramics and metal. At the same time, important differences have been uncovered for example, between the Vlaštica and Maćedonce material and Široko near Suva Reka. Another difference can be seen between the material from Kumanovo and Skopje and the findings from the Kosovo and South Moravian sites. The similarities of the materials, mainly during the 8-th and 7-th century BC on the Central Balkan region appear to be a common denominator between the different groups of sites. They should be treated as commonly accepted values - a type of trend in those days, much more than as reliable data for solving serious ethnocultural problems.

On the other hand, the position of the region from southern Morava to Vardar is clearer due to the evident situation concerning the spheres that are far more adequate for solving this kind of questions, like burials, religious believing, customs etc. Based on this sphere information, the orientation of Kumanovo toward south during the Iron Age should be unquestionable. All artifacts direct us to an immediate communities connection along the Vardar and Bregalnica valley. Opposite of this, the northern communities, especially those from eastern Kosovo show the same connection with the territory of southern Morava. However we must consider some transitional zones that may be exposed to ethno-cultural mixing. The territory of Kosovo is an example of a very well visible Iron Age Kosovo - Morava culture element mixing, that was based on the so-called Brnjan tradition also with elements of Metohija culture. Another

елементи од истовремената Метохиска култура, наслонета на гласиначките традиции. Друга таква зона на културни мешања во тектот на железното време, најверојатно, била територијата на Врањско - прешевската котлина.

Да се вратиме на железното време во Кумановско, од каде потекнуваат и одредени нови, досега непубликувани наоди.

Во кумановскиот регионот досега се познати железнодопски наоди од одделни градински населби, но и гробни прилози од неколку некрополи како Војник, Бел Брег, Кумановска Бања и најново истражуваната некропола во Стрновац.[34] Населбинските наоди, претставуваат главно резултат на површински опсервации, без позначајни податоци за нивно стратиграфско позиционирање и поцелосно културно вреднување.[35] Затоа пак, гробните наоди претставуваат затворени целини поврзани со конкретни археолошки ситуации.

Со исклучок на веќе спомнуваното централно погребување во Тумулот I во Стрновац, најстари се наодите од некрополата Гробље-Војник. Овие наоди (бронзен накит, минијатурни двојни секирки и еден керамички сад) се добро познати во археолошката литература, како една од ретките гробни содржини од раното железно време во овој дел на Балканот. Тие претставуваат инвентар на централното погребување во еден тумул со пречник од 15 метри и височина до 2 метри. Овие предмети, посебно бронзените двојни секирки претставуваат

similar zone of cultural mixing was the territory of Vranje-Preševo valley.

Let`s go back to the Iron Age in Kumanovo were we have new, still unpublished findings.

In the Kumanovo region, there are Iron Age findings from certain settlements but also grave contributions from several necropolises such as Vojnik, Bel Breg, Kumanovska Banja and the last one in Strnovac.[34] The settlement findings mainly represent a result of survey observations without many important data for their stratigraphical positioning and cultural valuation.[35] Unlike the previous, the grave findings represent closed whole connected with certain archaeological situations.

With exception of the Tumulusl in Strnovec, the oldest are the findings from the Groblje - Vojnik necropolis. These findings (bronze jewelry, miniature double axes and one ceramic vessel) are well known in the archaeological literature as one of the rare Early Iron Age grave artifacts in this part of the Balkan. They represent an inventory of a central burial in a 2 meters high tumulus with a 15 meters radius. These objects, especially the bronze double axe represent one of the most exposed Early Iron Age forms in Macedonia. (Fig. 5).

They directly connect Vojnik with the rest of the similar necropolises like Vergina,Visoi-Beranci, Ne-

[34] Праисторија во Македонија (Katalog), 1976,61; Mitrevski D.1997, Nek.N.14,286; Георгиев З. 1978; Резултатите од истражувањата на Тумул II, во Стрновац се наогаат во печат за Maced. акта Archaeol. 16. Благодарност за информациите на раководителот со истражувањата Станковски Ј.

[35] Георгиевски Б. 1992, 51-68

[34] Praistorija vo Makedonija (Katalog), 1976, 61; Mitrevski D., 1997, Nek.No. 14, 286; Georgiev Z., 1978; The results of the excavations of Tumulus II, in Strnovac are in pre- print stage for Maced. Acta Archaeol. 16. For the information's I'm indebted to the director of the excavations Stankovski J.

[35] Georgievski B. 1992, 51-68

едни од најистакнатите форми на култни предмети на раното железно време на Македонија (Сл. 5).

Тие, директно го поврзуваат Војник со останатите некрополи со вакви наоди како Вергина, Висои - Беранци, Неготино и други, сите датирани од X до IX век пр.н.е.[36]

Наодите од Бел Брег претставуваат исто така гробни прилози од расторени гробови од аморфни камења со инхумации во рамки на поширока тумуларна некропола. Публикуваниот материјалот се датира главно во VII век пр.н.е. и се поврзува како со железнодопската култура во Македонија така и со посеверните централнобалкански области.[37]

gotino and others, all dated from X-IX century BC.[36]

The Bel Breg findings also represent grave contributions from dispersed amorph stones graves with inhumations in the frames of a wider tumular necropolis. The published material is dated mainly in VII century BC and is connected to Iron Age culture in Macedonia and also to the northern Central Balkan areas.[37]

Сл.5 Наодот на минијатурни култни секирки од Војник

Fig. 5. Some of the findings from Vojnik

[36] Mitrevski D., 1997, 102-115; Георгиев З., 1987 ; Radt W., 1974
[37] Георгиев З., 1978

[36] Mitrevski D., 1997, 102-115; Georgiev Z., 1987 ; Radt W., 1974
[37] Georgiev Z., 1978

Меѓутоа, на овие наоди треба да им се додадат и старите откритија публикувани од Н. Вулиќ 1949 година како наоди од Кумановска Бања.[38] И овие наоди претставуваат собрани гробни прилози од растурени гробови, најверојатно од истата некропола. При тоа, треба да се истакне дека наодите од Кумановската Бања, всушност, претставуваат наоди типични за македонското полно железно време со доминантно место на одделни поедини форми на култна бронзена пластика, познати како постари Македонски или Пеонски бронзи. Со тоа, оваа некропола, всушност, се поистоветува со познатите некрополи по Среден Вардар (Сопот, Свилара - Оризари) и по Брегалница (Радање, Горно Поле, Виница и сл.).[39]

Најновите истражувања на веќе споменувата тумуларна некропола на Стрновац само ја дополнуваат сликата за карактерот и белезите на железното време во Кумановско. Двата истражени тумули на овој локалитет, всушност, претставуваат израз на двете основни етапи во развитокот на тумуларниот начин на погребување во Македонија. Така, постариот Тумул I е од типично клановски тип, со вообичаеното централното погребување од преодниот период и со другите карактеристични белези за овој тип тумули, кои ја одбележуваат раната фаза на железното време во Македонија (X-VII век пр.н.е.) (Сл. 3).[40]

Помладиот, Тумул II е типичен претставник на помладиот тип на т.н. фамилијарни тумули, карактеристични за полното железно време во Македонија.[41] Во него се откриени 6 гробни конструкции, со конструктивни, ор-

However, these findings should be added to the older findings published by N.Vulić - 1949 as the findings from Kumanovska Banja.[38]These too represent grave contributions gathered from disturbed graves, probably from the same necropolis. Important is the fact that the findings from Kumanovska Banja are typical for Macedonian Iron Age with certain forms of cult bronze objects, known as older Macedonian or Paionian bronzes. That is how this necropolis identifies with the known necropolises along middle Vardar Flow (Sopot, Svilara-Orizari) and along Bregalnica (Radanje, Gorno Pole, Vinica etc.).[39]

The latest excavations of the mentioned tumular necropolis in Strnovac only fill the image of the character and the marks of Iron Age in Kumanovo. Both explored tumuli on this site actually represent a reflection of the two basic stages in the tumular burials development in Macedonia The older Tumulus I is clan type, with the usual central burial from the Transitional period and with the other marks typical for these kinds of tumuli that mark the early stage of Iron Age in Macedonia (X-VII century BC) (Fig. 3).[40]

The younger, tumulus II is a typical representative of the younger type of the so-called familiar tumuli, known for the Advanced Iron Age in Macedonia.[41]Six grave constructions have been uncovered in it, with constructive, organizational and other marks just like at the known Paionian necropolises along the mid-

[38] Vulić N., 1949
[39] Mitrevski D., 1997, 90-130
[40] Mitrevski D., 1997, 102-110
[41] Публикувањето на овој тумул во тек, види ф.н. 34

[38] Vulić N., 1949
[39] Mitrevski D., 1997, 90-130
[40] Mitrevski D., 1997, 102-110
[41] The publishing of this tumulus is printing stage. See footnote 34.

ганизациони и други белези како кај познатите пеонски некрополи по Среден Вардар (Сопот) или по Брегалница (Радање).[42] Материјалот од овие тумули се датира во VIII-VII век пр.н.е. и наоѓа аналогии, како во наодите од истовремените некрополи во Македонија така и во одделни некрополите на север, во Србија.

Во секој случај, се повеќе се потврдува тесната поврзаност на кумановскиот регион со Повардарјето и со Источна Македонија, во текот на железното време, а со тоа и неговата припадност кон Пајонската културна сфера. Последни откритија што зборуваат во овој правец, се наодите од локалитетот Градиште во село Бучинци, Скопско.

Овој локалитет се наоѓа на крајните југо-источни падини на Скопска Црна Гора, на позиција која ги поврзува Скопското и Кумановското Поле. Всушност, претставува некропола на раноантичка утврдена населба, на која, со помали контролни ископувања во 2001 горина се откриени бројни наоди од железното време.[43] Се работи за гробни прилози и остеолошки материјал од неколку уништени гробови од (VII-VI век пр.н.е.), кои најверојатно уште во античко време биле собрани и положени во една голема јама. Меѓу наодите на керамика и метал, вообичаени за централнобалканските подрачја во VII век пр.н.е., во материјалот од Бучинци значајно место заземаат и одделни форми на култни Пајонски бронзи (Сл.6).[44]

dle Vardar Flow (Sopot), or along Bregalnica (Radanje).[42] The material from these tumuli is dated VIII-VII century BC and finds analogies in the findings from necropolises of the same period in Macedonia, as well as in some at north in Serbia.

However, stronger is the fact of the closeness of the Kumanovo region with the Vardar valley and Eastern Macedonia during the Iron Age and also its connection to the Paionian cultural sphere. The latest discoveries that speak of this are the findings from Gradište site in Bučinci village near Skopje.

This site is placed on the final southeastern slopes of Skopska Crna Gora, on a position that is connecting the Skopje and Kumanovo Pole. Actually it represents a necropolis that belong to Early Antique settlement, on which by smaller probe excavations in year 2001 many Iron Age findings have been uncovered.[43] The findings are grave contributions, osteological remains from several destroyed graves dated (VII-VI century BC) that have probably been picked up together and put into a large pit during the Antique period. Among the ceramics and metal findings that are usual for the Central Balkan regions in the VII century BC, in the Bučinci material some cult Paionian bronzes takes an important place. (Fig. 6)[44]

[42] Mitrevski 1997, 90-96

[43] Истражувања вршени од С.Темов, на кого му должам благодарност за отстапените илустрации. Материјалот се чува во Музејот на Македонија, непубликуван

[44] Од исиот локалитет потекнуваат уште два случајни наоди на минијатурни бокалчиња, се чуваат во Музејот на град Скопје; Mitrevski D. 1997, Nek.N.10,284

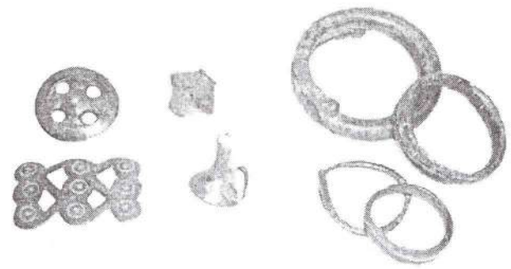
[42] Mitrevski 1997, 90-96

[43] The excavations were carried out by S.Temov, to whom I'm indebted for the given illustrations.
The findings are still in unpublished, form and are kep in the Museum of Macedonia.

[44] From the same site there are two accidental findings of miniature jars.
They are in the Museum of Skopje; Mitrevski D., 1997, Nek.No.10, 284

По своите високи дострели, Пајонската култура на железното време, била доминантна во овој дел на Балканот, посебно во текот на VII и VI век пр.н.е. Таа, несомнено, влијаела врз околните култури така што одделни типично пајонски производи се откриваат и на север од матичното пајонско подрачје (долината на Вардар и Брегалница), како потврда на пајонската економска и културна моќ (Вртиште-Ниш, Раденковиќ, Пожаревац, Доња Долина).[45] На овој начин логично е да се очекува дека и територите по долината на реката Пчиња и во Врањско-прешевската котлина биле изложени на тие влијанија, уште во текот на полното железно време. Таквата ориентираност кон југ е посебно евидентна во следниот периодот на V - IV век пр.н.е.

According to its high results, the Paionian Iron Age culture was dominant in this part of the Balkan, especially during the VII and VI century BC. It undoubtedly had influence upon the neighboring cultures so that certain Paionian objects have been uncovered far north from its native territory, (the Vardar and Bregalnica valley), as a confirmation of the Paionian economic and cultural power (Vrtište - Niš, Radenković, Požarevac, Donja Dolina).[45] It is logical to expect also influenced during the Advanced Iron Age were the Pčinja and Vranje - Preševo valley. That kind of southern orientation is extremely evident in the following period, V-VI century BC.

Сл.6. Дел од наодите од Градиште-Бучинци, Скопско

Fig. 6. Some of the findings from Gradište-Bučinci, near Skopje

[45] Ђурић Н. 1985, Т-III ; Vasić R. 1975 ; Васић Р. 2002, 9-18

[45] Djurić N., 1985, T-III ; Vasić R., 1975 ; Vasić R., 2002, 9-18

Тогаш истите манифестации, како на локалитетите во Скопско и по долината на Вардар се јавуваат и на градинските населби во Врањско - пчињевската долина, по што овие се разликуваат од истовремените населби на север во Поморавјето. На овој начин, може да се сумира дека елементите што произлегуваат од некогашната култура Доња Брњица не се присутни во доволна мерка на територијата меѓу реките Јужна Морава и Вардар. Дури по IV век пр.н.е. се документира нов продор на овие елементи кон југ во Македонија. Резултат на тоа е комплетната рестрикција на дотогашните културни вредности и замирање на животот на раноантичките населби во Кумановско и Скопско. Носители на овој продор без сомнение биле дарданските заедници, кои во овој период се веќе целосно формирани на етнокултурните основи на некогашната група т.н. Доња Брњица.

The same manifestations as the ones in Skopje and Vardar valley are seen in the settlements in the Vranje-Preševo valley. The difference between those and the ones at north in Pomoravje is obvious. Now we can summarize that the elements that are coming out of the Donja Brnjica culture are not present enough on the territory between south Morava and Vardar valley. After the IV century a new penetration of these elements is documented toward southern Macedonia. As a result to that we have a complete restriction of the former cultural values and dimming of the Early Antique settlements in Kumanovo and Skopje. Undoubtedly, bearers of this penetration were the Dardanian communities, which in this period were already formed upon the cult basis of the former Donja Brnjica group.

БИБЛИОГРАФИЈА:
BIBLIOGRAPHY:

Alexandrov S. 1998 – Pottery from the End of the Early Bronze Age in Western Bulgaria, James Harvey Gaul: In memoriam , Sofia 1998

Archaeological Map, 1996 – Archaeological Map of the Republic of Macedonia Vol. 1 and Vol.2 , MANU, Skopje 1994

Boyadziev Y.D. 1994 – Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgarian Lends, Prehistoric Bulgaria, Edited by D.Bailey, San Francisko 1994

Boyadziev Y.D. 1995 – Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria, Prehistoric Bulgaria, Monographs in World Archaeology, 22, Medison Winsconsin 1995

Булатовиќ А. 2001 - Керамика прелазног период из бронзаног у гвоздено доба у Јужноморавском сливу, Лесковачки Зборник XLI, Лесковац 2001, 163-178

Casson S. 1926 - Macedonia, Thrace and Ilyria, Oxford 1926

Detev P.1981 - La tell Razkopanica, Cultures prehistoriques en Bulgarie IAI 36, Sofija 1981

Garašanin M. 1979-Centralnobalkanska zona, PJZ II, Sarajevo 1979

Garašanin M. 1982 - The Bronze Age in the Central Balkan Area, CAH Vol.III/1

Георгиев З. 1978 - Нов халштатски наод од околината на Куманово, Maced. Acta Archaeol. 4, Прилеп 1978

Георгиевски Б.1992 -Праисториски градишта од Куманово, Maced.Acta Archaeol. 13, Скопје 1992

Gočkova-Slavska P. 1955 - Ostatoci od edna praistoriska kultura na Skopskata tvrdina Kale, Skopje 1955

Ђурић Н. 1985 - Налази гвозденог доба из околине Ниша, ЗНМН 1, Ниш 1985,17-26

Heurtley W.A. 1939 - Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939

Hochstetter A. 1984 - Kastanas/Die handgemachte keramik, PAS Band 3, Berlin 1984

Јевтић М. 1990 - Праисториска некропола у Пироту - прилог познавању брњичке групе, ГСАД 6, Београд 1990

Летица З. 1981 - Илирски гробови у Дојевићу, Научни скуп "Сахрањивање код Илира", кн.8, САНУ, Београд 1979, 73-77

Летица З. 1981 - Пештер у бронзано и гвоздено доба, Старинар XXXII, Београд 1981

Luci K. 1984 - The Bronze Age, The Archaeological Treasures of Kosovo and Metohija (Kathalog), SANU, Beograd 1998

Митревски Д. 1988 - Карактеристични форми на "Македонски Бронзи" од наоѓалиштата по долината на Вардар, Maced. Acta Archaeol. 9, Скопје 1988

Mitrevski D. 1994 - A Brnjica Type Necropolis near Skopje, Starinar XLIII-XLIV, Beograd 1994

Mitrevski D. 1997 - Proto-Historical Communities in Macedonia, RZZSK XXVII, Skopje 1997

Mitrevski D. 1998- New Aspects of the Bronze Age Sites on the Northern Periphery of the Mycenaean World, Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Oetker-Voges Verlag, Kiel 1998, 449-456

Mitrevski D. 2001 - The ancient Macedonian Town at Vardarski Rid, Skopje 2001

Nowicki K. 1994 - Some Remarks on Pre and Protopalatail Sanctuaries in Crete, Aegean Archaeologi, Volume 1, Warshaw 1994

Пејић П. 2001 - Селиште, праисториска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој Планини -Лесковачки Зборник XLI, Лесковац 2001,179-217

Radt W. 1974 - Die fruheisenzeitlische Hugelnekropole bei Vergina in Macedonien, PBF XX/1, Munchen 1974

Renfreuw C. and others, 1986 - Sitagroi.Excavations at Sitagroi. A praehistoric village in Nord-East Greece , Vol.I, Los Angeles 1986

Sanev i dr.1976 - Praistorija vo Makedonija (Katalog)

Slavković - Đurić N. 1964 - Ilirski tumuli kod Suve Reke, GMKM 9, Pristina 1964

Стојић М.2001 - Брњичка културна група у басену Јужне Мораве, Лесковачки Зборник XLI, Лесковац 2001, 15-93

Start Scan Send

Външното взаимодействие на тези некаузални видове Време с полисното причинно-следствено Линейно време, т.е. с литературната историческа памет-познание, образува културно - исторически пресечни точки между устността (етносността) и литературността. В това отношение би било по-уместно да се изостави употребата на термините "култ", "митология" и "религия" (Frost 1996 дори за Гърция) и да се заменят те с *обред, притча/поука, вяра* (Fol 1998), да се различи *всекидневното практическо предназначение* на обекта/конструкцията/ изделието/сервиза от *обредната* и от *мислената доктринална функция*, да се "даде изделието" в ръцете на точния човек в точното време и на точното място, да се съгласуват езиците на археологическите данни (форма, материал, функция, образност, иконография, украса, цвят, технология и, ако са засвидетелствувани, писани или говорени думи) с контекста на литературните преводи-означения на историческите реалности, съобщени на гръцки/латински език. *Цялото* на нелитературната историческа памет-познание е образувано като система от всички тези компоненти във взаимно съотношение, което е изразено от активното социално и културно поведение, т.е от ст.гр.пайдеа = лат. култура.

Очакваните изследвания могат да бъдат разположени в историческия континуум на древността като комбиниран резултат от функционирането на механизма *мислене/реч – реч/мислене*. Той стабилизира социалната организация и историческото поведение (пайдейа = култура), дефинирани от специфична ценностна система. Тъй като ценностната система е фиксирана от езика на даден народ, неговият етно- и културогенезис е възприеман като езиков проблем.

Началните говори обаче, представляват състав от думи и термини, които бавно специфизират семантическото си значение в съответствие с мястото, времето, средата и целта на употребата им. Това е така наречената *ситуационна употреба*, която е подготвителна фаза за прехода към език. Езикът се състои от пряка и непряка словесност, от изречено и подразбрано, казано и неказано, декларирано и асоциирано. Езикът е *структура, която обхваща текста и подразбиращото се (контекста)*. Преходът от ситуационна употреба към текст-подтекст е засвидетелствуван в старогръцка езикова среда през епохата на Микенска Елада с Линеар Б писменост върху глинени таблички и съдове.

Трако-Пеонският случай е по-сложен. В различие от Елините, които са слушали живия език на своите съседи, партньори и неприятели, съвременните изследователи разполагат само с ономастични следи (топоними, ороними, хидроними, антропоними, теоними, етноними) и глоси (за тракийската ономастика вж. Detschew 1976[2]; Velkova 1986; за пеонската – Дуриданов 1976: 121-122). Независимо от тази трудност, механизмът мислене/реч – реч/мислене като езиково установяване на система от ценности би могъл да бъде предположен въз основа на скицирания по-горе подход.

След като моята теза (1972 г.) за *Микенска Тракия* (последно Fol 1999) започна да бъде постепенно възприемана, нека напомня, че дефиницията не е археологическа. Тя е историко-типологическа и се отнася за етносна организация и за устно поведение (пайдейа = култура) между средата на 2 и средата на 1 хил. пр. Хр. в диахрония спрямо Микенска Елада. Казано на езика на познати находки и обекти, това е хилядолетие между Вълчитрънския златен сервиз (Централна Северна България) от средата на 2 хил. пр. Хр. (Venedikov 1988; ср. Бонев 2000 за покъсна датировка) и некрополите от края на 6 - началото на 5 в. пр. Хр. в Требенище на северния бряг на Охридското езеро, Р. Македония, и Синдос близо до Тесалоники, Северна Гърция (ср. напоследък Фол В. 1993: 118 - 130; Митревски

The external interaction of these non-causal Times with the polis' Linear Time, i.e. with the literary historical memory-knowledge, forms culture-historical cross-points between oralness (ethnosness) and literariness. In this respect it will be more conform to abandon the use of the terms "cult", "mythology" and "religion" (Frost 1996 even for Greece) and to replace them with *rite, parable, faith* (Fol 1998), to distinguish the *everyday practical function* of the site/construction/ object/set from the *ritual* and from the *thought doctrinal function*, "to give the object" in the hands of the right person at the right time and at the right place, to put in concordance all languages of the archaeological data (form, material, function, picture, iconography, ornament, colour, technology, and, if evidenced, the written or spoken word) with the context of the literary translations – designations of the historical realities reported into Greek/ Latin. The Whole of the non-literary historical memory-knowledge is formed as system of all these components in mutual correlation expressed by the active social and cultural attitude, i.e. gr. paideia = lat. cultura.

The expectant studies may be traced in the historical continuum in Antiquity as a combined product of the functioning of the *thinking/speaking – speaking /thinking* mechanism. It stabilizes social organization and historical attitude (paideia=culture), defined by a specific system of values. As far as the system of values is fixed into the language of the particular people, the ethno-genesis and the culture-genesis are considered as a linguistic problem.

However, the initial speeches were assemblages of words and terms, which slowly specified their semantic meaning in accordance with the place, time, environment, and the aim of their utterance. This application is called *situation-usage* and is just a preparatory phase for the transition towards language. The latter consists of direct and indirect speech, as well as, of spoken and implied, said and unsaid, declared and associated. Language is *a structure which comprises text and implied meaning (context)*. This transition from situation-usage to text-context is recorded in ancient Greek linguistic environment during the epoch of Mycenaean Hellas in the Linear B script on clay tablets and vessels.

The Thraco-Paeonian case is more complicated. In contrast to the Hellenes who listened to the living language of their neighbors, partners and enemies, researchers today have at their disposal just the onomastic traces (toponyms, oronyms, hydronyms, anthroponyms, theonyms, ethnonyms) and glosses (for the Thracian onomastics s. Detschew 1976[2]; Velkova 1986; for the Paeonian s. Дуриданов 1976:121-122). Nevertheless, the thinking/ speaking – speaking/thinking mechanism, i.e. the determination of a system of values by the language, could be supposed on the basis of the approach sketched above.

Since my thesis (1972) about *Mycenaean Thrace* (recently Fol 1999) began gradually to be accepted, let me remind that this definition is not archaeological, but historical-typological one and is referred to ethnos' organization/oral attitude (paideia = cultura) between the middle of the 2nd and the middle of the 1st millennium BC in diachrony compared to Mycenaean Hellas. In terms of well-known finds, this is the millennium between the Valchitran golden set (Central Northern Bulgaria) from mid 2nd millennium BC (Venedikov 1988; cf. Бонев 2000 for a later dating) and the necropoleis from the end of 6th – beginning of 5th century BC in Trebenishte at the lake of Ochrida, R. Macedonia, and Sindos near Thessaloniki, Northern Greece (recently Фол В. 1993: 118-130; Митревски 1997; Pajakowski 2000; cf. Boardman 1994: 194 about the "native, more Thracian, than Greek" character of the necropolis at Sindos).

Тасић Н. 2001 - Брњичка култура -њени претходници и наследници, Лесковачки Зборник XLI, 2001, 7-14

Tasić N. 1992 - Metal bronzanog doba, Praistoriski metal Pomoravlja, AI-Kn.6, Beograd 1992

Trajkovska L. 1999 – Gradište- Pelince, Maced.acta archaeol.15, Skopje 1999

Васић Р.2001 - Остава из Мађедонца, Лесковачки Зборник XLI, Лесковац 2001, 223-230

Васић Р.2002 - Бронзени привезак из Раденковића, Зборник Музеја Срема 5, Сремска Митровица, 2002

Vasić R. 1975 - Donja Dolina i Makedonija, GCBI XIV Sarajevo 1975

Vasić R. 1987 - Centralnobalkanska regija, PJZ V, Sarajevo 1987

Vulić N. 1949 - Antički spomenici nase zemlje, Sp.SAN 98, 1941/48, Beograd 1949

Zotović M. 1985 - Arheoloski i etnički problemi Bronzanog i Gvozdenog doba Zapadne Srbije, Dissert. et monogr. Tome XXVI, Beograd 1985

Проф. д.н. Александър Фол
Институт по тракология –
Българска академия на науките

Prof. Dr. Sc. Alexander Fol
Institute of Thracology –
Bulgarian Academy of Sciences

UDC: 316.356.4(398.9)(049.3)

ЕТНОСНОСТ: ТРАКО-ПЕОНСКАТА ХИПОТЕЗА
ETHNOSNESS: THRACO-PAEONIAN HYPOTHESIS

Етносност е мое терминологическо изясняване на съществената разлика между *етничност* (термин, създаден през 1953 г.) в модерния й смисъл на генетично, езиково, социално, политическо и религиозно различима група (население, общност) и старогръцкото *етнос*.

Етнос е преди всичко определение на държава, която съществува редом с автархичния и автономен *полис*. Етносно организираните териториални общности са били контролирани от военната и политическа власт на цар (базилейа). Те са смятани за предшественици на федералните държави (например, Етолийската федерация) и на "националните монархии" (например, Епир и Македония). Трако-Пеонската "варварска" етносност обаче, е единствената, която е била различена и проучвана от старогръцки автори след Омир в течение на столетия така, че нейните главни социални, културни и религиозни реалии са преведени-означени от чужди наблюдатели.

От друга страна, съгласно Аристотеловата антиномична типологизация *етнос–полис*, която е валидна и за самата Елада, етносността би могла да бъде мислена като функциониране на нелитературната историческа памет - познание. Тя провокира различните видове Време (Митологично, Циклично, Агонално и Доктринално) и тяхното вътрешно взаимодействие.

Ethnosness is my terminological clarification of the essential difference between *ethnicity* (a term coined in 1953) in the modern sense of genetically, lingually, socially, politically, culturally and religiously distinguished group (population, community) and ancient Greek *ethnos*.

Ethnos is, first of all, a category of state which existed alongside the autarchic and autonomous *polis*. The *ethnos*-organized territorial communities have been controlled by military and political power of the king (basileia). They have been considered as precursors of the federal states (for example Aetolian confederacy) and of the "national monarchies" (for example Epirus and Macedonia). However, the Thraco-Paeonian "barbarian" ethnosness is the only one which is discerned and examined by the ancient Greek authors since Homerus in course of centuries so that its main social, cultural, religious realias are translated/designated by foreign observers.

On the other side, according to the Aristotelian antinomic typologization ethnos-polis, which is valid also to Hellas itself, ethnosness could be thought as a functioning of non-literary historical memory-knowledge which provokes the different kinds of Time (Mythological, Cyclic, Agonal and Doctrinal) and their internal interaction.

1997; Pajakowski 2000; ср. Boardman 1994: 194 за "по-скоро тракийския, отколкото гръцки" характер на некропола в Синдос).

Така, преходът от ситуационна употреба на думите към структурите текст/подтекст започва, както изглежда и по подобие на Микенска Елада, в средата на 2 хил. пр. Хр. Този *първи период* на трако-пеонската етносност/устност е различим във високото равнище на социалната царско-жреческа организация на ранните общности, в качествения археологически материал, както и в епическото равнопоставяне на тракийските и на пеонските благородници с ахейските и троянските. Последното е засвидетелствувано едновременно от Омир и от записи на Линейното Б писмо, които съдържат тракийски антропоними и етноними. Културно-езиковата връзка между Тракте и населението на Троада и на цитаделата на Троада е доказана с ономастични данни за двете страни на Босфора и Хелеспонта.

Изравнените позиции на речта в Елада, Троя и Северна Егея са допустими през *втория период* от развитието на езика на етносността/устността. Периодът съвпада с т. нар. "тъмни векове" на етнодемографска, икономическа и политическа реорганизация в Елада след Троянската война до възникването на градовете-държави. Речта с подтекстови значения вече съществува сред аристокрацията, както личи от сведенията на старите гръцки автори за северните царе, за полу-легендарните партньори на ранните Елини, както и за Траки, основатели на мистерии, певци, поети и учители. От това време, в средата на 4 в. пр. Хр., жреците на всеелинското светилище в Делфи носят родовото си име Тракиди. В мита, тракиецът Евмолп е основател на Елевсинските мистерии. Орфическото посвещение в мистерии, което се извършва в Самотракийското светилище, е възприето от Елините след 8 в.пр.Хр. Първите легенди за големите тракийски певци, мъдреци

So, the transition from situation-usage of the words towards text/context structures seems to begin – like in Mycenaean Hellas – in the middle of the second millennium BC. This *first period* of Thraco-Paeonian ethnosness/oralness is discernible in the high level of social king-priest organization of the early communities, in the qualitative archaeological material, as well as in the epic equiposition of the Thracian and Paeonian notables with the Achaean and Trojan ones. The latter is evidenced both by Homer and by the records in the Linear B script, which contain Thracian anthroponyms and ethnonyms. The culture - linguistic relationship between the Thracians and the population of Troad and of the citadel of Troy itself is proved by the same ono-mastics on both sides of the Bosporus and of the Hellespont.

The equated position of the speech in Hellas, Troad and the North Aegean is still quite possible during the *second period* of the language of the ethnosness/oralness. It coincides with the Dark Ages of ethno-demographic, economic and political reorganization in Hellas after the Trojan War until the emergence of the city-state. The speech with implies meaning already existed among the aristocracy as the ancient Greek authors write not only about Northern kings, semi-legend partners of the early Hellenes, but narrate about Thracian, founders of Mysteries, singers-poets and teachers. From that time on, at least until the middle of the 4th century BC, the priests of the Pan-Hellenic sanctuary in Delphi bear the name of their kin, *Thrakides*. In the myth, the Thracian Eumolpus is the founder of the Eleusinian mysteries. The Orphic initiation mysteries performe in the sanctuary on Samothrace as well, are adopted by the Hellenes after the 8th century BC and the first legends of the great Thracian singers, wise-men and prophets - Orpheus, Musaeus, Thamyris, Linus and Zalmoxis - are born.

и профети Орфей, Музей, Тамирис, Лин и Залмоксис се раждат през това време.

Мистериалната устност не е публична. Тя представлява свещен логос, до слушането на който са допуснати само посветените. През това време, през *третия период* от развитието си, трако-пеонската етносност/усност започва да се обогатява благодарение на отношенията си с класическата старогръцка литература. През този период, който достига края на 4 в. пр. Хр., тези отношения пораждат записани преводи-означения. Те показват, че устността е вече достатъчно гъвкава, за да покрива всички човешки намерения и действия.

Един надпис на одриския цар Котис I (383-359 г.пр.Хр.), който съдържа доктринално - политическата декларация, че той е пайс (чедо-жрец-служител) на Аполон, показва едновременно орфическата вяра на владетеля и позицията му в нея. Това е било преведено на старогръцки език, за да бъде разбирано от чуждестранните партньори на царя. От друга страна, тракийските и пеонските имена и глоси, регистрирани през този период, представляват забележително свидетелство за разбираемостта на езиковата комуникация. Същевременно, антропонимите, топонимите и различните видове назовани селища документират цялостността на говорените езици, както и техните диалектални варианти.

Четвъртият период се разполага във времето между Александър Велики и Константин Велики до 330 г., когато столицата на Римската империя е преместена от Рим в Византион/Константинопол. Говорените езици изглежда са отключили всичките си ресурси, за да запазят своята лексика, антропонимията и топонимията си, както и да разгърнат словосъставянето, което е изразено с новите епитети на богове (вж. Petrova 1999 и Митревски 1999).

Овидий, заточен от император Август в гетския Север, в Томи (дн. Констанца) на черноморския бряг, написва

This verbalism is not public, it is a sacred *lógos*, and only the initiated are allowed to listen it. At that time, during *the third period* of its development, the Thraco-Paeonian ethnosness/oralnes begin to enrich itself through its relations with the classical ancient Greek literature. In the period reaching the end of the 4th century BC, these relations lead to recorded translations - an indication that orality is flexible enough to cover all human intentions and actions.

An inscription of the Odrysian King Kotys I (383-359 BC), which contains the doctrinal-political declaration that he is a pais-priest-servant of Apollo, demonstrates both the Orphic faith of the ruler and his own position in it. This is translated in ancient Greek to be understood by the king's foreign partners as well. On the other hand, the Thracian and the Paeonian names and glosses, registered during this period, are a remarkable evidence of the comprehensiveness of the linguistic communication. The anthroponyms, the toponyms and the designation of the various types of settlements (fortified, residential, unprotected or city-like) recorded both the integrity of the spoken languages and its dialectical differences.

The *fourth period* is in the time between the reign of Alexander the Great and of Constantine the Great up to 330 AD, when the capital of the Roman Empire was moved from Rome to Byzantium-Constantinople. The spoken languages seems to have disclosed all its resources along with the strive for preservation of the lexis, of the entire anthroponymity and toponymity, and of the energetic word-creation, expressed in new epithets for gods (cf. Petrova 1999 and Mitrevski 1999).

Thus, Ovidius, exiled by Emperor Augustus to the Getic north, in Tomi (mod. Constanza) on the Black Sea coast, writes there a piece of poetry. This verse is written in Getic. It is read before a Getic audience and evokes its delight, despite

поема на гетски език. Той я е прочел пред гетска аудитория и е предизвикал нейното възхищение, въпреки че е славословил римския император. Така, почти шестте века на този период разкриват приспособимостта на устната практика и традиция в севера на южнодунавските земи към латинския език, докато в юга – към старогръцкия.

Двете тенденции в развитието на безписмените езици са установяването на контакти и приспособимост към големите езикови реалности на времето и съхраняването на собствения езиков фонд. През *петия период* тези две тенденции ясно се различават, но постепенно намаляват активността си между 5-6 и 9 век в говора на установилите се славяни и заради писмеността, държавно наложена в България от цар Борис I (852-889 г.).

Nagy 1992[2]: 181-201 предоставя изчерпателен материал в подкрепа на това становище. Той паралелизира *perkúnas* от балтийските езици със славянското *perunъ*, което възхожда към индоевропейското **per(k-)/*peru-*, означаващо "камък, скала". Паралелът с балтийските езици е отдавна познат (вж. Георгиев 1977: 52, 61, 90), но те са регистрирани за по-късна епоха и не могат да бъдат използувани за съпоставки на обща индоевропейска основа през втората половина на 2 - началото на 1 хил. пр. Хр.

Още по-труден е проблемът със "славянското" *perunъ*, т.е. Перун, върховния уранически бог, защото теонимът не може да бъде документиран в тотално безписмената славянска античност. Определението "славянско" започва да придобива разбираем смисъл през и след 9 в. заради писмената формализация на говорими славянски езици. Грецизираното Пе́ркη, което е много популярно название на стара Тракия през древността и фактически представлява другото име на тази страна, е славизирано при първите записи на местни имена, каквито са оронимите Пер-/Пел-истер (в Р. Македония), Пер-елик, Пер-пер-ек, Пер- сенк

the fact that it glorified the Emperor in Rome. These almost six centuries reveale also the adaptability of the oral practice and tradition of the Thracians and of the Paeonians in the north of the South Danubian lands – to the military-administrative Latin language, in the South – to ancient Greek.

The two tendencies in the development of the non-written languages – towards establishing of contacts and adaptation to the great linguistic realities of that time, and towards self-preservation - are solved between the 4th and 9th centuries. The beginning of this *last, fifth period* is easily dated, but its end blends gradually in the 5th-6th centuries AD in the speech of the settling Slavs and in the state-imposed literary language in Bulgaria during the reign of King Boris I (852-889).

Nagy 1992[2]: 181-201 gives an exhausted material in support of this statement. He makes use of *perkúnas* in Baltic languages with a parallel of the Slavic *perunъ*, which has ascended to the Indo-European **per(k-) / *peru-* (with derivations) signifying "stone, rock". The parallel with Baltic languages is well known a long ago (cf. Георгиев 1977: 52, 61, 90), but it is testified for quite more recent epoch and can not serve as a comparable source material about a common Indo-European basis in the second half of the 2nd and the beginning of the 1st millennium BC.

Even more difficult is the problem of the "Slavic" *perunъ*, i.e. Perun, the supreme uranic god, because the theonym is not registered anywhere in the Slavonic totally non-literary antiquity. The "Slavonic" begins to make some comprehensive sense in course of and mainly after 9th century because of the written formalization of the spoken Slavic languages. The Grecized Пе́ркη, which is very popular denomination of ancient Thrace itself and represent nothing less than the other name of the country, is slavicized in the first records of names suchlike the oronyms Per-

в (Източни и Централни Родопи), Перин/Пир-ин (Югозападна България), които са мислени като назовавания на Синаскала на Великата богиня-майка.

Така Омировият Πείρως/Πείροος ἥρως произхожда от хетския бог Пирва, бог на камъка и на гръмотевицата. Името пряко идентифицира прочутия тракийски вожд от Троя като пайс на мъжкия бог-Син на Великата богиня-майка. Това се потвърждава от Акамант, в чийто образ се появява Арес в боя срещу Диомед от разказа в шестата песен на "Илиада". Тъй като Диомед наранява Арес, а по-късно Аякс убива същинския тракийски цар Акамант, може да се заключи, че Омир, който познава "родината на Арес" Тракия, е тук много точен – Акамант е превъплъщение на враждебния бог и на враждебния вожд. Доктриналната позиция на тракийския цар-жрец, пайс на Сина, е изравнена с тази на Арес. Така, тракийският орфически цар е мислен като Арес. Това е препотвърдено от **[Ps.]-Eur.** *Rhes.* 385 Murray, където Резос е θεός, ὦ Τρόια, θεός, αὐτὸς Ἄρης (ср. за предложената до тук периодизация Fol in: Fol et alii 2000: 63-73).

Другояче казано, ценностната система, съхранена от говорените езици, запазва поведението (пайдейа = култура) на трако-пеонската етносност/устност до преобразуванията ѝ през Средновековието. Независимо от тях, орфическата вяра в безсмъртността, която образува ядрото на тази етносност/устност, устоява през вековете до наши дни като реликти във фолклора, обредността и традициите (s. Драгојловиќ –Стојчевска-Антиќ 1990; Николова 1999; Фол В. – Нейкова 2000; Fol V. and Fol in: Fol et alii 2000: 169-220; Петров 2001).

/ Pel-ister (in R. Macedonia), Per-elik, Per-per-ek, Per-senk (in Central and Eastern Rhodopes) Per-in / Pir-in (South-Western Bulgaria), which are thought as naming of the Son-rock of the Great Mother-Goddess.

Thus, the Homeric Πείρως/Πείροος ἥρως originates from the Hittite god Pirva, the god of stone and of thunder, and directly identificates the famous Thracian leader in Troy as son of the male god-Son of the Great Mothe-Goddess. This is confirmed about the Thracian kings also by the characteristic of Ἀκάμας, in whose image appears Ares himself in the fight against Diomedes in the narrative of the sixth song of *Iliad.* Since Diomedes injures Ares, who takes back in a cloud to the sky, and later Ajax kills the real Thracian king, Akamas, it has to conclude that Homer, who knows the Thracian native land of Ares, is perfectly punctual here – Akamas is an incarnation of a hostile god and of a hostile leader. The doctrinal position of the Thracian king-priest, pais of the Son, is equilized with this one of Ares. Hence the Thracian Orphic king is thought as Ares. This is reconfirmed in **[Ps.]-Eur.** *Rhes.* 385 Murray, where Rhesus is θεός, ὦ Τρόια, θεός, αὐτὸς Ἄρης (cf. for the periodization Fol in: Fol et alii 2000: 63-73).

This is to say that the system of values preserved by the spoken languages safe-keeps the attitude (paideia = culture) of the Thraco-Paeonian ethnosness until its modifications in Middle Age. Nevertheless, the Orphic faith in immortality which forms the kernel of this ethnosness/oralness goes through centuries to our time retaining in ancient folklore relics, rituals and traditions (s. Драгојловиќ –Стојчевска-Антиќ 1990; Николова 1999; Фол В. – Нейкова 2000; Fol V. and Fol in: Fol et alii 2000: 169-220; Петров 2001).

БИЛИОГРАФИЯ:
BIBLIOGRAPHY:

Бонев Ал. 2000. Датировка на златното съкровище от Вълчитрън (шестнадесет години по-късно). **Археология 3-4**, 1-4.

Георгиев Вл. 1977. **Траките и техният език.** БАН. София.

Драгојловић Др. –Стојчевска-Антић В. 1990. **Митологумена на средновековната Кирилска писменост.** Македонска книга. Скопје.

Дуриданов Ив. 1976. **Езикът на траките.** Наука и изкуство. София.

Митревски Др. 1997. **Протоисторическите заедници во Македонија преку погребувањето и погребните манифестации.** Републички завод за заштита на спомениците на културата. Скопје (= Културно-историско наследство на Република Македонија XXXVII).

Митревски Др. 1999. **Гробот на пајонската свештеничка од Марвинци**. In Maced. Acta archaeol. No 15 МАД. Скопје, 1999, 69-89

Николова В. 1999. **Поради тракийския орфизъм.** Тилиа–Академично издателство "Проф. М. Дринов". София.

Петров Др. 2001. **Превъплъщенията на вълка-пазител. Бележки за философско-исторически "детектив".** Захари Стоянов. София.

Фол В. 1993. **Скалата, конят и огънят. Ранна тракийска обредност.** Аргес. София.

Фол В.–Нейкова Р. 2000. **Огън и музика.** Академично издателство "Проф. М. Дринов" & Тилиа. София.

Boardman J. 1994. **The Diffusion of Classical Art in Antiquity.** Princeton University Press. Princeton (= Bollingen Series. XXXV-42).

Detschew D. 1976[2]. **Die thrakischen Sprachreste.** Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien (= Philosophisch-Historische Klasse. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XIV).

Fol Al. 1998. Mythe, rite et foi dans le Sud-Est européen à l'époque préromaine. **Bulletin AIESEE 26-27, 1996-1997**, 33-40.

Fol Al. 1999. Mycenaean Thrace III. The Sindos–Trebenishte Case. In: **Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st Millenium B. C. Papers presented at the International Symposium in Struga 1997.** Museum of Macedonia. Skopje, 9-11.

Fol Al.– Jordanov K. –Porozhanov K. –Fol V. 2000. **Ancient Thrace.** International Foundation *Europa Antiqua* & Institute of Thracology. Sofia.

Frost Fr. J. 1996. Faith, Authority, and History in Early Athens. In: Hellström P–Alroth Br. (Eds.) 1996. **Religion and Power in the Ancient Greek World. Proceedings of the Uppsala Symposium 1993.** Acta Universitatis Upsalensis. Uppsala (= Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilization 24), 83-89.

Nagy Gr. 1992[2]. **Greek Mythology and Poetics.** Cornell University Press. Ithaca and London.

Pajakowski W. 2000. **Die Illyrier. Illyrie proprie dicti. Geschichte und Siedlungsgebiete. Versuch einer Rekonstruktion.** Poznańska drukarnia naukowa. Poznań (= Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznańiu. Seria Historia Nr 194).

Petrova El. 1999. The Cults, Symbolism and Deities in Paeonia and Neighboring Regions. In: **Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st Millenium B. C. Papers presented at the International Symposium in Struga 1997.** Museum of Macedonia. Skopje, 113-120.

Velkova Z. 1986. **The Thracian Glosses.** Adolf M. Hakkert. Amsterdam.

Venedikov Iv. 1988. **The Treasure from Valchitran.** Sviat. Sofia.

д-р Никола Тасић
Балканолошки институт, САНУ, Београд

Dr. Nikola Tasić
Institute for Balkan Studies, SASA, Belgrade

UDC: 903.4:911.37"637/638"

ДАРДАНАЦИ И ДАРДАНСКИ СУПСТРАТ
DARDANIANS AND DARDANIAN SUBSTRATUM

Дарданци су током великог дела своје историје били стиснути у снажном загрљају суседа – Илира на западу и Трачана на истоку. Упркос томе и супротно заблуди која је зачета још у најранијим поменима о њима у античким изворима, а у тумачењу тих извора одржала се до данас, Дарданци су опстали, сачувавши одлике своје материјалне и духовне културе. Жеља нам је да – полазећи од археолошких истраживања и онога што је њима утврђено о, на пример, одликама материјалне културе или начину сахрањивања – покажемо да Дарданци нису били ни Илири ни Трачани, како се дуго сматрало на основу тумачења Страбонових, Апијанових и других списа, већ да је реч о самосталној етничкој заједници чије порекло сеже у дубоку прошлост, у гвоздено и бронзано доба. Како би се извршило разграничење Дарданаца од њихових суседа, у овом случају Илира на западу и Пеонаца на југу, мора се поћи од супстрата, од основе на којој је изграђена дарадaнска култура.

Тумачећи настанак Илира, А.Бенац је одредио три развојна и културна хоризонта, назвавши их предилирским, протоилирским и праилирским.[1] Аналогно томе, а на основу археолошког материјала, могу се поуздано издвојити бар два хоризонта која су претходила Дарданцима: протодардански и прадардански. Хронолошки посматрано, први би припадао раздобљу од средине II миленијума пре н.е. до пре-

The Dardanians have been during the large period of their history squeezed in a strong embrace of their neighbors - Illyrians in the west and Thracians in the east. In spite of that and contrary to mistake conceived already in the earliest mentions of them in the antique sources and conserved in their interpretation until these days, the Dardanians survived and preserved characteristics of their material and spiritual culture. Our intention is - starting from archaeological investigations and facts thus established about, for instance, traits of their culture or way of interment - to show that Dardanians had been neither Illyrians nor Thracians as it has long been considered against the background of Strabo's, Appian's and other texts but that they have been independent ethnic entity originating from distant past, from the Bronze and Iron Age. In order to distinguish Dardanians from their neighbors in this case from the Illyrians in the west and Paeonians in the south we must start from the substratum, from the basis on which the Dardanian culture had been established.

Explaining the origin of Illyrians A. Benac determined three developmental and cultural horizons and specified them as before Illyrian, Proto-Illyrian and Prae-Illyrian[1]. Analogous to this and on the basis of archaeological material we can distinguish with certainty at least two horizons that preceded the Dardanians: Proto -Dardanian and Prae-Dardanian horizons. In chronological

лаза у I миленијум, док би се други на њега непосредно надовезивао и трајао све до времена из кога потичу први подаци, они који Дарданце уводе у историју ових области.

Дарданском територијом средином I миленијума пре н.е. сматра се углавном иста она област коју је касније обухватала истоимена римска провинција.[2] Мада је померање граница племенских територија у то доба било уобичајена појава, посебно због сточарске компоненте у начину привређивања, границе илирске територије нису се битно мењале. Стога ћемо се у даљем тексту о протодарданској и дарданској материјалној култури држати простора који је засигурно био дардански. Реч је о подручју које је на истоку омеђено Врањском и Прешевском котлином, на југу Кумановским и Скопским пољем, на северу Западном Моравом, док је на западу, према илирској територији, граница ишла од Шар - планине према северу обухватајући Метохију, део Пештерске висоравни и долину Ибра до ушћа у Западну Мораву.

Други миленијум пре наше ере по много чему је преломно доба у развоју живота на просторима које ће у следећем миленијуму насељавати дарданска и источноилирска племена. То је раздобље дубоких промена у материјалној и духовној култури, време формирања супстрата из кога настају прве палеобалканске заједнице. Упркос томе што археолошка налазишта нису довољно истражена, од средине II миленијума пре н.е., а нарочито при његовом крају, већ се назире будући распоред племена - Дарданаца, Илира, Пеонаца, Трибала - онакав какав би се могао реконструисати из оскудних писаних извора.[3] То је и време првих несумњивих контаката са егејским светом. Присуство микенског импорта, забележено на више налазишта у северној Албанији, на Косову и у северној Македонији, показује да су и те области ушле у сферу интересовања развијене цивилизације на југу.[4] Налази из Игларева јасно

terms the first should be dated from the middle of the 2nd millenium BC until the turn of the 1st millenium while the second immediately followed the first and continued until the time from which we have first written data, those that introduced the Dardanians into the history of this region.

The Dardanian territory in the middle of the 1st millenium BC is considered to be almost the same territory that later was included in the Roman province of the same name.[2] Although changing of borderlines of tribal territories had been common in that time especially because of cattle breeding type of economy the borders of Illyrian territory had not changed significantly. Therefore in the further text on Proto-Dardanian and Dardanian material culture we would remain within the area that was unquestionably Dardanian. This territory was in the east confined with Vranje and Preševo valley to the south with Kumanovo and Skopje plains to the north with the Zapadna Morava river while in the west towards the Illyrian territory border was running northward of Sara mountain encompassing Metohija, part of Pešter plateau and the valley of the river Ibar to its confluence with Zapadna Morava.

Second millenium BC is in many ways the crucial period in this area settled in the coming millenium by the Dardanian and east Illyrian tribes. That was the period of deep changes of material and spiritual culture, time of constitution of the substratum from which first Paleo-Balkan societies are to emerge. In spite of the fact that archaeological sites are not sufficiently investigated from the middle of the 2nd millenium and particularly by its end the future disposition of tribes - Dardanians, Illyrian, Paeonians, Triballi - could be perceived in the same areas as it could be reconstructed according to sparse written sources.[3] It was the time of first certain contacts with the Aegean world. Mycenaean import recorded at many sites in northern Albania, Kosovo and in northern Macedonia indicates that these areas also entered the sphere of inter-

показују да су везе са Микеном већ одржаване у XIV веку пре н.е. Они потичу са територије која несумњиво припада брњичкој култури, појави коју је неколицина аутора означила као протодарданску (Д.Срејовић, М.Гарашанин, Н.Тасић).[5] Игларево и друга налазишта у западним областима брњичке културе (на Пештеру, како ћемо видети) сведоче о сусрету двају различитих културних комплекса: источног, протодарданског, чије је обележје сахрањивање у урнама и често толоидне камене конструкције, и западног протоилирског (или праилирског, како би га назвао А.Бенац),у коме преовлађује скелетно сахрањивање, углавном под хумкама. Судар та два, ритуално и концептуално сасвим различита начина сахрањивања најбоље се уочава на Пештерској висоравни и у Метохији. З. Летица, која је с Д. Срејовићем истраживала некрополе на Пештеру, закључује да старији тип сахрањивања - у урнама, временом нестаје «под притиском дошљака са запада» и да се његови носиоци померају ка истоку, према долини Рашке и Ибра, потом Ситнице, Лаба и Топлице, ка средишњим областима брњичке културе.[6] Слика коју даје Косово, посебно кад је реч о хронолошком односу двају начина сахрањивања, нешто је другачија. Мада је изнета претпоставка (К. Љуци) да је скелетно сахрањивање старије од оног у урнама,[7] неки подаци говоре да је оно пре било резултат «етничке» измешаности и да је карактеристично за зону додира протодарданског и протоилирског становништва. У Иглареву су, на пример, откривене две некрополе, означене као I и II. На првој је забележено скелетно сахрањивање, док су на другој покојници сахрањивани у урнама.[8] Идући према истоку, скелетно сахрањивање је све ређе, па је у Доњој Брњици и Улпијани регистрован само по један скелетни гроб, док су од 60 гробова у Граштици само четири скелетна.[9] Будући да прилоге у скелетним гробовима веома често чини оружје или неко обележје повлашћених, могуће је да

est of the advanced civilization in the south.[4] Finds from Iglarevo clearly confirm that there were contacts with Mycenae already in the 14th century BC. These finds come from the territory that undoubtedly belongs to the Brnjica culture, phenomenon that few authors distinguished as Proto-Dardanian (D. Srejović, M. Garašanin, N. Tasić).[5] Iglarevo and other sites in the western zone of the Brnjica culture (at Pešter as we shall see) bear witness to the meeting of two different cultural complexes: the east one, Proto-Dardanian whose characteristics are urn burials and often tholoid stone constructions and the west, Proto-Illyrian (or Prae-Illyrian according to A. Benac) where inhumation burials usually in barrows are predominant. Collision of these two ritually and conceptually entirely different ways of interment could be best encountered at the Pešter plateau and in Metohija. Z. Letica, who with D. Srejović investigated necropoles at Pešter came to conclusion that earlier type of interment - in urns, disappeared in the course of time 'under pressure of newcomers from the west' and that native inhabitants moved eastward, towards the valleys of rivers Raška and Ibar, then Sitnica, Lab and Toplica in the direction of the central areas of the Brnjica culture.[6] Situation at Kosovo especially when chronological relations of two types of interment are concerned is slightly different. Even though the assumption was made (K.Ljuci) that inhumation burials are earlier then urn burials[7] some information suggests that it was more the result of 'ethnic mixture' and characteristic for the zone of contact of Proto-Dardanian and Proto-Illyrian population. In Iglarevo, for instance, two necropoles have been discovered defined as I and II. Inhumation burials had been recorded in the first while in the second dead had been buried in urns[8]. Going eastward inhumation burials are more and more infrequent and in Donja Brnjica and Ulpiana only one inhumation burial was recorded at each site while in Graštica among 60 burials only four are inhumations.[9] As grave

промена начина сахрањивања сведочи о зачецима стварања војне аристократије под утицајем обичаја својствених суседној протоилирској популацији. На такав закључак наводе и следећи подаци: у скелетном гробу у Доњој Брњици уз покојника је био стављен бронзани мач; у Иглареву, прилоге у скелетним гробовима чинили су мачеви, међу њима и један типичан микенски рапир, потом бодежи или масивни украсни предмети као што су гривне за ноге.[10] Могуће је да се с тим обичајем може повезати и симболични гроб у основи ратничког тумула у Ромаји, где је нађен бронзани мач увијен у таканину.[11]

Источно и североисточно од Игларева, све је мање елемената који се могу довести у везу с протоилирским културама. У источном делу косовске равнице, у јужном Поморављу, у долини Топлице, све до Нишаве и, даље, до Западне Мораве на северу, а на југу до Скопског поља срећу се искључиво некрополе својствене брњичкој култури (Доња Брњица-Горња Стражава, по М. Гарашанину).[12] На њима се сахрањивање, по правилу, врши у урнама, које су каткад слободно положене у земљу или пак у камену конструкцију (камени прстен око урне, камена платформа, толоидна конструкција и сл.).Међутим, идући ка западу, број сахрана у урнама опада, а повећава се број скелетних гробова. Мешање двају начина сахрањивања нарочито је изразито на некрополама (тумулима) у околини Новог Пазара и на већ поменутим пештерским некрополама, док је у Метохији мање изражено. На основу већег броја истражених тумула (13 локација) на Костам пољу на Пештерској висоравни, где су забележена оба начина сахрањивања, могуће је говорити о једној контакт-зони у којој се додирују и мешају две етничке и културне заједнице: илирска (или протоилирска) и дарданска (протодарданска). Илустрације ради, поменућемо скупину од осам хумки (тумула) на Латинском гробљу код Глоговика, где су у хумци I нађени

goods in inhumation burials consist often of weapons or some status objects it is possible that change of the type of interment suggests the beginning of establishing of military the beginning of establishing of military aristocracy under the influence of customs characteristic forneighboring Proto -Illyrian population. Such conclusion is indicated by the following facts: in an inhumation burial at Donja Brnjica the deceased had the bronze sword; in Iglarevo grave goods in inhumation burials consisted of swords among them one typical Mycenaean rapier, daggers or massive ornamental objects like anklets.[10] It is possible to link this custom with the symbolic burial in the basis of the warrior tumulus in Romaja where bronze sword wrapped in a linen cloth has been found[11].

To the east and northeast of Iglarevo there is much less elements that could be linked with Proto-Illyrian cultures. In the eastern part of the Kosovo plain, in the south Morava valley, in the valley of the Toplica river up to the Nišava and further to the Zapadna Morava in the north and to the Skopje plain in the south we encounter only necropoles typical for the Brnjica group (Donja Brnjica-Gornja Stražava after M. Garašanin).[12] Burials in these necropoles were generally in urns that are sometimes just placed in the burial pit or in stone construction (ring of stones around the urn, stone platform, tholoid structure and the like). However, going to the west number of urn burials decrease and inhumation burials are more frequent. Mixing of two types of interment is especially prominent in the necropoles (tumuli) in the vicinity of Novi Pazar and in the already mentioned Pešter necropoles while in Metohija is less prominent. On the basis of substantial number of investigated tumuli (13 locations) at Koštam polje on the Pešter plateau where both types of burials have been registered we could speak about one contact zone where two ethnic and cultural communities meet and mix, one Illyrian (or Proto - Illyrian) and other Dardanian (or Proto - Dardanian). As illustration we would mention a group of eight barrows (tumuli) at Latinsko groblje near Glogovik where in the barrow I have been found inhumation and cremation burials within circular stone platform, similar to some burials in the Brnjica complex.[13] Typologically heterogeneous material and different types of burial induced investigators of this necropolis to distinguish two chronological horizons: earlier, dating from Middle Bronze Age and later, from Hallstatt A period (turn from 2nd into the 1st millenium BC). Analyzing this diversity of finds and using analogies, for instance from Kosovo and Metohija, it is possible to reach different conclusion that explains occurrence of different but contemporaneous burials in the contact zones of two ethnic and cultural groups, in this case Proto-Illyrian and Proto-Dardanian communities. The Pešter plateau because of favorable climate conditions has been from ancient times the region with highly developed cattle breeding economy. It was the same in the time of Brnjica culture. Mobility of its representatives is the cause for mixing of various cultures at the same level of social and economic development. In the graves of tumulus I at Latinsko groblje in Glogovik pins had been found similar to those from inhumation burials in Iglarevo.[14] In the immediate vicinity of inhumation burials have been found urns typical for the Brnjica culture. Just this situation is the best illustration of symbiosis of these two basically different cultures - Proto-Illyrian and Proto-Dardanian, symbiosis achieved in the peripheral areas of the two large, ethnically different complexes.

Brnjica culture that is considered as Proto-Dardanian manifestation had been developing in the Central Balkan region. Question of its origin could be solved with great certainty starting first of all from the way of interment and then on the basis of the characteristics of material culture. Numerous necropoles investigated or just recorded reveal that ritual is more or less unique. Variations could be noticed only in

и скелетни гробови и гробови спаљених покојника, и то у оквиру камене платформе кружног облика, слично неким сахранама у брњичком комплексу.[13] Типолошки разнородан материјал и различити начини сахрањивања навели су истраживаче те некрополе да издвоје два хронолошка хоризонта: старији, који припада средњем бронзаном добу, и млађи, из периода Халштат А (прелаз из II у I миленијум пре н.е.). Анализирајући ту разнородност налаза и служећи се аналогијама, на пример са Косова и Метохије, могуће је извести и другачији закључак, који објашњава појаву различитог, али истовременог сахрањивања у зонама додира двеју етничких и културних групација, у овом случају протоилирских и протодарданских заједница. Пештерска висораван је, због повољних климатских услова, од давнина била област с високо развијеним сточарским начином привређивања. Тако је било и у време брњичке културе. Мобилност њених носилаца узрок је мешању различитих култура на истом степену друштвено-економског развоја. У гробовима хумке I на Латинском гробљу у Глоговику нађене су игле сличне иглама из скелетних гробова у Игларево.[14] Непосредно поред скелетних гробова налазиле су се урне типичне за брњичку културу. Управо та околност најбоље илуструје симбиозу две, у основи различите, културе - протоилирске и протодарданске, симбиозу остварену на периферији двају великих, етнички различитих комплекса.

Брњичка култура, која се сматра протодарданском манифестацијом, развијала се на простору централног Балкана. Питање њеног настанка може се доста поуздано разрешити, полазећи пре свега од начина сахрањивања, а потом и на основу обележја материјалне културе. Многобројне некрополе, истраживане или само евидентиране, показују да је ритуал у мањој или већој мери јединствен, а да се варијације своде на појединости какве су број прилога или врста камене конструк-

кције.Осим урне гроб најчешће чине поклопац, обично здела, и каткад мања посуда, као прилог. Камена конструкција која више гробова обједињује у мање целине карактеристична је за параћинску културу, која се развија северно од брњичке. То се посебно односи на некрополе у источној Србији. На истраживаним некрополама код Брестовачке Бање (Трњане), Магури код Гамзиграда или Мађилки код Пирота, урне су укопаване у за то посебно припремљену камену платформу која је обједињавала више гробова.[15] Сличности параћинске и брњичке културе у начину сахрањивања, као и облици посуда, указују на њихову блиску повезаност, при чему архаичност урни параћинске културе и оскуднији налази иду у прилог мишљењу о њеној већој старости. Управо зато су неки истраживачи извели претпоставку о етничкој повезаности тих двеју култура, с тим што је хронолошки приоритет дат параћинској култури. Ако се пође у даљу анализу облика урни, начина сахрањивања и података добијених истраживањем насеља, може се тврдити да су обе културе повезане с аналогним појавама у бугарском, румунском и српском Подунављу и да, у крајњој линији, припадају једном прото-дако-мезијском етничком супстрату.[16] Такав закључак је веома значајан јер, ако се у даљој хронолошкој пројекцији постави проблем Дарданаца и њихове етногенезе, онда се потврђује напред изнета претпоставка о дако-мезијском пореклу Дарданаца, а не илирског или трачког, како се могло претпоставити на основу штурих података у писаним изворима (Страбон, Апијан).[17]

Откриће некрополе Кључка код аеродрома близу Скопља отворило је проблем ширења Брњица културе према југу. Ово, и још неки налази у кумановској и скопској регији показују да се не ради само о продору ове културе, већ и њеном трајнијем заджавању на овим просторима.[18] Анализа материјала, нарочито код Кључке показује да се ради о

the number of grave goods or the type of stone structure. Burial consisted usually of urn covered with a bowl used as lid and sometimes smaller vessel as grave good. Stone structure that unites few graves in smaller entities is characteristic for the Paraćin culture, which developed to the north of Brnjica culture. This is particularly relevant for necropoles in the eastern Serbia. At the investigated necropoles near Brestovačka Banja (Trnjane), at Magura near Gamzigrad or Madjilka near Pirot urns have been buried in the specially prepared stone platform that enclosed many graves.[15] Resemblance of Paraćin and Brnjica group in the way of interment and concerning the types of vessels indicate their close connection. However, archaic shapes of Paraćin urns and scarcity of finds speak in favor of its earlier date. Just because of that certain authors suggested hypothesis about ethnic connection of these two cultures and chronological priority was given to the Paraćin culture. If we enter into further analysis of urn shapes, way of interment and the data from the investigated settlements it could be claimed that both cultures are linked with analogous elements in Bulgarian, Romanian and Serbian Danube basin and that finally they belong the same Proto-Daco-Moesian substratum[16]. Such conclusion is very important because if in further chronological projection we state a problem of Dardanians and their ethnogenesis it confirms the earlier stated assumption about Daco-Moesian origin of Dardanians and neither Illyrian nor Thracian as it could have been supposed according to scanty data in the written sources (Strabo, Appian)[17].

Discovery of the necropoles Ključka near Skopje airport opened the problem of expanding of Brnjica culture towards the south. This site and some other finds in the area of Kumanovo and Skopje indicate that it was not only the case of invasion of this culture but it is the case of its longer stay in this area.[18] The analysis of material especially when Ključka is concerned revealed

једној хомогеној целини у којој недостаје онај материјал који би карактерисао насеобинска, градинска насеља у долини Јужне Мораве, а посебно недостатак оних керамичких облика који су одлика Параћин културе и ране Брњица културе. Извесну конфузију у ову проблематику унело је код појединих аутора поистовећивање Брњица и Параћин култура (М. Стојић, Г. Чађеновић нпр.)[19] Откривањем „Гамзиградске културе“ или од раније познате некрополе код Брестовичке бање (Трњане)[20] несумњиво потврђује мишљење да се ради о две културне регије од којих је старија на северу од састава Западне и Јужне Мораве припада старијој Параћин култури док се на југу развила Брњица култура. Ове две културне појаве се вероватно хронолошки додирују, с тим што би млађа фаза Параћин културе била савремена раној Брњица култури о чему је већ писано у литератури.[21]

Да се генетска припадности Дарданаца северно од Скопља и Куманова потпуно разјасни, сходно ономе на шта упућују археолошки налази, извесну тешкоћу представља питање интервала између краја брњичке културе и првих поуздано дарданских налаза се територије која је средином I миленијума пре н.е. извесно припадала овом палео-балканском племену. Реч је о раздобљу од почетка I миленијума, када се, по већином прихваћеном мишљењу, завршава брњичка култура(која траје од XIV до X века пре н.е.) до VIII века пре н.е. Недостаје, дакле, материјал који би посведочио о континуитету развоја. Међутим, у помоћ можемо призвати неке закључке које је у својој књизи *Средњобалканска племена у предримско доба* изнела Ф. Папазоглу,[22] на пример да «Дарданци спадају међу најстарија балканска племена која су нам по имену позната...» или, да «ниједом од народа којима се бавимо у овој књизи не пристаје тако добро епитет балкански као Дарданцима. Не само што се њихова земља налазила усрцу Балкана него зато што се они појављују као најстабилнији и *најкон-*

that it is the question of the homogeneous entity where is missing just the material characteristic for settlements of hillfort type in the Južna Morava valley and especially noticeable is the lacking of those pottery types that are characteristic for Paraćin culture and early Brnjica culture. Some authors (M. Stojić, G. Čadjenović) who regarded Brnjica culture and Paraćin culture as identical have caused certain confusion in this problem[19]. Discovery of 'Gamzigrad culture' or already known necropolis near Brestovačka Banja (Trnjane)[20] without doubt confirms the opinion that there are two cultural regions of which one in the north from confluence of Zapadna and Južna Morava belongs to the earlier, Paraćin culture while in the south had developed Brnjica culture. These two cultural phenomena probably overlap chronologically in such a way that later phase of Paraćin culture is contemporary with the early Brnjica culture as it has already been suggested in literature[21].

Certain problem in complete explanation of genetic origin of Dardanians to the north of Skopje and Kumanovo in a way how archaeological data indicate is posed by the interval between the end of Brnjica culture and first authentic Dardanian finds from the territory that in the middle of the 1st millenium BC unquestionably belonged to this Paleo-Balkan tribe. The interval in question is the period from the beginning of the 1st millenium when according to generally accepted opinion Brnjica culture (which is dated between 14th and 10th century BC) ceased to exist and the 8th century BC. So the material that could witness the continuity of development is lacking. However, we can look for help in the book of F. Papazoglu *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*[22] where she stated that 'Dardanians belong among the oldest Balkan tribes that we know by name…' or that 'not to one of the population, which we study in this book the epithet Balkanic does not suit so well as the Dardanians. Not

зервативнији етнички елемент на подручју где је све било изложено променама и што су, вукући корене из далеког претхомеровског доба, налазећи се на граници илирског и трачког света, *сачували своју индивидуалност*». Ти њени ставови, као и закључак да су Дарданци «живели на Балканском полуострву и пре трачко-фригијске сеобе», потврђују да се непостојање археолошких података о 200 година развоја може бити или грешка у хронолошкој интерпретацији или последица недовољне истражености овог простора. По нашем мишљењу, разлог би пре могло бити ово друго, а на то упућују и неки случајни налази, ван археолошког контекста, какве су и две оставе бронзаних предмета из Јањева на Косову. Једна се чува и Naturhistorisches Museumu у Бечу, а друга у београдском Народном музеју.[23] Материјал оставе из Беча је старији и везује се за хоризонт остава типа Рудовци -Жировница-Адашевци, односно припада VIII веку пре н.е. (раној фази Басараби културе Подунавља), као и други бронзани предмети са дарданског подручја (на пример, остава из Мађедоница код Лесковца или гробни прилози са некрополе Широко код Суве Реке у Метохији).[24] Ти налази потврда су да постоји археолошки материјал који непосредно претходи најстаријој дарданској керамици из VIII и VII века пре н.е., на шта упућују и резултати новијих истраживања који, међутим, још нису добили одговарајући одјек у археолошкој науци. На налазишту Хисар код Лесковца откривени су културни слојеви који би могли да попуне празнину о којој је било речи, успостављајући континуитет између Брњице као протодарданске културе и дарданске културе.[25] До сличних закључака долазимо и детаљнијом анализом стратиграфије неких градинских насеља на Косову (Тенеш Дол, Самодрежа, Церница) или у Врањско-прешевској котлини (Врањски Прибој, Буштрање, Ораовица).[26] Осим типичног дарданског материјала, на њима је пронађена и керамика нешто ранијег времена.

only had their territory been situated in the heart of the Balkans but because they appear as most stable and *most conservative* ethnic element in the area where everything had been subjected to changes. Also deriving from the ancient times before Homer and being at the border between Illyrian and Thracian world *they preserved their individuality*'. These views and the conclusion that Dardanians 'lived in the Balkan peninsula even before the Thrako-Phrygian migration' confirm that lacking of archaeological data for about 200 hundred years could either be an error or the consequence of insufficient investigations in this area. In our opinion the reason is rather this other fact and it is also suggested by some chance finds, without archaeological context, like two bronze hoards from Janjevo in Kosovo. One is in the Naturhistorisches Museum in Vienna and the other in the Belgrade National Museum.[23] Material from the Vienna hoard is earlier and could be linked with the horizon of hoards Rudovci-Žirovnica-Adaševci i.e. it dates from the 8th century BC (early phase of the Basarabi culture of the Danube basin) as well as other material from Dardanian territory (e.g. hoard from Macedonci near Leskovac or grave assemblages from necropolis Široko near Suva Reka in Metohija).[24] These finds are confirmation that there is archaeological material, which immediately precedes the earliest Dardanian pottery from the 8th and 7th century BC. Also there are results from some new investigations that still did not receive attention they deserve in archaeological audience. At the site Hisar near Leskovac have been discovered cultural layers that might fill in the gap we mentioned before and establish continuity between Brnjica as Proto - Dardanian culture and Dardanian culture[25]. Similar conclusions are suggested by the detailed analysis of stratigraphy at some hillfort settlements in Kosovo (Teneš Dol, Samodreža, Cernica) or in the Vranje - Preševo valley (Vranjski Priboj, Buštranje, Oraovica)[26].

На насељу Хисар код Лесковца је, осим брњичке керамике, нађена и млађа, с почетка I миленијума пре н.е. Поред тога што је реч о најјужнијем налазу културе Гава, то је и појава која има сличности с најранијом дарданском креамиком украшаваном зарезима или шрафираним висећим троугловима који се у северној Македонији (Вучи дол код Скопља, Радања, Орлова чука и др.) могу датирати у доба прелаза из VIII у VII век пре н.е.[27]

Новији подаци о постојању „Басараби" керамике у северним деловима Македоније (скопско-кумановски и овчепољски регион) које је објавио З. Георгијев мало усложњавају проблем генезе дарданске културе, онако како је напред означена.[28] Међутим, и за то би могло да се нађе прихватљиво решење. Пре свега, од свог публикованог материјала само су два фрагмента украшена „S" мотивима који поуздано припадају Басараби стилу, оној фази која је заступљена у српском и румунском Подунављу и која се сматра типичном за Басараби култура. Остала керемика (Пелинце нарочито а затим Кратово, Свети Никола, Пчиња-Кумановo) украшавана је неком врстом назубљеног инструмента (радло) и имитира шнур отнамент.[29] Ова керамика припада времену VIII и VI века пре н.е. и како је то добро запазио З. Георгијев могла је у североисточну Македонију да стигне и преко западне Бугарске из северо-струмичке зоне (подручје Агријана?). Чињеница да упркос добре истражености долине Јужне Мораве и Косова, ова керамика није позната, искључује могућност да је она из Подунавља или горњег тока Велике Мораве допрла овим путем.

Из свих ових сазнања следи да се ипак може говорити о континуитету развоја између брњичке културе као протодарданске манифестације и дарданске културе какву познајемо на основу многобројних насеља и некропола на простору јужног Поморавља, Косова и Метохије, Скопске и Кумановске котлине и у другим областима. Такав след закључивања

Besides typical Dardanian material at these sites had been found also the pottery dating from somewhat earlier period. At the settlement Hisar near Leskovac in addition to the Brnjica pottery had been found slightly later material dating from the beginning of the 1st millenium BC. In addition to the fact that it is the southernmost find of the Gava culture there is material resembling the earliest Dardanian pottery decorated with incisions or hatched hanging triangles that in the north Macedonia (Vučи-Dol near Skopje, Radanja, Orlova čuka etc) could be dated in the transition of the 8th to the 7th century BC[27].

The new data about the 'Basarabi' pottery in the northern Macedonia (Skopje - Kumanovo region and Ovče polje) published by Z. Georgijev slightly complicate the problem of Dardanian culture as it has been explained above.[28]However, they might be acceptable solution for this problem. First of all, of all published material only two fragments are decorated with 'S' motives that certainly belong to the Basarabi style. Other pottery (Pelince in particular and also Kratovo, Sveti Nikola, Pčinja-Kumanovo) is decorated with some kind of denticulated tool and imitates cord ornament.[29] This pottery dates from the 8th to the 6th century BC and as Z. Georgijev well observed could have reached northeastern Macedonia from the northern Strumica zone (territory of Agrianes?) via western Bulgaria. In spite the fact that this pottery is not encountered in the Južna Morava valley and Kosovo although these regions have been thoroughly investigated it rules out the possibility that it arrived from the Danube valley or the upper course of the Velika Morava via this direction.

Against that background it follows that it is possible to speak about continual development from Brnjica culture as Proto - Dardanian manifestation to the Dardanian culture (proper) which we know on the basis of numerous settlements and necropoles in the territory of south Morava valley, Kosovo and Metohija, Skopje and Kumanovo

има своју тежину када се поведе реч о етничкој припадности Дарданаца. Ако, дакле, њихов супстрат чини култура која је генетски везана за карпатско-подунавску зону, за дако-мезијску етничку основу, онда нема сумње у то да Дарданци нису ни Илири ни Трачани, већ једна самостална етничка заједница коју можемо пратити и пре него што је ушла у сферу интересовања античких грчких писаца, то јест још од средњег бронзаног доба, од XVI века пре н.е.

Како бисмо извршили јасно територијално и културно разграничење Дарданаца и њихових суседа, пре свега Илира, Пеонаца и Трачана, указаћемо на неке специфичности дарданске материјалне културе, и то пре свега керамике, као једног од носилаца стила који је чини различитом од илирске, трачке или пеонске. Метал је мање осетљив у погледу могућности за одређивање културне припадности, јер је реч о роби која циркулише на ширем подручју него што је оно које насељава једна етничка заједница. О стилској особености дарданске културе може се закључивати на основу материјала прикупљеног током археолошких истраживања градина на Косову, у Врањско - прешевској котлини, у Метохији, на комплексу Хисар-Широко код Суве Реке, као и на основу појединачних налаза из северне Македоније.[30] Ова потоња област је све до краја праисторије била део територије дарданске етничке заједнице. Међу истраженим налазиштима најзначајнија су она на којима се живот одвијао дуже, током више генерација.

У том погледу је, свакако, индикативна слика коју даје Градина код Белаћевца, налазиште на јужним огранцима Ћићевице, западно од Приштине. Најстаријем хоризонту тог утврђеног насеља припада једна урне укопана у здравицу. Њену временску припадност одређује сличност с урнама из Љуште и Лапотинаца које се датују у VIII век пре н.е.[31] Други хронолошки хоризонт би припадао времену ране појаве сиве керамике рађене

valley and in other areas. This sequence of conclusions has its significance when ethnic origin of Dardanians is in question. If, therefore, their substratum is the culture genetically linked to Carpathian/Danubian zone, i.e. Daco-Moesian ethnic basis then there is no doubt that Dardanians are neither Illyrians nor Thracians but an independent ethnic group that we have been able to identify even before it entered the sphere of interest of ancient Greek writers, that is from the Middle Bronze Age (from the 16th century BC).

In order to make precise territorial and cultural distinction of Dardanians from their neighbors first of all Illyrians, Paeonians and Thracians we would like to point to some characteristics of Dardanian material culture first of all pottery (as one of the representatives of style) that makes it different from the Illyrian, Thracian or Paeonian culture. Metal objects are less relevant for determination of cultural provenance because this material circulated in much wider area then one inhabited by single ethnic community. Conclusions about the stylistic characteristics of the Dardanian culture could be drawn on the basis of material collected during archaeological investigations of hillforts in Kosovo, Vranje-Preševo valley, in Metohija, at complex Hisar-Široko near Suva Reka as well as according to the single finds from northern Macedonia[30]. This last mentioned area has been until the end of prehistory the territory of Dardanian ethnic community. Among investigated sites the most significant are those where life continued in a longer period, that is more then one generation.

In that regard is certainly indicative the picture acquired from Gradina near Belaćevac, site at south slopes of Ćićevica to the west of Priština. From the earliest horizon at this fortified settlement originates one urn buried in the virgin soil. Its chronological attribution is determined by similarity with urns from Ljušta and Lapotince, which are dated in the 8th century BC[31]. Second horizon dates from the period of

под грчким утицајем (VII век пре н.е.), док би најмлађи хоризонт на Белаћевцу припадао VI веку.Сличну ситуацију, можда боље документовану, нарочито када је реч о млађим хоризонтима, налазимо и на другим градинама на Косову и у Врањско - прешевској котлини (Гадимље код Липљана, Кулине код Тенеш дола североисточно од Приштине, већ поменута Кршевица код Врања, Каципуп код Ораовице, недалеко од Прешева, Каљаја код Буштрања).[32] Осим аутохтоне дарданске керамике, на њима се среће и импорт из Грчке, посуде које потичу из VI и V века пре н.е. Такав стратиграфски однос готово је правило за сва утврђена насеља на којима су вршена ископавања, макар и мања или пробна. Сва она откривају две хронолошки издвојене насеобинске фазе: старију, која даје искључиво аутохтону керамику, и млађу, у којој се најпре јавља сива керамика, рађена под утицајима с југа, из Егеје, а потом и финија, сликана керамика која је настајала између почетка VI и средине V века пре н.е. Путеви којима је грчка роба с југа стизала до дарданске територије углавном су ишли долином Вардара (преко македонских и пеонских области), за разлику од импорта из јадранских колонија (Аполоније и Дирахиона) који је у подручја источно- илирских племена на простору северне Албаније и дела Метохије стизао долином Дрима. Игром случаја, област где се мешају налази што су с југа доспели једним или другим правцем јесте зона додира илирских и дарданских племена (исто као што је северна Македонија контакт зона између Пеонаца и Дарданаца). Пример за то је већ поменути комплекс налазишта, насеља и некропола, Хисар-Широко код Суве Реке, где се могу пратити контакти али и померање етничке границе између Илира и Дарданаца. Старији материјал, од бронзаног доба па све до краја VI века пре н.е., припадао би дарданској материјалној култури. На насељу Хисар и некрополи Широко, која се налази непосредно уз њега, нађена је иста она керамика коју

first occurrence of gray pottery produced under Greek influence (7th century BC) while the last horizon at Belaćevac dates from the 6th century. Similar situation but perhaps better documented especially when later horizons are concerned is encountered at other hillforts in Kosovo and in Vranje-Preševo valley (Gadimlje near Lipljan, Kuline near Teneš dol to the northeast of Priština, already mentioned Kruševica near Vranje, Kacipup near Oraovica in the vicinity of Preševo, Kaljaja near Buštranje)[32]. Besides autochthonous Dardanian pottery there has been found material imported from Greece, vessels dating from 6th and 5th centuries BC. Such stratigraphic situation is almost a rule for all investigated fortified settlements even when excavations have been of limited scope or just test trenching. Two chronologically distinctive habitation horizons have been confirmed at all of them: the earlier one with exclusively autochthonous pottery and the later one where first occurred gray pottery produced under the influence from the south, from Aegean, and then more fine, painted pottery dating from the beginning of 6th and the middle of 5th century BC. Trade routes along which Greek goods from the south reached Dardanian territory usually run along the Vardar valley (via Macedonian and Paeonian territories). On the other hand the import from the Adriatic colonies (Apollonia and Dyrrhachium) reached the territories of east Illyrian tribes in north Albania and part of Metohija along the Drim valley. By pure chance the area where we recorded the finds that came from the south this way or the other is the zone of contact of Illyrian and Dardanian tribes (same as the north Macedonia is the contact zone of Paeonians and Dardanians). Illustration for this is already mentioned complex of sites, settlements and necropoles Hisar-Široko near Suva Reka where contacts could be noticed but also shifting of ethnic borders between Illyrians and Dardanians. Earlier material, from the Bronze Age and up to the end of 6th century BC belongs to Dardanian material culture. At the settlement

смо на градинским насељима на Косову, у Врањско-прешевској котлини или северној Македонији означили као дарданску.[33] То су посуде чији је орнамент изведен назубљеним точкићем или је у виду висећих троуглова, попут оних са градине код Белаћевца и некрополе Влаштице на Косову, са Ораовице у јужном Поморављу или Вучјег дола и Орлове чуке и на другим налазиштима (Младо Нагоричане, Канарево, Пелинце) северној Македонији.[34] Стратиграфски гледано, дарданска керамика на градини Хисар код Суве Реке потиче из трећег стамбеног хоризонта, али је нађена и на некрополи Широко као прилог у неким гробовима.[35] Ти налази јасно показују да је између VII и краја VI века пре н.е. читав простор од јужне Србије на истоку до Метохије на западу припадао дарданском културном, а, рекли бисмо, и етничком кругу. Промене на том подручју (мислимо на Метохију) настају на прелазу из VI у V век, када Илири снажно продиру у западне крајеве дарданске територије и запоседају највећи део Метохије. Из тог времена потичу некрополе какве су, на пример, Ромаја, Прчево и Дубичак, које у ширем смислу припадају илирској култури Мати, односно варијанти Кукс.[36] Та се култура током VI и V века пре н.е. распростире од Жљеба и Мокре горе, захвата Метохију и северну Албанију и шири се ка Скадарском језеру. Како наводи Е. Шукрију-Хоти, из северне Албаније она долином Дрима продире на «подручје које се традиционално приписује Дарданцима».[37] Колико су илирски завојевачи боравили на освојеној територији, тешко је утврдити. У сваком случају, то је време њихове пуне војне моћи и честих похода против богатог јужног суседа, пре свега Македоније, али и даље, до егејске обале. О њиховом присуству у V и IV веку сведоче ратнички тумули у Ромаји и Прчеву, а вероватно и «кнежевски тумули» код Пећке Бање са својим репрезентативним материјалом, можда ратним пленом са освајачких похода, као што су три грчко-

Hisar and the near by necropolis Široko the same pottery had been found as at hillfort settlements in Kosovo, Vranje-Preševo valley or northern Macedonia and which we have determined as Dardanian[33]. These are vessels decorated with denticulated tool or with motives of hanging triangles like those from hillfort near Belaćevac and necropolis Vlaštica in Kosovo, from Oraovica in south Morava valley or Vučji dol and Orlova Čuka and other sites (Mlado Nagoričane, Kanarevo, Pelince) in northern Macedonia[34]. According to the stratigraphy at hillfort Hisar near Suva reka the Dardanian pottery comes from the third habitation horizon but it has also been found in some of the graves at the necropolis Široko[35]. These finds clearly indicate that between the 7th century and the end of 6th century the entire area from the south Serbia in the east and to Metohija in the west belonged to Dardanian cultural and we should say ethnical circle as well. Changes in this area (in Metohija) happened at the turn of 6th into the 5th century when Illyrians strongly penetrated in the western parts of the Dardanian territory and occupied the largest part of Metohija. From that period date the necropoles Romaja, Prčevo and Dubičak that in the broader sense belong to Illyrian culture Mati, i.e. variant Kukës[36]. This culture in the 6th and 5th centuries BC spread from Žljeb and Mokra gora, encompassed Metohija and northern Albania and extended towards the lake Skadar. As E. Shukriu-Hoti thinks this culture from northern Albania penetrates along the Drim valley 'in the territory traditionally attributed to Dardanians'[37]. How long Illyrian conquerors stayed in the occupied territory is difficult to establish. In any case, it is the time of their greatest military power and the periods of frequent campaigns against rich southern neighbors, first of all Macedonia but even further to the Aegean coast. Their presence in the 5th and 4th centuries is confirmed by warrior tumuli in Romaja and Prčevo and probably by 'princely tumuli' near Pećka Banja. The distinguished material from Pećka Banja is possibly

илирска бронзана шлема, бронзани накит израђен у грчким радионицама, многобројне ћилибарске перле и грчка сликана керамика (олпа, скифос).[38]

Историјска збивања која су довела до померања илирских племена могу се повезати с померањем Аутаријата или неког другог племена у време велике илирске експанзије. У том контексту поставља се и питање племена којем су припадале некрополе типа Кукс-Дрилон: северним суседима Аутаријатима или Ардијеима с оне стране Проклетија.

*
* *

Ослањајући се у првом реду на археолошку грађу, а мање на несигурне писане изворе, могу се извести неки закључци који се тичу етногенезе Дарданата и њиховог територијалног и културног разграничења са њиховим суседима, илирским и пеонским племенима. Они би се могли свести на следеће:

а) Археолошки материјал показује да су у праву они тумачи писаних извора који сматрају да између Илира и Дарданата не стоји знак једнакости. Напротив, на простору између Јужне Мораве и западне Метохије и између Западне Мораве на северу и Кумановско-скопске на југу, Дарданци су били аутохтон народ који вуче корене из средњег бронзаног доба, из брњичке културе.

б) Све до краја VI века пре н.е., Дарданци су насељавали и читав простор Метохије, а на западу су се граничили с илирским племеном Аутаријата на простору Пештерске висоравни, долине Рашке и Ибра. Читава данашња Метохија је пре VI века припадала Дарданцима. На југу они се налазе у кумановској и скопској котлини (?) где се граниче са Пеонцима.

в) Дарданска материјална култура каква је регистрована на истраживаним насељима и некрополама разликује се од културе суседних племена. Обележје њене керамике је орнамент изведен назубљеним точкићем и мотив шрафираних троу-

the war booty from the conquests in the south as there had been found three Greek-Illyrian bronze helmets, bronze jewelry produced in the Greek workshops, numerous amber beads and Greek painted pottery (olpa, skyphos)[38].

Historical circumstances that inspired the moving of Illyrian tribes could be related with moving of Autariatae or some other tribe in the time of great Illyrian expansion. In that context is the open question to which of the tribes belonged necropoles of Kukës-Drilon type: to the northern neighbors Autariatae or to Ardiaei from the other side of the Prokletije mountain.

*
* *

Counting in the first place on the archaeological material and less on unreliable written sources certain conclusions could be drawn concerning the ethnogenesis of Dardanians and their territorial and cultural distinguishing from their neighbors, Illyrian and Paeonian tribes. They could be summarized as follows:

a) Archaeological material shows that are right those interpreters of written sources that consider Illyrians and Dardanians to be of different stock. To the contrary, in the territory between Južna Morava and western Macedonia and between Zapadna Morava in the north and Kumanovo - Skopje region in the south the Dardanians had been an autochthonous population, descending from the Middle Bronze Age Brnjica culture.

b) Until the end of the 6th century BC Dardanians inhabited the entire territory of Metohija and in the west bordered on the Illyrian tribe Autariates in the area of Pešter plateau, valleys of the Raška and Ibar. The entire contemporary Metohija had belonged to Dardanians before the 6th century BC. In the south they had lived in Kumanovo and Skopje valley (?) where their first neighbors had been Paeonians.

c) Dardanian material culture recorded at investigated settlements and ne-

глова. Област њеног распростирања поклапа се с територијом која се сматра дарданском у доисторијском и историјском времену.

г) Померање илирских племена према истоку, ка Метохији, одвијало се, како то показују археолошки налази, крајем VI и током V века пре н.е. О томе сведочи велики број тумула у којима су покојници сахрањивани на начин карактеристичан за некрополе са илирског простора, посебно за северноалбанску варијанту Кукс-Дрилон.

д) На питање колико је дуго дарданско подручје било под «илирском окупацијом», тешко се може поуздано одговорити. Јустинов податак да су Дарданци све до IV века били велика сила у региону, а да су касније, у другој половини II века пре н.е., присутни на пеонској територији (ратови с Македонијом), даје места претпоставци да се они више окрећу према југу, освајајући територије јужних суседа (пеонске), а да сопствене западне области, то јест Метохију, препуштају илирским племенима.

е) Упркос повремених продора према југу, Пеонији и Македонији, граница између праисторијских Дарданаца и јужних суседа није се знатно мењала. Кумановску и Скопску котлину Дарданци су држали готово до доласка Римљана у ове области. Ово подручје би могло да се означи као зона додора између Пеонаца и Дарданаца што се најбоље види у керамичком материјалу са градинских насеља на ободу равница од Врања, Прешева, југоисточног Косова до Скопског поља на југу.

ф) Питање однос дарданаца према северним и западним суседима остављено је овом приликом по страни. У односу на северне суседе, Трибале проблем је доста јасан за разлику од племена на истоку. Посебну конфузију у ову проблематику унео је чланак В. Соколовске *Пајонското племе Агријани и врските со Дамастион*[39] у коме она, селективно примењујући Страбонов цитат знатно сужава територију

cropoles differs from the culture of the neighboring tribes. The main trait of its pottery is decoration executed with denticulated tool and motives of hatched triangles. Area of its distribution coincides with the territory that is considered to be Dardanian in prehistoric and historic time.

d) Shifting of Illyrian tribes eastward towards Metohija had been in progress as we know according to the archaeological finds from the end of 6th and during the 5th century BC. It is confirmed by numerous tumuli where the deceased had been buried in a manner typical for the necropoles from Illyrian territory, particularly for the north Albanian variant Kukës-Drilon.

e) Question of how long the Dardanian territory had been under 'Illyrian occupation' is difficult to answer with certainty. The information of Justin that Dardanians had been great power in the region until the 4th century and that later, in the second half of the 2nd century had been present in the Paeonian territory (wars with Macedonia) suggests the assumption that they had turned towards the south and conquered the territories of the south neighbors (Paeonians) while they surrendered their western territories, i.e. Metohija to the Illyrian tribes.

f) In spite periodical intrusions towards the south, Paeonia and Macedonia, border between prehistoric Dardanians and southern neighbors did not changed considerably. The valleys of Kumanovo and Skopje Dardanians controlled almost until the coming of Romans in these areas. This area could be defined as contact zone between Paeonians and Dardanians and it is best observable in the pottery from hillfort settlements at the edge of the plains from Vranje, Preševo, southeastern Kosovo to the Skopje plain in the south.

g) Problem of relations of Dardanians with north and west neighbors is left aside on this occasion. Concerning the north neighbors, Triballi the problem is rather clear in contrast to the tribes in the east. Par-

Дарданаца у време 550–429 године пре н.е. и даље до Филипа II само на простор горњег тока Дрима.[40] То је у супротности са свим оним што је у литератури познато о простору који су Дараданци насељавали током своје историје.

ticular confusion in this matter is the result of the article of V. Sokolovska *Pajonskoto pleme Agrijani i vrskite so Damastion*[39] where the author using inadequately the quotation of Strabo restricted territory of Dardanians in the period between 550-429 BC and further until the time of Philip only to the area of upper course of the Drim[40]. It is in contradiction with everything known in literature about the area that Dardanians inhabited in their history.

Напомене:

[1] Benac 1964; Isti, PZJ V, 737 i d.
[2] Papazoglu 1969. 143 i d; Benac, PZJ V, 790–792.
[3] Извори о Дарданцима према Papazoglu 1969, 145 (Strabon VII, 5, 7; Plinije IV, 3).
[4] Паровић-Пешикан 1995, 4 и д. Љуци 1999, 92–98.
[5] Срејовић 1973, 39 и д; Garašanin u PZJ IV, 773 i d; Tasić 2001, 7 i d. Ово мишљење се заснива на тумачењу В. Георгијева о пореклу Дараднаца (Георгијев 1966, 175–176).
[6] Летица 1982, 9–17
[7] Љуци у: *Археолошко благо Косова и Метохије*, 142–144.
[8] *Ibid.*, 126 и д.
[9] Мехметај 1993, 51–54.
[10] Љуци 1998, 168, с.. 12, 13; Исти, *Археолошко благо Косова и Метохије II*, 505–515, 122; сл. 124.
[11] Ђурић – Глишић – Тодоровић, 1975, 15; T. XV (гроб 18).
[12] Garašanin u PZJ IV, 773; Garašanin D, 1996, 219 i d.
[13] Летица 1982, 9 и д.
[14] *Ibid.*, 12 i d. T. III, IV, 1–7; Љуци 1998, 166, сл. 2, 3.
[15] Јовановић – Јанковић 1996, 185 и д. (Трњане); Јевтић 1990, 92 (Мађилка); Лазић 1998, 147 и д. (Гамзиград – Магура)
[16] Тасић 1997, 11
[17] Види нап 3.
[18] Митревски 1993, 115 и д.
[19] Стојић 2001, 30–32; Чађеновић 2001, 131–138.
[20] Види нап 15.
[21] Тасић 2001, 9–11.
[22] Papapzoglu 1969, 101.
[23] Kossack 1980, 111, T. IV, V; Галовић 1960, 225 и д. Гарашанин Д. 1994, 25 T. XXVII–XXVIII

Notes:

[1] Benac 1964; Idem, PZJ V, 737 sq.
[2] Papazoglu 1969. 143 sq; Benac, PZJ V, 790–792.
[3] Sources about Dardanians after Papazoglu 1969, 145 (Strabo VII,5,7; Pliny IV,3)
[4] Parović-Pešikan 1995, sq., Ljuci 1999, 92-98.
[5] Srejović 1973, 39; Garašanin in PJZ IV, 773 sqq; Tasić 2001, 7 sqq. This opinion is based on explanation of V. Georgijev on the origin of Dardanians (Georgijev 1966, 175-176)
[6] Letica 1982, 9-17.
[7] Ljuci in *Arheološko blago Kosova i Metohije*, 142-144..
[8] *Ibid.*, 126 sqq.
[9] Mehmetaj 1993, 51-54.
[10] Ljuci 1998, 168, fig. 12,13; Idem, *Arheološko blago Kosova i Metohije II*, 505-515, 122, fig. 124
[11] Đurić-Glišić-Todorović, 1975, 15, T.XV (grave 18).
[12] Garašanin u PZJ IV, 773; Garašanin D, 1996, 219 sqq.
[13] Letica 1982, 9 sqq
[14] *Ibid.*, 12 sqq. T.III, IV, 1-7; Ljuci 1998, 166, fig. 2,3.
[15] Jovanović-Janković 1996, 185 (Trnjane); Jevtić 1990, 92 (Mađilka); Lazić 1998, 147 sqq. (Gamzigrad- Magura).
[16] Tasić 1997, 11.
[17] See footnote 3
[18] Mitrevski 1993, 115 sqq.
[19] Stojić 2001, 30-32; Čađenović 2001, 131-138
[20] See footnote 15.
[21] Tasić 2001, 9-11.
[22] Papapzoglu 1969, 101.
[23] Kosseck 1980, 111, T.IV, V; Galović 1960, 225 sqq; Garašanin D., 1994, 25 T. XXVII-XXVIII.

[24] Vasić 2001, 223–227 (Маћедонци код Медвеђе) Дашић 1957, 249 и д; Тасић у *Археолошко благо Косова и Матохије*II, 549–559 (Хисар и Широко).
[25] Стојић 2001, 18–24 Капуран – Стојић 2001, 95–97
[26] Тасић у *Археолошко благо Косова и Матохије I*, 170–172 і cit literartura.
[27] Петрова 1999, 47–48, Т. XVI, 3.
[28] Георгиев 1993, 81 и д.
[29] *Ibid.*, 93, Т. II–III
[30] Вукомановић – Поповић, 1982, 189 и д; Тасић 1997 (1999), Abb 1–4; Дашић 1957, 249 и д
[31] Ђурић 1970, 281–303.
[32] Види нап. 30 и Тасић у *Археолошко благо Косова и Метохије I*, 162–172
[33] Вукмановић – Поповић 1982, Т. IV, 5, 6,8; V, 8–10, 14; XI, 1–5; XIII, 1–5; XIV, 1–6; XV (све Ораовица); VII, 5 і VIII, 1, 2 (Каљаја у Буштању)
[34] Тасић у *Археолошко благо Косова и Метохије I*, 1, 170 и д; књ. II Каталошке јединице: 153–154 (Белаћевац), 159 (Влаштица); 160 (Љушта); 181 (Широко), 209–210 (Хисар код Суве Реке); Георгиевски 1993, 51 и д. Т. VII, 3–7; (Жеглировски камп); IX, 1–3 (Главучица); X (1–7) Клечовце и 8–13 (Голо брдо – Канарево).
[35] Тасић у *Археолошко благо Косова и Метохије I*, 180, књ. II каталошке јединице 181, 209–210.
[36] *Исто*, 182
[37] Shukriu-Hoti 1979, 115.
[38] Тасић у *Археолошко благо Косова и Метохије*I, 208–214, књ. II, 577–586.
[39] Соколовска 1990, 9–34.
[40] *Исто*, 18 и карте 1–3.

[24] Vasić 2001, 223-227 (Maćedonci and Medvedja); Dašić 1957, 249 sqq. Tasić, *Arheološko blago Kosova i Metohije II*, 549-559 (Hisar and Široko).
[25] Stojić 2001, 18-24; Kapuran-Stojić 2001, 95-97.
[26] Tasić, *Arheološko blago Kosova i Metohije* I, 170-172 and bibliography
[27] Petrova 1999, 47-48, T. XVI,3.
[28] Georgijev 1993, 81 sqq
[29] *Ibid.*, 93, T. II–III
[30] Vukmanović-Popović, 1982, 189 sqq.; Tasić 1997 (1999), Abb. 1-4; Dušanić 1957, 249 sqq
[31] Đurić 1970, 281-303.
[32] See footnote 30 and Tasić, *Arheološko blago Kosova i Metohije* I, 162-172.
[33] Vukmanović-Popović, 1982, T. IV, 5,6,8; V, 8-10,14; XI, 1-5; XIII, 1-5; XIV, 1-6; XV, (Oraovica); VII, 5; VIII, 1,2 (Buštranje, Kaljaja).
[34] Tasić, *Arheološko blago Kosova i Metohije* I, 170 sqq; vol. II Cataloque: 153-154 (Belaćevac), 159 (Vlaštica), 160 (Ljušta), 181 (Široko), 209-210 (Hisar near Suva Reka); Georgijev 1993, 51 sqq. T. VII, 3-7 (Žeglirovski kamp); IX, 1-3 (Glavučica); X, 1-7 (Klečovce), 8-13 (Golo brdo-Kanarevo).
[35] Tasić, *Arheološko blago Kosova i Metohije* I, 180, vol. II Cataloque: 181, 209-210
[36] *Ibid.*, 182
[37] Shukriu-Hoti 1979, 115.
[38] Tasić, *Arheološko blago Kosova i Metohije* I, 208-214, vol. II, 577-586.
[39] Sokolovska 1990, 9-34
[40] *Ibid.*, 18 and maps 1-3

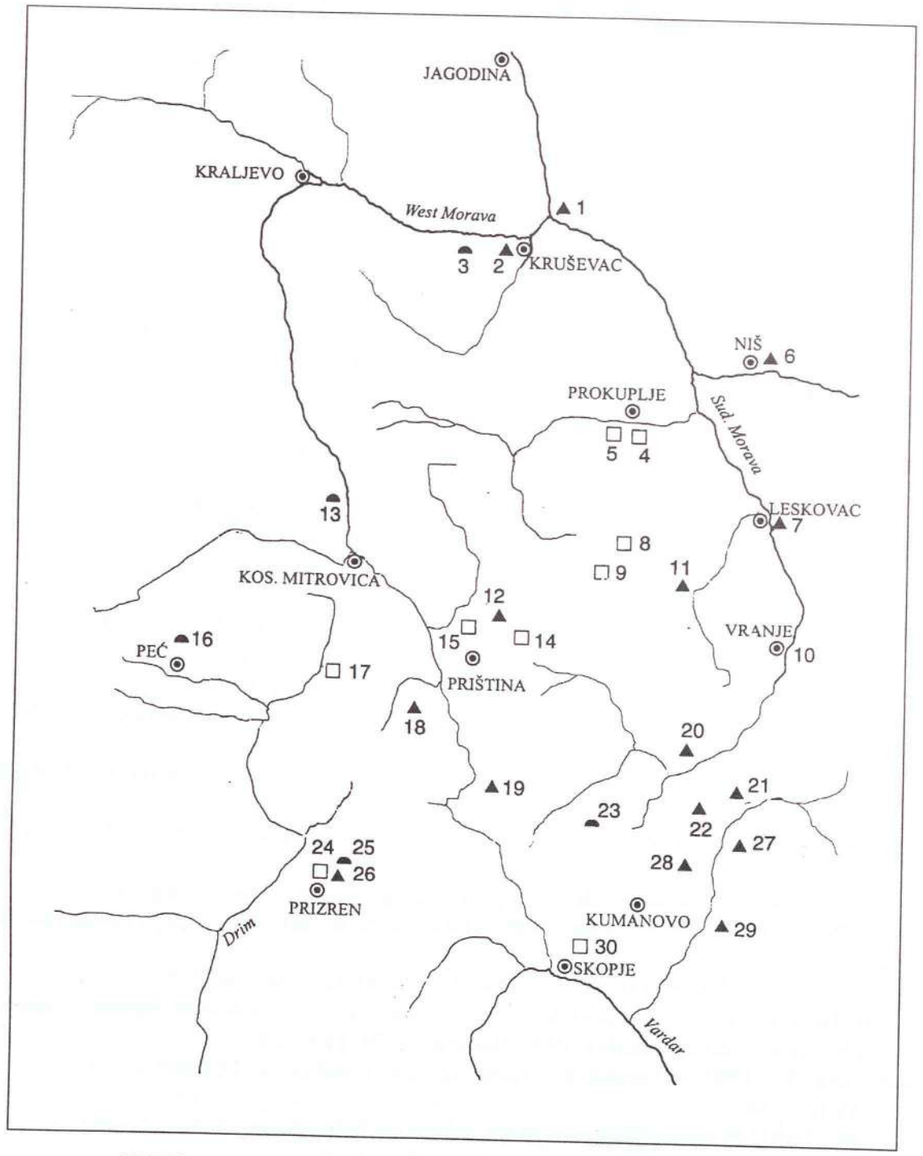
БИБЛИОГРАФИЈА:
BIBLIOGRAPHY:

AP – Arheološki pregled, Beograd (1–25), Ljubljana (26–29)
FONTES – Fontes Archeologiae Serbiae (Praistorijske ostve u Srbiji i Vojvodini), Beograd
GLASNIK SAD – Glasnik Srpskog arheološkog društva, Beograd
GMK (M) – Glasnik Muzeja Kosova (i Metohije), Priština
PZJ IV – Praistorija jugoslavenskih zemalja, tom IV, Sarajevo 1983
SYMPOSIUM VRŠAC – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2 th Millenium B.C.

***

Benac, A., 1964 – Prediliri, Protoiliri, Prailiri, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH IV/1, Sarajevo 1964.
Đurić, N., 1970 – Gradina kod Belaćevca, GMKM X, 1965–1970, (1970), 281–303.

Đurić, N., Glišić, J., Todorović, J., 1975 – Praistorijska Romaja, Dissertationes et Monographiae XVII, Beograd 1975.
Dašić, LJ., 1975 – Praistorijsko naselja na Širokom, GMKM II, 1957, 249–254.
Čađenović, G., 2001 – Nalazišta brnjičke kulturne grupe u zoni sastava Južne i Zapadne Morave, Leskovački zbornik XLI, 2001, 131–146.
Galović, R., 1960 – Halštatski depo iz Janjeva, GMKM IV–V, 1960.
Garašanin, D., 1994 – Fontes II, Beograd 1994, 35–41.
Garašanin, M., 1973 – Praistorija na tlu Srbije, 1973.
Garašanin, M., 1983 u PZJ – PZJ, tom IV, Sarajevo 1983, 773–778.
Georgijev, Z., 1993 – Basarabi stilos i Makedonija, MAA 13, 1992 (1993), 81–86.
Georgievski, B., 1993 – Praistorijska gradišta od Kumanovo, MAA 13, 1992 (1993), 51–68.
Jevtić, M., 1990 – Praistorijska nekropola u Pirotu. Prilog poznavanju brnjičke grupe, Glasnik SAD 6, 1990, 92–102.
Jovanović, B., Janković, H., 1995 – Die Keramik der Nekropole Paraćin-Kultur, Trnjane bei Bor, Symposium Vršac 1995, Beograd 1996, 165–200.
Kapuran, A., Stojić, M., 2001 – Keramika brnjičke kulturne grupe sa lokaliteta Hisar – jugoistočna padina u Leskovcu, Leskovački zbornik XLI, 2001, 95–130.
Kossack, G., 1980 – „Kimmerische" Bronzen, Gabvovčev zbornik, (Situla 20–21) Lubljana 1980.
Letica, Z., 1982 – Pešter, bronzano i gvozdeno doba, Starinar XXXII, 1982, 9–17.
Ljuci, K., 1998 – u Arheološko blago Kosova i Metohije, I, 1998, 116–146.
Mehmetaj, H., 1990 – Kuline – Tenešdol, AP 30, Ljubljana 1990, 96–99.
Mehmetaj, H., 1993 – Praistorijska gradina u Graštici, Glasnik društva konzervatora Srbije 17, Beograd 1993.
Mikulčić, L., 1961 – Mogili „Orlova čuka" kaj selo Karaorman, Zbornik na Štipskiot Naroden muzej II, 1960–1961.
Mitrevski, D., 1994 – A Brnjca Type Nekropolis Nera Skopje, Starinar XLIII–XLIV, 1992–1993 (1994), 115–124.
Papazoglu, F., 1996 – Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969.
Parović-Pešikan, M., 1995 – Zapažanja o mikenskom uticaju na području centralnog Balkan, Starinar XLV–XLVI, 1995, 3–26.
Petrova, E., 1999 – Paeonia in the 2th and 1st Millenium B.C. Skopje 1999.
Shukriu-Hoti, E., 1979 – Sličnosti kod Ilira u Metohiji i severoistočnoj Albaniji, Naučni skup „Sahranjivanje kod Ilira", Zlatibor 1976, Beograd 1979, 115–121.
Sokolovska, V., 1990 – Pajonskoto pleme Agrijani i vrskite so Damastion, MAA 11, 1987–1989 (1990), 9–34.
Stojić, M., 2001, Brnjička kulturna grupa u basenu Južne Morave, Leskovački zbornik XLI, Leskovac 2001, 15–93.
Srejović, D., 1973 – Karagač and the Problem of the Etnogenezis of the Dardanians, Balcanica IV, 1973, 39–82.
Tasić, N., 1990 – Značaj Paraćin kulture za razvoj bronzanog i gvozdenog doba centralne i južne Srbije, Starinar XL–XLI, 1989–1990, 121–126.
Tasić, N., 1997 – Die Verbindung Zwischen Kosovo und Mazedonien im 1. Jahratausend v. u. Z. Symposium in Struga 1997, Skopje 1999, 55–62.
Tasić, N., 2001– Brnjica kultura – njeni prethodnici i naslednici, Leskovački zbornik LXI, 2001, 7–14.
Vasić, R., 2001 – Ostava iz Maćedonaca, Leskovački zbornik XLI, 2001, 223–228.
Vukmanović, M., Petrović, P., 1982 – Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske kotline, Godišnjak ANU BiH XX/18, 189–210.

T. I- Карта најважнијих преддарданских и дарданских налазишта
Pl. I - Map of most important Prae-Dardanian and Dardanian sites

MAP OF MOST IMPORTANT PRAE-DARDANIAN AND DARDANIAN SITES

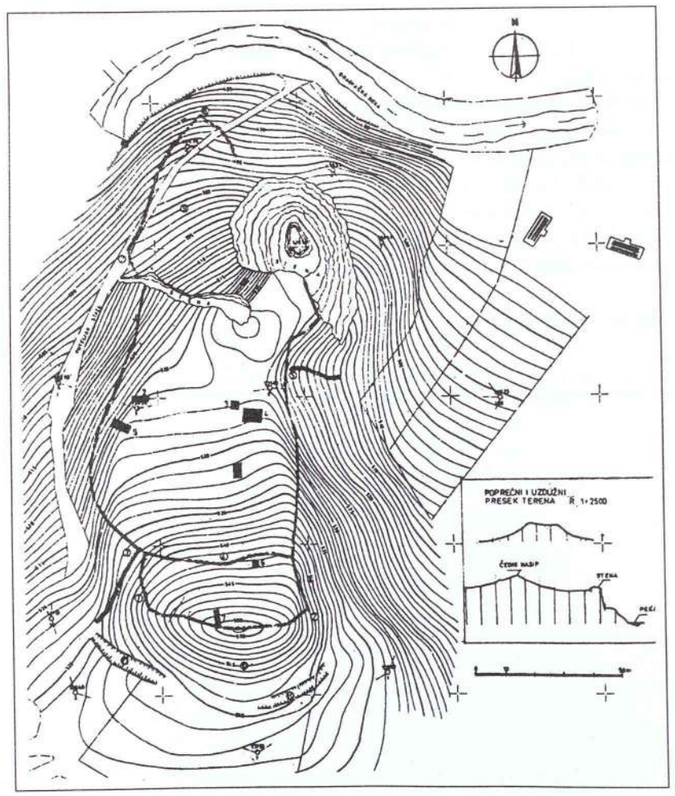
Between Zapadna Morava, Vardar and Pčinja and between Ibar, Drim and Južna Morava (from the15th to the 5th century BC)

□ necropoles with urns and inhumation burials
▲ tumulus burials
◓ hillfort type settlements

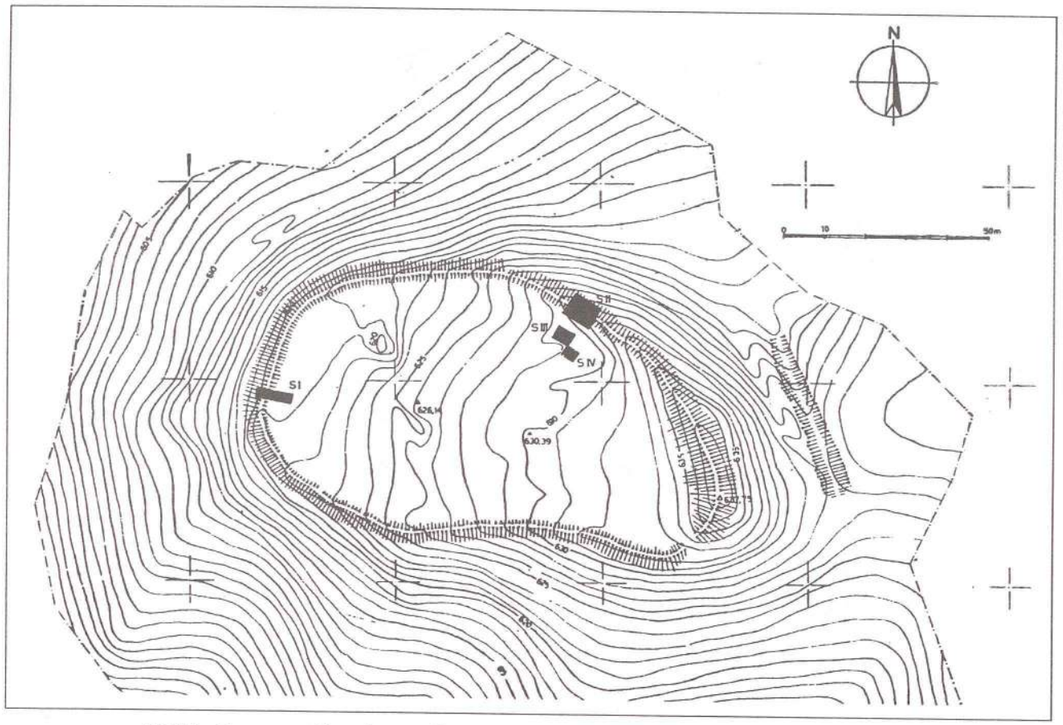
1. Gologlava near Stalać - Middle Bronze Age settlement
2. Lazarev grad near Kruševac - Bronze Age settlement
3. Ivje in Globoder near Kruševac - tumulus necropolis, Early Iron Age
4. Gornja Stražava near Prokuplje - Brnjica culture urn necropolis
5. Donja Toponica near Prokuplje - Brnjica culture urn necropolis
6. Medijana, Brzi Brod near Niš - Late Bronze Age settlement
7. Hisar in Leskovac - multilayer Brnjica culture urn necropolis
6. Medijana, Brzi Brod near Niš - Late Bronze Age settlement
7. Hisar in Leskovac - multilayer fortified settlement, Bronze and Iron Age
8. Vrapce near Medvedja - Brnjica culture necropolis
9. Togočevac near Lebane - Brnjica culture necropolis
10. Priboj near Vranje - fortified multilayer settlement
11. Skobaljića grad in Vučje - multilayer settlement
12. Kuline in Teneš dol north of Pristina - multilayer Dardanian settlement
13. Karagač near Kosovska Mitrovica - multilayer necropolis
14. Graštica near Priština - Brnjica culture biritual necropolis
15. Donja Brnjica near Priština - Brnjica culture necropolis
16. Pećka banja near Peć - "Princely tumulus" with Greek import
17. Iglarevo - two biritual necropoles of Brnjica culture with Mycenaean import
18. Belaćevac - multilayer Dardanian settlement
19. Gornje Gadimlje - fortified Eneolithic and Dardanian settlement
20. Oraovica, Kacipup near Preševo - multilayer Dardanian settlement
21. Krševica near Bujanovac - multilayer Dardanian settlement
22. Kaljaja, Buštranje near Preševo - fortified multilayer Dardanian settlement
23. Vlaštica near Vitina - Dardanian tumulus necropolis
24-26. Complex Hisar - Široko near Suva Reka - settlement and burials
27-29. Hillfort settlements near Kumanovo (Kanarevo, Žegligovski kamen, Klečovce) - multilayer settlement
30. Klučka near Skopje - Brnjica culture necropolis

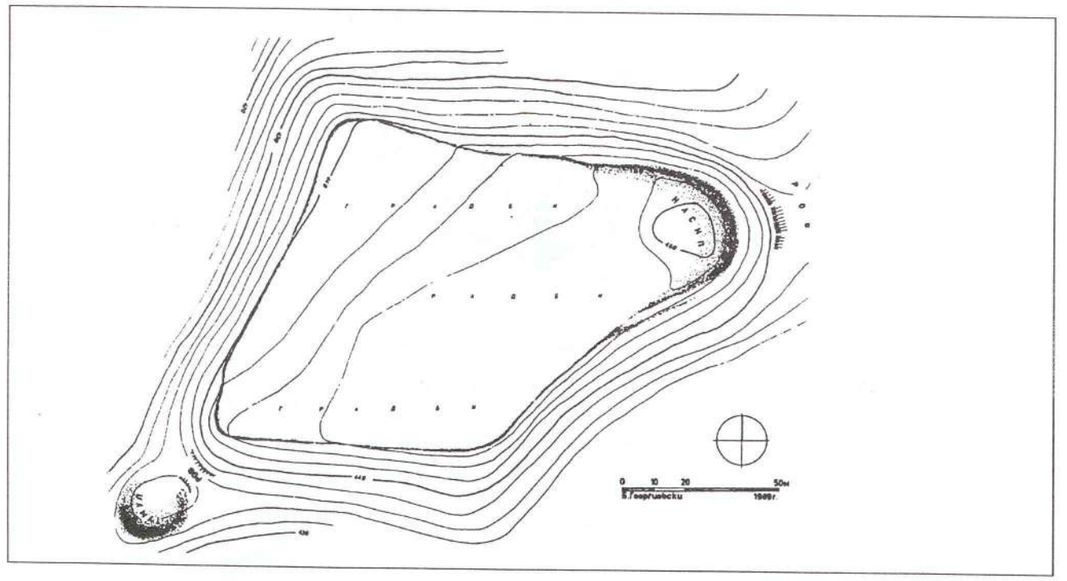
Т. II - Ситуациони план Хисара код Лесковца (Јоцић - Перић - Стојић 1999.)
Pl. II - Situation plan of Hisar near Leskovac (Jocić-Perić-Stojić 1999)

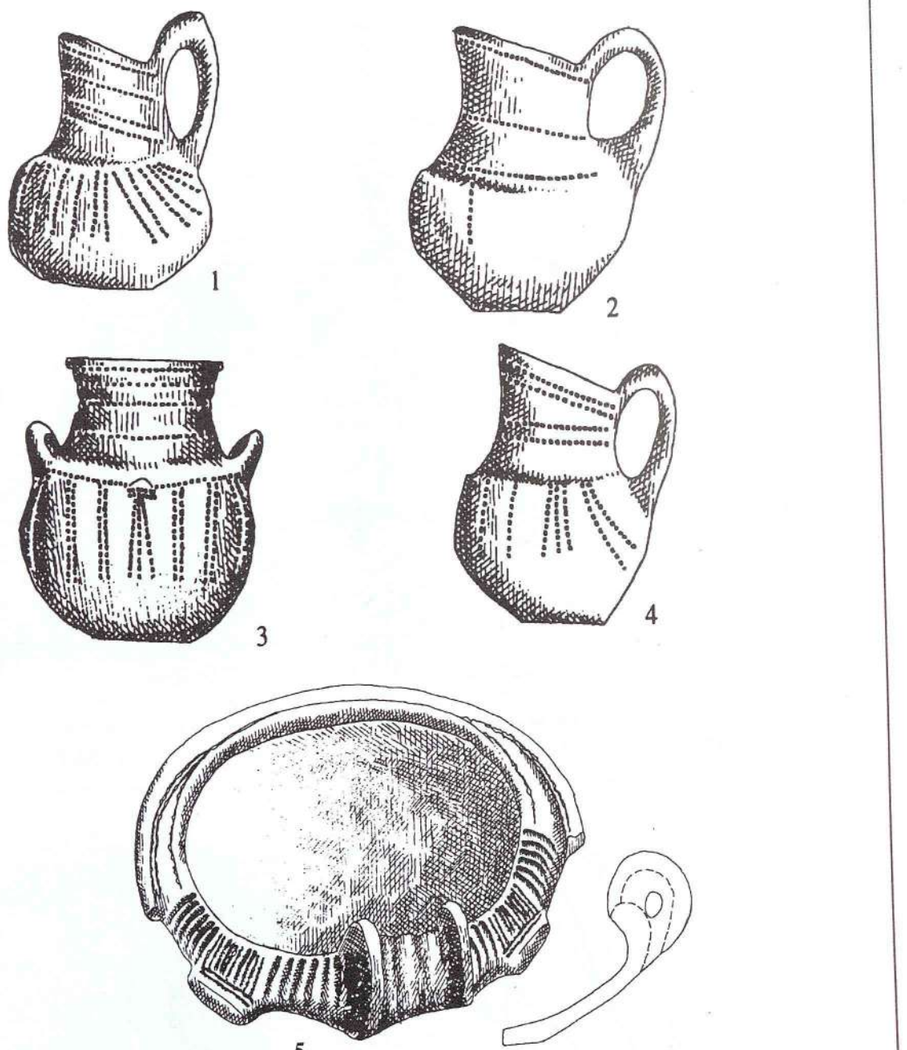
Т. III- Ситуациони план Градине Каципуп код Прешева (Вукмановић - Поповић 1982 сл. 4)
Pl. III - Situation plan of hillfort Kacipup near Preševo (Vukmanović-Popović 1982, fig.4)

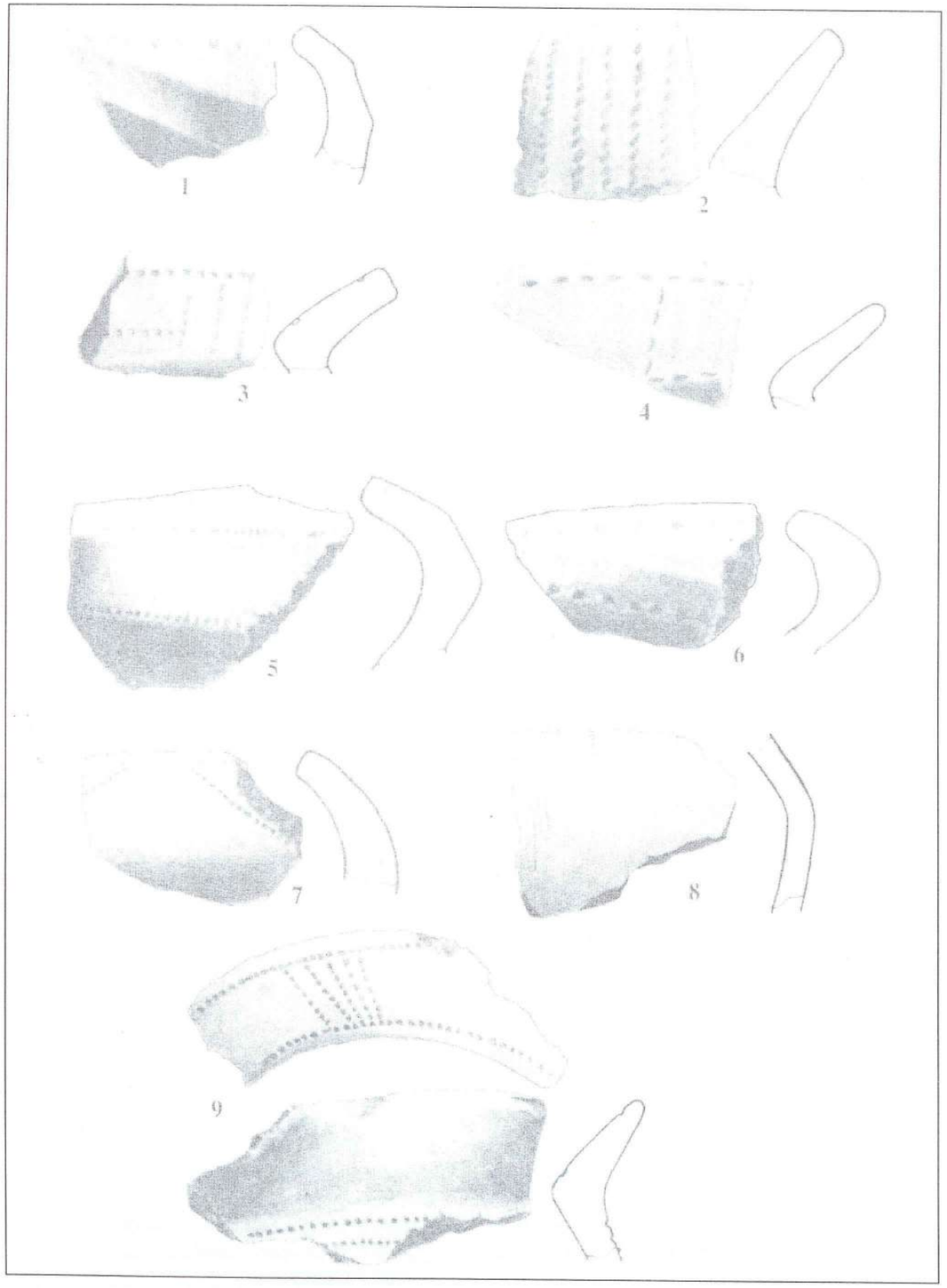
Т. IV - Градина, Каљаја код Буштрања (Вукмановић - Поповић 1982. сл. 2)
Pl. IV - Hillfort Kaljaja near Buštranje (Vukmanović-Popović 1982, fig. 2)

Т.V - Утврђено насеље Градиште, Пелинце код Куманова (Георгиевски 1993, Т. III)
Pl. V - Fortified settlement Gradište, Pelince near Kumanovo (Georgievski 1993, T.III)

T. VI- Облици и орнаментика дарданске керамике (Tasic 1997, сл. 1-5)
Pl. VI - Shapes and ornamentation of Dardanian pottery (Tasić 1997, fig. 1-5)
1–4 Široko, Suva Reka; 5–Belaćevac

T. VII- Дарданска керамика са градинских насеља у околини Куманова (Георгиевски 1993)
Pl. VII - Dardanian pottery from hillfort settlements in vicinity of Kumanovo (Georgievski 1993)
1–4 Želingovki kamen, Mlado Nagoričane; 5–7 Glavičica, Lipkovo; 8–9 Golo Brdo, Kanarevo

Проф. д.и.н. Кирил Йорданов
Институт по тракология при
БАН - София

Prof. Dr. Kiril Yordanov
Institute of Thracology ,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

UDC: 930.85/38/

THRACO-PAEONICA: ИСТОРИЧЕСКА ПАНОРАМА СПОРЕД ПИСМЕНАТА ТРАДИЦИЯ

THRACO-PAEONICA: A HISTORICAL OVERVIEW ACCORDING TO THE WRITTEN TRADITION

В специализираните изследвания се приема за сигурно, че около и след средата на II хил. пр. Хр. в басейна на Източното Средиземноморие са регистрирани значителни промени в социалната структура, икономиката и държавно-политическия живот на населявалите я етнокултурни общности. Епохата, известна чрез археологията като късно бронзова, очертава икономическото и военно-политическо могъщество на Микенска Елада с техните предводители, които при неизбежните конфликти имали за равностойни противници царете-жреци от Северозападна Мала Азия с Троада, крайбрежията на Пропонтида и Северна Егеида на запад до долните течения на Стримон и Аксиос. Многобройният археологически материал и данните в писмената традиция дават достатъчни аргументи на историци и лингвисти да определят тези обширни пространства като неотменна част на прочутото "Микенско койне"[1]. През XV - XII в. пр. Хр. се наложила и разпространила писмеността чрез т. нар. Линейно писмо Б - ранна форма на древногръцкия език с неговите диалекти. В табличките, открити в дворците от Крит (предимно Кносос), в континентална Елада, особено Микена и Пилос,

[1] Йорданов, 2000:49.

Modern scholarship accepts that considerable changes in the social structure, in the economic, state and political life of the inhabitants of the Eastern Mediterranean occurred around and after the mid-second millennium BC. The age, named Late Bronze by the archaeologists, saw the economic, military and political might of Mycenaean Greece, together with their chiefs, who inevitably faced as adversaries of equal worth the king-priests from the northwestern Asia Minor with the Troad, from the Propontis's coasts and from the northern Aegean coast, as far west as the lower Strymon and the Axios valleys. The numerous archaeological data and the written evidence gave strong arguments to the historians and to the linguists to define these areas as a constituent part of the well-known "Mycenaean koiné".[1] Between the 15th-12th centuries BC writing spread out in the form of the so-called Linear B script, an early form of the Old Greek language and its dialects. The tablets discovered in the palaces on the island of Crete (mainly in Knossos), in mainland Greece, especially in Mycenae and in Pylos, as well as those from Thebes in Boiotia, recorded numerous early ethno-, theo-, topo- and anthroponyms, directly

[1] Йорданов, 2000:49.

както и Тива в Беотия, са регистрирани редица ранни етно-, тео-, топо- и антропоними, пряко свързани с обществата на север, североизток и северозапад от микенския, респективно ахейския свят с които те имали оживени контакти във всички области на икономическия, културния и държавно - политическия живот. Съвсем закономерно още преди 30 години в историографията аргументирано бе обоснован терминът "Микенска Тракия"[2], който допълнително изясни зна чителното тракийско етно-културно, а изглежда и икономическо сходство с Микенска Елада след XVI/XV в. пр. Хр. до Троянската война (± 1285-1275 пр. Хр.). Доколкото ми е известно в досега разчетените имена от Линеар Б са регистрирани около 60, като към тях би трябвало да се прибави и антропонима Paione – също от XV-XII в. пр. Хр.[3] Количественото съотношение не би трябвало да смущава изследвачите, тъй като изглежда името е било трайно известно в елинската генеалогия и митография, особено след Хезиод, чието творчество почти съвпада с дейността на първите елински ойкисти в Северна Егеида и Халкидика, т. е. в контактната трако-пеонска етно-културна зона. Не случайно от беотийския поет и йонийските логографи насетне, у Херодот, Тукидид, генеалогистите и митографите, които създават царската митология в Тракия и Македония[4] част от тази информация е съхранена и в късния Павзаний, творил през II в. Познавачът на старините в Елада в началото на пета книга, посветена на Елида, дава една живописна генеалогия на областта Пеония. Ендимион бил син на първия цар на страната и имал трима сина – Пеон, Епей и Етол. Когато дошло времето братята да си поделят властта, баща им организирал

related to the societies living to the north, to the northeast, and to the northwest of the Mycenaean, respectively the Achaean world, and with which they had close economic, cultural and political contacts. Thus, quite naturally, the term "Mycenaean Thrace" was well grounded in the historiography thirty years ago.[2] This term contributed to the elucidation of the significant Thracian ethnocultural and, seemingly, economic similarities with Mycenaean Hellas after the 16th-15th centuries BC to the time of the Trojan War (± 1285-1275 BC). To my knowledge, among the so far deciphered names from the Linear B texts, 60 are related to Thrace only, including the anthroponym Paione, which also belonged to the 15th-13th/12th centuries BC[3]. The quantitative ratio should not surprise the researchers, because the latter name seemed to have been well established in the Greek genealogy and mythography, especially after Hesiod, who flourished at the time when the first Greek *oikistes* were active in the northern Aegean area and in the Chalcidice, i.e. in the Thracian-Paeonian ethnocultural contact zone. Since the works of the Boiotian poet and the Ionian logographers, followed by the works of Herodotus, Thucydides, the genealogists and mythographers who wrote royal mythologies of Thrace and of Macedonia[4], part of this information seems to have reached the late author Pausanias who worked in the 2nd century AD. The expert on Greek antiquities relates a detailed genealogy of the land Paeonia at the beginning of the Fifth book, devoted to Ellis. Endimion was the son of the first king of the country and had three sons: Paeon, Epeios and Aetolos. When the time came for the brothers to divide the kingship between themselves, their father organised a race in Olympia. The looser,

[2] Фол, 1972:38-68; Fol, 1997:9-11
[3] Porozhanov, 2000:32.
[4] Jordanov, 2000a:118-125.

[2] Фол, 1972:38-68; Fol, 1997:9-11.
[3] Porozhanov, 2000:32.
[4] Jordanov, 2000a:118-125.

състезание чрез надбягване в Олимпия. Победеният Παίων/Пеон, недоволен от съдбата си, напуснал бащиния дом и се заселил отвъд река Аксий, като дал и името на страната Пеония. Павзаний познава още един митографски вариант, изглежда заимстван от друг негов предшественик историк или генеалогист. При описанието на храма в Олимпия, историкът на старините в Елада обяснява, че Рея след раждането на Зевс повикала дактилите, иначе наречени курети от планината Ида на о-в Крит. Те били пет братя, като всички имали свои жертвеници. Вторият от тях след старшия Херакъл бил Παιωναῖος = Παιώνος [5]. И така митологическите и генеалогически версии за Пеон/Пеония са останали трайно запазени и съхранени в елинската традиция около и дори повече от хилядолетие. Държа да напомня, че дактилите, често идентифицирани с куретите според античната традиция, били митични демони-магьосници, откриватели на посвещенията в мистериите и жертвоприношенията на Самотраки, включително и на киконите в Тракия, чийто учредител бил Орфей. От своя страна Страбон, който очевидно познавал многобройните контаминации в писмената традиция, е категоричен за своите предшественици и генеалогисти, митографи и историци относно мистериите в Самотраки. Никой не можел да определи какви точно били кабирите, корибантите или куретите и дактилите в Ида[6]. Без да навлизам в подробности, очевидна е мистериалната връзка между отделните култове в Крит, Троада, Тракия и изглежда Пеония, както подсказва и името на вече споменатия втори дактил Пайонайос/Пайонос.

Може би тук е мястото да отбеле жа, че дълго дискутираният в научната

Παίων, unhappy with his fate, left his father's house and settled beyond the Axios River. Pausanias knew one more mythographic version, probably borrowed from another of his predecessors, a historian, or a writer of genealogies. While describing the temple at Olympia, the historian of the Greek art explains that after Zeus' birth, Rhea summoned the Daktyloi, otherwise known as Kouretes from the Mt. Ida on the island of Crete. They were five brothers, each of them having a personal sacrificial altar. The second only after Herakles was Παιωναῖος = Παιώνος.[5] Thus, the mythological and genealogical variants on Paeon/ Paeonia remained preserved in the Greek tradition for more than a millennium. It is worth noting that the Daktyloi, often identified with the Kouretes, were, according to ancient written tradition, mythical daimones - magicians, inventors of the initiations in the mysteries and the sacrifices on Samothrace, including those among the Kikones in Thrace, whose founder was Orpheus. On the other hand, Strabo, who obviously knew the various contaminations in the written tradition, was explicit about his predecessors, genealogists, mythographers and historians that had written on the mysteries on Samothrace. Nobody could possibly define the nature of Kabeiroi, Korybantes, or Kouretes, and Daktyloi at Mt. Ida.[6] Without going into further detail, the mystery connection between the different cults on Crete, in the Troad, in Thrace is obvious, and probably Paeonia should be included as well, as the name of the above mentioned second Daktylos suggests: Paionaios / Paionos.

May be it is here where I should note that the long discussed problem of the ethnic belonging of the Paeonians, much debated

[5] Paus. 5, 1, 5-6; 5, 7 ,6; 5, 14, 7; Fol, 1975:22.
[6] Paus. 5, 8, 1; 8, 31, 3; 9, 19, 5; Diod. 5, 64, 4 = Ephor, FGrHist. 70, Fr. 104; Diod. 5, 77, 3-4; Strabo, 7, Fr. 50-51; Фол, 1991:62-65.

[5] Paus. 5, 1, 5-6; 5, 7 ,6; 5, 14, 7; Fol, 1975:22.
[6] Paus. 5, 8, 1; 8, 31, 3; 9, 19, 5; Diod. 5, 64, 4 = Ephor, FGrHist. 70, Fr. 104; Diod. 5, 77, 3-4; Strabo, 7, Fr. 50-51; Фол, 1991:62-65.

книжнина проблем за сигурната етническа принадлежност на пеоните от страна на археолози, лингвисти, етнолози и историци ще остане повече или по-малко теоретичен и чисто кабинетен. Опитите пеоните да се обвържат етно-генетически и културно с елини (особено генеалогически!?), македони, илири или траки ще си останат недостатъчно аргументирани. Изглежда до подобен извод може да се стигне поне по две основни причини. Първата е, че проблемът за етно-културната принадлежност в древността винаги ще изглежда спорен и бих казал безперспективен най-вече поради едностранното "външно" наблюдение на елините, отразено в традицията към "варварските" палеонародности-илири, македони, траки и пеони. Вторият е в сходството, но не и етно-културната идентичност на тези палеонародности в т.нар. трако-македоно - пеонска зона, която географски обхваща поречията на средните и долни течения на Нестос, Стримон и Аксиос в посока изток-запад. Може би добра илюстрация на подобни изводи са публикуваните преди повече от 10 години акти на Първия илиро-тракийски симпозиум, проведен в Ниш и Благоевград[7].

Откритата досега макар и сравнително малобройна керамика от микенски или субмикенски тип, приблизително от и след XIV в. пр. Хр. в границите на условно наречената Омирова Пеония, подсказва наличието на значителни икономически и политически контакти между ахейско-мирмидонската (?!) и трако-пеонската етно - културни общности. Някои учени дори не изключват възможността в избухналия конфликт, довел до Троянската война, да са съществували два фронта. Безспорно основният (централен) удар на ахеите и техните съюзници в конфликта за търговски контрол над Протоците, Хелеспонта и Егеида и естествено пиратството е бил насочен в Троада,

by archaeologists, linguists, ethnologists and historians, will further remain to a great extend a theoretical issue for an armchair study. The attempts at relating ethno-genetically and culturally the Paeonians to the Greeks (especially through genealogies!?), to the Macedonians, to the Illyrians, or to the Thracians suffer from lack of solid arguments. Two major reasons can be offered for this conclusion. The first is that the problem of the ethnocultural belonging in Antiquity always remains debatable and, I would say, without a perspective, mainly because of the single Greek "external" look at these peoples, reflected in the tradition on the "Barbarian" palaeo-ethnoses: the Illyrians, the Macedonians, the Thracians and the Paeonians. The second reason lies in the similarities, but not in the ethnocultural identity, of these ancient peoples in the so-called Thracian - Macedonian - Paeonian zone, which comprised from east to west the lower valleys of the Nestos, the Strymon and the Axios rivers. The proceedings of the First Illyrian-Thracian Symposium, held at Niš and Blagoevgrad and published more than ten years ago, might be a good illustration of the above conclusions.[7]

The so far discovered, although in small numbers, Mycenaean and Sub-Mycenaean pottery within the so-called Homeric Paeonia and dated to around the 14th century BC suggested significant economic and political contacts between the Achaean-Myrmidonian (?!) and the Thracian-Paeonian ethnocultural communities. Some archaeologists even suggest the possibility of two front lines in the conflict for trade and piracy control over the Straits, the Hellespontine area and the Aegean, a conflict that had caused the Trojan War. The major attack of the Achaeans and their allies was focused on the Troad, where they met the Trojans and the allied peoples from western Asia Minor.

[7] I Symposium Illyro-Thrace, 1991.

[7] I Symposium Illyro-Thrace, 1991.

където били посрещнати от трояните и съюзните етноси от Западна Мала Азия. Към тях без съмнение като верни приятели на Илион са изброявани траките, начело с техните херои-базилевси от Хелеспонта и Егеида, киконите от устието на Хеброс на запад с център бъдещата Абдера и поне част от пеоните с техните предводители от поречието между Стримон и Аксий. Към тях традицията прибавя с пълно основание мизи и фриги/бриги, които мигрирали от Европа в Мала Азия или в обратна посока, както и митопоетичните номади хипемолги, галактофаги и абии. Възможният хипотетичен втори фронт[8] на войната, изказан преди 60 години от П. Мазон, може да е бил в Северозападна Егеида, край Халкидическия полуостров или граничната зона между мирмидоните на Ахил от Тесалия и пеоните или траките на легендарния Резос Прочее, в прочутата драма "Резос" на Еврипид, а според някои изследвачи на по-късен анонимен автор от IV в. пр. Хр. Резос, например е споменат като син на Стримон, т. е. владенията му са именно в този район. Хектор лично упреква Резос за закъснението му под Троя, като напомня, че с негова помощ победил най-храбрите от траките, след което го направил господар над тях при Пангей и земята на пеоните. В схолион към текста стои коментарът, че Пангей е планина в Тракия, а пеоните са тракийско племе?![9] И така, ако се следва географската посока от запад на изток, основните съюзници на трояните по време на конфликта или конфликтите с ахеите са пеоните от р. Аксий, траките между Стримон и Нестос, киконите по брега на Северна Егеида до делтата на Хеброс, наречена от Омир поетично Тракийско море, където духат Зефир и Борей [10], тези от браговете на

The Thracians led by their heroes-*basileis* from the Hellespont and from the Aegean coast, the Kikones from the mouth of the Hebros River to the west, their centre being at the place of the future Abdera, and at least some of the Paeonians with their leaders from the area between the Strymon and the Axios rivers, were listed among the loyal Trojan friends. The tradition supplemented with good reason this list by the Mysians and the Phrygians/Brygians who migrated to Asia Minor, or in the opposite direction, as well as by the mythopoetic nomads: the Hypemolgoi, the Galaktophagoi and the Abioi. The hypothesised second front line[8], suggested by P. Mazon sixty years ago, could have been in the northwestern Aegean, near the Chalcidice, or in the border zone between Achilles' Myrmidones from Thessaly and the Paeonians, or the Thracians of the legendary Rhesos. Rhesos was named as a son of Strymon in the famous play *Rhesos* by Euripides, or by a later 4th century BC anonymous author, i.e. his possessions lay just in this region. Hektor personally reproached Rhesos for being late at Troy, reminding him that he overcame the most courageous among the Thracians with his help, and then, made him their master at Pangaion and the land of the Paeonians. The scholion at the verses states that Pangaion was a mountain in Thrace, while the Paeonians were a Thracian tribe ?![9] Thus, following the geographic sequence from west to east, the major Trojan allies in the time of the conflict, or the conflicts, with the Achaeans are as follows: the Paeonians along the Axios River, the Thracians between the Strymon and the Nestos Rivers, the Kikones along the northern Aegean coast up to the Hebros delta, called poetically by Homer the Thracian Sea, where Zephyros and Boreas blew,[10] those from the Hellespontine coasts,

[8] Порожанов, 1998:35-37.
[9] [Ps]Eurip. Rhes., 279-280; 407-409; Schol. Ad 408.
[10] Hom. Il., XXIII, 229-230.

[8] Порожанов, 1998:35-37.
[9] [Ps]Eurip. Rhes., 279-280; 407-409; Schol. Ad 408.
[10] Hom. Il., XXIII, 229-230.

Хелеспонта, а в крайния югоизток били карите, първите които били наречени от елините "варвари". Всъщност всички тези етноси принадлежали към една голяма културна общност още преди да встъпят във военно-политически съюз. В научната книжнина тази общност от гледище на текстkритиката, лингвистиката и историческото дирене обикновено се нарича трако - пеласгийска или трако-троянска[11], но към тях би могло да се прибави и понятието трако-пеонска. В подкрепа на подобно твърдение е един кратък абзац от осма песен на "Илиада". В него се описва как по погрешка Тевкър наранил със стрела в гърдите безупречния Горгитион, храбрия син на Приам и красивата Кастианира от Айсиме[12]. По всичко личи, че става дума за трако-троянски военно-политически съюз, скрепен чрез династически брак с принцеса от устието на Стримон, т. е. в трако-пеонската контактна зона. Всички извори са събрани в компендиума на Дечев[13]. Някои учени са изказали предположението, че по-късните градове Сирис (дн. Серес?) и особено Ойсиме (Oesyme) преди да стане тасоска емпория били фактории на трояните от микенската древност преди Троянската война[14]. Каквито и интерпретации да се предлагат в бъдеще от гледище на историческото дирене през втората половина на II и началото на I хил. пр. Хр. Тракия и Пеония са били неотменни части от Микенското койне. Прочее, лингвистите и археолозите все по-уверено отстояват тезата за езиковото и етно-културно родство между общностите, населявали Северозападна Мала Азия и Европа на север до Хемус и дори Истрос, а на запад до средните и долни течения на Стримон и Аксиос[15].

while the Karians who were the first to be called "Barbarians" by the Greeks, inhabited the far southeast. Actually, all these ethnoses had belonged to one big cultural community even before they formed a military and political alliance. In view with the text-critical, linguistic and historical studies, this community is usually called Thracian - Pelasgian or Thracian-Trojan[11], and now Thracian-Paeonian can be added as well. A short text from the Eighth Song of *The Iliad* could support the latter statement. It relates how Teuker, by a mistake, peerless Gorgythion he smote in the breast with his arrow, Priam's valiant son, that a mother wedded from Aesyme had born even fair Kastianeira.[12] It was to all appearances a Thracian-Trojan military and political alliance that was meant, which was confirmed by a dynastic marriage with a princess from the mouth of the Strymon, i.e. in the Thracian-Paeonian contact zone. All literary sources have been gathered in the Detchew's compendium.[13] Some authors assume that the later cities Sirris (the present day Serres?) and especially Oesyme, had been Trojan factoria in Mycenaean times before the Trojan War, before they became Thassian *emporia*.[14] Whatever interpretations would be further proposed, in view with the historical research Thrace and Paeonia were constituent parts of the Mycenaean koiné of the late second and the early first millennium BC. Therefore, the linguists and the archaeologists are now suggesting with more certainty the linguistic and ethnocultural kinship between the communities that lived in the northwestern Asia Minor and in Europe, up to the Haemus to the north, or even to the Istros, up to the middle and the lower Strymon and Axios valleys to the west.[15]

[11] Порожанов, 1998:33-34.
[12] Hom. Il., VIII, 304-305; Schol. Ad 304.
[13] Detschew, 1976:10.
[14] Samsaris, 1989:171-172.
[15] Гиндин, 1993:7-11; 65-71; 151-152; Luci, 1999:92-97.

[11] Порожанов, 1998:33-34.
[12] Hom. Il., VIII, 304-305; Schol. Ad 304.
[13] Detschew, 1976:10.
[14] Samsaris, 1989:171-172.
[15] Гиндин, 1993:7-11; 65-71; 151-152; Luci, 1999:92-97.

Мнението на лингвистите има своите аргументи и в писмената традиция. Достатъчен е примерът с героя Ифидамант, сина на Антенор, който пръв сред троянците и техните съюзници се противопоставил на Агамемнон. Благородният и велик Ифидамант бил отгледан в плодородната Тракия, майка на овце, от дядо му по майчина линия Кисес. Героят пристигнал с 12 кораба в Перкота, град в Хелеспонта, за да защити Илион от нападението на ахеите. Впоследствие той и брат му Коос загинали в единоборства с Агамемнон[16]. В случая оставам настрана реалната възможност този епизод да е вмъкнат покъсно в поемата при редактирането ѝ от Ономакрит в двора на Пизистрат около и след 546 г. пр. Хр., т. е. при неговото повторно завръщане в Атина[17]. В случая особено важен е коментарът на Страбон, един от добрите познавачи на Омир. Географът изброява градовете в древна Македония и сред тези около залива Терме имало и Кисос, очевидно по името на дядото на Ифидамант[18]. Градът логично се оказва в контактната трако-пеонска зона.

Според една метафора у Омир, гибелният бог на войната Арес подтиквал троянските бойци към сблъсъка с ахеите като приел образа на Акамант, бързия вожд на траките. В схолиите е обяснено, че Арес бил особено почитан от траките, а приел образа на Акамант, тъй като бил най-храбър и най-мъжествен[19]. Феб Аполон, другият бог покровител на трояните, за да противопостави Менелай, синът на Атрей на Хектор, който бил като бързия Арес, приел образа на Ментес, вожда на киконите. В схолиите подробно се комен-

The linguists' opinion finds further arguments in the written tradition. The example of the hero Iphidamas, the son of Antenor, who was the first among the Trojans and their allies to face Agamemnon is instructive enough. Valiant and tall Iphidamas was raised by his grandfather Kisseos in deep-soiled Thrace, mother of flocks. Leading twelve ships, the hero arrived at Perkote, a city in the Hellespont, in order to defend Ilios from the Achaean attacks. Later, both he and his brother died in the combats with Agamemnon.[16] For the time being, I would leave the possibility this episode to be incorporated later in the poem, when Onomakrites was editing it at Peisitrates' court around and after 546 BC, i.e. after his second return to power in Athens.[17] Strabo's commentary on these verses is very important, as he was an expert on Homer. When listing the cities in ancient Macedonia, he mentioned Kissos among those near the Termaic Gulf, obviously named after Iphidamas' grandfather.[18]

According to Homer's metaphor, "baneful Ares entered amid the Trojans' ranks and urged them on, in the likeness of swift Akamas, leader of the Thracians". The authors of the *scholia* explained that Ares was especially venerated among the Thracians, and he took Acamas' likeness, because he was the most courageous and the most valiant.[19] Phoebos Apollo, the other Trojan patron, in the likeness of Mentes, leader of the Kikones, aroused against Menelaos Hektor, the peer of swift Ares. The scholia widely comment why here Mentes had been mentioned and not Euphemos, the leader proper of the Kikones. It is well known that, similar to the hierarchy in the camp of the Myrmidones, led by Achil-

[16] Hom. Il., XI, 219-263; Schol. Ad 221a, b; Schol. Ad 223b; Schol. Ad 226a; Schol. Ad 229a, b.
[17] Michailov, 1970:11.
[18] Strabo, 7, Fr. 21.
[19] Hom.Il,V,461-462;Schol.Ad 462;VI,7-8;Schol.Ad 7

[16] Hom. Il., XI, 219-263; Schol. Ad 221a, b; Schol. Ad 223b; Schol. Ad 226a; Schol. Ad 229a, b.
[17] Michailov, 1970:11.
[18] Strabo, 7, Fr. 21.
[19] Hom.Il,V,461-462;Schol.Ad 462;VI,7-8;Schol.Ad 7

тира защо в този епизод е споменат Ментес, а не Евфем, същинският водач на киконите. Изяснено е, че подобно на йерархията в стана на мирмидоните, предвождани от Ахил и сред киконите е имало първи вождове и техни заместници. Не е изключена и възможността Ментес да е бил вожд на друг дошъл по-късно под стените на Илион отряд кикони[20]. По всичко личи, че по подобен начин са действали и предводителите на пеоните, не по-малко верни троянски съюзници. Може би добър аргумент в подкрепа на подобно твърдение е обяснението на хора в "Резос" при разговора между Хектор и едноименния предводител на траките. Двамата, преди траките да се оттеглят на нощен отдих, се уговарят паролата да бъде Феб, най-популярният епитет на Аполон. Хора обяснява, че първа нощна стража била предвождана от Коребос, син на Мигдон, следвали пеоните, киликите, мизите, а следващите по ред били ликийците. От текста личи стройната организация в стана на троянте и техните съюзници от Европа и Мала Азия. В схолион към текста се обяснява как някои тълкували, че киликите и пеоните (мизите?!) били едни и същи. От своя страна Аристарх (?!), вероятно прочутият филолог от Александрия (217-145 г. пр. Хр.), смятал, че Коребос е вожд (хегемон) на пеоните[21]. Схолионът е показателен за трайния интерес към пеоните в антична традиция, включително и във великата Александрийска школа. Прочее, интересът към пеоните като далечен "варварски" народ е подклаждан и в елегическата поезия. Добър пример е един запазен фрагмент у Мимнерм от Колофон, творил към края на VII и VI в. пр. Хр. За поета известни били пеонските мъже, където

les, the Kikones also had their first-rank chiefs and their deputies. The hypothesis that Mentes was the leader of another Kikonian contingent that came later to Troy cannot be ruled out.[20] Obviously the situation was similar with the Paeonian leaders, who were no less loyal Trojan allies. The statement by the Chorus in Euripides' *Rhesos* at the conversation between Hektor and the homonymous Thracian leader could probably be a good argument in favour of the above conclusion. The two of them agreed, before the Thracians withdraw for the night rest, that the password would be "Phoebos", the most famous of Appolo's epithets. The Chorus explains that the first night watch was taken by Koroibos, son of Mygdon, then followed the Paeonians, the Cilicians, the Mysians, and finally, the Lycians. The text testifies to the good organisation of the Trojan camp together with their allies from Europe and Asia Minor. The commentators of the text say that there were interpretations that the Cilicians and the Paeonians (the Mysians?!) were one and the same people. On the other hand, Aristarchos (?!), probably the famous philologist from Alexandria (217-145 BC) considered Koroibos the leader (*hegemon*) of the Paeonians.[21] The commentary is instructive for the interest that the Paeonians provoked in the ancient literature, the great Alexandrine School included. The curiosity about the Paeonians as a distant "Barbarian" people can be seen in elegiac poetry as well. A fragment by Mimnermos from Kolophon, who wrote in the late 7th and in the early 6th century BC, is a good example. The poet knew the men of Paeonia, where the breed of horses was

[20] Hom. Il., XVII, 70-74; Schol. Ad 73a, b, c; Jordanov, 2000:106.
[21] [Ps]Eurip. Rhes., 518-542; Schol. Ad 540.

[20] Hom. Il., XVII, 70-74; Schol. Ad 73a, b, c; Jordanov, 2000:106.
[21] [Ps]Eurip. Rhes., 518-542; Schol. Ad 540.

(в Пеония) е прочута и породата на конете[22]. От своя страна Есхил е проявил солидни познания по генеалогия, етнология и историческа география за териториите и племената в Северна Елада и трако-пеонската контактна зона около долното течение на Стримон. В Hiketides (Молителки) великият трагически поет влага следните слова в устата на Пеласг, върховният предводител на страната. "Аз владея и цялата страна, през която тече и чистия Стримон откъм залязващото слънце". В неговите предели били и земите на перебите (в Северна Тесалия), тези от-татък планината Пинд, съседна на пеоните, както и планините в Додона, където било прочутото светилище и оракула на Зевс. В схолион е обяснено, че Пеласг всъщност владеел частта на запад от Стримон, която била река в Тракия[23].

И така, според историко-филологическите анализи земите на южна Тракия с нейните морета и Пеония са били неотменна част от микенското койне. Може би най-синтезирана и същевременно ранна информация за тези земи и етноси има в "Илиада" на Омир. Много изследователи са убедени във високата й стойност и степен на достоверност. Поемата всъщност дава един исторически обзор на събитията в северния, по-точно североизточния и северозападния дял на Източното Средиземноморие около, по време на Троянската война (±1285-1275 г. пр.Хр.) и след това – до към края на VIII - средата на VI в. пр. Хр., т. е. ранните етапи от заселването на елинските ойкисти в Северна Егеида, Пропонтида и Понта[24]. Няма да навлизам в детайли и дискусии дали например II песен на "Илиада", т. нар. "Каталог на корабите" отразява реалната историческа картина около Троянска-

famous.[22] Aeschylus on his part demonstrated a profound knowledge of the genealogy, ethnology and historical geography of the tribes from northern Greece and from the Thracian - Paeonian contact zone along the lower Strymon. In *Hiketides* (*Suppliant Women*) the great tragic poet makes Pelasgos say: "Of all the region through which the pure Strymon flows, on the side toward the setting sun, I am the lord." His possessions included the land of the Perrhaebians (in northern Thessaly), those beyond the Pindus Mountains, neighbouring the Paeonians, as well as the mountains of Dodona where the famous sanctuary and oracle of Zeus were. The scholion explains that Pelasgos actually ruled over the portion to the west of the Strymon, which was a river in Thrace.[23]

Thus, according to the historical and philological analyses the lands of southern Thrace together with her seas and Paeonia were inseparable from the Mycenaean koiné. Probably the most synthesised and at the same time an early information on these lands and peoples is offered by Homer's *Iliad*. Many researchers are convinced in its high quality and authenticity. The Poem provides a historical review of the events in the northern, to be more precise, the northeastern and northwestern part of the Eastern Mediterranean around and during the Trojan War (+1285-1275 BC), and later on, till the end of the 8th and the beginning of the 6th century BC, i.e. till the early settlement of the Greek *oikistes* in the Northern Aegean, the Propontis and the Pontos.[24] I would not enter the discussion whether the Second Song of the *Iliad*, the so - called *The Catalogue of Ships*, reflects the real historical picture at the

[22] Mimnerm., Elegia A, II, Fr. 14; Петрова, 1999:5.
[23] Aeschil. Hiketides, 250-259; Schol. Ad 255.
[24] Jordanov, 1991:194.

[22] Mimnerm., Elegia A, II, Fr. 14; Петрова, 1999:5.
[23] Aeschil. Hiketides, 250-259; Schol. Ad 255.
[24] Jordanov, 1991:194.

та война[25], което е най-вероятно или в нея има и по-късни реминисценции за събития, свързани с отношенията елини – траки, а изглежда и пеони до към VIII-VII-средата на VI в. пр. Хр.[26] От подобна дискусия тази песен ни най-малко не губи от историко-поетическите си достойнства. Същото може да се каже и за X песен, т. нар. "Долония", която наистина е възможно първоначално да е била самостоятелна поема, впоследствие интегрирана в "Илиада" при първоначалните редакции в Атина по време на тиранията на Пизистрат[27].

У Омир за пръв път се забелязват и трайни поетически сравнения и епитети за земите и етносите на троянските съюзници траки и пеони. Поетът употребява за Тракия сравнението "тлъстопочвена" и "майка на овце"[28]. Тракийските предводители са "коневъди", "копиеносци" и "бойци на колесници"[29]. Със същия епитет "тлъстопочвена" е наречена и Пеония[30]. Пеонските предводители са начело на бойци с извити лъкове, сражават се на бойни колесници или с дълги копия[31]. Всички тези поетически сравнения у Омир бяха стриктно отразени и коментирани още преди повече от 80 години от големия познавач на историята и културата на Европейския Югоизток Г. Кацаров[32].

Може би най-удачният пример за участието на европейските съюзници под стените на Илион са няколкото стиха от Каталога на корабите". От тях става ясно, че Акамант и хероят Пейрой предвождат

time of the Trojan War[25] , which is the most plausible suggestion, or it contains reminiscences of later events concerning the Greek - Thracian, and seemingly also Greek-Paeonian, relations until the 8th-7th - mid-6th century BC.[26] This discussion can in no way affect the historical and poetical merits of the Song. The same is valid for the Tenth Song, i.e. *Dolonia*, which can possibly be initially an independent poetic work, later incorporated in *The Iliad* at the time of its initial editing in Athens in the time of Peisistratos.[27]

Homer was the first to employ constant poetic similes and epithets for the lands and the people of the Trojan allies: the Thracians and the Paeonians. The Poet calls Thrace "deep-soiled" and "mother of flocks".[28] The Thracian leaders are "horse breeders", "with long spears"and "chariot-warriors".[29] The same epithet, "deep-soiled", is applied to Paeonia as well.[30] The Paeonian leaders were followed by warriors with curved bows, that fight from chariots, or with long spears.[31] All these poetic similes were strictly noted down and discussed in detail by the great expert on the history and culture of the Southeastern Europe, G. Kazarov, more than eighty years ago.[32]

A few verses from *The Catalogue of Ships* offer possibly the best piece of evidence on the European allies in front of the walls of Ilios. They state that Acamas and Peiroos, the hero, led all Thracians, "that the strong stream of the Hellespont encloseth". It is obvious that

[25] Порожанов, 1998:25, 28.
[26] Андреев, 1980:129-149.
[27] Йорданов, 2000:50.
[28] Hom. Il., XI, 222.
[29] Hom. Il., IV, 519-525; 530-535; X, 435-440.
[30] Hom. Il., XVII, 350; XXI, 154.
[31] Hom. Il., II, 848; Schol. Ad 848; X, 428-429; Schol. Ad 428; XVI, 287; Schol. Ad 287; XXI, 155; Schol. Ad 155; XXI, 205; Schol. Ad 205.
[32] Кацаров, 1921:41 = Кацаров, 2001:579.

[25] Порожанов, 1998:25, 28.
[26] Андреев, 1980:129-149.
[27] Йорданов, 2000:50.
[28] Hom. Il., XI, 222.
[29] Hom. Il., IV, 519-525; 530-535; X, 435-440.
[30] Hom. Il., XVII, 350; XXI, 154.
[31] Hom. Il., II, 848; Schol. Ad 848; X, 428-429; Schol. Ad 428; XVI, 287; Schol. Ad 287; XXI, 155; Schol. Ad 155; XXI, 205; Schol. Ad 205.
[32] Кацаров, 1921:41 = Кацаров, 2001:579.

всички траки, които мощно течащият Хелеспонт огражда. Очевидно е, че става дума за тракийски царе-жреци, имали свои ранни държавни организации между десния или североизточния бряг на Хелеспонта на запад до устието на Хеброс (Марица). Редом до тях в посока изток-запад следва Евфем, синът на Тройзен, който бил син на Кеас, храненик на Зевс, който предвождал копиеборците кикони. Предполага се, че около Троянската война киконите са контролирали териториите между долните течения на Хеброс и Нестос. Следват Пирайхмес, който води своите пеони с извити лъкове от далечния Амидон и широко течащият Аксиос. В първия схолион към текста се добавя и коментира участието на вече споменатия Ифидамант, който пристигнал с дванадесет кораба, а трети значителен отряд предвождал Резос. Във втория схолион се обяснява, че освен извитолъки пеони, други били под водачеството на Астеропей и били с дълги копия. Схолиастът изказва мнение, че този Астеропей бил пристигнал като участник във войната по-късно, подобно на прочутите Ифидамант и Резос[33]. Същият Пирайхмес накратко е споменат в XIV песен на "Илиада", но този път предвожда пеоните от Амидон и широко течащия Аксиос, сражаващи се на колесници. В двубой с Патрокъл, Пирайхмес бил повален и изоставен от другарите си, които се разбягали[34]. В два схолиона към цитираните стихове, по-късните коментатори допускат известно объркване като според тях в "Каталога на корабите", сиреч в II песен се говорело за извитолъки пеони, но те вероятно били предвождани от Астеропей (?), докато конниците (а не колесничарите-бойци?!) били водени от Пирайхмес.Те или имали различно въо-

the Poet meant the Thracian king-priests whose early state organisations were located between the right hand, or the northeastern, Hellespontine coast up to the mouth of the Hebros (Maritsa) River to the west. From east to west, Euphemos was next, the son of Keas' son Troezenos, nurtured of Zeus, who led the Kikonian spearmen. It has been suggested that the Kikones controlled the territories between the lower Hebros and the lower Nestos Rivers at the time of the Trojan War. Pyraechmes followed, who led his Paeonians with curved bows from afar, out of Amydon and the wide - flowing Axios. The first *scholion* at the verse added and commented the participation of the already mentioned Iphidamas who came with twelve ships, and the third significant contingent was that of Rhesos. The second *scholion* explains that, beside the Paeonians with curved bows, another group of them was led by Asteropaeus and fought with long spears. The commentator suggested that Asteropaeus joined the war actions later, similarly to the famous Iphidamas and Rhesos.[33] The same Pyraechmes is briefly mentioned in the Fourteenth Song of *The Iliad*, but this time he leads the Paeonians from Amydon and the wide - flowing Axios, who were fighting from their chariots. Patroclos smote Pyraechmes and the Paeonian leader was abandoned by his comrades who were driven in rout.[34] Two *scholia* at the quoted verses accepted a possible confusion, considering that *The Catalogue of Ships*, i.e. The Second Song, mentioned the Paeonians with the curved bows, but they were probably led by Asteropaeus (?), while the horsemen (not the charioteers?!) were led by Pyraechmes. They had either different weapons, or were mounted archers. It is worth re-

[33] Hom. Il., II, 844-850; Schol. Ad. 844; Schol. Ad 848.
[34] Hom. Il., XVI, 287-292.

[33] Hom. Il., II, 844-850; Schol. Ad. 844; Schol. Ad 848.
[34] Hom. Il., XVI, 287-292.

Start
Scan
Send

ръжение, или били конни стрелци. Напомням, че в споменатия схолион е използвано съществителното ἱπποτοξόται, както е и у Тукидид, когато описва сборната армия на одриския цар Ситалк преди похода срещу Македония и Халкидика през ноември 429 г. пр. Хр. Многоброен бил контингентът на гетите, съседи на скитите, въоръжени като тях. Всички те били конници - стрелци[35]. Вторият схолион не е толкова интересен. Според него Амидон било крепост на македоните, разположена до р. Аксиос[36]. Опитът да се локализира пеонския Амидон по долното течение на Аксиос (Вардар) при Вардаровца (Axiochorion) в близост до старата македонска столица Пела ще си остане хипотетичен, без наличието на убедителни археологически или макар и късни епиграфски аргументи[37].

В XXI песен, където се възпяват битките между героите от двата враждуващи лагера край река Скамандър, наречена от боговете Ксант, достойно място е отделено на двубоя между Ахил, синът на Пелей, и Астеропей – синът на Пелегон, епонимът на пелагоните. Този Пелегон бил син на р. Аксий и нимфата Перибоя. Омир изрично пояснява, че Астеропей предвождал пеоните, въоръжени с дълги копия.Самият пеонски херой се биел с две копия, тъй като бил много ловък и с двете си ръце[38]. В последвалия сблъсък победил Ахил, прославен и че бил от рода на великия Зевс, а не само потомък на широко течаща река като Астеропей. Поне това са думите на победителя, след като взел оръжията на убития пеонски вожд. Сред тях бил и един хубав тракийски меч, обкован със сребърни гвоздеи[39].

[35] Schol. Ad 287; Thuc. 2, 96, 1.
[36] Schol. Ad 288.
[37] Hammond, 1972:234-235, 296; Петрова, 1999:30, 76.
[38] Hom. Il., XXI, 139-148; 154-163; Schol. Ad 140; Schol. Ad 141; Schol. Ad 155.
[39] Hom. Il., XXI, 164-187; XXIII, 808.

minding that the word ἱπποτοξόται is used in the above mentioned *scholion*, the same noun being employed by Thucydides, while describing the army summoned by the Odrysian king Sitalkes for his march against Macedonia and the Chalcidice in November 429 BC. All of them were mounted archers.[35] The second *scholion* is of a minor interest. According to the text, Amydon was a Macedonian fortress situated near the Axios River.[36] The attempt to locate the Paeonian Amydon at Vardarovtsa (Axiochorion) along the lower Axios (Vardar) valley, near to the ancient Macedonian capital Pella, would remain only a hypothesis, without serious archaeological or epigraphic, though later, data.[37]

The combat between Achilles, the son of Peleus, and Asteropaeos, the son of Pelegon, the eponymous hero of the Pelegons, played an important role in the Twenty-First Song of *The Iliad*, which relates the battles between the warriors of the two hostile camps near the Skamandros river, called Xanthos by the gods. Pelegon was the son of the Axios River and the nymph Periboea. Homer explicitly states that Asteropaeos led the Paeonians, armed with long spears. The Paeonian hero himself hurled with both spears at once, for he was one that could use both hands alike.[38] Achilles overwhelmed him in the combat that followed, because he was of the lineage of Zeus and not a descendent only of a wide-flowing River, like Asteropaeos. At least this was the claim of the winner, after he had despoiled the dead Paeonian leader of his arms. A silver-studded sword - a goodly Thracian sword, was among the booty items.[39]

[35] Schol. Ad 287; Thuc. 2, 96, 1.
[36] Schol. Ad 288.
[37] Hammond, 1972:234-235, 296; Петрова, 1999:30, 76.
[38] Hom. Il., XXI, 139-148; 154-163; Schol. Ad 140; Schol. Ad 141; Schol. Ad 155.
[39] Hom. Il., XXI, 164-187; XXIII, 808.

Ненаситният на кръв и слава син на Пелей, почти веднага след победата над Астеропей се обърнал срещу сражаващите се с колесници пеони. Едва сега те видели, че най - храбрият сред тях бил паднал поразен в страшна битка от меча на потомъка Зевсов. Предводителят на мирмидоните преследвал и убил седем пеонски вожда, последователно изредени – Терсилох, Мидон, Астипил, Мнесос, Трасий, Айний и Офелест. И още повече пеони щеше да избие Ахил бързоноги, ако срещу него не бе издигнала страшен глас от дълбините божественият Ксантос, сиреч р. Скамандър. В схолион към описания кървав епизод с избиването на пеонските предводители се обяснява, че те се сражавали с извити лъкове. Те (пеоните) продължавали да воюват срещу съседите си тесалийци. Този епизод със схолионите към тях изглежда са по-късни добавки към поемата. Кацаров, макар и предпазливо, не изключи възможността битките на Ахил с пеонските предводители да са били реално в Тесалия, а не според поетическите представи в Троада край р. Скамандър[40].

В разгорялата се битка за трупа на Патрокъл се включил и Аписаон, синът на Хипас, който дошъл от плодородна Пеония и бил най-добрият боец след Астеропей. Той паднал убит от ръката на войнолюбивия и храбър данаец Ликомед. В два схолиона към пасажа се обяснява, че някои изписвали името на пеонския предводител Апитанон/'Απίθανον. Поетът (сиреч Омир) предварително свързвал името му с битката между Героите край реката Ксант (Скамандър)[41].

Информацията за Пеония и пеоните с техните херои-предводители, както и коментариите в отделните схолии към нея карат някои изследователи да изкажат убедително изглеждащото предположение

[40] Hom. Il., XXI, 201-213; Schol. Ad 205; Кацаров, 1931/1932:132 = Кацаров, 2001:41.
[41] Hom. Il., XVII, 348-351; Schol. Ad 351.

The eager for blood and glory son of Peleus, immediately after killing Asteropaeos, turned back against the Paeonians who were fighting from their chariots. It was only then they noticed their best man mightily vanquished by the sword of the Zeus' descendent. The head of the Myrmidones chased and killed seven Paeonian leaders, as follows: Thersilochos and Mydon and Astypylos and Mnesos and Thrasios and Aenios and Ophelestes. And yet more of the Paeonians would Achilles have slain, had not the deep - eddying Xanthos River, i.e. the Skamandros River, called to him in the semblance of a man, sending forth a voice from out the deep eddy. The *scholion* at the bloody episode explains that the slain Paeonian leaders were fighting with curved bows. They (the Paeonians) continued to fight against their neighbours, the Thessalians. This episode, together with its commentaries, seem to be later additions to the *Poem*. Kazarow, although cautiously, allowed for the possibility the combats of Achilles with the Paeonian leaders to have occurred in Thessaly and not in the Troad, near the Skamandros River, as the poetic tradition relates.[40]

Apisaon, son of Hippasos, who had come from out of deep-soiled Paeonia, and next to Asteropaeos, also joined the battle for the body of Patrokles. He was killed by the warlike and valiant Danaan Lykomedes. Two *scholia* to the text explain that some wrote the name of the Paeonian leader as 'Απίθανον. The Poet had related his name in advance to the battle between the heroes near the Xanthos River (Skamandros).[41]

The information on Paeonia and the Paeonians, together with their heroes leaders, as well as the *scholia* at the passages, gave grounds to some researchers to launch a convincing looking hypothesis that there were two big groups of Paeonians

[40] Hom. Il., XXI, 201-213; Schol. Ad 205; Кацаров, 1931/1932:132 = Кацаров, 2001:41.
[41] Hom. Il., XVII, 348-351; Schol. Ad 351.

за две техни големи групи, които участвали в Троянската война. Едните предвождани от Пирайхмес при Амидон, сиреч долното течение на Аксий, били въоръжени предимно с извити лъкове и пристигнали по-рано в Троада. Другите, начело с Астеропей, повечето копиеборци, били от по-северните райони на Пеония, още повече, че херояът бил потомък на Пелегон, син на Аксий и Перебоя[42]. Струва ми се, че подобно локализиране в "Омирова" Пеония според информацията у "Илиада" е доста несигурна. Според каноните на митопоетическото творчество характерно за Омир и в значителна степен у Хезиод във видовете Време-Пространство, където устната и литературната традиция се пресичат, то не е обикновено линейно, а по - скоро Агонално, Митологическо и Доктринално[43]. Поради това гениалният поет слива асинхронни събития, събира на едно място всички херои на троянците и ахеите с техните съюзници, за да създаде една грандиозна картина на техния сблъсък под стените на Илион в последните около два месеца на десетгодишната война. В тези единоборства загиват десетки херои-предводители, задължително събрани от поета на едно място. Историческата действителност може би е доста по-различна, особено в случая с опитите за локализиране териториите на отделните предводители в Северна Егеида с долните течения на Нестос, Стримон и Аксиос.

В рамките на историческия разказ е достатъчен примерът с Ликург, синът на Дриант, който властвал според по-късните автори над траките едони, т. е. в синкретичната трако-пеонска етно-културна зона. Омир е посветил над 10 стиха на този Ликург, дръзнал да се противопостави на боговете. По божествената планина Нисейон той преследвал кърмачките на младия Дионис, които ужасени захвърлили тирсовете си. Самият бог, уплашен, се хвърлил в морските дълбини и скрил в скута на Тетида. Боговете страшно се разгневили и синът на Кронос, сиреч Зевс го ослепил като Ликург не живял дълго след това[44]. Софокъл използва мита в друга версия, според която Дионис хвърлил в каменен затвор сина на Дриант, едонския цар. Страбон също използва подобна версия. В по-късната митографска традиция, особено у Аполодор, богът предизвикал лудост (халюцинации) у царя, който съсякал сина си[45]. Съгласно друга версия, позната на Диодор, царството на Ликург е локализирано при Хелеспонта. Дионис преминал от Азия в Европа и се сприятелил с Ликург. Царят се опитал да нападне вакханките, но Дионис го победил, ослепил, а след това разпънал на кръст. В тази доста сложна фабула династията на Ликург е свързана с родословието на Орфей[46]. Съвсем логично, ако става дума за локализация на владенията на Ликург ще се приеме, че те са били в земите на едоните, още повече, че информацията възхожда към Омир и е потвърдена от покъсните Софокъл, Страбон и Аполодор[47]. Смятам, че този почти христоматиен пример за локализации на ранни династически царски домове от и след епохата на Троянската война е достатъчен, що се отнася до максималната предпазливост при анализа на оскъдните и понякога противоречиви данни в писмената традиция. Примерът е достатъчно добър, тъй като доказва влиянието на култа към Дионис в тракийския, македонския, а по всичко личи и в пеонските династически домове през V-III в. пр. Хр. Убедително доказателство за това са изображенията на Дионис върху монетосеченето на пеон-

who took part in the Trojan War. The first one consisted of the Paeonians from Amydon, i.e. along the lower Axios, led by Pyraechmes, and armed with curved bows; they had come earlier in the Troad. The others, led by Asteropaeos, most of them spearmen, came from the more northern regions of Paeonia, even more so, as their hero was an offspring of Pelegon, the son of Axios and Periboea.[42] I consider such a localisation of "Homeric" Paeonia, according to the information from *The Iliad*, as quite unreliable. According to the mythpoetic canons, valid for Homer, and to a great extend for Hesiod, where the oral and literary traditions intersect, time is not just the common linear time, but rather the agonal, mythological and doctrinal time.[43] That is why the brilliant poet united asynchronous events, gathered at one place all the Achaean and the Trojan heroes, together with their allies, in order to create an imposing picture of their conflict in front of the walls of Ilios in the last two months or so of the ten-year war. Tens of heroes died in the combats, assembled by the Poet at one place. The historical truth might have been quite different, especially considering the attempts to locate the territories of each of the leaders from the northern Aegean area, the lower valley of the Nestos, the Strymon and the Axios Rivers included.

From the view point of the historical narration the example of Lykurgos, the son of Dryas, is instructive: he, according to the later authors, ruled over the Thracian Edones, i.e. in the syncretic Thracian-Paeonian ethnocultural zone. Homer devoted more than ten verses to this Lykurgos who dared to oppose the gods. He drove the nursing women of young Dionysos through the land of Nysa, and they flung their thyrsi on the ground. The god himself was scared by the furry and plunged himself terror-stricken into the sea, and Thetis took him to her bosom to comfort him. The gods were angry with Lykurgos and the son of Kronos struck him blind. Lykurgos did not live much longer after that.[44] Sophocles used another version of the myth, according to which, Dionysos threw the son of Dryas, the Edonian king, into a stone-built prison. Strabo also mentions a similar variant. The later mythographic tradition, especially Apollodorus, state that the god inflicted madness (hallucinations) on the king who slew his own son.[45] According to another version, known to Diodorus, Lykurgos' kingdom was situated at the Hellespont. Dionysos crossed from Asia to Europe and became a friend of Lykurgos. The king tried to attack the Bacchants, but Dionysos vanquished him, then blinded and crucified him. This rather complex plot connected Lykurgos' dynasty with Orpheus' genealogy.[46] Thus, it is quite logic to accept the location of Lykurgos government in the lands of the Edones, even more so, because the information originated from Homer and was further confirmed by later authors, such as Sophocles, Strabo and Apollodorus.[47] I assume that this well-known example on the localisation of the early dynastic houses of the time of the Trojan War and later on is sufficient to demonstrate the necessary caution when analysing the scarce and often contradictory pieces of evidence from the written tradition. The example is good enough, as it attests the influence of the cult of Dionysos on the Thracian, on the Macedonian, and obviously also on the Paeonian, 5th-3rd century BC royal houses. This is convincingly supported by Dionysos' images on the coins of the Paeonian rulers: Audoleon

[42] Петрова, 1999:4-5.
[43] Фол, 2001:433-438.

[42] Петрова, 1999:4-5.
[43] Фол, 2001:433-438.

[44] Hom. Il., VI, 130-140; Schol. Ad 130; Schol. Ad 132; Schol. Ad 133; Schol. Ad 134; Schol. Ad 135; Schol. Ad 139.
[45] Sophocl. Antig., 955-965; Strabo, 10,3, 16; Apollod. 3, 34-35.
[46] Diod., 3, 65, 4-7.
[47] Фол, 1972:42.

[44] Hom. Il., VI, 130-140; Schol. Ad 130; Schol. Ad 132; Schol. Ad 133; Schol. Ad 134; Schol. Ad 135; Schol. Ad 139.
[45] Sophocl. Antig., 955-965; Strabo, 10,3, 16; Apollod. 3, 34-35.
[46] Diod., 3, 65, 4-7.
[47] Фол, 1972:42.

ските владетели Авдолеон (315-286/285 г. пр. Хр.) и Леон (ок. 278 – ок. 250 г. пр. Хр.) и кратката глоса у Хезихий от Александрия, написал през V в. подробен гръцки лексикон. В глосата е обяснено, че Диалос (Δύαλος) било името на Дионис при пеоните[48]. Към това трябва да се добавят и почти сигурните връзки Аполон - Асклепий и Аполон – Орфей- лечителя Пеон (Παιώνος), споменат двукратно у Омир и късния неоплатоник Ямблих, написал през първата четвърт на IV в. биографията на Питагор[49].

И така, през епохата на Микенската древност до към средата на VI в. пр. Хр. в Тракия и Пеония са функционирали сравнително малки раннодържавни териториални обединения, обикновено с локално значение[50]. През втората половина на VI в. пр. Хр. постепенно те навлизат в нов етап от държавно-политическото си развитие и под влияние на външни фактори. Информацията за тях се разширява и задълбочава благодарение и на трайния интерес, проявяван от йонийските логографи и географи, които описват съседните "варварски" етноси поради динамиката на икономическите, културни и политически контакти на елинския свят с тях. В представите на елините у поемите на Омир, лирическите поети и логографите, които са били и етнописатели, най-общите граници на Пеония към средата на VI в. пр. Хр. са били в триъгълника долно течение на Халиакмон – долно течение на Аксиос, на запад до към Дойран, а възможно и до Лихнида?![51]

Следващият изключително важен исторически пласт сведения за траки и пеони е в "История" на Херодот, обобщил

(315-286/285 BC) and Leon (c. 278-250 BC), as well as by the short gloss given by Hesychius from Alexandria, who wrote a detailed Greek lexicon in the 5th century AD. The gloss explains that Δύαλος was the name of Dionysos among the Paeonians.[48] There should be added the almost secure relations Apollo - Asklepios and Apollo - Orpheus - Παιώνος, the healer, mentioned twice by Homer and by the late Neoplatonist Iamblich, who wrote a biography of Pythagoras in the 4th century AD.[49]

Thus, relatively small early state territorial organisations, often of local importance, functioned in the Mycenaean times, until the mid-6th century BC.[50] Under the influence of external factors, they entered a new stage in their state and political development in the second half of the 6th century BC. The information about them began to increase and to become more detailed because of the consistent interest of the Ionian logographers and geographers who described the neighbouring "Barbarian" peoples, as well as due to the dynamics of the economic, cultural and political connections of the Greek world with them. According to the Greek notions, created by the Homeric poems, by the lyric poets and the logographers who were ethnographers as well, the general borders of Paeonia in the mid-6th century BC were outlined by the triangle: the lower Haliakmon - the lower Axios, up to Doiran, or, possibly, to Lychnidos to the west?![51]

The next extremely important group of historical evidence about the Thracians and Paeonians can be found in the *Histories* by Herodotus who had united and summarised his information on these peoples obtained from the Greek *oikistes* and

[48] Hesych. s.v. Δύαλος; Кацаров, 1921: 61 = Кацаров, 2001:599; Петрова, 1999: 106-107; 134-135.
[49] Hom. Il., V, 401, 899; Iamblich. De vita Pytag. 208; Фол, 1986:134.
[50] Fol, 1975:16-17.
[51] Fol, 1975:17.

[48] Hesych. s.v. Δύαλος; Кацаров, 1921: 61 = Кацаров, 2001:599; Петрова, 1999: 106-107; 134-135.
[49] Hom. Il., V, 401, 899; Iamblich. De vita Pytag. 208; Фол, 1986:134.
[50] Fol, 1975:16-17.
[51] Fol, 1975:17.

информацията си за тях от сведенията на елинските ойкисти и търговци по бреговете на Понта, Пропонтида и Егеида, тези на местната устна нелитературна традиция и личните си наблюдения по време на многобройните си пътувания в района. Изглежда те приключили около 450 г. пр. Хр. или няколко години преди това, както мисли Якоби[52], който на всяка цени иска да види "бащата на историята" в двора на Александър I Филелин в Пела, където той събира богата информация за топо- и етно- нимията в района на Халкидика и Пангей и долните течения на Нестос – Стримон – Аксиос. Данов[53] дори изказва предположението, че по време на престоя на историка в Пела, той е имал възможността лично да посети някои райони на Пеония във вътрешността повече, отколкото тази в Егейска Тракия. Поради тази причина Херодот знаел например такива подробности за пеонските градове по време на кампанията на Мегабаз. Подобна дискусия в специализираната литература ще си остане чисто кабинетна, тъй като не може да даде поне приблизително верен, да не говорим за точен, отговор. По-важен за изследването е отдавна установеният извод, че информацията на Херодот за траките, а в значителна степен и за пеоните, е с висока стойност на достоверност. Историкът познава тези райони, които са били трасета на огромните армии на Дарий I срещу скитите или на Мегабаз, Мардоний и наследника на Дарий I Ксеркс по бреговете на Пропонтида, Тракийския Херсонес, Северна Егеида, Македония с част от Пеония срещу елините по време на прочутите Мидийски (Гръко-персийски) войни. След многобройните си пътувания той систематизирал наблюденията си за този район в периегеза или условно наречен "тракийски" логос след 450 г. пр. Хр.[54], вероятно

traders along the Pontic, Propontic and Aegean coasts, from the local oral non-literary tradition, and his own observations during his numerous journeys in the region. The latter seemed to finish around 450 BC, or a few years earlier, as Jacoby[52] thinks about and wants very much to see "the Father of History" at the court of Alexander I Philhellene at Pella, where he gathered a rich information on the topo- and ethnonymy of the region of the Chalcidice, Mt. Pangaion and along the lower valleys of the Nestos, the Strymon and the Axios. Danov[53] even suggested that the historian, while staying at Pella, had the opportunity to visit more sites in inner Paeonia, than he had visited the inner Aegean Thrace. That is why Herodotus knew such details about the Paeonian cities in the time of Megabazus' campaign. Such a discussion would remain only a subject of armchair studies, because it cannot offer even an approximately close answer. The old standing conclusion that Herodotus' information on the Thracians, and, to a great extent, on the Paeonians is of a high authenticity value, is more important for the present study. The historian knew the areas where the routes of the big armies had passed: that of Darius I against the Scythians, that of Megabazus, Mardonios and Xerxes in their campaigns against the Greeks during the famous Median (Greek-Persian) Wars: along the coasts of the Propontis, the Thracian Chersonese, and the northern Aegean and Macedonia as well as a part of Paeonia. After his travells, Herodotus arranged his observations on this region in a *periegesis*, or the so-called "Thracian" Logos, after 450 BC[54], probably during his stay at Perikles' Athens, where he remained till the archon year of

[52] Jacoby, 1956:32.
[53] Данов, 1969:307-308.
[54] Hdt. 4, 87-99; 5, 1-9; Фол, 1976:8-10;

[52] Jacoby, 1956:32.
[53] Данов, 1969:307-308.
[54] Hdt. 4, 87-99; 5, 1-9; Фол, 1976:8-10.

при престоя си в Атина на Перикъл, където останал до архонтската 444/443 г. пр. Хр.[55] След това той бил сред атинските клерухи, основатели на Турий и там продължил да допълва, вмъква или редактира текстове, които да отразяват и събитията в Тракия, Македония и Пеония до първите години от Пелопонеската война[56].

Отново Херодот е основният информатор за етническите движения и промени в Троада и Европа, сиреч Пропонтида и Северна Егеида преди и около Троянската война. Историкът обяснява идентичността между трояни и тевкри на Парис – Александър и уточнява според разговора между Дарий I и пеонските младежи в Сарди, че Пеония била при река Стримон, недалеч от Хелеспонта. Пеоните били апойки (изселници) сред тевкрите от Троя[57]. В друг много прочут пасаж историкът описва грамадната армия на Ксеркс при похода срещу Елада през 480 г. пр. Хр. Тя превъзхождала по численост тези на Дарий I срещу скитите, на последните, когато преследвали кимерите чак до Мидия, на атридите срещу Илион и мизите и тевкрите преди Троянската война. След като преминали в Европа през Боспора, тези мизи и тевкри покорили всички траки като достигнали Йонийско море, а на юг до р. Пеней. Текстът има и своето допълнение в същата седма книга, където се обяснява, че битините (витините) преди се наричали стримони, тъй като живеели при Стримон. Те обяснявали, че били прогонени от там от тевкри и мизи[58]. В съвременната историография е отделено специално внимание на тези сложни етно-демографски промени, предизвикани от разместванията на етноси (мними и реални) от и след Троянската война в посоките Анатолия/Мала Азия – Европа и обратно

444/443 BC.[55] Then he was among the Athenian *klerouchoi*, founders of Thurii, where he continued to supplement, insert and edit texts on the events in Thrace, Macedonia and Paeonia, up to the first years of the Peloponesian War.[56]

Again Herodotus is our major source on the ethnic movements and changes in the Troad and in Europe, i.e. in the Propontic and in the northern Aegean areas prior to and in the time of the Trojan War. The historian explains that the Trojans were identical with the Teukroi of Paris-Alexander, and further elucidates that, according to the conversation between Darius I and the Paeonian young men in Sardis, Paeonia was situated near the Strymon River, not far from the Hellespont. The Paeonians were *apoikoi* (emigrants) among the Teukroi from Troy.[57] In another famous passage the historian gives a description of the big army of Xerxes in his campaign against Hellas in 480 BC. It outnumbered the army of Darius I against the Scythians, that of the Scythians when they chased the Cimmerians into Media, the army of the Atreus against Ilios and that of the Mysians and the Teukroi in their march before the Trojan War. After they had crossed the Bosporos and came to Europe, these Mysians and Teukroi overwhelmed all the Thracians, reaching the Ionian Sea and as far as the Peneus River to the south. A supplement to this text can be found in the same Seventh Book, where Herodotus states that the Bithynians had previously been called the Strymons, as they lived near the Strymon River. They said that they had been expelled from there by the Mysians and the Teukroi.[58] These complex ethnodemographic changes, provoked by movements of peoples (imaginary and real) from Anatolia/Asia Minor to

[55] Lendle, 1992:38-41; 43-46.
[56] Boardman, Griffin, Murrey, 1986:191.
[57] Hdt., 2, 118, 1-3; 5, 13, 2.
[58] Hdt., 7, 20, 2; 7, 75, 2.

[55] Lendle, 1992:38-41; 43-46.
[56] Boardman, Griffin, Murrey, 1986:191.
[57] Hdt., 2, 118, 1-3; 5, 13, 2.
[58] Hdt., 7, 20, 2; 7, 75, 2.

докъм средата на VI в. пр. Хр.[59] Текстовете на Херодот са свързани и с динамичните етно - генетични процеси на палеобалкански общности в споменатата по-горе епоха[60]. Проблемът обаче стои извън задачите на настоящото изследване. Много е възможно почти сигурното присъствие на пеонски анклави в Югоизточна Тракия с Тракийския Херсонес да се свърже и с тези миграционни процеси, изглежда затихнали към средата на VI в. пр. Хр. Херодот започва V книга на своята "История" с обяснението че оставеният от Дарий I в Европа Мегабаз първи покорил след хелеспонтийците жителите на Перинт, които не желаели доброволно да се подчинят. С тях преди това жестоко постъпили пеоните. Именно пеоните от Стримон получили предсказание от бога (Аполон) за поход срещу перинтийците. Ако последните ги повикали с висок глас по име, пеоните спокойно можели да ги нападнат. В противен случай те трябвало да се оттеглят без да влизат в сражение. Пред стените на града, по взаимно съгласие на противниците, се състояло тройно единоборство – човек с човек, кон с кон и куче с куче. Херодот, който изглежда знаел подробности за този конфликт от автопсия при посещението си в града, продължава разказа си по следния начин. Перинтийците победили в две от единоборствата и радостно запели пеан в чест на бога. Пеоните от своя страна решили, че по този начин се изпълнявало предсказанието на Аполон и нападнали жителите на града. Малцина от тях оцелели. Данов е категоричен, че споменатият трибой не е измислица на историка, а било сравнително често явление в архаичните общества[61].

Информацията у Херодот не е хапакс в писмената традиция. Напротив, очевидно тя продължава да е солидна и

[59] Фол, 1976:14-18.
[60] Йорданов, 2001:464-465.
[61] Hdt., 5, 1-2; Данов, 1998:24.

Europe and *vice versa* in the time and after the Trojan War up to the mid-6th century BC, have been given a special attention in modern historiography.[59] Herodotus' texts are related to the dynamic ethnogenetic processes of the Palaeo-Balkan communities in the above mentioned period.[60] This problem, however, is beyond the scope of the present study. It is highly probable that the possible Paeonian enclaves in southeastern Thrace, in the region of the Thracian Chersonese, could have been related to those processes, which seem to have died away by the mid-6th century BC. Herodotus started his Fifth Book with the statement that Megabazus, left by Darius I in Europe, in the Hellespontine area subdued first the citizens of Perinthos who wouldn't submit voluntarily. Before that, they had been severely treated by the Paeonians. It was precisely these Paeonians that received a prophecy by the god (Apollo) for a campaign against the citizens of Perinthos. If the latter called them by name in a loud voice, the Paeonians could attack them. Otherwise, they should withdraw without a battle. In front of the city walls there was a triple combat according to the mutual agreement of the enemies: a man against a man, a horse against a horse, and a dog against a dog. Herodotus, who seemingly knew about this conflict by autopsy when he visited the city, continues, as follows: The Perinthians won two of the combats and began to sing joyfully a pean to the god. Then the Paeonians decided that this was the fulfilment of Apollo's prophecy and attacked the city. Only few of them survived. Danov is convinced that this episode is not an author's fiction, as such combats were common in the archaic societies.[61]

Herodotus' information is not a *hapax* in the written tradition. On the contrary

[59] Фол, 1976:14-18.
[60] Йорданов, 2001:464-465.
[61] Hdt., 5, 1-2; Данов, 1998:24.

Start
Scan
Send

по - късно като потдържда пеонското етно - политическо присъствие в Пропонтида, Херсонес или устието на Хеброс. При изреждането на тракийските племена, през чиито земи преминала армията на Ксеркс, първи са споменати пайтите (Παῖτοι) между р. Хеброс и Дориск. Етниконът е известен дори на късния Херодиан, творил през първата половина на III в. Още по-убедителен изглежда текстът у Ариан, когато описва трасето на Александровата армия при похода на изток през пролетта на 334 г. пр. Хр. Трасето било Амфипол при устието на Стримон – Пангей – Абдера - Маронея-Хеброс - Пайтике (Παϊτική) - р. Мелас (Черна) - Сестос[62]. Не по-малко убедително звучи и информацията от 60-50-те години на IV в. пр. Хр. у Скилакс за града Παιων[63] в Тракийския Херсонес, редом с известните Алопеконесос, Кардия, Иде, Мадитос, Сестос и Елайос. Венедиков не изключва възможността името на града да е свързано с етническото присъствие на пеоните в полуострова[64]. Информацията у Скилакс не бива да смушава, въпреки наличието на смесената тракоатинска държава на Филаидите в Тракийския Херсонес около 561/560 г. пр. Хр. Третият от управляващите бил прочутият Милтиад Млади, който през 516/515 г. пр. Хр. успял да се справи с политическите си противници и благодарение на брака си с Хегесипиле, дъщеря на тракийския (вероятно бисалтски?!) базилевс Олор. Тракийският цар отпуснал на зет си средства, за да поддържа допълнителна армия от 500 наемници[65]. Информацията у Херодот още веднъж подчертава тесните етно - културни взаимодействия между Югоизточна и съседната на Пеония Югозападна Тракия по време на динамизиращите се събития през

it is consistent in later times as well, confirming the Paeonian ethno-political presence in the Propontis, in the Chersonese, or by the Hebros outlet. While listing the Thracian tribes, whose lands Xerxes crossed, the Paitoi (Παῖτοι) are mentioned first between the Hebros River and Doriskos. The ethnicon was known even to the late author Herodian who wrote in the first half of the 3rd century AD. Arrian's text is even more convincing, when he outlines the route of Alexander's army in the campaign to the East in the spring of 334 BC. It included: Amphipolis at the Strymon mouth - Mt. Pangaion - Abdera - Maronea - Hebros - Paitike (Παϊτική) - the Melas (Black) River - Sestos.[62] In the 60s-50s of the 4th century BC Skylax' information on the city of Παιων [63] in the Thracian Chersonese, together with the well known Alopekonessos, Kardia, Idae, Maditos, Sestos and Elaios, sounds no less reliable. Venedikov supposed that the name of the city echoed an ethnic Paeonian presence on the peninsula.[64] Skylax' information should not puzzle us, despite the existence of a mixed Thracian-Athenian state of the Philaïdae in the Thracian Chersonese around 561/560 BC. The third ruling person was the famous Miltiades the Younger who managed to overcome his political enemies in 516/515 BC, not without the beneficial effect of his marriage to Hegesipyle, the daughter of the Thracian (probably Bisaltian?!) *basileus* Oloros. The Thracian king gave to his son-in-law means to support an auxiliary army of 500 mercenaries.[65] Herodotus' information once again emphasises the close ethnocultural interrelations between the southeastern and Paeonia neighbouring southwestern Thrace in the period of dynamic events in the northern Aegean

[62] Hdt., 7, 110; Herodian, 1, 214; Arr. Anab., 1, 11, 4; Detschew, 1976[2]:354.
[63] Skyl. 67; Tsvetkova, 2000:453-454.
[64] Венедиков, 1982:122.
[65] Hdt. 6, 39, 2; Йорданов, 2001:468.

[62] Hdt., 7, 110; Herodian, 1, 214; Arr. Anab., 1, 11, 4; Detschew, 1976[2]:354.
[63] Skyl. 67; Tsvetkova, 2000:453-454.
[64] Венедиков, 1982:122.
[65] Hdt. 6, 39, 2; Йорданов, 2001:468.

последните две десетилетия на VI в. пр. Хр. в Северна Егеида. Благодарение на Пиндар и неговия втори пеан за абдеритите, сътворен между 475 и 465 г. пр. Хр. и посветен на Посейдон, Аполон Дерайнос (вероятно епитет, свързан с дероните) и Афродита се разбира за конфликт между пеоните и града, основан от теосци. Лирикът изрично отбелязва, че абдеритът трябва да отдаде почит на родителите си, особено тези, които успели да отблъснат отвъд Атон, стрелците на пеоните[66]. Напълно вероятното историческо събитие едва ли може да бъде убедително датирано, но има своето място във военно-политическата картина на Северна Егеида преди персийското административно присъствие в района. Опитът да се датира сблъсъка между пеони и Абдера в средата на VI в. пр. Хр.[67] си остава само едно неаргументирано предположение. Приблизителните етно-географски граници на Пеония до към последната четвърт на VI в. пр. Хр., когато тя била в своя апогей, са определени от Петрова[68] по следния начин: цялото течение на Стримон на изток, на запад района на Пелагония със средното и долното течение на Еригон, на север изворите на Аксий до вливането на реката в морето, на юг при Термейския залив. Трудно може да се определи точно кога е започнало постепенното териториално разширение на древномакедонската държава за сметка на съседите пеони, пиери, ботиеи, мигдони, крестони и бисалти, както се интерпретира прочутият текст у Тукидид за началото на похода на Ситалк през зимата на 429 г. пр. Хр. Историкът прави кратък исторически екскурс за разширяването на Теменидите преди и по времето на Александър I Филелин (498-454 г. пр. Хр.). В случая най-интересен за изследването е текстът, където се обяснява, че Теменидите

area in the last two decades of the 6th century BC. Pindar's Second Pean for the citizens of Abdera, written between 475 and 465 BC and dedicated to Poseidon, Apollo Derainos (possibly an epithet related to the Deronians) and Aphrodite, offers an information on a conflict between the Paeonians and the city, founded by the people from Teos. The lyric poet explicitly says that the Abderians should pay respect to their parents, especially to those who drove back the Paeonian archers beyond the Mt. Athos.[66] The quite possible historical event cannot be securely dated, but it fits well in the general military and political picture in the northern Aegean before the time of the Persian administration in the region. The attempt to date the conflict between the Paeonians and Abdera in the mid-6th century BC remains just a supposition without well-grounded arguments.[67] The general ethnogeographical borders of Paeonia by the last quarter of the 6th century BC, when she was at her prime, are defined by Petrova,[68] as follows: the whole of the Strymon valley to the east, Pelagonia with the middle and lower Erigon to the west, the springs of Axios to its flow in the sea to the north, the Thermaic Gulf to the south. It is hard to decide when exactly the gradual expansion of the Macedonian state at the expense of the neighbouring Paeonians, Pierians, Bottiaens, Mygdonians, Krestones and Bisaltes started, when interpreting the famous passage by Thucydides on the Sitalkes' march in the winter of 429 BC. The historian offers a brief excurse on the Temenidae's expansion before and in the time of Alexander I Philhellene (498-454 BC). The most interesting detail for the present study is the text which states that the Temenidae won a strip of land of Paeonia extending along the Axios from the interior to Pella and the sea, and beyond Axios they possessed the terri-

[66] Pindar., II Paianes Abderitais, 60-61.
[67] Петрова, 1999:6, 8.
[68] Петрова, 1999:8.

[66] Pindar., II Paianes Abderitais, 60-61.
[67] Петрова, 1999:6, 8.
[68] Петрова, 1999:8

спечелили от Пеония тясна ивица покрай Аксиос, която достигала до Пела и морето, отвъд Аксий до Стримон в т. нар. Мигдония, откъдето били прогонени едоните[69]. Едва ли това постепенно военно - политическо разширение на Македония може да бъде прецизирано по десетилетия между 550 и 480 г. пр. Хр., както се е опитал да извърши това Хемънд[70], един голям познавач на древната история на Европейския Югоизток. Много по-вероятно е македонската експанзия да е започнала след 480 г. пр. Хр. при постепенното изтласкване на персийската администрация от района.

Етно-демографската карта, както и държавно - политическият живот в Европейския Югоизток започнали да се променят динамично предимно поради трайните стратегически интереси на Ахеменидската империя през първите години от управлението на "царя на царете" Дарий I (522-486 г. пр. Хр.). През първите три години от царуването си Дарий I трябвало да се справя с многобройни бунтове в империята, след което пристъпил към активни административни дела и забележителни военно - политически операции, с които да докаже ролята си на господар над тогавашното ойкумене. През 519 или 518 г. пр. Хр. "царят на царете" наложил властта си над саки тиграхауда в Централна Азия при Аралско море. Осигурил сравнително стабилна граница на север, Дарий I пристъпил към реализацията на очевидно добре обмислен план за контрол над Източното Средиземноморие с островите и завладяване на солидни стратегически места в Европа. Херодот подробно описва плановете на "царя на царете", умело подклаждани от неговата съпруга Атоса, дъщеря на Кир II Велики. Именно тя убедила Дарий I първо да разузнае новите за персите земи и след това да свърже с мост Азия и Европа

[69] Thuc. 2, 99, 4.
[70] Hammond, 1979:65.

tory as far as the Strymon, the so - called Mygdonia, from where the Edones had been expelled.[69] It is hardly possible to specify this gradual Macedonian expansion in the decades between 550 BC and 480 BC, as Hammond did.[70] It is much more probable that the Macedonian expansion started after 480 BC, following the gradual retreat of the Persian administration from the region.

The ethnodemographic map, as well as the political life in the European Southeast began to change rapidly, mainly because of the persistent strategic interests of the Achaemenidian Empire during the first reign years of "the King of the Kings", Darius I (522-486 BC). In his first three years of rule Darius I had to cope with numerous revolts in the Empire, and then he undertook administrative changes and notable military and political activities to prove his role of a master of the then *oecumene*. In 519 BC or in 518 BC "the King of the Kings" subjected the *Saka Tigrahauda* in Central Asia, near the Aral Sea. Provided with a relatively stable northern border, Darius I turned back to the accomplishment of an obviously well-thought plan for the control over the Eastern Mediterranean, together with the islands, as well as for the conquering of strategic sites in Europe. Herodotus describes in detail the king's plans, whose ambitions were skilfully incited by his wife, Atossa, the daughter of Cyrus II the Great. It was she who convinced Darius I first to investigate the new Persian territories and then to bridge Asia and Europe, directing himself against the Scythians. The expedition was led by the royal medicine man Demokedes and seems to be conducted in the archon year of 520/519 BC. At the same time, or in the next 519/518 BC one of the king's most trustworthy persons,

[69] Thuc. 2, 99, 4.
[70] Hammond, 1979:65.

и се насочи срещу скитите. Експедицията била ръководена от придворния лекар Демокедес и изглежда се провела през архонтската 520/519 г. пр. Хр. Пак по това време или на следната 519/518 г. пр. Хр. един от най - доверените хора на царя Отанес завладял о-в Самос, а година след това Хиос и Лемнос, с което на практика започнало реализирането на стратегическия план за проникване и завладяване на крайбрежието в Пропонтида и Понта[71]. Икономическите предпоставки за подобни операции също били налице, тъй като след извършената административна реформа, империята била разделена на 20 области наречени сатрапии. Само от третата данъци плащали хелеспонтийците, фригите, траките от Азия, пафлагоните, мариандините и сирийците с обща годишна сума 360 таланта[72].

Наскоро след това, изглежда в 515 и най-късно между 513 и 512 г. пр. Хр., след солидна предварителна подготовка, Дарий I с огромна армия и флот преминал Хелеспонта и навлязъл в Европа чрез понтонен мост, построен от най - добрия тогава строител самосеца Мандрокъл[73]. Херодот подробно е описал трасето на персийската армия в Югоизточна Тракия, издигането на възпоменателни стели, покоряването на скирмиади и нипсеи над Аполония и Месамбрия, на гетите между Хемус и Истрос, което е обект на многобройни анализи в специализираната литература[74]. Сериозността на стратегическите намерения на царя за контрол над крайбрежието в Тракия е подсказано чрез информацията у Хекатей за построяването на персийския град Бориза, на север от Византион, в областта Тиниада,

[71] Hdt., 3, 134; 3, 136-138; 3, 141-147; Briant, 1996:151-152, 155-156.
[72] Hdt., 3, 90, 2.
[73] Hdt., 4, 87, 1-2; 4, 88, 1-2; Boardman, 2000:82.
[74] Hdt., 4, 89-93; Йорданов, 2001:468-469.

Otanes conquered the island of Samos, a year later Chios and Lemnos, thus starting the realisation of the strategic plan for the penetration and conquering of the Propontic and Pontic coasts.[71] The economic prerequisites for such military operations already existed, after the administrative reform when the Empire had been divided into 20 districts called satrapies. The annual income only from the Third satrapy were 360 talents, as taxes were paid by the following peoples: the inhabitants of the Hellespont, the Phrygians, the Thracians in Asia, the Paphlagonians, the Mariandinians and the Syrians.[72]

Soon after that, probably in 515 BC, and between 513 and 512 BC at the latest, after a serious preparation, Darius I, at the head of a huge army and a fleet, crossed the Hellespont on a pontoon bridge, built by the best constructor Mandrokles from Samos, and entered Europe.[73] Herodotus accounts in detail on the route of the Persian army in the southeastern Thrace, on the erection of commemorative stelae, on the subjecting of the Skyrmiadae and Nypsae to the west of Apollonia and Mesambria, of the Getae between the Haemus and the Istros, an account that has provoked numerous analyses and commentaries by modern scholarship.[74] The seriousness of the king's strategic intentions for a control over the Thracian coasts is implied by Hecateaus' information about the building of the Persian city of Boryza to the north of Byzantium, in the district of Thynias, obviously during or

[71] Hdt., 3, 134; 3, 136-138; 3, 141-147; Briant, 1996:151-152, 155-156.
[72] Hdt., 3, 90, 2.
[73] Hdt., 4, 87, 1-2; 4, 88, 1-2; Boardman, 2000:82.
[74] Hdt., 4, 89-93; Йорданов, 2001:468-469.

очевидно по време или непосредствено след похода срещу скитите[75]. Опитът да се датира основаването на персийския град в 513 г. пр. Хр. си остава като добронамерен стремеж към прецизност без необходимата аргументация[76]. Доста по-подробна е информацията у Херодот за друг стратегически център в Тракия - Дориск, създаден от Дарий I, когато бил на поход срещу скитите. Историкът обяснява, че това било обширна равнина, през която преминавала р. Хеброс и била съградена царска крепост с голям гарнизон. Именно там, в 480 г. пр. Хр. синът на Дарий I, Ксеркс извършил преглед и преброяване на армията преди да продължи похода си срещу Елада. Херодот знае, че още Дарий I бил назначил за началник или хипарх на гарнизона свой верен служител, сменен едва през 480 г. пр. Хр. от Маскам по заповед на Ксеркс[77]. Историкът споменава и за още един град на едоните – Миркин, при устието на Стримон, който Дарий I подарил на Хистиай, тиранина на Милет, заради опазването на понтонния мост при Истрос. Събитието се отнася наскоро след неуспешната експедиция на царя срещу скитите. Впоследствие Хистиай започнал да изгражда стени около града, което предизвикало подозрението на Мегабаз. Той убедил Дарий да отзове в Сарди поради подозрение в измяна бившия тиранин на Милет. Мястото и градът Миркин при Стримон са добре известни и на късния Стефан Византийски[78]. Въпреки подробните екскурси за града у Херодот, не е ясно дали той е бил използван от Мегабаз за неговите операции в района срещу траки и пеони. Ако се следва логиката на изложението у Херодот, на връщане от Скития Дарий I

[75] Hec.,FGrHist.1,Fr.166=Herod.2,973,10= Steph. Byz. 176, 11; Фол, 1975:19, 31.
[76] Balcer, 1988:12.
[77] Hdt., 7, 59, 2-3; 7, 105, 1; 7, 106, 1.
[78] Hdt., 5, 11, 2; 5, 23, 1-2; 5, 24, 1-4; 5, 124, 1-2; Steph. Byz. 463, 14; Detschew, 1976²:324

soon after the Scythian campaign.[75] The attempt to date the founding of the city in 513 BC remains just an aspiration for a precision with no grounding.[76] Herodotus' data is more detailed on another strategic centre in Thrace, Doriskos, built up by Darius I during his march against the Scythians. The historian explains that a royal fortress with a big garrison was built up in a vast plain where the Hebros River flew. There, in 480 BC, Darius I's son, Xerxes made an inspection of his army and counted it, before leading it further against Greece. Herodotus knew that Darius I had appointed as a superior, or a *hyparchos* of the garrison one of his trustworthy officials, who was not replaced until under Xerxes' order by Maskam, in 480 BC.[77] The historian mentioned one more city of the Edones, Myrkinos, at the outlet of Strymon, which Darius I gave as a reward to Hystiaios, the tyrant of Miletos, for his guarding the pontoon bridge over the Istros. The event can be dated soon after the unsuccessful expedition against the Scythians. Later Hystiaios began to enclose the city with walls, which arose Magabazus' suspicion. He convinced Darius to call back the former tyrant of Miletos to Sardis under suspicion of high treason. The site and the city of Myrkinos near the Strymon were well-known to the late lexicographer Stephanus of Bizantium.[78] Although detailed, Herodotus' excurses on the city do not elucidate whether she was used by Megabazus for his military operations in the region against the Thracians and the Paeonians. If one follows Herodotus' account, coming back from Scythia, Darius I crossed Thrace along the western Pontic coast and passed over to Asia from Sestos

[75] Hec., FGrHist. 1, Fr. 166 = Herod. 2, 973, 10 = Steph. Byz. 176, 11; Фол, 1975:19, 31.
[76] Balcer, 1988:12.
[77] Hdt., 7, 59, 2-3; 7, 105, 1; 7, 106, 1.
[78] Hdt., 5, 11, 2; 5, 23, 1-2; 5, 24, 1-4; 5, 124, 1-2; Steph. Byz. 463, 14; Detschew, 1976²:324

пресякъл Тракия по западния бряг на Понта и през Сестос на Херсонес преминал в Азия. Царят оставил за стратег в Европа Мегабаз с 80 хилядна армия и нареждането да покори първо земята около Хелеспонта и всички, които не били на страната на мидите / персите. Първи от всички били подчинени жителите на Перинт, с които преди това жестоко постъпили и пеоните[79].

Информацията на Херодот в началото на V книга на "История" е достатъчно ясна и подробна. Мегабаз стриктно изпълнявал заповедите на царя и след покоряването на Перинт повел армията през Тракия като подчинявал всеки град и народа, който живеел там[80]. Историкът очевидно има предвид тясната крайбрежна ивица на Северна Егеида, защото след това прави кратък екскурс чрез т. нар. тракийски логос или по-точно тракийска периегеза[81].

Подробните разкази на историка за операциите на Мегабаз в Северна Егеида наскоро след скитската експедиция, т. е. до към 512 - 510г. пр. Хр. позволиха в специализираната книжнина да се проведе оживена дискусия дали е била създадена сатрапията Скудра в Европа, какви са били нейните приблизителни граници, кога е могла да бъде създадена и евентуалния й край след отстъплението на персите от Европа. Въпреки някои съмнения или колебания[82], все пак доминира мнението, че сатрапията е била създадена около 510 г. пр. Хр., като е обхващала крайбрежието на Пропонтида, Тракийския Херсонес, крайбрежието на Северна Егеида с долните течения на Нестос-Стримон, както и южните части на Пеония[83]. Прочее, има достатъчно убедителни доказателства за съществуването

[79] Hdt., 4, 143, 1-3; 4, 144, 3; 5, 1, 1
[80] Hdt. 5, 2, 1-2.
[81] Hdt., 5, 3-10; Фол, 1976:8-9.
[82] Petit, 1990:183-185.
[83] Balcer, 1988:1-9; Zahrnt, 1997:91-98.

on the Chersonese. The king left Megabazus as the *strategos* in Europe with an 80-thousand army and the order to conquer first the land near the Hellespont, as well as all who opposed the Medians /Persians. The first to be subdued were the Perinthians, who had previously suffered severely from the Paeonians.[79]

Herodotus' information in the beginning of the Fifth Book of the *Histories* is clear and detailed enough. Megabazus strictly followed the king's orders and after subjecting Perinthos, led the army through Thrace, conquering every city and the people living there.[80] The historian obviously had in mind the narrow strip of coastal land of the northern Aegean, because he makes a brief excurses afterwards producing the so-called Thracian *logos*, or, more precisely, a Thracian *periegesis*.[81]

The detailed stories about Megabazus' operations in the northern Aegean soon after the Scythian expedition, i.e. until 512-510 BC, provoked a vivid scholarly discussion on the satrapy of Skudra: whether it was created in Europe and when, what its approximate borders were, and when its existence terminated after the Persian retreat. Despite some doubts and hesitations,[82] the opinion is generally accepted that the satrapy was created around 510 BC and it included the Propontic coasts, the Thracian Chersonese, the northern Aegean coast with the lower Nestos and the Strymon valleys, as well as the southern parts of Paeonia.[83] There are, however, strong evidence on the existence of a satrapy named Skudra in Europe: representatives of the peoples of southeastern Europe can be seen depicted among the conquered nations on the reliefs at Perse-

[79] Hdt., 4, 143, 1-3; 4, 144, 3; 5, 1, 1
[80] Hdt. 5, 2, 1-2.
[81] Hdt., 5, 3-10; Фол, 1976:8-9.
[82] Petit, 1990:183-185.
[83] Balcer, 1988:1-9; Zahrnt, 1997:91-98.

на сатрапия Скудра в Европа, тъй като върху релефите в Персеполис, Ападана и голямата статуя на Дарий I в Суза сред представителите на покорените народи фигурират и такива на етносите от Югоизточна Европа. Може би най-убедително изглежда изображението в Персеполис, тъй като там една от фигурите е с петасос, въоръжена е с две копия и акинак[84], характерно за местните предводители в контактната трако-македоно-пеонска зона от микенската древност насетне. Не помалко убедително изглежда и споменаването на траките и Тракия в знаменитите царски надписи. В прочутия царски надпис от Суза, където са изредени имената на народите в Ахеменидската империя на 25 място са траките, а след тях йоните (йонийците) в Европа. В надписа върху гроба на Дарий I в Накш-и-Рустам(Naqš-i-Rustam) Тракия е на 24 място. Преди това са споменати Saka E., сиреч европейските скити, а следващите – на 25 място са йонийците[85]. Изглежда, че постабилното персийско военно - административно присъствие до похода на Ксеркс от 480 г. пр. Хр. може да се установи предимно чрез контрола над градовете и гарнизоните по стратегическото крайбрежие на Северна Егеида. Друг е въпросът, доколко персийското присъствие по това крайбрежие е предопределило и покоряването на част от Пеония около 511-510 г. пр. Хр.[86]. Мегабаз е разполагал с достатъчен военен потенциал, за да проведе успешно и тази операция, описана подробно от Херодот. Очевидно плодородните долини на Нестос и Стримон, златните рудници при Пангей и сребърните в Дисорон са привлекли икономическите интереси на Персийската държава[87]. Итзглежда йонийските логографи, Херодот и Тукидид са познавали значителни

polis, Apadana and the great statue of Darius I at Susa. One of the figures from Persepolis seems to be the most convincing example, as the man wears a *petasos* and is armed with two spears and an *akinakes*,[84] the arms that were characteristic for the local leaders in the contact Thracian - Macedonian - Paeonian zone since Mycenaean times. The occurrence of the Thracians and Thrace in the famous royal inscriptions is no less convincing. The Thracians, followed by the Ionians in Europe, are mentioned on the 25th place in the illustrious royal inscription at Susa, where the names of the peoples in the Achaemenidian Empire are listed. The inscription on Darius I's tomb at Naqsh-i-Rustam mentions Thrace on the 24th place. Thrace is preceded by the *Saka E.*, i.e. the European Scythians, and followed by the Ionians.[85] Probably, the more stable Persian military and administrative presence until Xerxes' campaign in 480 BC, was mainly expressed in the control over the cities and the activities of the garrisons along the strategic Northern Aegean coast. It is another question to be asked, whether and to what extend the Persian presence there predetermined the conquest of a part of Paeonia around 511-510.[86] Megabazus had sufficient military resources to conduct successfully this operation, described in detail by Herodotus. Obviously the fertile valleys of the Nestos and of the Strymon rivers, the gold mines of Pangaion and the silver mines of Dysoron were of economic interest to the Persian Empire.[87] It seems that the Ionian logographers, Herodotus and Thucydides knew important urban centres, especially along the Chalcidice coasts. Galepsos, known to Hecataeus as a city of the Thracians and the Paeonians in his "Europe" c. 500 BC, is an

[84] Hachmann, 1995:234-238.
[85] Briant, 1996:185-186.
[86] Borza, 1990:87-88, 100, 293.
[87] Кацаров, 1921:42 = Кацаров, 2001:580.

[84] Hachmann, 1995:234-238.
[85] Briant, 1996:185-186.
[86] Borza, 1990:87-88, 100, 293
[87] Кацаров, 1921:42 = Кацаров, 2001:580.

градски центрове, особено по крайбрежието и Халкидика. Характерен е примерът с Галепсос познат на Хекатей около 500 г. пр. Хр. като град на траки и пеони в неговата "Европа". Информацията е съхранена и коментирана от късния Стефан Византийски, творил при император Юстиниан I (527-565 г.). За Херодот градът е в Ситония, а за Тукидид той е в териториите на едонския цар Питак, станал жертва на политически заговор в 424 г. пр. Хр., редом с други градове като Ойсиме и Миркин. Добрият познавач на района уточнява, че Галепсос бил основан от тасосци[88]. Към политическите и икономически интереси в района на елинските ойкисти, на македонския царски дом, траки и пеони от около 510 г. пр. Хр. се присъединили и персите. Лично царят на царете Дарий I чрез специален пратеник писмено се разпоредил Мегабаз да тръгне срещу пеоните. Назначеният стратег на Тракия побързал да изпълни заповедта като предварително наел водачи от Тракия[89]. Без съмнение, контролът над този стратегически район от страна на персийската администрация щял да нанесе сериозни икономически загуби на елините и в частност на Атина, особено на жизненоважни суровини, включително жито, храни, дървен материал за корабостроенето и естествено злато и сребро[90]. По всичко личи, че пресъздадените подробности за похода на Мегабаз са били почерпени от Херодот при престоя му в двора на Александър I Филелин в Пела през последните години на неговото царуване. Пеоните се подготвили да посрещнат Мегабаз, но били надхитрени. Докато те с основните си сили пазели достъпа откъм морето, тракийските водачи превели персите във вътрешността и персите превзели незащитените

instructive example. The information has been preserved and commented by the late author Stephanus of Byzantium who wrote in the time of Emperor Justinian I (527-565 AD). The above mentioned city was in Sitonia according to Herodotus, and on the territory of the Edonian king Pittakos, who fell victim of a political plot in 424 BC, according to Thucydides. The author who knew the region very well, specifies that Galepsos was founded by Thasos.[88] Since 510 BC the Persians had shared the political and economic interests of the Greeks and their *oikistes* in the region, as well as those of the Macedonian royal house, and of the Thracians and the Paeonians. The King of the Kings, Darius I, explicitly ordered, by a special messenger, Megabazus to start against the Paeonians. The appointed *strategos* of Thrace hurried up to obey the order, taking guides from Thrace.[89] Undoubtedly, the Persian administrative control over this strategic region would affect seriously the Greek, the Athenian in particular, economic interests, concerning resources of prime importance, such as crop, foods, timber for the shipbuilding, and, naturally, gold and silver.[90] Most probably, the details on Megabazus' campaign had been learned by Herodotus at the time of his stay at the court of Alexander I Philehellene at Pella during his last few years of rule. The Paeonians prepared to meet Megabazus, but they were outwitted. While their main forces were guarding the access from the sea, the Thracian guides took the Persians inland and the Persians seized their unprotected cities. After hearing these news, the demoralised Paeonians surrendered and were later deported to Asia. The historian explains that the so -called Siriopaeonians

[88] Hec., Fr. 152 = Steph. Byz., 197, 11; Hdt., 7, 122; Thuc.,4, 107, 3; 5, 6, 1. Detschew, 1976:98.
[89] Hdt., 5, 14, 1-2.
[90] Дандамаев, 1985:111.

[88] Hec., Fr. 152 = Steph. Byz., 197, 11; Hdt., 7, 122; Thuc.,4, 107, 3; 5, 6, 1. Detschew, 1976:98.
[89] Hdt., 5, 14, 1-2.
[90] Дандамаев, 1985:111.

им градове. След като научили тази новина, деморализираните пеони се предали и впоследствие били преселени в Азия. Историкът обяснява, че сред преселниците били т. нар. сириопеони (Σιριοπαίονες) и тези до езерото Прасиада. Пеоните около планината Пангей и тези, които живеели в езерото Прасиада изобщо не били покорени от Мегабаз[91]. Сириопеоните, изглежда, са били обитателите в равнината на Серес, древната Сирра, а пайоплите/пеоплите по времето на Ксеркс, т. е. в 480 г. пр. Хр., редом с доберите и останалите пеони, живеели на север от Пангей. Преселването на пеоните от родните им селища в Мала Азия не е някакво извънредно събитие в рамките на Ахеменидската империя. Още Кир II Велики, Камбиз, а и Дарий I при покоряването на нови народи и присъединяването на териториите им към империята са извършвали съответните етнически депортации поради икономически, военно-стратегически или чисто административни причини. Изглежда Херодот е научил подробности за това преместване или преселване на пеоните във Фригия и при пътуванията си в западните малоазийски области на империята, тъй като дава подробности за тяхното завръщане малко повече от 10 години след това[92].

Следващата стъпка на Мегабаз била да изпрати седем от най-почитаните перси във войската при Амintас, царя на Македония, за да получат земя и вода за Дарий I. Пратениците получили желаното и първоначално били добре посрещнати. Херодот в детайли описва царския пир и последвалото убийство на пратениците по инициатива на сина на Амintас, бъдещия Александър I Филелин. Скандалът бил потушен като Александър дал много пари на изпратения да разследва инцидента знатен перс Бубарес, а в добавка

(Σιριοπαίονες) and those at the lake Prasias were among the immigrants. The Paeonians around the Pangaion mountain and those who lived in the Lake Prasias were never subjected by Megabazus.[91] The Siriopaeonians seem to be the inhabitants of the plain of Serres, the ancient Sirras, while the Paioplae/Paeoples in the time of Xerxes, i.e. in 480 BC, together with the Doberes and the rest of the Paeonians, lived north of the Pangaion. The resettlement of the Paeonians in Asia Minor was not an exceptional event in the practice of the Achaemenidian Empire. As early as Cyrus II the Great, Cambyses, and Darius I, after conquering and including new lands and peoples in the Empire, they conducted the respective ethnic deportations on economic, military or purely administrative reasons. Herodotus probably learned details about the displacement of the Paeonians in Phrygia, while he was travelling in the western Anatolian lands of the Empire, as he provides details on their return ten years or so later.[92]

Megabazus` next step was to send seven high-ranked Persians to Amyntas, the king of Macedonia, demanding earth and water for Darius I. The envoys initially received a warm reception. Herodotus gives a comprehensive account of the royal feast and the murder of the envoys that followed, initiated by Amyntas' son, the future Alexander I Philehellene. The scandal was concealed, as Alexander gave much money in addition to his sister Gygaea to Bubares, a noble Persian, who had been sent to investigate the incident. Gygaea bore a son to Bubares, Amyntas, who later received the rule over the Phrygian city of Alabastra as a gift from the King (Xerxes). The event is dated c. 510 BC, while the details were further made up and elaborated by Alexander I

[91] Hdt., 5, 15, 3; 5, 16, 1; 5, 17, 1; 7, 113, 1; Delev, 2000:50-51.
[92] Hirsch, 1992:230-232.

[91] Hdt., 5, 15, 3; 5, 16, 1; 5, 17, 1; 7, 113, 1; Delev, 2000:50-51.
[92] Hirsch, 1992:230-232.

и сестра си Гигайа. От нея Бубарес имал син Амintас, който впоследствие получил от царя (Ксеркс) дар да управлява големия фригийски град Алабастра. Събитието приблизително е датирано около 510 г. пр. Хр., а детайлите са били допълнително съчинени или украсени от Александър I Филелин и неговите приближени, когато той бил признат в Атина за проксен и евергет след 479 г. пр. Хр. или към края на царуването му[93]. Оставям настрана полемиката дали около 510 г.пр.Хр. Амintас, наречен от Херодот ὕπαρχος безусловно се подчинил на Дарий I [94] или останал негов полузависим верен съюзник[95].

Информацията, систематизирана, и би могло да се каже почти прецизирана у Херодот, съчетана с публикуваните надписи от времето на Дарий I, позволиха на изследователите да възприемат реалното съществуване и дори добро функциониране на сатрапия Скудра в Европа. Тя била административно оформена през последното десетилетие на VI в. пр. Хр. Без да навлизам в подробности само ще отбележа, че Скудра е спомената в един надпис от Накш-и-Рустам, два в Персеполис и в три от Суза[96]. Доста убедително изглеждат и сведенията в писмената традиция. Херодот познава града Кидрара (Κύδραρα) в земите на фригите, където още лидийският цар Крез(560-546 г.пр. Хр.) бил поставил надпис. У Страбон градът Кидра (Κύδραι) бил на бригите, Птолемей познава пък град Σκύδρα в Ематия, древното име на Македония , докато у Плиний той е наречен Skydra. Сведенията са синтезирани у вече многократно споменатия Стефан Византийски, който освен град Скудра (Σκύδρα) познава и етникона Скудраи (Σκνδράοι)[97] Всъщност

[93] Hdt., 5, 18-21; 8, 136, 1; Iust., 7, 3, 3-7; 7, 4, 1; Borza, 1990:100-103, 108;
[94] Hammond, 1989:19, 31, 42-43, 49.
[95] Errington, 1986:17.
[96] Kalojanov, 1988:83-84, 87.
[97] Hdt.,7,30,2;Strabo,7,7,9; Ptol. 3, 12, 36; Plin. NH, 4, 34; Steph. Byz., 578,8; Detschew, 1976:462

[93] Hdt., 5, 18-21; 8, 136, 1; Iust., 7, 3, 3-7; 7, 4, 1; Borza, 1990:100-103, 108;
[94] Hammond, 1989:19, 31, 42-43, 49.
[95] Errington, 1986:17.
[96] Kalojanov, 1988:83-84, 87.
[97] Hdt.,7,30,2;Strabo,7,7,9; Ptol. 3, 12, 36; Plin. NH, 4, 34; Steph. Byz., 578,8; Detschew, 1976:462

Philehellene and by his "companions", when he was granted a *proxenos* and an *euergetes* titles at Athens after 479 BC, or in the last years of his reign.[93] I would not enter the discussion whether Amyntas, called ὕπαρχος by Herodotus, submitted completely to Darius I[94] around 510 BC, or he remained his semi-dependent loyal ally.[95]

The classified information, offered by Herodotus, combined with the published inscriptions from the Darius I's reign, gave grounds to researchers to accept the real existence, and even a well-functioning one, of the satrapy of Skudra in Europe. It was administratively arranged in the last decade of the 6th century BC. Without going into details, I would like only to remind that Skudra is mentioned in one inscription from Naqsh-i-Rustam, in two from Persepolis, and in three from Susa.[96] The written tradition evidence looks quite convincing. Herodotus knew the city of Kydrara (Κύδραρα) in the lands of the Phrygians, where the Lydian king, Croesus (560-546 BC) had set up an inscription. Strabo mentions the Brygian city of Kydrae (Κύδραι), while Ptolemy knew the city of Σκύδρα in Emathia, the ancient name of Macedonia; the city was listed as Skydra by Plinius. The pieces of written evidence have been gathered and combined by the already mentioned Stephanus of Byzantium, who, besides the city of Σκύδρα, knew an ethnicon Σκνδράοι.[97] The scholarly discussion is focused on two major problems: whether

в специализираната книжнина, ако има посериозна дискусия, то е дали сатрапията Скудра е обхващала и части от Северозападна Мала Азия[98] и доколко персийското административно присъствие е било само в крайбрежните зони на Пропонтида и Северна Егеида с поречията Стримон и среден - долен Аксиос[99]. Предположението, че границата й е стигала и на север от Родопите изглежда твърде нереално[100]. Някои учени предполагат, че процесът на създаване на сатрапията в Европа е започнал около 510 г. пр. Хр., преминал през кризисен период по време на Йонийското въстание (500/499-494 г. пр. Хр.) и завършил в 492 г. пр. Хр. при Мардоний[101].

Ако се следва вътрешната логика в изложението на Херодот след 510 г. пр. Хр., но преди Йонийското въстание, т. е. в последните години на VI в. пр. Хр. са настъпили някои вътрешни, включително и персонални промени в администрацията на персийската сатрапия.

От анализа на запазени таблички с надписи от Персеполис става ясно, че е имало групи от пленници, предимно занаятчии и работници от *Iskudra*. Те са датирани между 18 и 24 години от управлението на Дарий I, т. е. между 504 и 498 г. пр. Хр., и вероятно това са били хора от сатрапията, които, подобно на депортирането на пеоните, са били изпратени принудително на работа в една от столиците на империята[102]. Изглежда, по това време "царят на царете" е бил недоволен от дейността на Мегабаз, тъй като го заменил с един от най-доверените си хора, знатния Отанес. От разказа на Херодот става ясно, че Отанес бил стратег и действал с твърда ръка срещу жителите на Византион и

parts of northwestern Asia Minor were included in the Skudra satrapy,[98] and whether the Persian administrative presence was mainly along the Propontic and Northern Aegean coasts, together with the Strymon valley and the middle-lower Axios.[99] The suggestion that its border passed to the north of the Rhodope Mountains seem highly unlikely.[100] Some scholars assume that the creation of the satrapy in Europe started c. 510 BC, then suffered a crisis period in the time of the Ionian Revolt (500/499-494 BC) and was finally accomplished in 492 BC by Mardonios.[101]

If Herodotus' narration is to be followed, some inner, personal changes in the administration of the Persian satrapy occurred after 510 BC, but before the Ionian Revolt, i.e. in the last years of the 6th century BC.

The analysis of the preserved tablets from Persepolis showed that there were groups of captives, mainly craftsmen and workmen, from *Iskudra*. The tablets are dated to the 18th and the 24th year of Darius I's reign, i.e. between 504 and 498 BC; those people were probably from the satrapy who, like the deported Paeonians, were forced to work in one of the Empire's capitals.[102] It seems that the King of the Kings was not pleased by Megabazus' activity by that time, because he replaced him with one of his most trustworthy persons, the noble Otanes. Herodotus' account relates that Otanes was a strategos and handled with a firm hand the citizens of Byzantium and of Chalchedon, he assumed power over the Troad, and conquered the islands of Lemnos and Imbros. All inhabitants of the above cities and

[98] Kalojanov, 1988:84, 87; Briant, 1986:188, 558, 934.
[99] Zahrnt, 1997:98.
[100] Hammond, 1980:53-61.
[101] Zahrnt, 1997:98.
[102] Hirsch, 1992:235-236.

[98] Kalojanov, 1988:84, 87; Briant, 1986:188, 558, 934.
[99] Zahrnt, 1997:98.
[100] Hammond, 1980:53-61.
[101] Zahrnt, 1997:98.
[102] Hirsch, 1992:235-236.

Калхедон, наложил властта си в Троада, завзел островите Лемнос и Имброс. Всички жители на споменатите райони и градове били обвинени, че не оказвали съдействие на администрацията, отказвали да вземат участие в скитската експедиция и дори нанасяли щети по време на завръщането на Дарий от Европа в Азия[103]. Историкът, обаче, не съобщава за подобни "подривни" действия на траки и пеони до началото на йонийското въстание. Бриан изрично отбелязва, че този Отанес е знатният перс, личен приятел на Дарий I, с чиято помощ взел властта на 22 септември 522 г. пр. Хр.[104]

Пеоните, обаче, се оказали сред многобройните участници в драмата, наречена йонийско въстание. Херодот разказва за почти напразните усилия на водача на въстанието Аристагор, тиранин на Милет да получи значителна помощ от Спарта и Атина през архонтската 499/498 г. пр. Хр. Атиняните все пак склонили да изпратят 20 кораба в помощ на йонийците. Наскоро след като се върнал в Милет той, с цел по-скоро да "ядоса" Дарий, отколкото да помогне на йонийците, убедил чрез пратеник изпратените от Мегабаз пеони във Фригия да напуснат тези земи и се да приберат по родните си места. Пеоните, с жените и децата, достигнали морето, откъдето йонийците ги превели с кораби на остров Хиос. Персийски пратеници се опитали да ги убедят да се върнат обратно, но те отказали. Хиосци прехвърлили пеоните на Лесбос, а оттам - в укрепения персийски град Дориск при устието на Хеброс. Пътят до родната Пеония от там нататък бил лесен[105]. Информацията на Херодот е

regions were accused of not having cooperated with the administration: they had refused to participate in the Scythian expedition and had even caused damages to Darius I's army, retreating from Europe to Asia.[103] The historian, however, does not communicate any "sabotage" activities by the Thracians and the Paeonians until the beginning of the Ionian Revolt. Briant expressively points out that this Otanes was the high - ranking Persian, a close friend of Darius I, who helped him in seizing the power on September 22, 522 BC.[104]

However, the Paeonians turned to be among the numerous participants in the drama called the Ionian Revolt. Herodotus tells us about the unsuccessful attempts of Aristagoras, the tyrant of Miletos, to receive a significant help from Sparta and Athens in the archon year of 499/498 BC. The Athenians finally agreed to send twenty ships to help the Ionians. Soon after he had returned to Miletos, he, rather to make Darius "angry", than to help the Ionians, sent an envoy to convince the deported by Megabazus Paeonians in Phrygia to leave and return to their homeland. The Paeonians, together with their wives and children, reached the sea and the Ionians took them on ships to the island of Chios. A Persian embassy tried to pursuade them to come back, but they refused. The Chians brought the Paeonians to Lesbos, and then, the Lesbians carried them to the fortified Persian city of Doriskos at the mouth of Hebros. Further on, the way to their homes in Paeonia was open.[105] Herodotus' account is very detailed and no modern researcher doubts its

[103] Hdt., 5, 26, 1; 5, 27, 1-5; 5, 28, 1; Balcer, 1998: 10-11.
[104] Briant, 1996:119-121, 156, 158, 363, 447, 522.
[105] Hdt., 5, 98, 1-4.

[103] Hdt., 5, 26, 1; 5, 27, 1-5; 5, 28, 1; Balcer, 1988: 10-11.
[104] Briant, 1996:119-121, 156, 158, 363, 447, 522.
[105] Hdt., 5, 98, 1-4.

достатъчно подробна и на практика никой от съвременните изследователи не се съмнява в нейната достоверност[106]. Странното е, че на практика никой от изследователите не си е задавал резонния въпрос как, без никакво противодействие, пеоните са се озовали в административния център на европейската сатрапия?! Може би единственото логично обясение е, че йонийското въстание (500/499-493 г. пр. Хр.) силно е нарушило комуникациите в Ахеменидската администрация и Северна Егеида изглежда около 498 г. пр. Хр. е останала откъсната от имперските центрове. Някои учени дори са склонни да приемат, че персийската политико-административна система в Егеида е започнала постепенно да възстановява функциите си едва след пролетта на 493 г. пр. Хр.[107] Прочее, предположението изглежда доста правдоподобно ако се има предвид съдбата на злощастния подбудител на йонийците и тиранин на Милет Аристагор. През 496/495 г. пр. Хр. той избягал от Милет, убеден в неизбежния катастрофален изход на въстанието и, въпреки съветите на логографа Хекатей да се укрепи на остров Лерос, се озовал в едонския град Миркин. При първия му опит да завладее неспоменатият у Херодот едонски град, Аристагор бил унищожен заедно с почти цялата си войска[108]. Текстовете в края на V книга на Херодот недвусмислено потвърждават слабостта на сатрапската администрация и значителния военно - политически потенциал на племената в контактната трако - пеонска зона. Някои учени дори предполагат, че за персийската сатрапия в Европа може да се говори едва след кампанията на Мегабаз през 492 г. пр. Хр.[109]

Динамичните военно – политически събития и административни реорга-

[106] Briant, 1996:161, 932-933.
[107] Balcer, 1988:11-12..
[108] Hdt., 5, 124-126; Briant, 1996:160, 162, 167.
[109] Tatcheva, 2000:78-79.

authenticity.[106] It is rather strange that nobody has asked the logical question, how the Paeonians, without any opposition, turned out at the administrative centre of the European satrapy?! The only plausible explanation seems to be that the Ionian Revolt (500/499-493 BC) badly disturbed the communications of the Achaemenidian administration and the northern Aegean area remained isolated from the imperial centres around 498 BC. Some scholars even accept that the Persian political and administrative system in the Aegean began to recover only after the spring of 493 BC.[107] The suggestion looks quite plausible, bearing in mind the ill-fate of Aristagoras, the instigator of the revolt, the tyrant of Miletos. In 496/495 BC he fled from Miletos, convinced in the inevitable catastrophe of the revolt, and, despite the advise of the logographer Hecataeus to fortify himself on the island of Leros, he came to the Edonian city of Myrkinos. Aristagoras was completely destroyed together with his army at his first attempt to seize an Edonian city which is not mentioned by Herodotus.[108] Herodotus' stories at the end of the Fifth Book unambiguously confirm the weakness of the satrap administration and the military and political potential of the tribes in the contact Thracian-Paeonian zone. Some scholars even think that a Persian satrapy in Europe can be considered only after Magabazus' campaign in 492 BC.[109]

The dymanic military and political events and administrative activities in Europe after Darius I's Scythian expedition inevitably stimulated and strengthened

[106] Hdt., 5, 98, 1-4.
[107] Balcer, 1988:11-12
[108] Hdt., 5, 124-126; Briant, 1996:160, 162, 167.
[109] Tatcheva, 2000:78-79.

низации в Европа след скитската експедиция на Дарий I неизбежно стимулирали и укрепвали държавността в Югоизточна Тракия, а по всичко личи, и в Пеония. Може би най-сигурното доказателство за подобно твърдение са монетните емисии на племената от този район, които рационално експлоатирали златните и сребърни рудници при Дисорон, Пангей, Скапте Хиле, Датон (Креноди) или тези около Кратово[110]. Тези ранни монетни емисии от края на VI и първите десетилетия на V в. пр. Хр. в земите между Нестос-Струмон и Аксий са определени от нумизматите като "тракийско племенно монетосечене" или "трако-македонско племенно монетосечене"[111]. Напоследък бе предложено за този ранен тип да се употребява терминът "монетосечене на трако-македонските и пеонски племена"[112]. Първата фаза на това монетосечене до 514/513 г. пр. Хр. има за харакерен представител монетите от типа "Лете". Втората обхваща периода 513 - 480 г. пр. Хр. и включва емисиите на едони/Гета, ихни, тинтени, орески, зеели[113], дерони/Докимос и леи, като последните две племена са обявени и за пеонски[114]. Към тези емисии Петрова прибавя и монетосечението на едонския владетел Литас (*Litas*), сечени около 510 г. пр. Хр.[115]Последната, трета фаза на това монетосечене се бележи от началото на персийското отстъпление в Егеида от 479 до към 460 г. пр. Хр. В него влизат монетите на Гета, на дерони, на орески, на бисалти с владетел Мозес или пък базилевс на съседните крестони. Със сигурност, поне част от едрите номинали на това ранно

[110] Peter, 1997:41-42.
[111] Юрукова, 1992:10; Peter, 1997:55.
[112] Драганов, 2000:27-28.
[113] Borza, 1990:126-129; Йорданов, 2001:470.
[114] Петрова, 1994:9-16; Петрова, 1999:7-8; 93-97.
[115] Petrova, 1996:9.

the statehood in southeastern Thrace, as well as in Paeonia. Such a statement is possibly best confirmed by the coinage of the tribes in the region, who exploited the gold and silver mines of Dysoron, Pangaion, at Skapte Hyle, Daton (Krenides) and those near Kratovo.[110] These early coin issues from the late 6th and early 5th centuries BC, found in the lands between the Nestos - Strymon and the Axios have been defined by the numismatists as "Thracian tribal coinage", or "Thracian-Macedonian tribal coinage".[111] Recently the term "coinage of the Thracian-Macedonian and Paeonian tribes" has been accepted for those early issues.[112] Coins of the type "Lete" represent the first stage of this coinage, until around 514/513 BC. The second stage, 513 - 480 BC, is represented by the coins of the Edones/Getas, Ichnae, Tintenians, Oreskii, Zeelians,[113] Derrones/Dokimos and Leea, the last two tribes being classified as Paeonian.[114] Petrova supplements these issues by the coins of the Edonian ruler Litas, minted around 510 BC.[115] The last third stage of the tribal coinage was marked by the beginning of the Persian retreat from the Aegean, from 479 until around 460 BC. Here should be listed the coins of Getas, of the Derrones, of the Oreskii, of the Bisaltae and their king Moses, or a *basileus* of the neighbouring Krestones. No doubt, at least part of the large coins of these early issues was meant to pay the tribute to the satrap administration in the area. The discoveries of such items in the central and southern parts of the Achaemenidian Empire, suggest that the coins were regular means of payment, necessary for

[110] Peter, 1997:41-42.
[111] Юрукова, 1992:10; Peter, 1997:55.
[112] Драганов, 2000:27-28.
[113] Borza, 1990:126-129; Йорданов, 2001:470.
[114] Петрова, 1994:9-16; Петрова, 1999:7-8; 93-97.
[115] Petrova, 1996:9

монетосечене са били с цел плащане на съответния трибут на сатрапската администрация в района. Намирането на екземпляри от тези емисии в централните и южни части на Ахеменидската империя подсказва на специалистите, че те са били и редовно платежно средство за закупуване на стоки и храни с посредници йонийски и финикийски презморски търговци. Напълно е възможно част от тях да са били използвани и за плата на част от офицерите и наемниците в сборната армия[116]. Пасажът за монетосеченето ще завърша с един важен текст у Херодот, който на практика е излишно да бъде подробно коментиран. Историкът обяснява, че Дарий I започнал да получава данък и от островите (в Егеида), както и от обитателите в Европа, чак до Тесалия. Данъкът, по нареждане на царя, се събирал във вид на злато, разтопено и изливано в глинени делви. Когато имал нужда, Дарий нареждал да се счупят съдовете и отсичал необходимото му количество[117].

През пролетта на 492 г. пр. Хр. Дарий I, очевидно с цел да закрепи позициите на персийската администрация в Пропонтида, Северна Егеида и островите, на запад до поречията на Стримон-Аксий наредил на зет си Мардоний да предприеме поход със значителни сили по суша и море. Херодот изрично споменава, че чрез флота бил подчинен остров Тасос, а сухопътната войска прибавила към подчинените народи и македоните - всички други вече били подвластни на царя на царете.[118]

Историкът не споменава поименно етносите, но към тях може би трябва да се прибавят и тези от пеоните, кои то били в близост до морето. Наглед добре планираната и подготвена военна операция по суша и море претърпяла пълен провал. Херодот картинно описва катастрофата на флота при Атон при силен щорм. Били потопени около 300 кораба, а загинали 20 хиляди моряци. Армията на Мардоний била нападната внезапно през нощта от траките-бриги. Мнозина от персийската войска били избити, а самият Мардоний - сериозно ранен. Съвсем накратко Херодот споменава, че всепак бригите били покорени, но оценява похода като безславен и дори позорен. Мардоний се върнал в Азия, очевидно без да изпълни заръките на царя[119]. Изглежда, племената в Югозападна Тракия и част от Пеония били поставени в някаква политическа и административна зависимост и влизали в регистъра на подвластните народи, редом с Македония[120]. Тази зависимост, обаче, е била по - скоро формална, отколкото реална.

След смъртта на Дарий I наследникът му Ксеркс (486-464 г. пр. Хр.) започнал огромна дипломатическа, военно -политическа и техническа подготовка за решително настъпление към континентална Елада между 483 и пролетта на 480 г. пр.Хр. Основен информатор за тези широкомащабни операции отново е Херодот, който, изглежда, събрал поне основната част от сведенията за събитията в Югозападна Тракия, Македония с част от Пеония, в двора на Александър I. Македонският владетел дори бил принуден, поне до битката при Платея, да съчетава своя *филелинизъм* с неизбежен, и дори подчертан *медизъм* (medism)[121]. По заповед на Ксеркс бил построен понтонният мост при Хелеспонта и прокопан канал при Атон. Изградени били депа и укрепени центрове между Византион и Терме, като Левке акте (Белия нос), Тиродиза, Дориск и Ейон при устието на Стримон, както и в Македония[122]. Историкът дава

the purchases of goods and foods by the mediation of the Ionian and the Phoenician traders. It is highly possible that some of them were used for the salaries of the commanders and the mercenaries in the gathered army.[116] I would like to conclude my considerations on the coinage with a passage by Herodotus, which actually does not need a detailed commentary. The historian states that Darius I began receiving tributes from the islands (Aegean), as well as from the peoples in Europe, as far as Thessaly. The tribute, under the king's order, was gathered in gold, melted and poured in clay jars. When necessary, Darius ordered the jars to be broken and cut off the necessary amount of precious metal.[117]

In 492 BC, having in mind to strengthened the positions of the Persian administration in the Propontis, in the northern Aegean area and the islands, as far as the Strymon and the Axios valleys, Darius ordered his son-in-law, Mardonios, to start a campaign with both on land and in sea. Herodotus explicitly says that the fleet seized the island of Thasos, while the land forces subdued the Macedonians: all the other peoples were already subjects of the King of the Kings.[118]

The historian did not name separately the subjected peoples, but it is possible to suggest that those from the Paeonians, who lived near the sea coast, were among them. The seemingly well planned and prepared military operation on land and sea was a complete failure. Herodotus gives a vivid picture of the naval catastrophe near Mt. Athos because of a strong storm. About 300 ships sank and 20 thousand soldiers perished. Mardonios' army was suddenly attacked by night by the Thracian Bryges. Many of the Persians were killed, and Mardonios himself was seriously injured. Briefly, Herodotus relates that the Bryges were finally subjected, but defines the campaign as infamous and disgraceful. Mardonius returned to Asia, obviously without fulfilling the king's orders.[119] It seems that the tribes from the southeastern Thrace and part of the Paeonians were in some way in political and administrative dependence, and they were filed among the dependent peoples, next to Macedonia.[120] This dependence, however, was rather formal, than real.

After the death of Darius I, his successor, Xerxes (486-464 BC), between 483 BC and the spring of 480 BC started a huge diplomatic, military and political preparations for a decisive offensive against Greece. The major source on these wide-scope operations is again Herodotus, who seemed to have gathered the great part of his information on southwestern Thrace, Macedonia and a part of Paeonia at the court of Alexander I. The Macedonian ruler had to combine, at least until the battle at Plataea, his Philehellenism with an inevitable Medism.[121] Under Xerxes' orders a pontoon bridge was built over the Hellespont and a canal was dug up across the narrows of Atki. Storage depots were arranged and fortified centres were erected between Byzantium and Terme, such as Leuke Akte (White Cape), Tirodiza, Doriskos and Eion at the mouth of the Strymon, as well as in Macedonia.[122] The historian gives interesting details about the road of the Persian army along the strategic Aegean coast and the area of Pangaion. It was just at the region of the mountains where Xerxes passed by the Paeonians, the Doberes and the Paeoples, before reaching Eion. In another passage Herodotus specifies that the king, together with a part of

[116] Драганов, 2000:46-53.
[117] Hdt., 3, 96, 2; Zournatzi, 2000:241-271.
[118] Hdt., 6, 43, 1-2; 6, 44, 1; Briant, 1996:169, 171.

[116] Драганов, 2000:46-53.
[117] Hdt., 3, 96, 2; Zournatzi, 2000:241-271
[118] Hdt., 6, 43, 1-2; 6, 44, 1; Briant, 1996:169, 171.

[119] Hdt., 6, 44, 2-3; 6, 25, 1-2.
[120] Briant, 1996:169.
[121] Borza, 1999:5-7.
[122] Hdt., 7, 25, 1-2; 7, 59, 1-3; Briant, 1996:169, 336.

[119] Hdt., 6, 44, 2-3; 6, 25, 1-2.
[120] Briant, 1996:169
[121] Borza, 1999:5-7.
[122] Hdt., 7, 25, 1-2; 7, 59, 1-3; Briant, 1996:169, 336.

интересни детайли за пътя на сборната персийска армия по стратегическото крайбрежие на Егея и областта на Пангей. Именно в района на планината Ксеркс преминал покрай пеони, добери и пеопли, за да стигне до Ейон. На друго място Херодот уточнява, че царят преминал през Пеония, Крестония и Мигдония заедно с част от армията, като използвал по-пряк път за Терме. От описанието на историка става ясно, че Ксеркс не успял да наложи в тази трако - пеонска зона пълен контрол, тъй като сатрите и един анонимен владетел на бисалтите и на крестонската земя не се присъединили към сборната армия. Шестимата сина на тракийския цар, които се присъединили към Ксеркс, за да видят що е война, в последствие, заради тази си простъпка, били ослепени[123]. В огромната армия на Ксеркс, доброволно, с цел плячка или по принуда, участвали освен елините от островите на Егеида и крайбрежието на Тракия и местни предводители със свои отряди. Херодот дори изрежда етносите, които взели участие в пехотата на Ксеркс. Това били траки, пеони, еорди, ботиеи, халкидци, пиери, ениани, долопи, магнети, ахеи, като всички те били около 300 хиляди. В случая, обикновено упрекът към историка е за голямото, вероятно неколкократно преувеличение броя на участниците. Прочее, тази слабост е характерна за целия му труд[124]. Историкът информира читателите си, че в битката при Платея, през август 479 г. пр. Хр. Мардоний изправил срещу бойния ред на атиняните македоните, елините от Тесалия, както и фриги, мизи, траки, пеони и други[125]. Блестящите стратегически победи на обединените сили на елините над персите по суша и море в битките при Саламин (28 август 480 г.пр.Хр.), Платея и Микале

[123] Hdt., 7, 110; 7, 111, 1; 7, 113, 1; 7, 124, 1; 8, 116, 1-2; Danov, 1976:276.
[124] Hdt., 7, 185, 1-3; Zahrnt, 1997:96.
[125] Hdt., 9, 32, 1; Briant, 1996:209.

the army, crossed Paeonia, Krestonia and Mygdonia, cutting the road short to Terme. The historian's account demonstrate that Xerxes did not succeed in gaining a full control over the Thracian-Paeonian zone, as the Satrai and an anonymous ruler of Bisaltia and of the Krestonian land did not join the Persian army. The six sons of the Thracian king who joined Xerxes' troops in order to see what war was like, later were blinded for this offence by their father.[123] Besides the Greeks from the Aegean islands and from the Thracian coast, local leaders with their contingents joined voluntarily, for the loot, or were forced to join Xerxes' huge army. Herodotus listed the tribes and peoples who took part in Xerxes' campaign. These were: the Thracians, the Paeonians, the Eordi, the Bottiaeans, those who lived in Chalcidice, the Pierians, the Enians, the Dolopians, the Magnetes, the Achaeans, they all accounting to 300 thousand men. Usually, the historian is here blamed for the big, possibly several times exaggerated, figure of the participants. Such faults are common in his whole work.[124] The historian tells us that in 479 BC, in the battle at Plataea, Mardonius led out in front of the Athenian line the Macedonians, the Greeks from Thessaly, as well the Phrygians, the Mysians, the Thracians, the Paeonians, etc.[125] The brilliant strategic victories of the united Greek land and naval forces in the battles at Salamis (August 28, 480 BC), at Plataea and Mykale on the Ionian coast (August 479 BC) compelled Xerxes' and his staff to abandon their strategic goal of gaining control over a part of Hellas. This interpretation of the events is given by the ancient, while Thucydides adds to the above battles

[123] Hdt., 7, 110; 7, 111, 1; 7, 113, 1; 7, 124, 1; 8, 116, 1-2; Danov, 1976:276.
[124] Hdt., 7, 185, 1-3; Zahrnt, 1997:96.
[125] Hdt., 9, 32, 1; Briant, 1996:209

на йонийското крайбрежие (август 479 г. пр. Хр.) принудили Ксеркс и неговият щаб да изоставят като неизпълнима стратегическата си цел - контрол над част от Елада. Оценката на елинските успехи е дадена още в древността, като Тукидид към тези сражения прибавя и битката по море при Артемисия през август 480 г. пр. Хр.[126]

Херодот не дава подробности за отстъплението на Ксеркс от Елада. Царят оставил Мардоний в Тесалия и се насочил към Хелеспонта, преминавайки по крайбрежието на Северна Егеида. На четиридесет и петия ден от отстъплението Ксеркс достигнал пролива с малка част от огромната си армия. При отстъплението мнозина загинали от липса на храна и болести. Част от болните и ранените били оставени на лечение в Тесалия, Сирис в Пеония и в Македония[127]. В следващия параграф Херодот пресъздава по-скоро една притча -анекдот, свързана със свещената колесница на Зевс, а в същност, на върховния ураничен бог Ахура-Мазда, покровител и на Ахеменидите. Историкът описва и шествието от Сарди, с което започнал похода срещу Елада. Царят следвал свещената колесница на Ахура-Мазда, теглена от осем бели коня. Херодот, обаче, не обяснява каква е причината Ксеркс да остави свещената колесница в земите на пеоните и да си я поиска обратно едва при отстъплението си. Пеоните на практика се подиграли на Ксеркс, като обяснили, че докато били на паша, кобилите (?!), а не белите коне, били откраднати от траките, които живеели при изворите на Стримон[128].. Без да навлизам в подробности, особено за автентичността на текста, приемам мнението на иранистите, че това бил удар върху политическия престиж на царя на царете[129]. Херодот завършва описанието

[126] Thuc., 1, 23, 1; Дандамаев, 1985:168; Briant, 1996:549-550.
[127] Hdt., 8, 115, 1-3; Дандамаев, 1985:160.
[128] Hdt., 7, 40, 2-4; 8, 115, 4.
[129] Briant, 1996:533, 572, 983

the naval victory at August 480 BC.[126]

Herodotus does not provide details on Xerxes' retreat from Greece. The king left Mardonius in Thessaly and directed himself to the Hellespont, passing along the Aegean coast. On the forty-fifth day of his march back Xerxes reached the strait with a small part of his huge army. Many had died on the way back from diseases and lack of food. Some of the sick and wounded were left to recover in Thessaly, in Sirras in Paeonia and in Macedonia.[127] In the next paragraph Herodotus relates a parable-anecdote, concerning the sacred chariot of Zeus, which actually belonged to the supreme uranian god Ahura-Mazda, the patron god of the Achaemenidians. The historian describes the procession that began at Sardis, and by which the campaign against Greece started. The king followed the sacred chariot of Ahura Mazda, pulled by eight white horses. However, Herodotus did not explain why Xerxes had left the sacred chariot in the lands of the Paeonians and demanded it back only in the time of his retreat. The Paeonians actually ridiculed Xerxes, explaining that the mares (?!), and not the white horses, had been carried off from pasture by the Thracians of the hills who dwelt about the headwaters of the Strymon.[128] Without going into further details, especially on the authenticity of the text, I accept the opinion of the Iranian specialists who interpret this episode as a blow at the political prestige of the King of the Kings.[129] Herodotus completes his story on the Persian retreat by the brief information about Xerxes' stay at Abdera. The historian says that he knew another story about Xerxes' retreat, according to which the king reached Eion at the Strymon River. There he

[126] Thuc., 1, 23, 1; Дандамаев, 1985:168; Briant, 1996:549-550.
[127] Hdt., 8, 115, 1-3; Дандамаев, 1985:160.
[128] Hdt., 7, 40, 2-4; 8, 115, 4.
[129] Briant, 1996:558, 987.

Start
Scan
Send

на персийското оттегляне с кратка информация зя престоя на Ксеркс в Абдера. Историкът отбелязва, че познава и друга информация за оттеглянето на Ксеркс, според която царят стигнал до Ейон при Стримон. Оттам той се качил на финикийски кораб и след като преживял буря, причинена от стримонския вятър, се озовал в Азия. Самият историк смята, че тази версия за завръщането на Ксеркс е неправдоподобна[130].

След смъртта на Мардоний в битката при Платея започнал постепенния процес на разпадане на персийската военно - административна система в Северна Егеида и поречията на Стримон-Нестос, особено при превземането на отбраняваната от Богес стратегическа крепост Ейон през 476/475 г.пр. Хр. от флота на Архето, предвождан от Кимон[131]. Някои учени дори смятат, че започнал процес на продължителеч упадък, обхванал Ахеменидската империя, толкова могъща преди това при Кир II Велики и особено при бащата на Ксеркс, Дарий I. Бриан изказва предположението, че Ейон е бил превзет от Кимон в 476 г. пр. Хр. , но това е само един детайл, който не може да промени ясно очертаната политическа картина в района на Стримон[132]. Персийската администрация преустановила функциите си в Европа след двойната победа по суша и море на елините в битките при Евримедонт край брегове на Памфилия в 466 г.пр. Хр. и капитулацията на персийския гарнизон в Дориск[133]. През следващите повече от три десетилетия не са регистрирани някакви активни контакти между траки и пеони, които да са оставили следи в писмената традиция. Може

[130] Hdt., 8, 118, 1-4; 119, 1,1; Briant, 1996:546-547.
[131] Hdt., 7, 107, 1-2; Thuc., 1, 98, 1; Diod. 11, 60, 2; Plut. Cim., 7, 3; 8, 2; Balcer, 1988:16-17.
[132] Briant, 1996:533, 572, 983.
[133] Йорданов, 2000:57.

boarded a ship, and after suffering a storm, caused by the the Strymon wind, he came back to Asia. The author himself thought this version as unlikely.[130]

Mardonius' death in the battle at Plataea started the gradual disintegration of the Persian military and administrative system in the northern Aegean and along the Strymon - Nestos valleys. The process intensified further when in 476/475 BC the strategic fortress of Eion, defended by Boges was seized by Kimon at the head of the League's fleet.[131] Some scholars even believe that there began a process of a long decline of the Achaemenidian Emire, so powerful at the time of Cyrus II the Great and Darius I. Briant suggests that Eion was captured in 476 BC by Kimon, but this is just a detail that cannot alter the overall picture in the Strymon area.[132] Persian administration stopped functioning in Europe after the Greek double victory, on land and in sea: at Eurymedon, near the Pamphylian coast in 446 BC, and the surrender of the Persian garrison at Doriskos.[133] No active contacts between the Thracians and the Paeonians have been noted by the written tradition for the next over three decades. Probably there were economic and political interelations between Alexander I Philhelle ne and the Thracian dynasts of the Odrysian royal house, as evidenced by the coinage of Sparadokos and the Bialtae, that of Moses and the last issues of the Edones and Getas before and after before and after the mid - 60s of the 5th century

[130] Hdt., 8, 118, 1-4; 119, 1,1; Briant, 1996:546-547.
[131] Hdt., 7, 107, 1-2; Thuc., 1, 98, 1; Diod. 11, 60, 2; Plut. Cim., 7, 3; 8, 2; Balcer, 1988:16-17.
[132] Briant, 1996:533, 572, 983
[133] Йорданов, 2000:57.

би е имало икономически и политически взаимоотношения между Александър I Филелин, тракийските династи в райна на Одриския царски дом, както могат да се интерпретират монетосеченията на Спарадок, на бисалтите, Мозес с последните емисии на едоните и Гета преди и след средата на 60-те год. на V в. пр. Хр.[134] Политическата обстановка в района Нестос - Стримон още повече се усложнила, когато след десетилетни усилия, най-сетне атиняните основали Амфиполис през 437/436 г. пр. Хр., а своите политически амбиции демонстрирали все пооткрито едонският царски дом, Пердика II (454-413 г. пр. Хр.), одриският владетел Ситалк (445-424 г. пр. Хр.) и естествено Атинското архе и Пелопонеският съюз преди избухването на унищожителния конфликт помежду им в 432 г. пр. Хр.[135] След продължителни дипломатически мисии и политически уговорки, най - сетне Ситалк склонил чрез посредничеството на Нимфодор от Абдера да стане съюзник на Атина през 431 г. пр. Хр. Дори синът му Садок бил обявен за почетен атински гражданинн. Нещо повече, дипломатът Нимфодор помирил Атина с Пердика II. Той успял да съюзи и Ситалк, сина на Терес, цар на траките и Пердика II, сина на Александър, цар на македоните, които действали съвместно с Атина[136].

Оттношенията между Ситалк и Пердика II отдавна били сложни и динамични, поради династическия спор на македонския владетел с брат му Филип за властта в Пела. Отстраненият Филип потърсил политическо убежище при Ситалк, който очевидно го използвал като реална заплаха за властта при преговорите за териториални отстъпки от страна на Пердика II на Одриската държава. Срещу тях и

[134] Драганов, 2000:67-68.
[135] Йорданав, 2000:58.
[136] Thuc., 2, 29, 4-7; 2, 67, 1-3; Aristot. Acharn., 142-150; Schol. Ad 145; Diod., 12, 50, 2-3.

BC.[134] The political situation became more complex when the Athenians finally, after many-year efforts, founded Amphipolis in 437/436 BC and at the same time political claims were laid by the Edonian royal house, by Perdikkas II (454-413 BC), by the Odrysian king Sitalkes (445-424 BC), and naturally by the Delian League and the Peloponesian League before the outbreak of the disastrous conflict between them in 432 BC.[135] After numerous diplomatic missions and political negotiations, Sitalkes finally agreed, through his envoy Nymphodoros from Abdera, to became an Athenian ally in 431BC.Even his son Sadokos was granted Athenian citizenship. And what was more, Nymphodoros reconciled Athens with Perdikka II. He succeeded in reuniting Sitalkes, Teres' son, the king of the Thracians and Perdikkas II, the son of Alexander, king of the Macedonians, who acted jointly with Athens.[136]

The relations between Sitalkes and Perdikkas II seemed to be complex for a long time, because of the dynastic controversy over the power in Pella between Perdikkas and his brother Philip. Philip sought refuge at Sitalkes's, who obviously used him as a real threat to the power, while negotiating the territorial concessions to be made by Perdikkas II. In exchange to these concessions and to a great amount of money, Sitalkes promised not to bring Philip back in his homeland. Possibly contested lands in the border areas were meant, where Mygdonians and Bisaltae had lived since Herodotus' time. All this was well known to Thucydides who knew the ethnogeographic and the political environment between the Nestos

[134] Драганов, 2000:67-68.
[135] Йорданав, 2000:58.
[136] Thuc., 2, 29, 4-7; 2, 67, 1-3; Aristot. Acharn., 142-150; Schol. Ad 145; Diod., 12, 50, 2-3.

солидна сума Ситалк обещал да не връща Филип в родината му. Вероятно ставало дума за спорни земи в граничната зона, в която от времето на Херодот живеели мигдони и бисалти. Всичко това е било известно на Тукидид, който в детайли е познавал етно - географската и политическа ситуация между Нестос и Стримон в Халкидика и Македония[137]. Историкът знае и за нахлуването на Ситалк в района на планината Керкине срещу независимите пеони. Напълно е възможно това да са били операции в повече от една кампания, тъй като по нареждане на царя били направени и просеки чрез изсичане на гората. Мл. Тонев предположи, че преди началото на Пелопонеската война, Ситалк по този начин е укрепил властта си по средните течения на Нестос-Стримон и могъл по-ефективно да се меси в династическия спор за властта в Пела. С тези операции - може би за две или повече години – Ситалк започнал подчиняването на пеонските племена агриани с възможното разночетене в кодексите граой и лееи, които впоследствие влезли в сборната му войска при похода през ноември 429 г. пр. Хр. срещу Македония и Халкидика[138].

За причините, довели до похода на Ситалк и подробностите по неговата реализация има солидна книжнина в съвременната историография, която естествено следва информацията у Тукидид, отчасти повторена с някои неточности у Диодор. Одриският владетел събрал огромна сборна войска след повторното увещаване на атинско пратеничество, водено от основателя на Амфиполис Хагнон. В нея влизали всички траки между Хемус и Родопи, от Понта и Хелеспонта, гетите като конници - стрелци, независи-

[137] Thuc., 2, 95, 1-2; Schol. Ad 95, 1.
[138] Thuc., 2, 98, 1; Тонев, 1942:184.

and the Strymon, in the Chalcidice and Macedonia.[137] The historian knew also about Sitalkes' invasion in the region of Mt. Kerkine, against the independent Paeonians. It is quite possible that these were operations of more than one campaign, because timber was felled under the king's orders. Ml. Tonev suggested that thus Sitalkes strengthened his power along the Middle Nestos and the Strymon before the Peloponesian War and was able to interfere more effectively when power claims were laid at Pella. By these operations of two or more years, Sitalkes started the submission the Paeonian Agrianes, with possible readings in the codices Graoi and Leei, who later joined his army against Macedonia and the Chalcidice in November 429 BC.[138]

There is a huge amount of studies in modern historiography on the reasons for Sitalkes' campaign, most of which follow Thucydides' information, partly repeated by Diodorus, with some inaccuracies though. The Odrysian king summoned a big army after the pursuasion of the second Athenian embassy, led by the founder of Amphipolis, Hagnon. He called out all the Thracians between Mt. Haemus and the Rhodope, between the Pontos and the Hellespontos, the Getaen mounted archers, the independent Dii, and the above mentioned Paeonian Agrianes and Laeaeans. Thucydides says that they formed a grand total of 150 thousand, 50 thousand of which were cavalry. Diodorus gives a different number of the infantry:

[137] Thuc., 2, 95, 1-2; Schol. Ad 95, 1.
[138] Thuc., 2, 98, 1; Тонев, 1942:184

мите дии, а от пеоните споменатите агриани и лееи. Тукидид съобщава, че те наброявали 150 хиляди, от които около 50 хил. конници. Диодор дава по-различна цифра за пехотата – около 120 хил., коректно отразена от Я. Тодоров[139].

Внушителните цифри, най-вероятно са преувеличени, но те говорят и за големите демографски възможности на Одриското царство, чиито граници подробно са описани у Тукидид[140]. Ева ли е необходимо да се хвърля сянка на съмнение за достоверността на данните у историка, дали това са били негови наблюдения по автопсия или някакви бележки на Хагнон, до които впоследствие той е имал достъп?![141] Сигурно е обаче, че в тракийската армия е нямало тежка конница, за разлика от македонската, както и че в обоза не разполагали с обсадна техника за превземане на укрепени градове. Сборната армия на Ситалк първо преминала през собствената си територия, земите на подвластните агриани, меди отляво и пеони – отдясно[142].След това войската достигнала до пеонския град Добер[143]. Локализацията на града е важна, тъй като там се събрала цялата войска преди да се насочи към Долна Македония, т.е. във владенията на Пердика II. Недалеч от града започвали земите, подвластни на брат му Филип, починал като претендент за престола в Пела като изгнанник в двора на Ситалк. Изследвачите са склонни да локализират Добер по долината на Вардар при дн. Струмица[144] или при селището Исар - Марвинци[145]. Наблизо

[139] Thuc., 2, 96, 1-4; 2, 98, 3-4; Diod., 12, 50, 2; Тодоров, 1933:16
[140] Thuc., 2, 97, 1-2.
[141] Тачева, 1990:7.
[142] Thuc., 2, 98, 1-2; Петрова, 1999:10.
[143] Thuc., 2, 98, 3; 2, 99, 1; 2, 103,3.
[144] Микулчиќ, 1999:19.
[145] Петрова, 1999:87-88.

120 thousand, correctly mentioned by Y. Todorov.[139]

The impressing figures are probably exaggerated, but still they attest to the big demographic potentials of the Odrysian kingdom, whose borders were described in detail by Thucydides.[140] There is no need to doubt the authenticity of the historian's account and to consider whether these were his own observations, or some notes by Hagnon, later accessible to him?![141] Undoubtedly, there was no heavy cavalry in the Thracian army, unlike that in the Macedonian troops; nor they had siege machines to take fortified cities. The army called out by Sitalkes first crossed its own territory, with the lands of the subjected Agrianes, Maedians on the left, and the Paeonians on his right.[142] Then the army reached Doberos in Paeonia.[143] The location of the city is important, as the whole army gathered there before turning to the Lower Macedonia, i.e. towards Perdikkas II's domain. The lands of his brother, Philip, who, being a power pretender, died in exile at Sitalkes' court, began not far from this city. Scholars are inclined to locate Doberos along the Vardar River, near the present-day Stroumitsa,[144] or at Isar-Marvinci.[145] Eidomene/Idomene was situated quite near, at about 20 stadii (about 3.5 km) from Doberos, according to a 4th century inscription. The latter

[139] Thuc., 2, 96, 1-4; 2, 98, 3-4; Diod., 12, 50, 2; Тодоров, 1933:16
[140] Thuc., 2, 97, 1-2.
[141] Тачева, 1990:7.
[142] Thuc., 2, 98, 1-2; Петрова, 1999:10.
[143] Thuc., 2, 98, 3; 2, 99, 1; 2, 103,3.
[144] Микулчиќ, 1999:19.
[145] Петрова, 1999:87-88.

Start
Scan
Send

бил разположен, според един надпис от IV в. Ейдомене/Идомене на 20 стадия (ок. 3,5 км). Той пък се търси при или около Валандово[146] или с. Милетково[147]. Тукидид обяснява, че армията след като превзела Ейдомене, Гортиния и Аталанта се предала доброволно от приятелство към сина на Филип, Аминта, който бил в обкръжението на одриския цар. Страбон също познава Гортиния с обяснението, че е на р. Аксий, близо до мястото, където реката се стеснявала (при дн. Демир капия) и затруднявала прехода между Пеония и Македония[148]. Наскоро Д. Митревски даде сериозни основания за локализацията на Гортиния. През археологическата кампания на 1999 г. във Вардарски рид бе открита плоча с надпис, вероятно от втората половина на IV в. пр. Хр. На втория ред сравнително ясно се чете PTYNIA, което практически съответства на Тукидидовата Гортиния[149]. От своя страна Микулчич, вероятно без да знае за надписа, локализира при Вардарски рид следващото селище в текста на Тукидид Аталанта[150]. Познавачът на градовете в древна Македония предполага, че в района на горен и отчасти среден Вардар с притоците Лепенец и Пчина на север, Брегалница, Лаковица и Струмешница на изток, Маркова, Тополска, Бабуна, Черна, Бошава и Дошница на запад е била населявана предимно от пеонски племена. Агрианите са обитавали горното течение на Стримон[151], като е възможно към района да се прибавят териториите около Куманово и Скопие. Археологическите находки поне засега подкрепят подобен извод[152]. Следващият укрепен град Европ, локализиран в района

[146] Митревски, 2001:56; Микулчиќ, 1999:20, 22-23.
[147] Петрова, 1999:88.
[148] Thuc., 2, 100, 3; Strabo, 7, Fr. 4.
[149] Митревски, 2001:56-57.
[150] Микулчиќ, 1999:34.
[151] Микулчиќ, 1999:113-116.
[152] Соколовска, 1990:16-17, 27; Микулчиќ, 1999:118-129.

was localised near Valandovo[146], or at the village of Miletkovo.[147] Thucydides relates that advancing from Doberos, the Thracian host first invaded what had been once Philip's government, and took Idomene by assault, Gortynia, Atalanta, and some other places by negotiation, these last coming over for love of Philip's son, Amyntas, then with Sitalkes. Strabo also knew Gortynia, explaining that she was on the Axios River, just at the place where the river narrowed (at the present-day Demir Kapia) and hindered the crossing from Paeonia to Macedonia.[148] Recently D. Mitrevski offered serious arguments for the location of Gortynia. During the 1999 archaeological season an inscribed stone slab, possibly dating to the second half of the 4th century BC, was discovered at Vardarski Rid. *PTYNIA* is relatively well read in the second line of the inscription, thus matching Thucydides' Gortynia.[149] Mikulcic on his part, probably not knowing about the above inscription, locates Atalanta, the next city mentioned by Thucydides, at Vardarski Rid.[150] The expert on the cities in ancient Macedonia assumes that Paeonian tribes predominantly inhabited the upper and partly middle Vardar River valley with its tributaries Lepenets and Peina to the north, Bregalnitsa, Lakovitsa and Stroumeshnitsa to the east, Markova, Topolska, Babouna, Cerna, Boshava and Doshnitsa to the west. The Agrianes inhabited the upper Strymon valley,[151] the regions near Koumanovo and Skopie possibly included as well. The archaeological data support so far such an assumption.[152] Without siege machines, the Thracians failed to take the next fortified city of Europos

[146] Митревски, 2001:56; Микулчиќ, 1999:20, 22-23.
[147] Петрова, 1999:88.
[148] Thuc., 2, 100, 3; Strabo, 7, Fr. 4.
[149] Митревски, 2001:56-57
[150] Микулчиќ, 1999:34.
[151] Микулчиќ, 1999:113-116.
[152] Соколовска, 1990:16-17, 27; Микулчиќ, 1999:118-129.

на Кукуш[153] или южно от Гевгелия[154], траките не успели да превземат поради липсата на обсадна техника. Сборната тракийска войска пресекла Аксиос и опустошила областите Мигдония, Грестония и Антемунт. Тук траките често били обезпокоявани от тежката конница на македоните и техните съюзници. Ситалк не получил очакваната помощ от атиняните и повел преговори с Пердика II. През това време одриският цар изпратил част от войската си да опустошава земите на халкидци и ботиеи, които били съюзници на македоните[155]. По-нататък историкът обяснява, че тесалийците, магнетите, елините чак до Термопилите и независимите траки отвъд Стримон – панеи, одоманти, дрои и дарсеи се уплашили от нашественика и се приготовявали за отбрана. Настъпващата зима, липсата на храна и ловката дипломатическа игра на Севт, сина на Спарадок, най-влиятелният човек в държавата, принудили Ситалк да търси мирно решение на конфликта. Споразумението било скрепено с династически брак. Севт взел за съпруга Стратоника, сестрата на Пердика, който дал отгоре на това и доста пари. Ситалк се завърнал в Тракия с войската си след този поход, който продължил тридесет дни, от които осем прекарал в Халкидика[156]. Още навремето Г. Кацаров[157] основателно отхвърли предположението, че в споразумението влизал и евентуалният династически брак между Пердика II и анонимната одриска принцеса, тъй като за подобен политически акт щеше да съобщи Тукидид. Същото може да се каже и за твърдението на Диодор, който иначе доста стриктно следва предшественика си Тукидид, че траките били поставили Аминта на царския престол в Пела?! Едва ли този кратък пасаж

[153] Митревски, 2001:55.
[154] Микулчиќ, 1999:19.
[155] Thuc., 2, 100, 4-6; 2, 101, 1-2.
[156] Thuc., 2, 101, 3-6; Danov, 1976:315-316.
[157] Кацаров, 1933:747.

localised in the area of Koukoush,[153] or to the south of Gevgelia.[154] The Thracian army crossed the Axios and ravaged Mygdonia, Grestonia and Anthemus. There the Thracians were often bothered by the Macedonian heavy cavalry and their allies. Sitalkes did not get the expected help by the Athenians and opened negotiations with Perdikkas II. Meanwhile, the Odrysian king despatched a iarge part of his army against the Chalcidians and Bottiaeans, the Macedonian allies, and laid waste their country.[155] The historian further relates that the Thessalians, and the Hellenes as far as Thermopile, the Thracians beyond the Strymon to the north, who inhabited the plains, such as the Panaeans, the Odomanti, the Droi and the Dersaeans, all of whom are independent, all feared that the army might advance against them, and prepared accordingly. The severity of the coming winter, the lack of provisions, and the skilful diplomatic activity of Seuthes, Sparadokos' son and highest officer, made Sitalkes decide in favour of a peaceful solution of the conflict. The agreement was reinforced by a dynastic marriage. Perdikka gave his sister Stratonike to be Seuthes' wife, in addition to a rich dowry. Sitalkes retired home in Thrace, after a stay of thirty days in all, eight of which were spent in Chalcidice.[156] G. Kazarov[157] at his time correctly denied the suggestion that the agreement had included a royal marriage between Perdikkas II and an anonymous Odrysian princess, because Thucydides would have mentioned such a political act. The same would be valid for Diodorus' account, who otherwise follows strictly his predecessor in stating that the Thracians set Amyntas on the throne in Pella?! This short passage can hardly be

[153] Митревски, 2001:55.
[154] Микулчиќ, 1999:19.
[155] Thuc., 2, 100, 4-6; 2, 101, 1-2.
[156] Thuc., 2, 101, 3-6; Danov, 1976:315-316.
[157] Кацаров, 1933:747.

може да се използва за реинтерпретация на историческите събития, свързани с похода в Македония и Халкидика[158]. Изглежда пеоните, включително агриани и лееи, станали независими след похода в Македония, още повече, че през ноември 424 г. пр. Хр., според кратката информация на Тукидид, Ситалк умрял или паднал убит, според значението на употребения от историка глагол ἀποθνήσκω, в сражение с трибалите, вероятно в района на Оскиос (Искър). Досещането е на Г. Михайлов[159], който смята, че историкът пресъздава това събитие лаконично, сякаш да прикрие нещо, въпреки че е бил вече в изгнание съвсем близо до границите на Одриското царство. След неговата смърт властта поел племенникът му Севт I, но при неговото царуване отношенията между траки и пеони били в застой. Прочее, тази лакуна в двустранните отношения продължила чак до първите години от царуването на Филип II. Може би главна причина за това са сложните дипломатически и политически интереси на Атинското архе, недостатъчно стабилна македонска държава до управлението на Филип II, както и преориентацията във външната политика на Одриската държава в посока към Пропонтида, Тракийския Херсонес и Северна Егеида за сметка на спорните области в Югозападна Тракия, включително и граничната зона с Пеония[160].

През лятото на 359 г. пр. Хр. 23-годишният Филип II станал регент и съуправител на малолетния син на Пердика III Аминта. Веднага той трябвало да провежда активни дипломатически и военно-политически ходове, с които да отблъсне натиска на всички съседни заинтересовани държави. Някои от тях подкрепяли и други претенденти за трона

used for a reinterpretation of the historical events, related to the campaign against Macedonia and Chalcidice.[158] It seems that the Paeonians, including the Agrianes and Laeaens, became independent after the campaign in Macedonia. The suggestion is based on the short information by Thucydides that Sitalkes died, or was put to death, according to the two meanings of the verb used by the historian: ἀποθνήσκω, in a battle with the Triballoi, possibly in the region of the Oskios (Iskur) River, in November 424 BC. The assumption belongs to G. Mihailov[159] who accepts that the historian relates this event very briefly, as if concealing something, although by that time he had already been in exile near the Odrysian borders. After his death, his nephew Seuthes I assumed power, the Thracian-Paeonian relations coming to a standstill during his reign. Therefore, this gap in the bilateral relations covers even the first years of Philip II's rule. Possibly the major reason for this lay in the complex diplomatic and political interests of the Delian League, the relative instability of the Macedonian state before Philip II, as well as the new foreign orientation of the Odrysian kingdom towards the Propontis, the Thracian Chersonese and the northern Aegean, instead of towards the disputed areas in southwestern Thrace, including the Paeonian borderland.[160]

In the summer of 359 BC the 23-year old Philip II became regent and co-ruler of the under-aged son of Perdikkas, Amyntas. He had immediately to undertake diplomatic, military and political activities to prevent the attacks of all interested neighbouring countries. Some of them supported other throne pretenders: Argaios was Athens' favourite, while Pausanias was backed up by the Thracian king. The situation to the north

[158] Diod., 12, 51, 2; Тачева, 1990:8.
[159] Thuc., 4, 101, 5; Михайлов, 1972:61.
[160] Йорданов, 2000:59-61.

[158] Diod., 12, 51, 2; Тачева, 1990:8.
[159] Thuc., 4, 101, 5; Михайлов, 1972:61
[160] Йорданов, 2000:59-61.

в Пела – Аргей бил фаворит на Атина, а зад Павзаний стоели интересите на тракийския цар. На север ситуацията била не по-малко сложна. Илирите, победили преди това Пердика III, се готвели за ново нахлуване, а пеоните по думите на Диодор опустошавали страната. Тук се проявил дипломатическият талант на Филип II. Атиняните се отказали да подкрепят Аргей, тъй като получили Амфиполис, тракийският цар, изглежда Котис I, бил обсипан с дарове и впоследствие двамата владетели се споразумели. Пеоните също склонили да не са агресивни, след като чрез специална делегация получили също много подаръци и щедри обещания. Информацията у Диодор е препотвърдена чрез късния епистомист на Помпей Трог, Юстин[161]. Скоро след това Филип II научил вестта за смъртта на пеонския владетел Агис и решил внезапно да нападне своите съседи, които били победени и принудени да се подчинят. Съвсем основателно повечето учени са убедени, че пеоните не са били окончателно покорени и тяхната политическа независимост не е била ликвидирана[162]. По-скоро Филип II пречупил тяхната агресивност, принудил ги да плащат данък (трибут) и евентуално да изпълняват някои повинности[163].

Филип II се възползвал и от благоприятното за него разделяне на Одриската държава на три части с активното посредничество на Атина. Процесът окончателно завършил през 357 г.пр.Хр., когато били установени границите на отделните държави. Керсеблепт, синът на Котис I, останал да царува в земите на изток от Хеброс, централната част на бившето единно царство била в ръцете на Амадок II, чиито граници на запад достигали до Маронея. Третият, Берисад, контролирал земите между споменатия град и земите

was no less difficult. The Illyrians, who had previously gained a victory over Perdikkas III, were in preparation for a new invasion, while the Paeonians, according to Diodorus, devastated the country. Philip II demonstrated his diplomatic talent in this complex situation. The Athenians gave up Argaios, as they received Amphipolis, while gifts were lavished on the Thracian king, probably Kotys I, and later both rulers came to an agreement. The Paeonians also agreed not be aggressive, after a special embassy had given them a lot of presents and generous promises. Diodorus' information is confirmed again by the later epitomist of Pompeus Trogus, Justin.[161] Soon after that Philip II learned about the death of the Paeonian ruler Agis and suddenly decided to attack his neighbours, who were vanquished and submitted. Most scholars assume with good reasons that the Paeonians were not finally subjected and their political independence was not completely eliminated.[162] Philip II rather crushed their aggressiveness and forced them to pay tribute, and eventually to perform some duties and services.[163] Philip II took advantage of the favourable for him division of the Odrysian kingdom into three parts, not without the active Athenian intervention. The process was completed in 357 BC when the limits of the separate states were established. Kersebleptes, Kotys I's son, reigned over the lands east of the Hebros, the central part of the former kingdom were under Amadokos II, whose western borders reached Maronea. The third ruler, Berisades, controlled the area between the above mentioned city and the lower Strymon valley. Meanwhile Philip II continued his aggressive policy in the region, starting the exploitation of the gold mines of Pangaion, he took Krenides, naming

[161] Diod., 16, 2, 1-6; 16, 3, 3-4; Iust. 7, 5, 4-6; Йорданов, 1998:15.
[162] Diod., 16, 4, 1-2. Петрова, 1999:13.
[163] Isocr. Philippos, 5, 21.

[161] Diod., 16, 2, 1-6; 16, 3, 3-4; Iust. 7, 5, 4-6; Йорданов, 1998:15.
[162] Diod., 16, 4, 1-2. Петрова, 1999:13.
[163] Isocr. Philippos, 5, 21

до долното течение на Стримон. Междувременно Филип II продължил агресивната си политика в района, започнал експлоатацията на златните рудници в Пангей, превзел Крениди, като го нарекъл Филипи, а в 356 г. пр. Хр. бил взет и Амфипол. Най - късно през пролетта на същата година починал Берисад, което подтикнало Керсеблепт към по-активни действия в западна посока срещу Кетирпор и неговите братя, но с помощта на Атина устремът му бил възпрян[164].

Пак през същата пролет агресивността на Филип II подтикнала всички съседни владетели с активното съдействие на Атина да образуват широка антимакедонска коалиция. В нея влизали пеонският владетел Липей/ Λύππειος (359/ 358 -340-335 г. пр. Хр.), а според монетосеченето му ΛΥΚΚΕΙΟΣ/Ликей, приемникът на престарелия илирийски владетел Бардилис, Граб II/ Γράβος, който заел престола около 358/357 г. пр. Хр., както и Кетрипор с братята му. Според запазен фрагментарен надпис, открит в Атина, договорът бил окончателно скрепен с клетвени декларации през юли 356 г. пр. Хр. Според историците, издателите и коментаторите на надписа няма съмнение, че сключеният военен съюз (симахиа) е целял нанасянето на комбиниран стратегически удар срещу Филип II от няколко страни, за да бъде отхвърлен от морето и териториите по долното течение на Стримон. За съжаление от силно повредения надпис не стават ясни ангажиментите на съюзниците помежду им, както и на посредника Атина. Не се подразбира и дали изобщо атиняните са оказали някаква реална помощ на владетелите на илири, пеони и траки[165]. Според един кратък, но достатъчно ясен, текст Диодор описва картинно последвалите събития. Тримата владетели били убедени, че със съвместни действия лесно ще победят Филип II.

[164] Demosth. C. Arist., 10; Тодоров, 1933:46-47.
[165] Йорданов, 1998:27-29.

the city Philippi, and in 356 BC he seized Amphipolis. In the next spring at the latest, Berisades died, provoking Kersebleptes' more intense activity to the west against his brothers, his onset being stopped with the help of the Athenians.[164]

During that same spring, Philip II's aggressive foreign policy provoked the formation of an anti-Macedonian coalition by all the neighbouring rulers and with the active Athenian assistance. It included the Paeonian ruler Lypeios/ Λύππειος (359/358 - 340 - 335 BC), ΛΥΚΚΕΙΟΣ /Lykeios according to his coinage, the successor of the superannuated Illyrian ruler Bardylis, Grabos II/ Γράβος, who took power around 358/357 BC, as well as Ketriporis and his brothers. A fragmentary inscription found in Athens shows that the treaty was finally concluded by oaths in July 356 BC. The historians, the editors and the commentators of the inscription all agree that the concluded military alliance (*symmachia*) aimed at a combined strategic blow against Philip II. The Macedonian ruler should have been attacked from several sides and pushed back from sea and from the territories along the lower Strymon valley. Unfortunately, the badly damaged inscription does not clarify the engagements of the allies, as well as those taken by Athens. It cannot be understand from the preserved text whether the Athenians rendered any real help to the Illyrian, Paeonian and Thracian rulers at all.[165] Diodorus gives a vivid account of the proceeding events in a short but clear text. The three rulers thought that by joining their forces they would easily have the better of Philip II. The Macedonian king, however, acted swiftly, surprised them unprepared while they were still gathering their armies, and they had to ask for peace. In another, even more brief text, Diodorus explains that Philip II's loyal

[164] Demosth. C. Arist., 10; Тодоров, 1933:46-47.
[165] Йорданов, 1998:27-29.

Македонският владетел, обаче, действал енергично, заварил ги неподготвени, без събрани войски и ги принудил да търсят примирие. В друг, още по-кратък текст, Диодор обяснява, че същата година по нареждане на Филип II верният му стратег Парменион разбил в битка царя на илирите Граб. Историкът не съобщава дали същата участ имали пеоните, но изглежда, че и те били силно притиснати и дори част от тях покорени[166]. Поне по подобен начин може да се тълкуват две кратки места в Първата олинтийска реч на Демостен, произнесена през лятото на 349 г. пр. Хр. В първото място политикът и ораторът напомня за походите на Филип II срещу илири и пеони, а във второто, че пеони и илири, подобно на много други народи, искали да са самостоятелни и свободни, а не роби[167].

Въпреки силният военно-политически натиск над съседите си, македонският царски дом едва ли е успял да прекъсне икономическите и политическите връзки между траки и пеони през раннoелинистическата епоха. Може би най-доброто доказателство за подобно твърдение е откритото при с. Режанци в центъра на Граово и публикуваното голямо съкровище от 1446 тетрадрахми на Филип II, 1208 – на приемника на Липей/Ликей Патрай (ок. 340-335 - 315 г. пр. Хр.) две тетрадрахми на Ликей, две на Диплай (ок. 330 г. пр. Хр.) и една от град Дамастион[168].

Траки и пеони отново се появяват в историческата традиция във връзка с похода на Александър III Велики в Тракия през пролетта и лятото на 335 г. пр. Хр. В случая оставям без коментар едно твърде общо и доста неточно сведение на Диодор за действията на Александър Велики в съседните на Македония

[166] Diod., 16, 22, 3; 16, 31, 6.
[167] Demosth. Olynth., I, 13; 1, 23; Кацаров, 1921:48 = Кацаров, 2001:586
[168] Петрова, 1999:104-106; 112.

strategos Parmenio defeated in battle the Illyrian king Grabos. The historian does not state whether the Paeonians suffered the same, but it seemed that they also were pressed hard and even part of them submitted.[166] At least this would be the interpretation of two short passages from Demosthenes' First Olynthian, delivered in the summer of 349 BC. First, the politician and the orator reminds about Philip II's campaigns against the Illyrians and the Paeonians, and in the second text, he states that Paeonian or Illyrian or any other of these tribes would prefer freedom and independence to slavery.[167]

Despite the military and political pressure over the neighbours, the Macedonian royal house could have hardly interrupted the economic and political relations between the Thracians and the Paeonians in the early Hellenistic age. Such a conclusion finds a good support in the discovered big hoard near the village of Rejantsi, in the middle of Graovo. The already published hoard consists of 1446 tetradrachms of Philip II, 1208 of Lypeios'/Lykeios' successor Patraus (c. 340-335BC), two tetradrachms of Lykeios, two of Diplaios (c. 330 BC) and one of the city of Damastion.[168]

The Thracians and the Paeonians appeared again in the historical tradition on the occasion of Alexander III the Great's campaign in Thrace in the spring and summer of 335 BC. I would rather leave without a commentary a very general and inaccurate statement by Diodorus on Alexander's operations in the areas adjacent to Macedonia. The historian seems to have compiled information from his predecessors, which had a very confused chronology and was often contradictory. Diodorus says that after the unrest in Greece

[166] Diod., 16, 22, 3; 16, 31, 6.
[167] Demosth. Olynth., I, 13; 1, 23; Кацаров, 1921:48 = Кацаров, 2001:586
[168] Петрова, 1999:104-106; 112.

области. Историкът изглежда е компилирал от предшественици с доста объркана хронология и информация, която често си противоречи. Диодор обяснява, че Александър Велики след като успокоил Елада, покорил траките, навлязъл в Пеония, Илирия и съседните области. Цялото "варварско" население в тези земи било покорено. Някои учени в частния случай изрично подчертават, че на този текст у Диодор не трябва да се обръща никакво внимание[169]. Съвсем по друг начин учените се отнасят към сведенията на Ариан, използвал първокласни извори, включително Птолемей I Сотер, а изглежда и информация от щаба на Александровата армия. Според изложението на събитията у историка, Александър на връщане от Истрос преминал през земите на агриани и пеони. Там Александър разбрал, че илири, тавланти и автариати се съюзили за борба с него. В лагера на македоните се явил старият съюзник Лангар, цар на агрианите с уверението, че лично ще се справи с автариатите. След очакваната победа над тях, Александър Велики му се отблагодарил с почести и богати дарове. Младият цар дори обещал на Лангар при посещението му в Пела да го ожени за сестра си Кинане (Cynane). Династическият брак не се осъществил поради внезапната смърт на Лангар[170]. С помощта на агрианите-стрелци македонската армия успяла да победи илирите на Главкий. Те били активни участници и при превземането и разрушаването на Тива през есента на 335 г. пр. Хр.[171]

В писмената традиция е запазена информация за участието на македонските съюзници в армията на Александър Велики при похода на Изток от пролетта на 334 г. пр. Хр. насетне. Диодор, който в случая е използвал сигурни източници,

had been brought under control, Alexander the Great submitted the Thracians, then he swung west to Paeonia and Illyria and the territories that bordered on them. All the "Barbarian" population was subjected. Some scholars explicitly emphasise that this specific text by Diodorus should not be taken into consideration at all.[169] Scholarly attitude to Arrian's account is quite different, as he had used first-rank sources, Ptolemy I Soter included, and possibly an information originating from Alexander's headquarters. According to Arrian, on his way back from the Istros river, Alexander crossed the lands of the Agrianes and the Paeonians. There Alexander learned that the Illyrians, the Taulantii and the Autariatae had formed an alliance to fight against him. The old ally Langaros came to the Macedonian camp and offered to invade the Autariatian territory. After the expected victory Alexander the Great showed his gratitude by bestowing on him honours and gifts. The young king even promised Langaros his sister Kynane in marriage and a wedding ceremony in Pella. The royal marriage was not concluded because of Langaros' sudden death.[170] The Macedonian army took a victory over the Illyrians with the help of the Agrianian archers. They also participated actively in the seizing and destroying of Thebes in the autumn of 335 BC.[171]

Written sources attest to the participation of the Macedonian allies in Alexander the Great's army since his campaign to the East in the spring of 334 BC. Diodorus, who used reliable sources this time, lists all participants, allies and mercenaries in the infantry under the command of Parmenio. The Odrysians, Triballoi and Illyrians, a total of 5000, in addition to 1000 Agrianian archers were among

[169] Diod., 17, 8, 1; Кацаров, 1921:50 = Кацаров, 2001:588.
[170] Arr. Anab., 1, 5, 1-5.
[171] Arr. Anab., 1, 6, 6; 1, 8, 1-2; Петрова, 1999:11.

изброява всички участници, съюзници и наемници в пехотата, командвана от Парменион. Сред тях били одриси, трибали и илири - всичко 5000, като към тях трябвало да се прибавят и 1000 стрелци – агриани. Участието на траки и пеони в сборната армия на Александър не може да бъде изтълкувано едностранчиво, в смисъл, че те са тръгнали по принуда. Поскоро тези съюзници доброволно се присъединили към македонската армия с надеждата за богата плячка от градовете в из - падналата в тежка криза Ахеменидска империя[172]. Ариан, който описва разположението на македонската армия преди битката при Граник през май 334 г. пр. Хр., поставя на дясното крило начело с Филота хетайрите, стрелците и агрианите, метатели на копия. Зад тях били Аминта с конници, пеоните и илата на Сократ. Един друг текст у Ариан е много показателен. При съвещанието, ръководено от Александър Велики преди решителното сражение при Исос през ноември 333 г. пр. Хр. царят оценява качествата на стоящите една срещу друга противникови войски. Той обръща специално внимание на "варварите" траки, пеони, илири и агриани, които били най-силните и мъжествените сред европейските племена, а трябвало да се сражават с най-слабите и изнежени народи на Азия!?[173] Историкът уточнява, че пеоните били под командата на Аристон, като били поставени заедно с агрианите начело с Атал в стратегически резерв зад царя. Кацаров допуска, че този Аристон може да е бил представител на пеонския царски дом. В подкрепа на подобно твърдение е един анекдотичен разговор между Александър Велики и Аристон, запазен у Плутарх[174], но други по - убедителни аргументи няма. В решителното сражение при Гавгамела на

them. The interpretation of the Thracian and Paeonian soldiers in the Alexander's army should not be biased, i.e. that they were forced to do so. These allies joined rather voluntarily the Macedonian army, expecting rich booty from the cities of the Achaemenidian Empire which had entered a deep crisis.[172] Arrian who describes the disposition of the Macedonian army before the battle of Granikos in May 334 BC, disposes the *hetairoi*, the archers and the Agrianes, the javelin-men, in the left wing under Philotas. Amyntas with the cavalry, the Paeonians and the ile under Sokrates were behind them. Another text by Arrian is very instructive. At the council held before the decisive battle at Issos in November 333 BC and chaired by Alexander the Great, the king estimated the merits of the two opposing armies, facing each other. He specially emphasised on the "Barbarian" Thracians, Paeonians, Illyrians and Agrianes who were the most courageous and valiant among the European tribes, and they had to meet the weakest and effeminate peoples of Asia!?[173] The historian specifies that the Paeonians were under Ariston's command, arranged together with the Agrianes, led by Attalos, as a strategic reserve behind the king. Kazarov suggested that this Ariston might have been from the Paeonian royal house. An anecdote conversation between Alexander the Great and Ariston, rendered by Plutarch, [174]supports such an assumption, but there are no other, more convincing, arguments. In the decisive battle at Gaugamela on the 1st of October 331 BC, which brought about the collapse of the Achaemenidian Empire, half of the Agrianes, led by Attalos, and the Paeonians under Aretas and Ariston were disposed in the second row of the

[172] Diod., 17, 17, 3-4; Йорданов, 1998:129-130.
[173] Arr. Anab., 2, 7, 5.
[174] Arr. Anab., 2, 9, 2; Plut. Alex., 39;
Кацаров, 1921:51 = Кацаров, 2001:589.

[172] Diod., 17, 17, 3-4; Йорданов, 1998:129-130.
[173] Arr. Anab., 2, 7, 5.
[174] Arr. Anab., 2, 9, 2; Plut. Alex., 39;
Кацаров, 1921:51 = Кацаров, 2001:589

1 октомври 331 г. пр. Хр. довело до рухването на Ахеменидската империя във втората линия на сборната македонска армия били разположени половината агриани, начело с Атал и пеоните, водени от Арета и Аристон. В разгара на битката те се проявили като отблъснали атаките на скитската конница и бактрите като унищожили и много от водачите на колесниците със сърпове, които трябвало да се врежат в македонския боен строй. От своя страна Курций Руф дава друга версия за участието на Аристон в битката при Гавгамела. Той не само предвождал пеонската конница, но и победил в пряк двубой командира на персийската конница Сатропат (Satropates). Някои учени предполагат, че върху реверса на тетрадрахмите на Патрай (340-335 - 315 г. пр. Хр.) била изобразена победата на по-малкия му брат или син Аристон над Сатропат?![175] Предположението е любопитно и възможно, но поне засега си остава недоказуемо.

Отново Ариан описва съвместното участие на пеони и траки в сраженията на македонската армия в пределите на Ахеменидската империя. Този път един от главните действащи лица е тракийският предводител с царско име Ситалк. Именно царското му име подведе Хьок преди около 110 г. да предположи, че той е бил един от синовете на одриския цар Керсеблепт, изпратен за заложник в Пела, съгласно клаузите на Филократовия мир през 346 г. пр. Хр. Впоследствие предположението бе отхвърлено като напълно неаргументирано[176].

Ариан разказва за сблъсъка с войнствените планинци в Писидия, около град Сагалас, където Александър Велики използвал бойните умения на стрелците с лък и агрианите на дясното крило, а тракиMacedonian army. They distinguished themselves in the thick of the battle, repelling the attacks of the Scythian cavalry and of the Bactrians, destroying many of the chariots with sickles which had to cut into the Macedonian array. Curtius Rufus gives another version of Ariston's participation in the battle of Gaugamela. He not only led the Paeonian cavalry, but also overcame in a personal combat the commander of the Persian cavalry, Satropates. Some scholars suggest that the reverse of Patraus' tetradrachms (340-335 - 315 BC) represent the victory of his younger brother or son Ariston over Satropates ?![175] The assumption is curious and possible, but so far remains beyond proof.

It is again Arrian who describes the joint actions of the Paeonians and the Thracians in the battles of the Macedonian army on the territories of the Achaemenidian Empire. This time the Thracian leader, bearing the royal name of Sitalkes, is one of the main figures. It was just this royal name which misled Höck to suppose, about 110 years ago, that he was one of Kersebleptes' sons, sent as hostage to Pella, according to the clauses of the 'Peace of Philocrates' in 346 BC, later the assumption was refuted as completely groundless.[176]

Arrian relates the story about the skirmish with the warlike mountain-dwellers in Pisidia, near the city of Sagalassos, where Alexander the Great took advantage of the battle skills of the bow-archers and the Agrianes on the right wing, while the Thracian *akontistai* (javelin-men), led by Sitalkes, were on the

[175] Arr. Anab., 3, 12, 3; 3, 13, 3-5; Curt. Ruf. 4, 9, 24-25; Петрова, 1999:16-17.
[176] Höck, 1891:116; Тодоров, 1033:63-64; Фол, 1975a:115.

[175] Arr. Anab., 3, 12, 3; 3, 13, 3-5; Curt. Ruf. 4, 9, 24-25; Петрова, 1999:16-17.
[176] Höck, 1891:116; Тодоров, 1033:63-64; Фол, 1975a:115.

те аконтисти (копиеносци), предвождани от Ситалк, на левия фланг[177]. Тези траки били много умели в обходните операции, като същият този Ситалк водел траките на левия фланг на македонската армия, редом до съюзната конница и тази на одрисите под командата на Агатон в битката при Исос. Част от тракийската пехота пък била оставена да охранява обоза на армията. През 330 г. пр. Хр. след заговора на Филота и убийството на баща му Парменион, по заповед на Александър Велики, административните функции на стария македонски стратег били поделени между стратега на Мидия - Клеандър, Ситалк и Менид[178]. Впоследствие Ситалк завършил кариерата си безславно. През лятото на 326 г. пр. Хр. той редом с Клеандър пристигнал от Мидия в Кармания по лична заповед на Александър. Там стратезите били обвинени от населението и войската в превишаване на правомощията си, разграбване на храмове и гробници. Разгневеният Александър, за да внуши страх на останалите сатрапи, номарси и стратези, заповядал нарушителите на законите, неуспели да се оправдаят, да бъдат екзекутирани[179].

След смъртта на Александър Велики във Вавилон на 10 юни 323 г. пр. Хр. траки и пеони по-скоро участвали в дипломатическите и политическите борби на диадохите, с цел да запазят или утвърдят държавните си институции, които понякога били сериозно застрашени. В Пеония, обявилият се за базилевс през 306/305 г. пр. Хр. Авдолеон изчаквал благоприятна ситуация, за да утвърди военно-политическата си автономия сред борещите се за надмощие помежду си диадохи. Реално такава възможност се създала през 288/287 г. пр. Хр., когато Лизимах, царят на Тракия, Птолемей I -

left wing.[177] Those Thracians were very skilful in the outflanking operations, when this same Sitalkes led the Thracians at the left wing of the Macedonian army, next to the allied cavalry and the mounted Odrysians under Agathon in the battle at Issos. Part of the Thracian infantry was left to guard the army supply. In 330 BC, after Philotas' plot and the murder of his father, Parmenio, under Alexander's orders, the administrative functions of the former Macedonian *strategos* were divided between Media's *strategos*, Kleandros, Sitalkes and Menides.[178] Later Sitalkes' career ended with no glory. In the summer of 326 BC he, together with Kleandros, arrived from Media to Karmania, under Alexander's personal order. There the *strategoi* were blamed by the population for having gone beyond their authority and for having looted temples and tombs. Alexander, furious and willing to inspire fear in the rest of the satraps, nomarchs and *strategoi*, ordered the law violators who could not prove their innocence to be executed.[179]

After Alexander's death in Babylon on the 10th of June 323 BC, the Thracians and Paeonians participated mainly in the diplomatic and political struggles of the Diadochi meant to preserve or sanctioned their states, which sometimes were seriously threatened. In Paeonia, Audoleon who declared himself *basileus* in 306/305 BC, waited for a favourable situation to affirm his military and political autonomy among the Diadochi, struggling for domination. Such an occasion appeared in 288/287 BC, when Lysimachos, the king of Thrace, Ptolemy I, the ruler of Egypt, and Seleukos formed a coalition against the strong king of Macedonia since 293 BC, Demetrios Poli-

[177] Arr. Anab., 1, 28, 4.
[178] Arr. Anab., 2, 5, 1; 2, 9, 3; 3, 12, 4-5; 3, 26, 3; Detschew, 1976[2]:451.
[179] Arr. Anab., 6, 27, 4; Detschew, 1976[2]:452.

[177] Arr. Anab., 1, 28, 4.
[178] Arr. Anab., 2, 5, 1; 2, 9, 3; 3, 12, 4-5; 3, 26, 3; Detschew, 1976[2]:451
[179] Arr. Anab., 6, 27, 4; Detschew, 1976[2]:452

владетелят на Египет и Селевк чрез пратеничества създали коалиция срещу силния Деметрий Полиоркет, от 293 г.пр. Хр. цар на Македония. В нея влезли владетелите на илирите Бардилис, на пеоните – Авдолеон, Етолия и Спарта. Силната коалиция успяла да надделее над Деметрий като през август 287 г. пр. Хр. Пир и Лизимах си поделили властта в Македония като изглежда границата между техните владения била р. Аксиос[180]. Много е възможно от победата на коалицията да се е възползвал и царят на пеоните Авдолеон, който очевидно имал висок политически авторитет, за да бъде сред владетелите Птолемей I, Лизимах и боспорския Спарток III, оказали помощ на Атина при обсадата й от Деметрий[181]. Изглежда, Адволеон починал през архонтската 286/285 г. пр. Хр. и това довело до вътрешна династическа борба, в която не можело да не се намесят и съседите, особено Лизимах, който почти без реален сблъсък прогонил Пир от Македония и Тесалия през пролетта на 285 г. пр. Хр. В създалата се благоприятна за него ситуация Лизимах се престорил, че желае да помогне на сина на стария си съюзник Авдолеон, Аристон. Според данните у една стратегема на Полиен, царят на Тракия и Македония се опитал чрез измама да плени Аристон по време на ритуална церемония във водите на река Астибос (Брегалница), която предшествала самата интронизация. Аристон успял щастливо да се измъкне от засадата или умишлено бил оставен да избяга (?!),като потърсил спасение в съседна Дардания. За Лизимах не било никакъв проблем да завладее Пеония. Сведенията в стратегемата са потвърдени във фрагмент 13 от 21 книга на Диодор, където е обяснено, че Лизимах завладял богтствата на Аристон, царя на пеоните[182]. Властта му обаче била

orketes. It was joined by the Illyrian ruler Bardylis, by the Paeonian king Audoleon, and by Aetolia and Sparta. The coalition succeeded in overwhelming Demetrios, as Pyrrhus and Lysimachos shared the rule over Macedonia in August 287 BC, and the border between their governments seemed to be the Axios River.[180] It is highly probable that the Paeonian king Audoleon took advantage of the coalition victory, because he had a high political authority, being among the rulers who helped Athens while besieged by Demetrios, together with Ptolemy I, Lysimachos and the Bosporean Spartokos III.[181] Audoleon died in the archon year of 286/285 BC, which provoked a dynastic struggle over the throne, where the neighbours could not resist interfering, especially Lysimachos, who, almost without a real resistance, chased Pyrrhus away from Macedonia and Thessaly in the spring of 285 BC. In this favourable situation Lysimachos pretended to help the son of his old ally Audoleon, Ariston. According to a stratagem related by Polyaen, the king of Thrace and Macedonia tried to capture Ariston by a deceit during a ritual ceremony in the waters of the Astibos (Bregalnitsa) River, which preceded the inthronization itself. Ariston happily escaped the ambush, or was left on purpose to escape (?!), seeking refuge in the neighbouring Dardania. There was no any obstacle for Lysimachos in conquering Paeonia. The evidence of the stratagem is further confirmed by fragment 13 of Diodorus' 21st Book, where he explains that Lysimachos took possession of the wealth of the wealth of the Paeonian king Ariston.[182] His power was short-lived, as he was killed in the battle at

[180] Йорданов, 1998:214-215.
[181] Петрова, 1999:19-20.
[182] Polyaen. Strat., 4, 12, 31; Diod., 21, Fr. 13; Jordanov, 1997:17.

[180] Йорданов, 1998:214-215.
[181] Петрова, 1999:19-20.
[182] Polyaen. Strat., 4, 12, 31; Diod., 21, Fr. 13; Jordanov, 1997:17.

краткотрайна, тъй като паднал убит в битката при Курупедион през февруари 281 г. пр. Хр.

През следващите десетилетия историческата панорама на трако-пеонските отношения става много накъсана и дори почти прекъсва главно поради сериозните промени в политическата обстановка на Европейския Югоизток след нахлуването на келтите, постоянните сблъсъци със съседите, агресивността на царския дом на Антигонидите в Пела и особено на все по-засилващия се дипломатически и военно-политически натиск на Рим след Първата илирийска война през 229-228 г. пр. Хр. През следващите десетилетия траки и пеони по-скоро водили борби за държавно-политическата си независимост.

Korupedion in February 281 BC.

During the next decades the historical panorama of the Thracian-Paeonian relations became very fragmentary, mainly because of the serious changes in the political situation in the European Southeast after the Celtic invasion, the constant conflicts between the neighbours, the agrressiveness of the Antigonides royal house at Pella, and especially because of the diplomatic, military and political pressure of Rome which grew stronger after the First Illyrian War in 229-228 BC. The Thracians and the Paeonians rather fought for their state and political independence during the next decades.

БИБЛИОГРАФИЯ:
BIBLIOGRAPHY:

Андреев Ю.В. 1980 Политическая география Гомеровской Греции. (К вопросу о датировки "Каталога кораблей" в "Илиаде") В: **Древний Восток и античный мир**. Ленинград.

Венедиков Ив.1982 Тракийската топонимия в движение. Населението на Югоизточна Тракия. В: **Тракийски паметници Т. 3. Мегалитите в Тракия. Част 2. Тракия Понтика.** Наука и изкуство. София, 32-170.

Гиндин Л.А.1993 **Население Гомеровской Трои. Историко-филологические исследования по этнологии древней Анатолии.** Наука. Москва.

Дандамаев, М.А.1985 **Политическая история Ахеменидской державы.** Наука. Москва.

Данов, Хр. 1969 **Древна Тракия. Иследвания върху историята на българските земи, Северна Добруджа, Източна и Егейска Тракия от края на IX до края на III век пр. н. е.** Наука и изкуство. София.

Данов, Хр. 1998 **Тракийско изворознание.** Витал. Велико Търново.

Драганов, Д. 2000 **Монетите на македонските царе. Част I: От Александър I до Александър Велики. Номинали. Типове. Цени.** Ямбол.

Йорданов, К. 1998 **Политическите отношения между Македония и тракийските държави (359-281 г. пр. Хр.) = Studia Thracica 7,** Рал-Колобър. София.

Йорданов К. 2000 Държавността на Траките. **Seminarium Thracicum 4. Традиция и трансформации на културни явления в древна Югоизточна Европа.** София, 49-70.

Йорданов К. 2001 Държавните организации на траките до V в. пр. Хр. **Митология. Изкуство. Фолклор (= МИФ) 7. На акад. Д. С. Раевски** ἀπουέωσις. Нов Български Университет. София. 463-477.

Кацаров Г. 1921 **Пеония. Принос към старата етнография и история на Македония.** София. 1-62 (= Кацаров Г. 2001. **Избрани съчинения. Т. I).** София. 539-600.

Кацаров Г.1931/1932 Тракия в Омировия епос. **Известия на историческото дружество XI-XII**. София. 122-135 (= Кацаров Г. 2001. **Избрани съчинения. Т. I**). София. 31-44.

Кацаров Г. 1933 Произход и пръв разцвет на Одриското царство в древна Тракия. **Училищен преглед 32.** София. 737-754.

Микулчиќ Ив. 1999 **Антички градови во Македонија. Книга 8.** МАНУ. Скопје.

Митревски Д. 2001 **Старомакедонскиот град на Вардарски рид.** Музеј на Македонија. Скопје.

Михайлов Г. 1972 **Траките.** Държавно военно издателство. София.

Петрова Е. 1994 Октодрахма на пајонското племе дерони во збирката на музејот на Македонија. **Македонски нумизматички гласник I.** Скопје. 9-16.

Петрова Е. 1999 **Пајонија во II и I миленијум пред н. е.** Скопје.

Порожанов К. 1998 **Общество и държавност у траките. Средата на II - начало на I хил. Пр. Хр. (в контекста на палеобалкано-западномалоазийската общност) = Studia Thracica 6.** Рал-Колобър. София.

Соколовска В. 1990 Пајонското племе Агријани и врските со Дамастион. **Macedoniae Acta Archaeologica 11,** 1987-1989. Скопје. 9-34.

Тачева М. 1990 Походът на тракийския цар Ситалк през 429 г. пр.н.е. **Военно-исторически сборник 6.** София. 3-13.

Тодоров Я. 1933 Тракийските царе. **Годишник на Софийския Университет (=ГСУ) Историко-филологически факултет XXIX, 7.** София. 3-80.

Тонев Мл. 1942 Приноси към историята на траките. **Беломорски преглед I**. София. 179-226.

Фол Ал. 1972 **Политическа история на траките. Краят на второто хилядолетие до края на пети век пр. н. е.** Наука и изкуство. София.

Фол Ал. 1975 Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. Тракия в периегезата на Хекатей. **ГСУ. Философско-исторически факултет, Т. LXVI.** София. 19-33.

Фол Ал. 1975а **Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. Наука и изкуство.** София.

Фол Ал. 1976 Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия II. Тракийският логос на Херодот. **ГСУ. Исторически факултет, Т. LXVII.** София. 7-25.

Фол Ал. 1991 **Тракийският Дионис. Книга първа. Загрей.** Университетско издателство "Св. Климент Охридски". София.

Фол Ал. 2001 Стасиси на мита. **МИФ 7**, 424-443.

Юрукова Й. 1992 Монетите на тракийските племена и владетели. В: **Монетни съкровища от българските земи. Т. 1.** Петър Берон. София.

Balcer J.M. 1988 Persian Occupied Thrace (Skudra). **Historia. Zeitschrift für Geschichte, Bd. 37, Heft 1.** Stuttgart. 1-21.

Boardman J., J. Griffin, O. Murray. 1986 **Greek Historians. The Oxford History of the Classical World.** Oxford

Boardman J. 2000 **Persia and the West. An Archaeological Investigation of the Genesis of Achaemenid Art**. London.

Borza E.N. 1990 **In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon.** Princeton University Press. Princeton, New Jersey.

Briant P. 1996 **Histoire de l'Empire perse de Cyrus à Alexandre**. Fayard. Paris.

Danov Chr. 1976 **Altthrakien.** Walter de Gruyter. Berlin-New York

Delev P. 2000 The Deportation of the Paeonians in Herodotus. In: **Thracia 13. Studia in memoriam Velizari Velkov.** Serdicae. 49-53.

Detschew D. 1976[2] **Die thrakischen Sprachreste.** Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien.

Errington M. 1986 **Geschichte Makedoniens von den Anfängen bis zum Untergang des Königreiches.** München.

Fol Al. 1975 L'unité politique Thraco-Péonienne jusqu'au IIIe siècle avant notre ère. **Etudes Historiques VII.** Sofia. 13-23.

Hachmann R. 1995 Männer- und Frauentracht in Thrakien. In: **Thracia 11. Studia in honorem Alexandri Fol.** Serdicae. 203-240.

Hammond N.G.L. 1972 **A History of Macedonia, vol. I.** Oxford.

Hammond N.G.L., G. T. Griffith 1979. **A History of Macedonia, vol. II.** Oxford.

Hammond N.G.L. 1980 The Extent of Persian Occupation in Thrace. **Chiron 10,** 53-61.

Hammond N.G.L. 1989 **The Macedonian State. Origins, Institutions and History.** Oxford.

Hirsch St. 1992 The deportation of the Paeonians: Persian imperial Strategies and the Experiences of the Thracian deportees. In: **VI Symposium Internazionale di Tracologia. I Traci nel Mediterraneo.** Roma. 230-239.

Höck Ad. 1891 Das Odrysenreich in Thrakien im fünften und vierten Jahrhundert v. Chr. **Hermes 26,** 76-117.

Jacoby F. 1956 **Griechische Historiker.** Stuttgart. 7-164.

Jordanov K. 1991 Les Thraces dans les sources écrites anciennes. In: **Ier Symposium Illyro-Thrace. Tribus Paléobalkaniques entre la mer Adriatique et la mer Noire de l'énéolithique jusqu'à l'époque hellénistique.** Sarajevo-Beograd. 191-199.

Jordanov K. 2000 Kingdoms and Policy. In: **Fol Al, K. Jordanov, K. Porozhanov, V. Fol. Ancient Thrace.** Europress. Sofia. 101-130.

Jordanov K. 2000a La Thrace et la Macédoine: La mythologie royale. In: **I Congreso de Mitología Mediterránea.** Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid. 118-125.

Kalojanov St. 1988 Thraco-Persica. Thrace and the Achaemenids 6th-4th B.C. **Bulgarian Historical Review 4,** Sofia. 82-87.

Lendle O. 1992 **Enfürung in die griechische Geschichtsschreibung von Hekataios bis Zosimos.** Darmstadt.

Luci K. 1999 Relations between Kosovo and Mycenae During the Bronze Age. In: **Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st millenium B.C.** Museum of Macedonia. Skopje. 92-99.

Michailov G. 1970 Antiquité (jusqu'au VIe s.). In: **Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen.** Athènes. 9-17.

Peter U. 1997 **Die Münzen der thrakischen dynasten (5-3 Jahrhundert v.Chr) Hintergründe ihrer Prägung.** Akademie Verlag. Berlin.

Scan
Send

Petrova E. 1996 — The 5th Century B.C. Coins from the Museum of Macedonia. **Macedonian Numismatic Journal 2.** Skopje, 7-10.

Petit T. 1990 — Satrapes et Satrapies dans l'Empire achémenide de Cyrus le Grand à Xerxès Ier. In: **Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège.** Paris.

Porozhanov K. 2000 — Thracia Pontica. In: **Fol Al. et al. Ancient Thrace.** Europress. Sofia, 27-40.

Samsaris D. 1989 — Les influences mycéniennes sur les Thraces. In: **Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology.** E. J. Brill and Terra Antiqua Balcanica. Leiden-Sofia, 165-173.

Tatcheva M. 2000 — La Thrace et les Perses au VIème - Vème siècles av. J.-C. **Известия на Националния исторически музей XI.** София, 77-80.

Tsvetkova J. 2000 — Siedlungen und Siedlungssystem auf der Thrakischen Chersones in der vorrömischen Zeit. In: **Thrcia 13. Studia in memoriam Velizari Velkov.** Serdicae, 431-462.

Zahrnt M. 1997 — Die Perser in Thrakien. In: **Actes du 2e Symposium International des Etudes Thraciennes. Thrace Ancienne. Vol. I.** Komotini, 91-98

Zournatzi A. 2000 — The Processing of Gold and Silver Tax in the Achaemenid Empire: Herodotus' 3, 96, 2 and the Archaeological Realities. **Studia Iranica 29.** Leiden, 241-271.

d-r Milorad Stojić
Arheološki institut, Beograd

Dr. Milorad Stojić
Archaeological Institute, Belgrade

UDC: 903-03(497.11)"638"

BASENI JUŽNE MORAVE I PČINJE U VREME RAZVOJA BRNJIČKE KULTURNE GRUPE

BASINS OF THE SOUTH MORAVA AND PČINJA AT THE TIME OF THE DEVELOPMENT OF THE BRNJICA CULTURE

Nedavno je objavljena studija o genezi, razvoju i hronologiji brnjičke kulturne grupe u basenu Južne Morave u kojoj je identifikovano 30 lokaliteta ove kulturne grupe[1]. U dopunjenoj verziji ove studije uvršćeno je još pet lokaliteta[2]. U tom trenutku ukupan broj nalazišta brnjičke kulture grupe i tom basenu iznosio je 35. Tokom 2001. godine pristupilo se izradi kataloga praistorijske zbirke Narodnog muzeja u Nišu[3]. Tom prilikom, na osnovu pregleda celokupne zbirke grade praistorijskog odeljenja konstatovano je još šest lokaliteta brnjičke kulturne grupe, i to: Bubanj, Donje Vlase, Donja Vrežina, Humska čuka, Paradik i najverovatnije Kalna. Kolega A. Bulatović, kustos u Narodnom muzeju u Vranju došao je do podataka o još jednom lokalitetu – nekropoli u selu Lučane. Saradnik Narodnog muzeja u Leskovcu S. Turović, pronašao je u selu Bobište, na lokalitetu Sastanci još jedno nalazište, mogućno naselje i nekropolu, brnjičke kulturne grupe. Najnoviji rezultati istraživanja ukazuju da brnjičkoj kulturnoj grupi najverovatnije pripada i urna iz Lapotinaca, koju je M. Garašanin okvirno opredelio "između grupe Medijana i ranije slatinske grupe", a R. Vasić datovao u starije gvozdeno doba[4]. Takođe je utvrđeno da sa lokaliteta Medijana potiče znatno veći broj tipične keramike brnjičke kulture nego što je to do sada objavljeno. U međuvremenu, prikupljena je nova građa sa višeslojnog nalazišta brnjičke

Recently a study was published on the genesis, development and chronology of the Brnjica cultural group in the basin of the South Morava in which thirty sites of this group were identified[1]. In the supplemented version of this study a further five localities were confirmed[2]. At that moment the total number of sites of the Brnjica cultural group in this basin amounted to thirty five. In the course of 2001 a catalogue of the collection of the National Museum in Niš was prepared [3]. On this occasion, on the basis of a review of the complete collection of the material in the prehistorical department, six more sites of the Brnjica cultural group were confirmed: Bubanj, Donje Vlase, Donja Vrežina, Humska Čuka, Paradik and almost certainly Kalna. Colleague A. Bulatović, custodian of the National Museum in Vranje received information concerning yet another site - necropolis in the village Lučane. S. Turović, a collaborator of the National Museum in Leskovac discovered another site in the village Bobište at the locality Sastanci, a possible settlement and necropolis of the Brnjica culture. The most recent results of investigation indicate that the urn from Lapotince, approximately dated by M. Garašanin "between the group Mediana and the earlier Slatina group", and dated by R. Vasić to the Early Iron Age[4], probably belongs to the Brnjica cultural group. It was also established that a considerably greater number of typical Brnjica group pottery derives from

kulturne grupe Hisar u Leskovcu. Prema tome, postoji niz novih informacija o brnjičkoj kultunoj grupi, koje zaslužuju da budu prezentovane. Osim toga, na osnovu već objavljene arheološke građe mogućno je identifikovati još izvestan broj lokaliteta brnjičke kulturne grupe u severoistočnoj Makedoniji.

Basen Južne Morave

1. Leskovac, lokalitet Hisar[5]
2. Ljanik, lokalitet Gradina
3. Svinjište, lokalitet Gradina
4. Biljača, lokalitet Borovnjak
5. Končulj, lokalitet Gradište
6. * Lučane, okućnica Redžepa Kadriu
7. Surdul, lokalitet Selište
8. Priboj, lokalitet Gradište
9. Klinovac, lokalitet Tri kruške
10. Grdelica, lokalitet Kale
11. Crcevac, lokalitet Brana – Barje
12. Vrapce, lokalitet Okućnica Mihajila Jojića
13. Vrapce, lokalitet Kućevštine
14. Sijarinska banja, lokalitet Banjska crkva
15. Maćedonce, lokalitet Petrlje
16. Bobište, lokalitet Izvorište
17. * Bobište, lokalitet Sasatanci
18. Semče, lokalitet Pusto Semče
19. Zbežište, lokalitet Skobaljić grad
20. Togočevce, lokalitet Pržine
21. Jašunja, lokalitet Crkva sv. Jovana Krstitelja
22. Jarsenovo, lokalitet Pluževina
23. * Lapotince
24. Vlasotince, lokalitet Luka
25. Slatina, lokalitet Dački rid
26. Podrimci, lokalitet Široke ornice
27. Mala Grabovnica, lokalitet Progon čuka
28. Zlokućane, lokalitet Gradac
29. Lipovica, Jeričište
30. Pirot, lokalitet Mađilka
31. Donja Toponica
32. Gornja Stražava (nekropola)
33. Gornja Stražava (naselje)
34. Niš, lokalitet Mediana
35. * Niš, lokalitet Bubanj
36. * Hum, lokalitet Velika humska čuka
37. * Donje Vlase

the site Mediana, than has been published up to now. In the meantime new material has been collected from a multi -layered site of the Brnjica cultural group at Hisar in Leskovac. Thus there is much new information that deserves to be presented. Apart from that, it is possible to identify a certain number of other sites of this culture in northeast Macedonia on the basis of already published archaeological material.

The South Morava basin

1. Leskovac, site Hisar [5]
2. Ljanik, site Gradina
3. Svinjište, site Gradina
4. Biljača, site Borovnjak
5. Končulj, site Gradina
6. * Lučani, site Redžep Kadriu's farm
7. Surdul, site Selište
8. Priboj, site Gradište
9. Klinovac, site Tri Kruške
10. Grdelica, site Kale
11. Crcevac, site Brana- Barje
12. Vrapce, site Mihajlo Jojić's farm
13. Vrapce, site Kućevštine
14. Sijarinska banja, site Banjska Crkva
15. Maćedonce, site Petrlje
16. Bobište, site Izvorište
17. *Bobište, site Sastanci
18. Semče, site Pusto Semče
19. Zbežište, site Skobaljić Grad
20. Togočevac, site Pržine
21. Jašunja, site Church of St. John the Baptist
22. Jarsenovo, site Pluževina
23. *Lapotince
24. Vlasotince, site Luka
25. Slatina, site Dački Rid
26. Podrimci, site Široke Ornice
27. Mala Grabovnica, site Progon Čuka
28. Zlokućane, site Gradac
29. Lipovica, Jeričište
30. Pirot, site Madjilka
31. Donja Toponica
32. Gornja Stražava (necropolis)
33. Gornja Stražava (settlement)
34. Nis, site Mediana
35. *Niš, site Bubanj
36. *Hum, site Velika Humska Čuka

38. * Donja Vrežina
39. * Kalna (?)
40. Stalać, lokalitet Gologlava
41. Čitluk, lokalitet Konopljara
42. Kruševac, lokalitet Lazarev grad
43. Globoder, lokalitet Ivlje
44. * Paradik

Lučane, okućnica Redžepa Kadriua

Prema saopštenju A. Bulatovića, kustosa u Narodnom muzeju Vranju, na okućnici Redžepa Kadriua u selu Lučane pronađena je nekropola brnjičke kulturne grupe, koja u izgledu grobnih konstrukcija i odlikama urni i ostale arheolođske građe je veoma slična nekropli u Vrapcu[6]. Ova nekropola nalazi se na relativno malom rastojanju od dvoslojnog gradinskog naselja Gradište u selu Končulj.

Bobište, lokalitet Sastanci

Lokalitet Sastanci u Bobištu pronašao je Š. Turović, saradnik Narodnog muzeja u Leskovcu. Prilikom rekognosciranja terena 1999. godine ustanovljeno je da lokalitet zahvata površinu od oko jednog hektara[7]. Nedavno je na ovom lokalitetu pronađeno nekoliko urni[8]. Sa ovog lokaliteta na desetine fragmenata velikih posuda tipa urni sa karakterističnom profilacijom oboda, velike zdele sa uvučenim i horizontalno profilisanim obodom, zdele S profilacije i druga brojna keramika, koja ima tipične odlike brnjičke keramike (T. I/1-8). Po svemu sudeći na lokalitetu Sastanci nalazilo se naselje i, najverovatnije, nekropola.

Lapotince

M. Garašanin je urnu iz Lapotinaca sa dosta ograda datovao između "grupe Medijana i ranije slatinske grupe"[9]. Kako su to potvrdili najnoviji rezultati istraživanja u basenu Južne Morave, keramika takozvane slatinske grupe i nalazi iz perioda XIII-X vek sa lokaliteta Medijana pripadaju brnjičkoj kulturnoj grupi[10]. R.Vasić je na osnovu

37.*Donje Vlase
38. *Donja Vrežina
39. *Kalna (?)
40. Stalać, site Gologlava
41. Čitluk, site Konopljara
42. Kruševac, site Lazarev Grad
43. Globoder, site Ivlje
44. *Paradik

Lučane, the farm of Redžep Kadriu

According to A. Bulatović, the custodian of the National Museum in Vranje, a necropolis of the Brnjica cultural group was discovered on the farm of Redžep Kadriu in the village Lučane. It is very similar to the necropolis in Vrapce [6], in the grave construction and characteristics of urns and other archaeological material. This necropolis is located a relatively short distance from the two layered fortress settlement Gradiste in the village Končulj.

Bobište, site Sastanci

The site Sastanci in Bobište was discovered by S. Turović, collaborator of the National Museum in Leskovac. A survey of the terrain in 1999 established that the site includes an area of approximately one hector[7]. Several urns were found recently at this site[8]. This site produced tens of fragments of large urn type vessels with characteristically profiled rim, large bowls with inverted and horizontally profiled rim, bowls with S prof - iling and numerous other vessels that have the typical shapes of Brnjica pottery (T. I/1 - 8). From all the evidence it seems that at the site Sastanci there was a settlement and very probably a necropolis.

Lapotince

M. Garašanin dated the urn from Lapotince, with certain reserve, between the "group Mediana and earlier Slatina group [9] ". This was confirmed by the most recent results of investigation in the South Morava basin. Pottery of the so called Slatina group and

formalne sličnosti sa posudom iz Širokog kod Suve Reke ovu urnu datovao u starije gvozdeno doba[11]. Urna iz Lapotinaca ima širok, koso razgrnut obod, konusan vrat, blagobikoničan trbuh i četiri vertikalno bušne drške na najisturenijem delu trbuha. Uz spoljnu i unutrašnju ivicu oboda, na gornjem delu vrata, na prelazu vrata u trbuh instrumentom je izveden niz pravilnih uboda. Vrat je ukrašen slabo naglašenim horizontalnim kanelurama, a prostor između drški na trbuhu izduženim šrafiranim trouglima. Svi stilski elementi na ovoj urni karakteristični su za brnjičku keramiku u basenu Južne Morave, a pogotovo za istovremenu keramiku u severoistočnoj Makedoniji[12]. Na posudi iz Suve Reke, koju Vasić ističe kao analogije za ovu urnu, nema izduženih šrafiranih trouglova, ukrasnog motiva koji je karakterističan za brnjičku keramiku u basenu Južne Morave, i pogotovo za istovremenu keramiku u pomenutom delu Makedonije[13]. Kao što to pokazuju primeri brnjičke keramike sa lokaliteta Hisar u Leskovcu, Humska čuka u Humu, Konopljara u Čitluku i još nekih, linije koje su izvedene instrumentom, nisu samo karakteristične za starije gvozdeno doba (na primer za takozvanu basarabi i njoj istovremene kulturne grupe) već i za znatno stariju keramiku u Povardarju, Pomoravlju i delu Podunavlja (žutobrdsku keramiku). Urna iz Lapotinaca je tipološki a pogotovo stilski znatno sličnija urni iz sela Sudič, koja ima sve stilskotipološke odlike brnjičke keramike, nego posudi iz Suve Reke[14].

Niš, Novo Selo, lokalitet Bubanj

Prilikom zemljanih radova 60-ih godina XX veka na trasi auto puta preko lokaliteta Bubanj u Nišu pronađeno je nekoliko fragmenata velikih posuda tipa najrasprostranjenije vrste urni brnjičke kulturne grupe – sa horizontalno profilisanim obodom i plastičnim prstenom uz otvor suda i dugim konusnim vratom (T.II/1).

finds from the period 13th-10th century from the site Mediana belong to the Brnjica cultural group[10]. R. Vasić dated this urn to the Early Iron Age on the basis of formal similarity to a vessel from Široko by Suva Reka[11]. The urn from Lapotince has a wide, sloping everted rim, conical neck, gently biconical belly and four vertically perforated handles on the protruding part of the belly. Along the exterior and interior edges of the rim, on the upper part of the neck and at the expansion of the neck towards the belly, a series of regular perforations were made with an instrument. The neck is decorated with faint horizontal grooves, and the space between the handle and the belly with elongated hatched triangles. All style elements on this urn are characteristic of the Brnjica pottery in the basin of the South Morava and particularly of the contemporary ceramic in northeast Macedonia[12]. On the vessels from Suva Reka that Vasić suggests as an analogy to this urn, there are no elongated hatched triangles which is a ornamental motif characteristic of the Brnjica pottery in the basin of the South Morava and particularly contemporary ceramic in the parts of Macedonia mentioned.[13] Lines drawn by instrument are characteristic not only of the Early Iron Age (for example the so called Basarabi and con - temporary cultures) but also of considerably older ceramic in the Vardar, Morava and Danube valleys, (Zuto brdo pottery) which is indicated by examples of Brnjica pottery from the site Hisar in Leskovac, Humska Čuka in Hum, Konopljara in Čitluk and others. The urn from Lapotince is typologically and especially in style considerably more similar to the urn from the village Sudić, which has all the stylo-typological features of the Brnjica culture, than that from Suva Reka[14].

Niš, Novo Selo, site Bubanj

In the sixties of the 20th century, during work on the auto-route that crosses the site Bubanj in Niš, some fragments of large vessels of the most widespread type of urn belonging to the Brnjica cultural group-

Hum, lokalitet Humska čuka

Sa lokaliteta Humska čuka u Humu potiče na desetine fragmenata najtipičnije forme urne brnjičke kulturne grupe – velike, visoke posude sa širokim, koso ili horizontalno profilisanim obodom i plastičnim prstenom uz otvor i dugim konusnim vratom, srednje ili fine fakture, sive ili sivomrke boje (T.II/2 - 9). Sa istog lokaliteta je i blagobikonična zdela, sa širokim koso razgrnutim obodom i plastičnim prstenom uz unutrašnju ivicu, tankih zidova fine fakture; rame je ukrašeno finim kosim kanelurama. Relativno su brojni pehari S profilacije sa dvema drškama koje se na gornjem delu trapezasto završavaju, zatim posude tipa urni Belegiš II – Gava čije je rame koso kanelovano. Zastupljena je i keramika koja je ukrašena nizom kratkim kosih zareza koji je izveden zupčastim instrumentom. Slično ukrašena keramika iz istog perioda konstatovana je na lokalitetu Hisar u Leskovcu, Konopljara u Čitluku, Panjevački rit u Jagodini i na urni iz sela Lapotince.

Donje Vlase

I u selu Donje Vlase pronađeno je nekoliko fragmenata posuda oblika najtipičnijih urni brnjičke kulturne grupe – velike posude sa širokim, koso razgrnutim obodom, uz čiju se unutrašnju ivicu nalazi plastični prsten, i dugim konusnim vratom (T.II/10 -11).

Donja Vrežina

U Donjoj Vrežini pronađeno je nekoliko fragmenata tipične brnjičke keramike – među kojima su posude tipa najrasprostranjenije vrste urni (sa širokim koso razgrnutim obodom i plastičnim prstenom uz unutrašnju ivicu) i blagobikonične zdele sa širokim koso razgrnutim obodom koji na unutrašnjoj ivici ima plastični prsten; kao zdela sa Humske čuke i ova zdela ukrašena je na ramenu kosim kanelurama(TII/12 -13).

with horizontally profiled rim, plastic ring around the opening and a long conical neck (T.II/I) were found.

Hum, site Humska Čuka

Tens of fragments of the most typical shape of Brnjica urn derive from the site Humska Čuka - large, tall vessels with wide oblique or horizontal profiled rim, plastic ring around the opening of the vessel and long conical neck middle or fine quality, grey or dark-grey (T.II/2 - 9). From the same site there is a slightly biconical bowl with a wide slanting, everted rim and a plastic ring along the inner edge, thin walls and fine quality; the shoulder is ornamented with fine oblique grooves. Beakers with S profiling and two handles that are trapezoid at the upper end, are relatively numerous, then vessels of the Belegiš II - Gava urn type, whose shoulder has oblique grooves. Also represented is pottery decorated with a series of short oblique incisions made with a sharp toothed instrument. Similarly decorated pottery from the same period was confirmed at the site Hisar in Leskovac, Konopljara in Čitluk, Panjevački rit in Jagodina and on the urn from the village Lapotince.

Donje Vlase

Also in the village Donje Vlase some fragments of a vessel of the most typical Brnjica urn shape were found - large vessels with wide oblique inverted rim along whose inner edge there is a plastic ring and with a long conical neck (T.II/10 -11).

Donja Vrežina

Some fragments of typical Brnjica pottery were found in Donja Vrežina - among which pieces of the most widespread type of urn (wide oblique everted rim with plastic ring around the inner edge) and gently biconic bowls with wide oblique everted rim that has a plastic ring on the inside. Like the bowl from

Start
Scan
Send

Kalna

Iz Kalne potiče nekoliko fragmenata drški i druge keramike, među kojima su ulomci lonaca sa ložištem (pyraunosi), koji najverovatnije pripadaju brnjičkoj keramici[15].

Paradik

Iz Paradika je nekoliko fragmenata posuda koje uz spoljnu ivicu oboda imaju karakteristično zadebljanje za brnjičku keramiku ("kragnu")-(T.II/14)[16].

S. Turović, saradnik Narodnog muzeja u Leskovcu, prikupio je veći broj fragmenata keramike sa lokaliteta Hisar u Leskovcu: među kojima su i ulomci pehara i sudova tipa urni koji su ukrašeni šrafiranim trouglima (T.III/12-13), zarezima u nizu (T.III /11), kombinacijom linija izvedenih zupčastim instrumentom i kanelura (T.III/10), kombinacijom spirala i žlebova (T.III/8), spiralama i duboreznim motivima (T.III/6) – tehnikama i motivima koji su veoma karakteristični za brnjičku kulturnu grupu ali nisu tako brojni za ovu kulturnu grupu u basenu Južne Morave (T. III/1-16). Sa istog mesta su fragmenti konične zdele sa čiji je plastično naglašeni obod tordiran (T.III/1), blagobikonične zdele kod koje je gornji konus ukrašen uzanim horizontalnim fasetama (T.III/2), pehari izrazito blage S profilacije sa dvema drškama koje se na gornjem delu trapezasto završavaju (T:III/3), i brojni ulomci pehara i posuda tipa urne koji su ukrašeni kanelovanjem (T:III/4,7,9). Sa Hisara je i fragmenat oštrije profilisane zdele koja na ramenu ima vertikalno bušnu dršku (T.III/5). Sa istog mesta je i primerak keramike koji je poput nekoliko fragmenata keramike sa lokaliteta Izvorište u Bobištu ukrašen u doboreznoj tehnici – minijaturnim trouglastim udubljenjima (T.III/6). I u keramici sa lokaliteta Medijana pronađeno je na desetine ulomaka tipične brnjičke keramike[17].

Humska Čuka, this bowl is also decorated on the shoulder with grooves (T.II/12 -13).

Kalna

Some fragments of handles and other ceramic derive from Kalna among which are pieces of a pot with firebox (pyraunoi) which most probably belong to the Brnjica cultural group.[15]

Paradik

Some fragments of a vessel, that have thickenings, characteristic of the Brnjica cultural group, along the outer edge of the rim, come from Paradik ("collar")-(T.II/14).[16]

S. Turović, collaborator of the National museum in Leskovac, collected a large number of pottery fragments at the site Hisar in Leskovac: among them are pieces of beakers and vessels of the urn typ, decorated with hatched triangles (T.III/12 - 13), incisions in rows (T.III/11), a combination of lines drawn with a cogwheel and grooves (T.III/10), a combination of spirals and ridges (T.III/8), spirals and engraved motifs (T.III/6) – techniques and motifs that are very characteristic of the Brnjica cultural group but not so numerous in the South Morava basin (T.III/ -16). From the same place there are fragments of a conical bowl whose pronounced plastic rim is twisted (T.III/1), slightly conical bowls whose upper cone is decorated with narrow horizontal facets (T.III/2), beakers with specially gentle S profiling and two handles the upper end of which are trapezoid (T.III/3), and numerous pieces of beakers and vessels of the urn type ornamented with grooves (T.III/4,7,9). From Hisar there is a fragment of a sharply profiled bowl that has a vertically perforated handle on the shoulder (T.III/5). From the same place there is a pottery piece which like a few fragments from the site Izvoriste, in Bobište, is decorated with engraving technique - miniature triangular impressions (T.III/6). Finally among the pottery from the site Mediana, tens of pieces

Na lokalitetima brnjičke kulturne grupe u basenu Južne Morave dobijena je potpuna slika o stilskotipološkim odlikama keramike ovih zajednica. Ispotavilo se da je brnjička keramika stilskotipološki znatno raznovrsnija u odnosu na onu keramiku koja je bila poznata sa nekropola ove kulturne grupe na Kosovu. Posebno su u ovom smislu bila korisna iskopavanja na lokalitetu Hisar u Leskovcu, na kome je u vertikalnoj stratigrafiji dokumentovan celokupan razvoj brnjičke kulturne grupe. Na ovom lokalitetu, pokazalo se, da su pojedini stilski elementi na keramici, za koje se smatralo da pripadaju isključivo dekorativnom stilu starijeg gvozdenog doba, primenjivani na brnjičkoj keramici, dakle u starijim razdobljima gvozdenog doba I, kao što su: linije (ili uzane trake) izvedene nazubljenim instrumentom, šrafirani motivi (posebno izduženi trougli) i motivi izvedeni instrumentom. Upravo tako dekorisna keramika iz stratuma sa lokaliteta Hisar u Leskovcu, zajedno sa ostalom brnjičkom keramikom, pružila je ključ za identifikaciju brnjičke keramike na izvesnom broju lokaliteta u makedonskom delu basena Pčinje. Ovakva situacija u pogledu rasprostranjenosti brnjičke kulturne grupe ne iznenađuje s obzirom da su u pitanju dve susedene i veoma dobro komunikaciono povezane oblasti: basen Južne Morave i basen Pčinje.

Basen Pčinje

Tipična keramika brnjičke kulturne grupe u makedonskom delu basena Pčinje zastupljena je na 15 lokaliteta, i to: Gradište u Makrešu, Gradište u Pelincima, Velja stena u Rugincima, Blidež u Vražogrncima, Kostoperska karpa u Mladom Nagoričinu, Groblje u Vojniku, Gradište u Stracinu, sa nalazišta u selu Šopsko Rudare, Šuplja karpa u selu Šuplji Kamen, Mijački rid u Pčinji, Kale u Skopju, Klučka u Skopju, Gradište u selu Sredno Nerezi, Cerje u Govrlevu i Isar u selu Studeničani[18].

of typical Brnjica pottery were found[17].

A complete picture of the stylo-typologic pottery features, of these communities, were obtained from the sites of the Brnjica cultural group in the South Morava basin. It appeared that the stylo-typologic features of this Brnjica pottery was considerably more varied in relation to the pottery known from necropolis of this cultural group in Kosovo. Excavations at the site Hisar in Leskovac were particularly helpful in this study. Here in the vertical stratigraphy the entire development of the Brnjica cultural group was documented. At this site it was seen that certain elements of style on pottery, which formerly were considered to belong exclusively to the decorative style of the Late Iron Age, were applied to Brnjica pottery, that is the later period of Iron Age I. These elements are; lines (or narrow bands) made with a cogwheel, hatched motifs (particularly elongated triangles) and motifs made with instruments. Pottery decorated like this from the strata at the site Hisar in Leskovac, together with all other Brnjica ceramic, provided the key to identification of Brnjica pottery at several sites in the Macedonian part of the Pcinja basin. This situation in the distribution of the Brnjica cultural group is not surprising as it concerns two neighbouring regions with very good communication connections: the South Morava and Pčinja basins.

Pčinja basin

Typical ceramic of the Brnjica cultural group has been found at fifteen sites in the Macedonian part of the Pčinja basin: Gradište in Makreš, Gradište in Pelinci, Velja stena in Ruginci, Blidež in Vražogrnci, Kostoperska karpa in Mlado Nagoričino, Groblje in Vojnik, Gradište in Stracin, a site in the village Šopsko Rudare, Šuplja karpa in the village Šuplji Kamen, Mijački rid in Pčinja, Kale in Skopje, Klučka in Skopje, Gradište in the village Sredno Nerezi, Cerje in Govrlevo and Isar in Studeničani.[18]

Start
Scan
Send

1. Makreš, lokalitet Gradište

Sa lokaliteta Gradište u Makrešu potiče fragmenat najtipičnije keramičke forme brnjičke kulturne grupe – sud tipa urne – sa širokim koso razgrnutim obodom uz čiju se unutrašnju ivicu oboda nalazi plastičan prsten; gornja površina oboda ukrašena je šrafiranim trouglima poput primerka posude istog tipa sa lokaliteta Gradište u Končulju (T.IV/5)[19]. Najverovatnije da je deo ako ne i sva keramika »iz gvozdenog doba« (blagobikonične zdele, blagobikonične zdele čiji je gornji konus koso fasetiran ili je rame ukrašeno kosim kanelurama, sudovi tipa urni koje su ukrašene šrafiranim trouglima i lonci sa ložištem) sa ovog lokaliteta brnjičke provenijencije, poput primeraka slično ukrašene keramike sa lokaliteta Hisar u Leskovcu (T.IV/1-4,6)[20].

2. Pelince, lokalitet Gradište

Izvesno je da je takođe da i najveći deo keramika sa lokaliteta Gradište u Pelincima je brnjičkog porekla (T.IV/7-13), kao što je ona koja je ukrašena šrafiranim trouglima u kombinaciji sa linijama izvedenim instrumentom, zatim pyraonosi (T.IV /9-12)[21]. Nije isključeno da je čak i ona keramika koja je ukrašena fasetama, kombinacijom faseta i linija izvedenih zupčastim instrumentom kao i keramika koja je ukrašena samo linijama pomoću nazubljenog instrumenta takođe brnjička (T.IV/13). Naime, isti ukras registrovan je na brnjičkoj keramici na lokalitetima Hisar u Leskovcu, Humska čuka u Humu, Sastanci u Bobištu i Konopljara u Čitluku[22].

3. Rugince, lokalitet Velja strana

Sa lokaliteta Velja strana u selu Rugince potiče tipična brnjička keramika (T-V/1-7), kao što su: velike posude tipa urni sa koso razgrnutim obodom i plastičnim prstenom uz unutrašnju ivicu (T. V/5), zdele sa uvučenim i koso kanelovanim obodom (T. V/1), posude ukrašene šrafiranim

1. Makreš, site Gradište

Fragments of the most typical pottery of the Brnjica cultural group, an urn type vessel having a wide oblique everted rim with a plastic ring on its inner edge, derives from the site Gradište in Makreš; the upper surface of the rim is decorated with hacked triangles like the examples of vessels of the same type from the site Gradište in Končulj (T.IV/5).[19] Very probably a part of, if not all the pottery from the "Iron Age" (slightly biconic bowl, slightly biconic bowl whose upper cone is obliquely facetted or has a shoulder decorated with oblique grooves, urn type vessels decorated with hatched triangles and pots with firebox) from this site are of Brnjica provenance like the examples of similarly decorated pottery from Hisar in Leskovac (T.IV/1-4,6).[20]

2. Pelince, site Gradiste

It is also clear that the majority of the pottery from Gradište in Pelince is of Brnjica origin (T. IV/7-13). It is decorated with facets and hatched triangles in combination with lines drawn with an instrument, then pyraonoi (T.IV/9-12)[21]. It is possible that even the pottery decorated with facets, combinations of facets and lines made with a cogwheel, as well as ceramic ornamented only with lines made with a cogwheel also belongs to the Brnjica group (T.IV/13). Namely, the same ornamentation is registered on the Brnjica pottery from the site Hisar in Leskovac, Humska Čuka in Hum, Sastanci in Bobište and Konopljara in Čitluk.[22]

3. Rugince, site Velja Strana

Typical Brnjica pottery (T. V/1-7) derives from the site Velja Strana in the village Rugince: large urn type vessel with everted oblique rim and plastic ring along the inner edge (T. V/5), bowls with inverted and obliquely grooved rim (T. V/1), vessel decorated with hatched triangles and lines

trouglima i linijama koje se sastoje od niza trouglastih udubljenja (T. V/4), pyraounosi (T.V/6-7) i druga keramika, koja ima analogije u brnjičkoj keramici sa brojnih lokaliteta u basenu Južne Morave.[23]

4. Vražogrnce, lokalitet Blidež

Posude koje su ukrašene malim udubljenjima u nizu i najverovatnije blagobikonične zdele dekorisane zarezima u nizu ili linijama pomoću zupčastog instrumenta sa lokaliteta Blidež u Vražogrncima, imaju stilskotipološke analogije u keramici sa brnjičkih lokaliteta u basenu Južne Morave (T.V/8-13)[24]. Na jednoj posudi nalazi se istovetan ukras kao na jednoj brnjičkoj zdeli iz basena Južne Morave (T.V/9)[25].

U svojoj magistraskoj tezi Georgiev je objavio keramiku sa većeg broja lokaliteta u basenu Pčinje, koji pored već navedenih, reprezentuju i razvoj brnjičke kulturne grupe na tom području, kao što su lokaliteti Kostoperska karpa u Mladom Nagoričinu, Groblje u Vojniku, Gradište u Stracinu, Šopsko Rudare, Šuplja karpa u Šupljem Kamenu, Kale u Skopju[26].

5. Mlado Nagoričino, lokalitet Kostoperska karpa

Stilskotipološke odlike brnjičke keramike iz basena Južne Morave ima blagobikonična zdela koja je ukrašena nizom trouglastih udubljenja (T.VI/1), kao i keramika koja je ukrašena linijama koje se sasatoje od niza kratkih kosih zareza ili linijama izvedenim instrumentom koji ostavlja takođe kratke kose zareze, pravougaona ili kosa udubljenja (T.VI/2-5)[27].

6. Vojnik, lokalitet Groblje

Manja posuda iz groba pod humkom iz Vojnika ima izvesne stilskotipološke sličnosti sa zdelama S profilacije brnjičke kulturne grupe u basenu Južne Morave, koje

which consist of a series of triangular indentations (T. V/4), pyraounoi (T. V/6-7) and other pottery that has analogies among Brnjica ceramic from numerous sites in the South Morava basin[23].

4. Vražogrnce, site Blidež

Vessels ornamented with small indentations in a row and most probably slightly biconical bowls decorated with incision in a row or lines made with a cogwheel from the site Blidež in Vražogrnce have stylo-typological analogies in the pottery from the Brnjica sites in the South Morava basin (T.V/8-13)[24]. Identical ornamentation is found on one vessel as on a Brnjica bowl from the South Morava basin (T. V/9)[25]. Georgiev, in his masters thesis, published pottery from a large number of sites in the Pčinja basin which with those already mentioned represent the development of the Brnjica cultural group in that region, at localities like Kostoperska karpa in Mlado Nagoričino, Groblje in Vojnik, Gradište in Stracin, Šopsko Rudare, Šuplja karpa in Šuplji Kamen, Kale in Skopje[26].

5. Mlado Nagoričino, site Kostoperska karpa

Stylo-typological characteristics of the Brnjica pottery in the South Morava basin are to be seen on a slightly biconic bowl decorated with a row of triangular hatches (T. VI/1), as well as ceramic decorated with lines consisting of a row of short oblique incisions or lines made with an instrument that also produces short oblique incisions, rectangular or oblique impressions (T. VI/2-5)[27].

6. Vojnik, site Groblje

A smaller vessel, from a grave beneath a mound in Vojnik, has certain stylo-typological similarity to bowls of the Brnjica cultural group in the South Morava basin with S profiling which also have a pro-

imaju takođe naglašenu koničnu stopu i relativno često su ukrašene kosim kanelurama (T.VI/6)[28]. M. Garašnin i K. Kilian su ovaj grobni nalaz datovali u gvozdeno doba I (Ha B2, po Reineckeu)[29]. Imajući u vidu hronologiju grobnog nalaza i pomenute stilskotipološke analogije za posudu izvesno je da ovaj grob ima elemente u prilozima koji ga povezuju sa brnjičkom kulturnom grupom.

7. Stracin, lokalitet Gradište

Sva prikazana keramika sa lokaliteta Gradište u Stracinu, a pogotovo drška šolje ili pehara koja se na gornjem delu trapezasto završava tipična je za brnjičku kulturnu grupu u basenu Južne Morave (T.VI/7-8)[30].

8. Šopsko Rudare

Već u više mahova pominjeni šrafirani trouglovi i ostale stilske i tipološke karakteristike keramike ukazuju na mogućnost da lokalitet u selu Šopsko Rudare pripada brnjičkoj kulutnroj grupi (T.VI/9-11)[31].

9. Šuplji Kamen, lokalitet Šuplja karpa

Dekoracija: šrafirani trougli, niz udubljenjsa i kanelure - na fragmentu keramike sa lokaliteta Šuplja karpa u Šupljem Kamenu – tipična je za brnjičku keramiku (T.VI/12)[32].

10. Pčinja, Mijački rid

I keramika sa lokaliteta Mijački rid u Pčinji – u stilskotipološkom pogledu ima sve odlike napred pominjane keramike brnjičke kulturne grupe – blagobikonične zdele, blagobikonične zdele čiji je gornji konus tordiran i ukrašen uzanim trakama koje su izvedene nazubljenim instrumentom i druga keramika (T.VI/13-14)[33] .

11. Skopje, lokalitet Hipodrom Klučka

Na lokalitetu Hipodrom Klučka kraj Skopja nekoliko grobova sa spaljenim pokojnicima brnjičke kulturne grupe[34].

nounced conical foot and are quite often decorated with oblique grooves (T.VI/6)[28]. M.Garašanin and K. Kilian dated these grave finds to Iron Age I (Ha B2, after Reinecke)[29]. Keeping in mind the chronology of grave finds and the stylo-typological analogies for the vessels mentioned above, it is clear that this grave has elements that connect it with the Brnjica cultural group.

7. Stracin, site Gradište

All the presented pottery, from the site Gradište in Stracin, particularly the handles of cups and beakers with a trapezoidal end to the upper part, is typical of the Brnjica cultural group in the basin of the South Morava (T. VI/ 7-8)[30].

8. Šopsko Rudare

These hatched triangles already mentioned in several places and other stylo-typological characteristics of pottery point to the possibility that the site in the village Šopsko Rudare belongs to the Brnjica cultural group (T. VI/ 9-11)[31].

9. Šuplji Kamen, site Šuplja karpa

Decoration, hatched triangles, rows of impressions and grooves on fragments of pottery from the site Šuplja karpa in Šuplji Kamen, is typical of the Brnjica ceramic (T. VI/ 12)[32].

10. Pčinja, Mijaški rid

The pottery from the site Mijaški rid in Pčinja, from the stylo-typological aspect, has all the characteristics of Brnjica ceramic - slightly biconical bowls, slightly biconical bowls whose upper cone is twisted and ornamented with narrow bands made by a cogwheel, and other pottery (T. VI/ 13-14)[33].

11. Skopje, site Hippodrome Klučka

Some graves with cremated remains belonging to the Brnjica cultural group were investigated at the site Hippodrome Klučka near Skopje[34].

12. Skopje, lokalitet Kale

Konične zdele sa uvučenim i horizontalno fasetiranim ili tordiranim obodom (T. VII/1-5), posude koje su ukrašene šrafiranim trouglima (T.VII/7-8), visoke posude tipa urne sa koso razgrnutim obodom koji je ukrašen šrafiranim trouglima (T.VII/9-10), pyraonosi (T.VII/6) i druga keramika sa lokaliteta Kale u Skopju ima analogije u pominjanoj brnjičkoj keramici sa lokaliteta u basenu Južne Morave[35].

13. Sredno Nerezi, lokalitet Gradište

Par fragmenata keramika sa lokaliteta Gradište u selu Sredno Nerezi imaju izvesne stilske karakteristike koje ih povezuju sa brnjičkom kulturnom grupom. To je fragmenat veće posude koji je ukrašen paralelno urezanim linijama i jedna bikonična zdela koja je na gornjem konus ukrašena linijama koje su izvedene nazubljenim instrumentom kao i delovi pyraunosa[36].

14. Govrlevo, lokalitet Cerje

Sva tri fragmenta keramika sa lokaliteta Cerje u Govrlevu koja su prikazana u magistraskom radu Z. Georgieva imaju analogije u tipičnoj keramici brnjičke kulturne grupe u basenu Velike Morave[37]. Blagobikonična zdela čiji je gornji konus ukrašen kosim kanelurama karakteristična je za stratum III na lokalitetu Hisar u Leskovcu[38]. Pehar ili šolja izrazito blage S profilacije i lonci sa ložištem – pyraonosi takođe su karakteristični za brnjičku kulturnu grupu[39].

15. Studeničani, lokalitet Isar

Stilsko-tipološki keramika sa ovog lokaliteta slična je već navedenim nalazištima u basenu Pčinje i basenu Južne Morave[40].

12. Skopje, site Kale

Conical bowls with inverted and horizontally facetted or twisted rim (T. VII/ 1-5), vessels decorated with hatched triangles (T. VII/ 7-8), tall urn type vessels with oblique everted rim decorated with hatched triangles (T. VII/ 9-10), pyraonoi (T. VII/ 6) and other ceramic from the site Kale in Skopje has analogies in the Brnjica pottery from the sites in the basin of the South Morava[35].

13. Sredno Nerezi, site Gradište

Several fragments of pottery from the site Gradište in the village Sredno Nerezi have certain style characteristics that connect them with the Brnjica cultural group. These are a fragment of a larger vessel ornamented with parallel incised lines and a biconic bowl decorated on the upper cone with lines made by a cogwheel, and parts of a pyraunoi[36].

14. Govrlevo, site Cerje

All three fragments of pottery from the site Cerje in Govrlevo, published in the master's thesis by Z. Georgiev, have analogies among the typical Brnjica ceramic of the Velika Morava basin.[37] A slightly biconical bowl whose upper cone is decorated with oblique grooves characteristic of stratum III at the site Hisar in Leskovac[38]. Beaker or cup with exceptionally light S profiling and pots with firebox - pyraounoi are also characteristic of the Brnjica cultural group[39].

15. Studeničani, site Isar

The stylo-typology of the ceramic from this site is similar to that from the sites in the basins of the Pčinja and South Morava[40].

I u keramici iz ovčepoljsko-bregaliničke regija, koju prezentuje Georgiev, ima elemenata koji je povezuje sa brnjičkom keramikom, ali je teško u ovom trenutku zauzeti stav da li lokaliteti, na kojima je ona nađena, pripadaju nosiocima brnjičke kulturne grupe ili ta keramika ukazuje samo na kulturne kontakte dve susedne zajednice[41]. Posebno je interesantna pominjana posuda tipa urne iz sela Sudič koja ima širok koso razgrnut obod, dug koničan vrat i blagobikoničan trbuh. Gornja strana oboda, prelaz oboda u vrat, prelaz vrata u trbuh i najisturiniji deo trbuha ukrašeni su uzanim trakama koje se sastoje od kratkih zareza. Vrat je takođe ukrašen horizontalno urezanim linijama grupisanim u traku, a rame visećim šrafiranim trouglima i trakama u kojima se nalaze kratki zarezi grupisani u trake. Na ramenu se nalaze vertikalno bušne drške. Ova posuda je stilskotipološki veoma slična brojnim navedenim primercima iz basena Pčinje, iz sela: Pelince, Mlado Nagoričine, Makreš, Rugince, Vražogrnci, Šopsko Rudare, Šuplji Kamen, Pčinja, Sredno Nerezi, Studeničani, Gornjo Konjare, kao i iz Skoplja[42].

*

Predočena keramika dokazuje da su baseni Južne Morave i Pčinje, zajedno sa Kosovom i Raškom oblašću, činili teritoriju brnjičke kultrne grupe. Na osnovu distribucije brnjičkih lokaliteta može se dosta precizno označiti teritorija ove kulturne grupe, koja je obuhvatala: basene Južne Morave i Pčinje, Kosovo i Rašku oblast. Keramika brnjičkog tipa sporadično je nalažena i izvan ove teritorije, u centralnom delu severne Grčke, dolini Strumice i dolini Marice, što ukazuje na kulturne kontakte nosilaca brnjičke kulturne grupe sa susednim zajednicama[43]. Sudeći po broju lokaliteta i veličini teritorije, brnjička kulturna grupa je jedna od većih i mnogoljudnijih zajednica iz gvozdenog doba I na balkanskom poluostrvu.

Likewise in the pottery from the Ovče Polje - Bregalnica region, presented by Georgiev, there are elements connecting it with Brnjica pottery but it is difficult at the moment to decide whether the sites on which it was found belong to the Brnjica cultural group or if the pottery points to cultural contact between two neighbouring communities.[41] The urn type vessel from the village Sudić is particularly interesting. It has a wide obliquely everted rim, long conical neck and slightly biconic belly. The upper side of the rim, the place where the rim changes to neck, neck to belly and the most prominent part of the belly are all ornamented with narrow bands that consist of short incisions. The neck is also decorated with horizontally incised lines, grouped in bands and shoulder with hanging hatched triangles and bands in which there are short incised lines grouped in strip. There is a vertically perforated handle on the shoulder. This vessel is stylo-typologically very similar to numerous examples referred to from the Pčinja basin in the villages of Pelince, Mlado Nagoričino, Makreš, Rugince, Vražogrnci, Šopsko Rudare, Šuplji Kamen, Pčinja, Sredno Nerezi, Studeničani, Gornjo Konjare as well as from Skopje.[42]

*

The discussed pottery proves that the South Morava and Pčinja basins, together with the Kosovo and Raška regions, was the territory of the Brnjica cultural group. Based on the distribution of the Brnjica sites the territory of this cultural group can be fairly precisely marked. It includes the basins of the South Morava and Pčinja, and Kosovo and Raška regions. Pottery of the Brnjica type is found sporadically outside this territory in the central part of north Greece, the valleys of the Strumica and the Marica, which indicates cultural contact between the Brnjica group and neighbouring communities.[43] Judging by the number of sites and the size of the territory, the Brnjica cultural group is one of the largest

Najviše sličnosti brnjička keramika iz basena Južne Morave ima u odgovarajućoj keramici iz basena Pčinje, pogotovo ona koja je dekorisana urezanim linijama, nazubljenim instrumentom i kanelovanjem. Dakle, keramiku brnjičke kulturne grupe sa južnomoravskih i pčinjskih lokaliteta odlikuje stilskotipološko jedinstvo. Postoje, međutim, značajne razlike u zastupljenosti pojedinih ornamentalnih tehnika i ukrasnih motiva na ova dva područja. Na brnjičkoj keramici u makedonskom delu basena Pčinje znatno su zastupljenije ornamentalne tehnike i ornamentalni motivi šrafiranih trouglova, linija (ili tačnije uzanih traka) izvedenih nazubljenim instrumentom, koji su samo sporadično registrovani na keramici iste kulture u basenu Južne Morave. S druge strane, za južnomoravske lokalitete u ornamenisanju karakterističnije je kanelovanje, pre svega u stilu Belegiš II – Gava, za obe faze perioda Brnjica II[44]. Kanelovanje se sporadično koristilo i u periodu Brnjica I, ali su te kanelure ili veoma blage, ili, pak, veoma naglašene i ova dekoracija je nesumnjivo lokalnog porekla[45]. Očito je da je kanelovana keramika na pomenutim makedonskim lokalitetima povezana sa uticajima iz basena Južne Morave, dok keramika koja je ukrašena linijama (uzanim trakama) izvedenim nazubljenim instrumentom i tehnika šrafiranja u basenu Južne Morave reprezentuje uticaje iz severoistočne Makedonije. Pravu sintezu ta dva oramentalna stila dokumentuje urna iz Lapotinaca na kojoj su zastupljena oba dekorativna stila – kanelovanje i linije izvedene nazubljenim instrumentom i tehnika šrafiranja (šrafirani trougli). Keramika iz Končulja, Makreša, Ruginca, Skopja i još nekih lokaliteta ukazuje da je nije postojala oštra granica između ova dva područja okarakterisana pomenutim stilovima.

and most peopled communities of Iron Age I on the Balkan peninsula.

The greatest similarity to the ceramic from the South Morava basin is seen in the corresponding pottery from the Pcinja basin, especially that decorated with lines incised with a cogwheel and grooving. This means that pottery of the Brnjica cultural group from the South Morava and Pčinja sites is distinguished by stylo - typological unity. There is however significant difference in the frequency of certain ornamental techniques and decorative motifs in this region. Ornamental techniques and ornamental motifs with hatched triangles, and lines (narrow bands) made with a cogwheel are significantly represented on the Brnjica pottery in the Macedonian part of the Pčinja basin, and only sporadically registered in the South Morava basin. On the other hand grooves are the characteristic ornamentation at the sites of the South Morava basin particularly in the Belegiš II - Gava style for both phases of the Brnjica II period[44]. Grooves were used sporadically also in the period Brnjica I, but these grooves are either very faint or very emphasised and this decoration is without doubt of local origin[45]. It is clear that grooved pottery from the mentioned Macedonian sites is connected with influence from the South Morava basin while ceramic decorated with lines (narrow bands) made with a cogwheel and hatching technique in the South Morava basin represent influence from northeast Macedonia. A real synthesis of these two ornamental styles is documented on the urn from Lapotince on which both decorative styles appear - grooving and lines made by a cogwheel, and hatching technique (hatched triangles). Pottery from Končulj, Makreš, Rugince, Skopje and some other sites suggest that there were no sharp borders between these two regions characterized by these styles.

[1] Stojić M, 2000 : The Brnjica cultural group in the sout Morava basin, **Starinar** L Beograd 2000, 9 – 59.
[2] Stojić M, 2001 : Brnjička kulturna grupa u basenu Južne Morave, Geneza, razvoj i hronologija, **Leskovački zbornik** XLI, Leskovac 2001, 15 – 94.
[3] Katalog **Kulturna stratigrafija priastorijskih lokaliteta u niškom kraju**, u ideciji Muzeji Srbije, pripremaju Miroslava Jocić, viši kustos i autor ovog priloga.
[4] Garašanin M, 1973 : **Praistorija na tlu Srbije**, Beograd, 1973, 310; Vasić R, 1977 : The dating of the Lapotince urn, **AI**, XVIII, 1977, 25 - 27
[5] Novopronađeni lokaliteti označeni su zvezdicom; za ostale lokalitete sa ovog spiska : Stojić, 2001 : The Brnjica cultural group in the sout Morava basin, **Starinar** L, Beograd 2000, 9 – 59; Stojić M, Brnjička kulturna grupa u basenu Južne Morave, Geneza, razvoj i hronologija, **Leskovački zbornik** XLI, Leskovac 2001, 15 – 94.
[6] M.Jocić, M.Stojić, 2000 : Vrapce, okućnica Mihajila Jojića, nekropola brnjičke kulturne grupe, **Starinar** L, Beograd, 2000, 285-294.
[7] Rekognosciranje: S Perića i autora ovog rada.
[8] Urne još nisu dospele u Narodni muzej u Leskovcu, nalaze se kod vlasnika parcela; saradnik Turović koji ih je video tvrdi da one imaju isti oblik kao najkarakterističniji i najzastupljeniji oblik urni brnjičke kulturne grupe: horizontalno profilisan obod, plastično rebro uz unutrašnju ivicu otvora, dug konusan vrat, loptast trbuh, dve ili četiri drške.
[9] M. Garašanin, 1973, **Praistorija na tlu Srbije**, Beograd 1973, 310, Tabla 55, Sl.1
[10] Stojić, 2000 : The Brnjica cultural group in the sout Morava basin, **Starinar** L Beograd 2000, 18-19, 29.
[11] Vasić R,1977 : The dating of the Lapotince urn, **AI**, XVIII, 25 - 27
[12] Jocić, Perić, Stojić, 1999 : T.VI/11-12, T.VII/6,9; Georgriev,1989:**Keramika gvozdenog doba u Skopsko – Kumanovskom i Ovčepoljsko – Bregalnič - kom regionu**, magistarski rad, Skopje, 1989.
[13] **Op. cit.**
[14] **Ibid**, T.XXXII/1.
[15] Stojić M, The Brnjica cultural group in the sout Morava basin, **Starinar** L. Beograd 2000, T.8/21.
[16] Stojić M, 2000: The Brnjica cultural group in the sout Morava basin, **Starinar** L. Beograd 2000, T.XI/1-14, T.5.
[17] Nepublikovano, čuva se u Narodnom muzeju u Nišu, poznata mi je iz autopsije
[18] Z. Georgijev, 1991 : Tri predmeriski naselbi kraj Pčinja, **Godišen zbornik na Filozofski fakultet na univerzitetot – Skopje**, Skopje 1990-1991; idem, 1992 : Dve železnodobni naselbi kaj Stracin, **Godišen znornik na filozofskiot fakultet na univerzitetot vo Skopje**, Kniga 19 (45), 1992, Skopje 1992; idem, 1989 : **Keramika gvozdenog doba u Skopsko-kumanovskom i Ovčepoljsko-bregalničkom regionu**, magistarski rad, Skopje 1989; D. Mitrevski, 1993 : A Brnjica Type Necropolis near Skopje, **Starinar** XLIII-XLIV, 1992/93.
[19] Z. Georgijev, 1991 : Tri predrimski naselbi kraj Pčinja, **Godišen zbornik na Filozofski fakultet na univerzitetot – Skopje**, Skopje 1990-1991, Sl.4/9; A. Bulatović, 2000 : Nalazišta Brnjičke kulturne grupe u vranjsko-bujanovačkoj i preševskoj kotlini, **Glasnik** SAD, 15 – 16, 26, Tabla II/3
[20] Z. Georgijev, 1991 : Tri predmeriski naselbi kraj Pčinja, **Godišen zbornik na Filozofski fakultet na univerzitetot – Skopje**, Skopje 1990-1991, Sl.4/3-8, 10-12; M. Jocić, S. Perić, M. Stojić, 1999 : Keramika iz stambenog objekta sa lokaliteta Hisar u Leskovcu, **Leskovački zbornik**, XXXIX, Leskovac, 1999, T.VII/6; A. Kapuran, M. Stojić, 2001 : Keramika brnjičke kulturne grupe sa lokaliteta hisar – jugoistočna padina u Leskovcu, **Leskovački zbornik** XLI, Leskovac, 2001, T.VIII/37,39.
[21] Z. Georgijev, 1991 : Tri predmeriski naselbi kraj Pčinja, **Godišen zbornik na Filozofski fakultet na univerzitetot – Skopje**, Skopje 1990-1991, Sl.1/8, Sl.2/5,7,10-11.
[22] M. Jocić, S. Perić, M. Stojić, 1999 : Keramika iz stambenog objekta sa lokaliteta Hisar u Leskovcu, **Leskovački zbornik**, XXXIX, Leskovac, 1999, T.VII/9; M. Stojić, G. Čeđenović, 2001 : Keramika iz perioda prelaza bronzanog u gvozdeno doba na lokalitetu Konopljara u Čitluku, **Arheološka nalazišta Kruševca i okolina**, Kruševac-Beograd, 2001, T.XI/2,6-7, , T.XVIII/9, 14.
[23] Z. Georgiev, 1992 : Dve železnodobni naselbi kaj Stracin, **Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na unevzitetot vo Skopje**, Kniga 19 (45), 1992, Skopje 1992, 105-108; M. Jocić, S. Perić, M. Stojić, 1999 : Keramika iz stambenog objekta sa lokaliteta Hisar u Leskovcu, **Leskovački zbornik**, XXXIX, Leskovac, 1999, T.II, VII/6,9; A. Kapuran, M. Stojić, 2001 : Keramika brnjičke kulturne grupe sa lokaliteta Hisar – jugoistočna padina u Leskovcu, **Leskovački zbornik** XLI, Leskovac, 2001, T.VIII/37,39, T.I, II, VIII/36-40, T.IX/1-19, T.XX; Stojić M, 2000 : The Brnjica cultural group in the sout Morava basin, **Starinar** L. Beograd 2000, T.1/9,18-19, T.6
[24] Z. Georgiev, 1992 : **Ibid**, Sl.3 (naročito Sl.3/2), Sl.4, Sl.5; videti prethodnu napomenu
[25] Z. Georgiev, 1992 : **Ibid**, Sl.5/1; Stojić M, 2000 : The Brnjica cultural group in the sout Morava basin, **Starinar** L. Beograd 2000, T.1/10.
[26] Z. Georgiev, 1989 : **Keramika gvozdenog doba u Skopsko-kumanovskom i Ovčepoljsko-bregalničkom regionu**, magistarski rad, Skopje 1989.
[27] **Ibid**, 1989 : T.VI; takva keramika registrovana je na već pomenutim lokalitetima u Bobištu, Leskovcu, Humu i Čitluku, videti napomenu 22

[1] Stojić 2000.
[2] Stojić 2001.
[3] Catalogue **Kulturna stratigrafija praistorijskih lokaliteta u niškom kraju,** by M.Jocić and M.Stojić (in preparation).
[4] Garašanin 1973: 310. Vasic 1977: 25-27.
[5] Newly uncovered sites are marked by a star; for all other sites from this list: Stojić, 2001: The Brnjica cultural group in the South Morava Basin, **Starinar** L, Beograd 2000, 9 - 59; Stojić M, Brnjica.
[6] Jocić/Stojić 2000:285.294.
[7] Survey by S. Perić and the author.
[8] Urns have still not been transferred to the National Museum in Leskovac. They are in the care of the owner of the site; collaborator Turović who has seen them claims that they have the same shape as the most characteristic and most frequent urn shapes of the Brnjica cultural group: horizontally profiled rims, plastic rib along the inner edge of the opening, a long conical neck, spade-shaped belly, two or four handles.
[9] Garašanin 1973:310, Pl,55,1.
[10] Stojić 2000: The Brnjica cultural group in the South Morava basin, 18-19,29.
[11] Vasić 1977:25-27.
[12] Jocić/Stojić 2000; Georgiev 1989.
[13] Georgiev 1989.
[14] Georgiev, Pl.32/1.
[15] Stojić 2000: Pl.8/21.
[16] Stojić 2000: Pl.XXI,1-14; T.5.
[17] Unpublished, National Museum, Nis.
[18] Georgiev 1989; Georgiev 1991; Georgiev 1992; Mitrevski 1993.
[19] Georgiev 1991: Fig.4/9; Bulatovic 2000: 26 T.II/3.
[20] Georgiev 1991: Fig.4/3-8, 10-12; Jocić/Peric/Stojić 1999: T.VII/6; Kapuran/Stojić 2000: T.VIII/37,39.
[21] Georgiev 1991: Fig.1/8; 2/5,7,10-11.
[22] Jocić/Perić/Stojić 1999, T,VII/9; Stojić/Čadjenović 2001, T.X/2,6-7; XVIII/9.14.
[23] Georgiev 1992: 105-108; Jocić/Perić/Stojić 1999: T.II, VII/6.9; Kapuran/Stojić 2001: T.VIII/37,39; T.I, II, VIII,36-40; IX, 1-19; XX; Stojić 2000: T.I/9, 18-19; T.6.
[24] Georgiev 1991: Fig.3 (in particular 3/2), 4, 5.
[25] Georgiev 2001: Fig.5/1; Stojić 2000;T.1/10.
[26] Georgiev 1989.
[27] Georgiev 1989, T,VI. Such pottery was registred on the sites menioned above Bobiste, Leskovac, Hum and Citluk, see ref.22.
[28] M.Garašanin,V.Sanev, D.Simoska, B.Kitanoski 1971, no.266-267; Kapuran, Stojić 2001, T.III.
[29] M.Garašanin, in: PJZ IV, 1983, 797; Kilian 1975, T.53.
[30] Georgiev 1989, T.XII/1.
[31] Ibid.,T.XVI/2.5.
[32] Ibid., T.VII/1.
[33] Ibid., T.XVII/2-5.
[34] Mitrevski 1992/93.
[35] Georgiev 1989, T.XIX - XXII.
[36] Ibid., T.XXV,3,5; XXVI.
[37] Ibid., T.XXVII,1-3.
[38] Stojić 2000, T.XV/1.
[39] Ibid., T.I/2; VI/9,14,16,17; T.8/21.
[40] Georgiev 1989, T.XXVII/4-6.
[41] Ibid., T.XXVIII-XLVI.
[42] Ibid., T.II/4; III/7; IV/1.3.6; VI/4-6; VIII/2.3; X/7; XIV/2.4; XVI/3; XVII/1.2; XX/6,7.
[43] Detev 1964, 66 Fig.1-7; Grammenos 1980, T. I/4; II; VI/12; VII/10; IX/5; X/2; XI/3; XII/2.3; Grammenos 1982, Fig. 2; Heurtley 1939, 205, 207, 214, 224, 225, Fig. 106/l,k; Pl.XVII/406; XXI/439; Hochstetter 1984, T. 10/1; 50/1.2; Knčev 1984, Fig.5/a; Koukouli-Chrysanthaki 1982 Fig.5; Stefanovich, Bankoff 1998, 274, Fig.26/A.D.
[44] Stojić 2000, 22-24. T.VI/1-6; XVI/4,5,7-11; XVIIb.
[45] Ibid., T.VIII/9; IX/1-7; XIII/9; XIV/2,3,14,15; XVIIa/2,3; T.4/20.

[28] M. Garašanin, V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanoski, 1971 : **Praistorijski kulturi vo Makedonija**, Štip, 1971, Kat. br. 266-267; A. Kapuran, M. Stojić, 2001 : Keramika brnjičke kulturne grupe sa lokaliteta Hisar – jugoistočna padina u Leskovcu, **Leskovački zbornik** XLI, Leskovac, 2001, T.III.

[29] Ibid; M. Garašnin, 1983 : **PJZ**, 797; K. Kilian, 1975 : Trachzubehör der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria, **PZ** 50, Berlin, 1975.

[30] Z. Georgiev, 1989 : **Keramika gvozdenog doba u Skopsko-kumanovskom i Ovčepoljsko-bregalničkom regionu**, magistarski rad, Skopje 1989, T.XII, posebno T.XII/1

[31] **Ibid**, T.XVI/2.5.

[32] **Ibid**, T.VII/1.

[33] **Ibid**, T.XVII/2-5.

[34] Mitrevski 1992/93 : A Brnjica Type Necropolis near Skopje, **Starinar** XLIII-XLIV, 1992/93.

[35] Georgiev, 1989 : **Keramika gvozdenog doba u Skopsko-kumanovskom i Ovčepoljsko-bregalničkom regionu**, T.XIX, T.XX, T.XXI, T.XXII

[36] **Ibid**, T.XXV/3,5, T.XXVI.

[37] **Ibid**, T.XXVII/1-3.

[38] Stojić, 2000 : The Brnjica cultural group in the sout Morava basin, **Starinar** L Beograd 2000, T.XV/1.

[39] **Ibid**, T.I/2, T.VI/9, 14, 16-17; T.8/21.

[40] Georgiev, 1989 : **Keramika gvozdenog doba u Skopsko-kumanovskom i Ovčepoljsko-bregalnič - kom regionu**, T.XXVII/4-6.

[41] **Ibid**, T.XXVIII-XLVI.

[42] **Ibid**, T.II/4, T.III/7, T.IV/1,3,6, T.VI/4-6, T.VIII/2-3, T.X/7, T.XIV/2,4, T.XVI/3, T.XVII/1-2, T.XX/6-7

[43] Detev P, 1964: Kolektivna nahodka od glineni sdovi v Plovdiv, **Arheologija**, Sofija 6, 4, 1964, 66, Sl.1-7; D. Grammenos, Tymboi tis Ysteris tou chalkou kai alls archaiotites stin periochi tou Neurokopiou Dramas, **Arch. Ephemeris** 1979 (1980), I/4, II, VI/12, VII/10, IX/5, X/2, XI/3, XII/2-3; idem, Bronzezeitlische Forschungen in Ostmakedinien, **Südeuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.** Berlin, 1982, ed. B. Hänsel, Abb. 2/ ΑΔ, ΑΒ, ΑΓ; W.A.Heurtly, **Prehistoric Macedonia**, Cambridge, 1939, 205, 207, 214,224-225,Fig. 106/i,k, Pl.XVII7406, Pl.XXI/439; A.Hochstetter, op.cit, Tafel 10/1, Tafel 50/1-2; Knčev M, 1984 : Selišca i nahodki od Kasnata bronzova i ranoželeznata epoha v novozagorsko, **Tracia** VI, Serdicae, 1984,142, Obr. 5/a; Koukouli-Chrysanthaki, Die Fürhe Eisenzeit euf Thasos, **Südeuropa zwichen 1600 und 1000 v. Chr**. Berlin 1982, ed. B. Hänsel, Abb 5/; M. Stefanovich - H. A. Bankoff, **Kamenska Čuka** 1993-1995, Preliminary report, In The Steps Of James Harvey Gaul, Volum I, Sofija 1998, 274, Fig. 26/A/D.

[44] Stojić, 2001 : The Brnjica cultural group in the sout Morava basin, **Starinar** L Beograd 2000, 22-24, T.VI/1-6, T.XVI/4-5, 7-111, T.XVIIb.

[45] **Ibid**, T.VIII/9, T.IX/1-7, T.XIII/9, T.XIV/2-3, 14-15, T.XVIIa/2-3, T.4/20.

Literatura:
Bibliography:

Bulatović A, 2000 : Nalazišta brnjičke kulturne grupe u Vranjsko-bujanovačkoj i Preševskoj kotlini, **Glasnik SAD**, 15-16, Beograd 2000, 23 - 42

Bulatović A, 2001 : Keramika prelaznog perioda iz bronzanog u gvozdeno doba u južnomoravskom slivu, **Leskovački zbornik** XLI , 163 – 178

Detev P,1964 : Kolektivna nahodka od glineni sdovi v Plovdiv, **Arheologija**, Sofija 6, 4, 1964.

Garašanin M, 1973 : **Praistorija na tlu Srbije**, Beograd, 1973

Garašanin M, 1983a : Grupa Donja Brnjica – Gornja Stražava, **Praistorija jugoslovenskih zemalja**, IV, ed. A. Benac, 1983, 773-778.

Garašanin M, Sanev V, Simoska D, Kitanoski D, 1971 : **Praistorijski kulturi vo Makedonija**, Štip, 1971

Georgriev Z, 1989 : **Keramika gvozdenog doba u Skopsko – Kumanovskom i Ovčepoljsko – Bregalničkom regionu**, magistarski rad, Skopje, 1989

Georgiev Z, 1991 : Tri predrimski naselbi kraj Pčinja, **Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na univerzitetot vo Skopje**, Skopje 1991

Georgriev Z, 1992 : Dve železnodobni naselbi kaj Stracin, **Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na unevzitetot vo Skopje**, Kniga 19 (45), 1992, Skopje 1992

Grammenos D, 1980 : Tymboi tis ysteris epochis tou chalkou kai alles archaiotites stin periochi tou Neurokopiou Dramas, **Arch. Ephemeris** 1979 (1980), Chronika 26-71

Grammenos D, 1982 : Bronzezeitliche Forschungen in Ostmakedonien. **U : Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.** Chr. Berlin, 1982, ed. B. Hänsel.

Heurtley W.A, 1939 : **Prehistoric Macedonia**, Cambridge, 1939

Hochstetter A, 1984 : **Kastanas**, Die handgemachte Keramik, PAS 2/3, Berlin, 1984

Jocić M, Perić S, Stojić M, 1999 : Keramika iz stambenog objekta iz prelaznog perioda iz bronzanog u gvozdeno doba na lokalitetu Hisar u Leskovcu, **Leskovački zbornik**, XXXIX, Leskovac 1999.

Stojić M, Jocić M, Vrapce, okućnica Mihajla Jojića, nekropola brnjičke kulturne grupe, **Starinar** L, Beograd 2000

Kapuran, M. Stojić, 2001 : Keramika brnjičke kulturne grupe sa lokaliteta Hisar – jugoistočna padina u Leskovcu, **Leskovački zbornik** XLI, Leskovac, 2001

Kilian K, 1975 : Trachzubehör der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria, **PZ** 50, Berlin, 1975

Knčev M, 1984 : Selišca i nahodki od Kasnata bronzova i ranoželeznata epoha v novozagorsko, **Tracia** VI, Serdicae, 1984

Koukouli-Chrysanthaki Ch, 1982 : Die Frühe Eisenzeit auf Thasos. **U : Südeuropa zwischen 1600 und 1000 v**. Chr. Berlin 1982, ed. B. Hänsel

Mitrevski D, 1992/93 : A Brnjica Type Necropolis near Skopje, **Starinar** XLIII-XLIV, 1992/93.

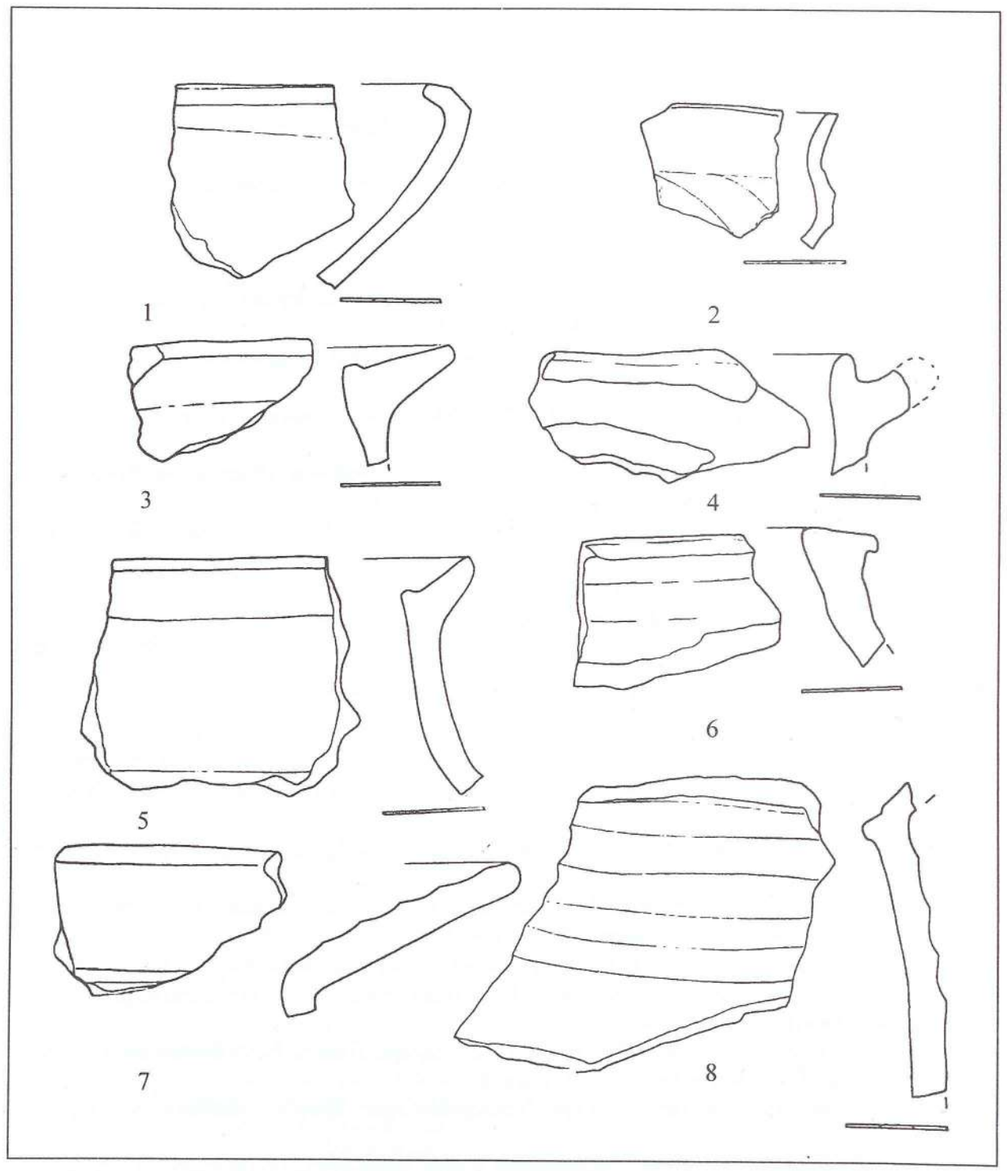
Stefanovich M, Bankhoff H. 1998 : **Kamenska Čuka** 1993-1995, Preliminary report, In The Steps Of James Harvey Gaul, Volume I, Sofia 1998.

Stojić M, 2000 : The Brnjica cultural group in the sout Morava basin, **Starinar** L. Beograd 2000, 9 – 59

Stojić M, 2001 : Brnjička kulturna grupa u basenu Južne Morave, Geneza, razvoj i hronologija, **Leskovački zbornik** XLI, Leskovac 2001, 15 – 94

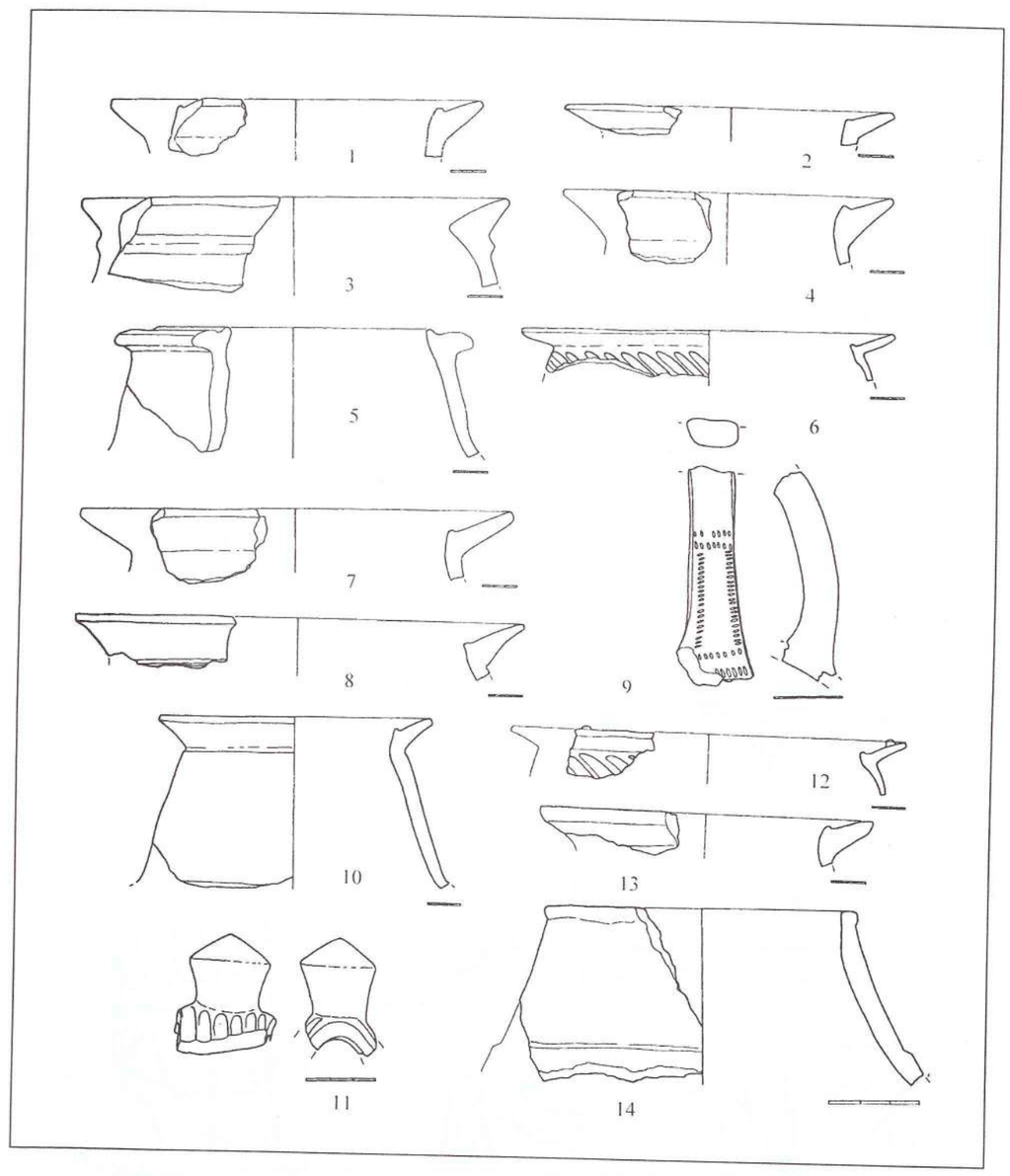
Stojić M, Čadjenović G, 2001 : Keramika iz prelaznog perioda iz bronzanog u gvozdeno doba na lokalitetu Konopljara u Čitluku, **Arheološka nalazišta Kruševca i okoline,** 47- 80[1]

Vasić R, 1977 : The dating of the Lapotince urn, **AI**, XVIII, 25 - 27

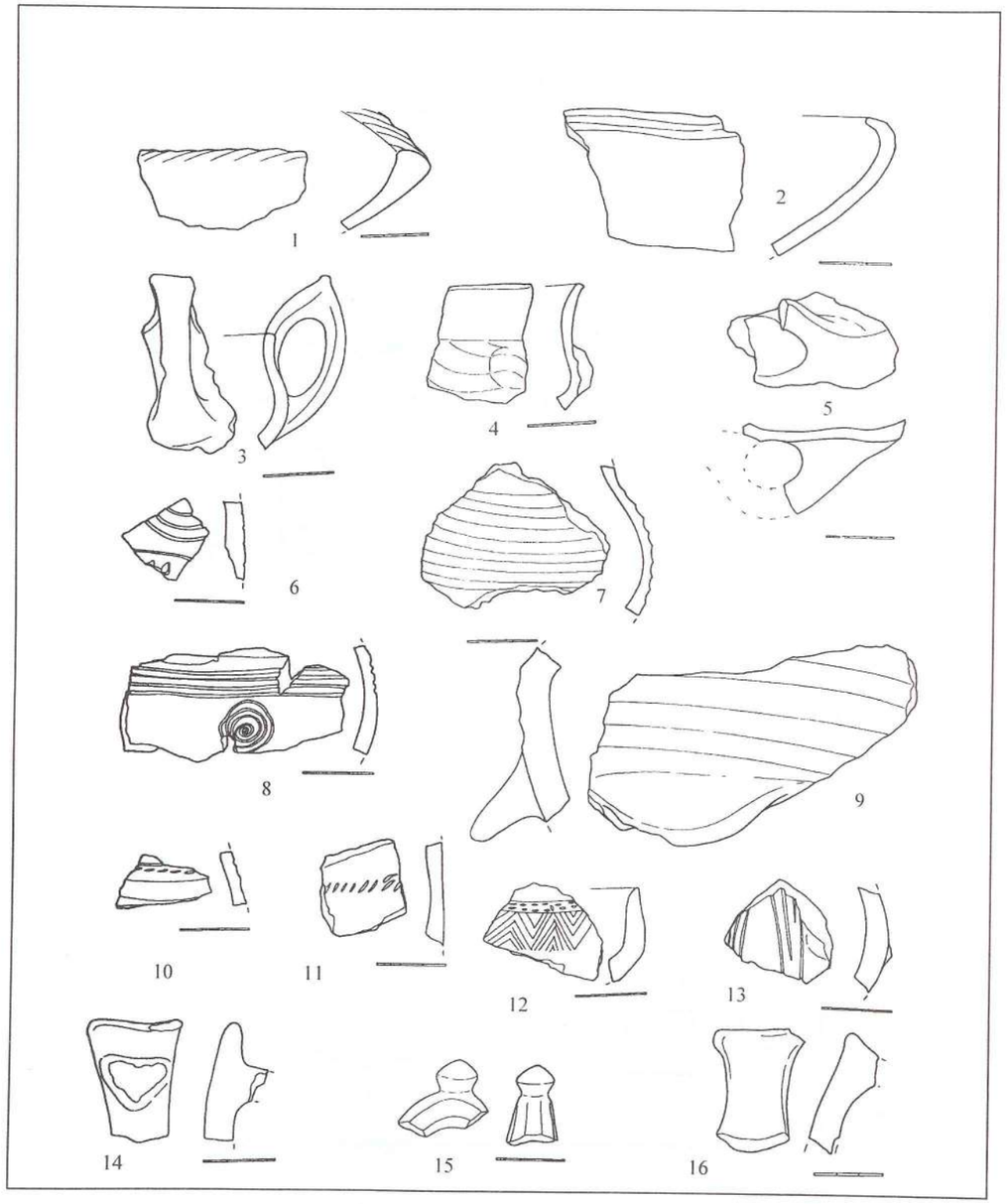
T. I, 1-8, Bobište, lokalitet Sastanci

T. I, 1-8, Bobište, site Sastanci

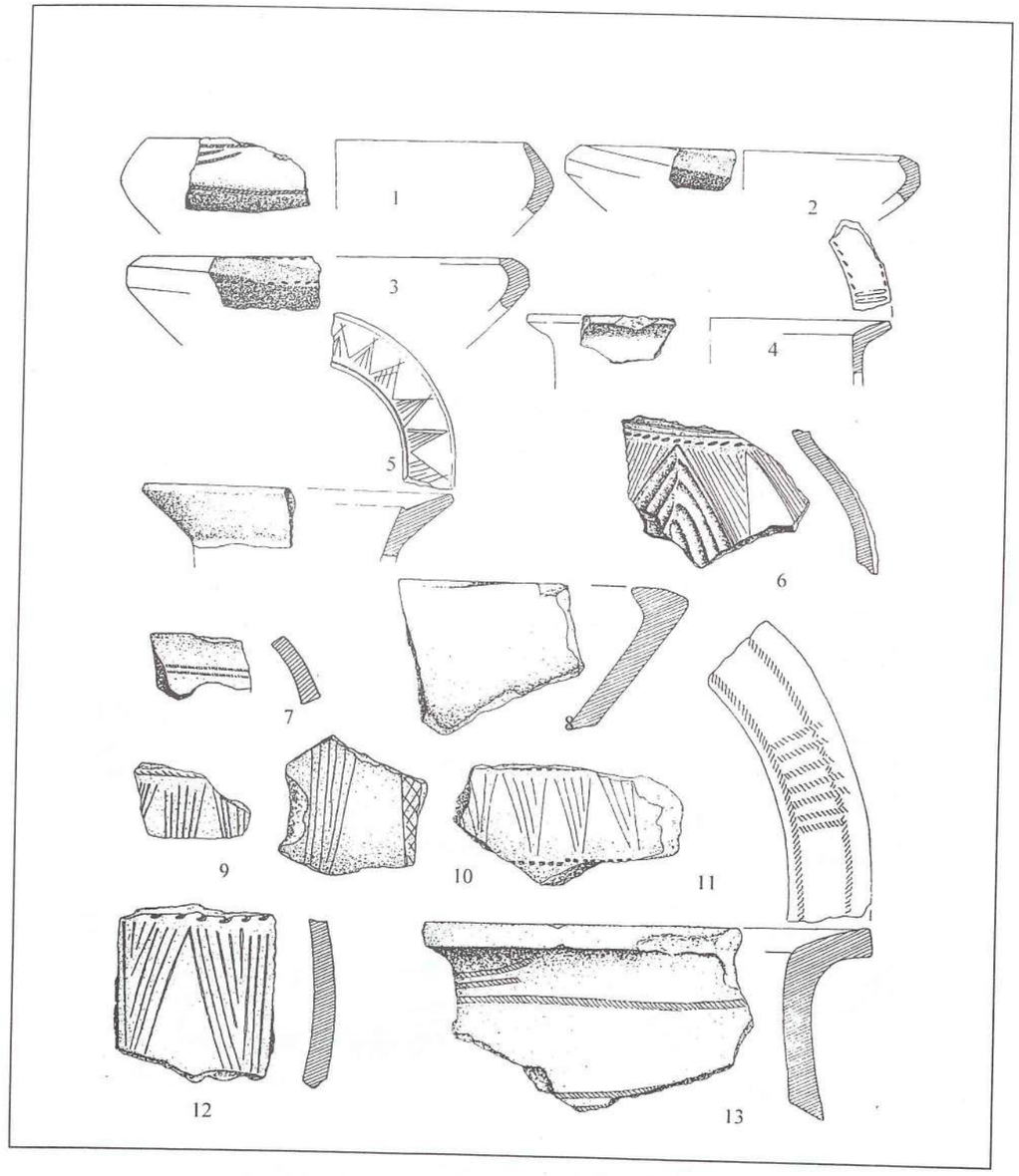
T. II, 1, Niš, Novo Selo, lokalitet Bubanj; 2-9, Hum, lokalitet Humska čuka; 10-11, Donje Vlase; 12-13, Donja Vrežina; 14, Paradik

T. II, 1, Niš, Novo Selo, site Bubanj; 2-9, Hum, site Humska čuka; 10-11, Donje Vlase; 12-13, Donja Vrežina; 14, Paradik

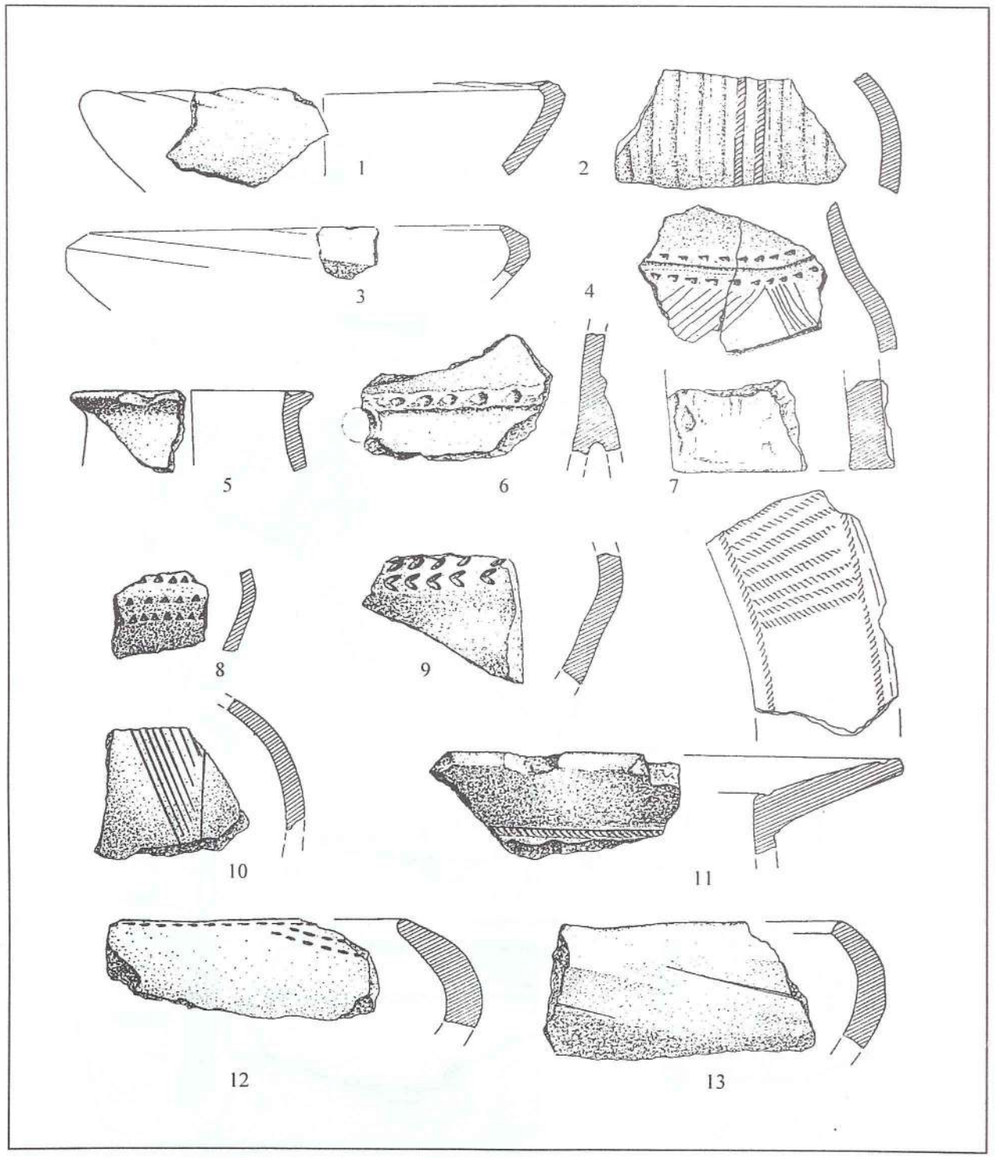
T. III, 1-16, Leskovac, lokalitet Hisar (najnoviji nalazi)

T. III, 1-8, Leskovac, site Hisar (newest findings)

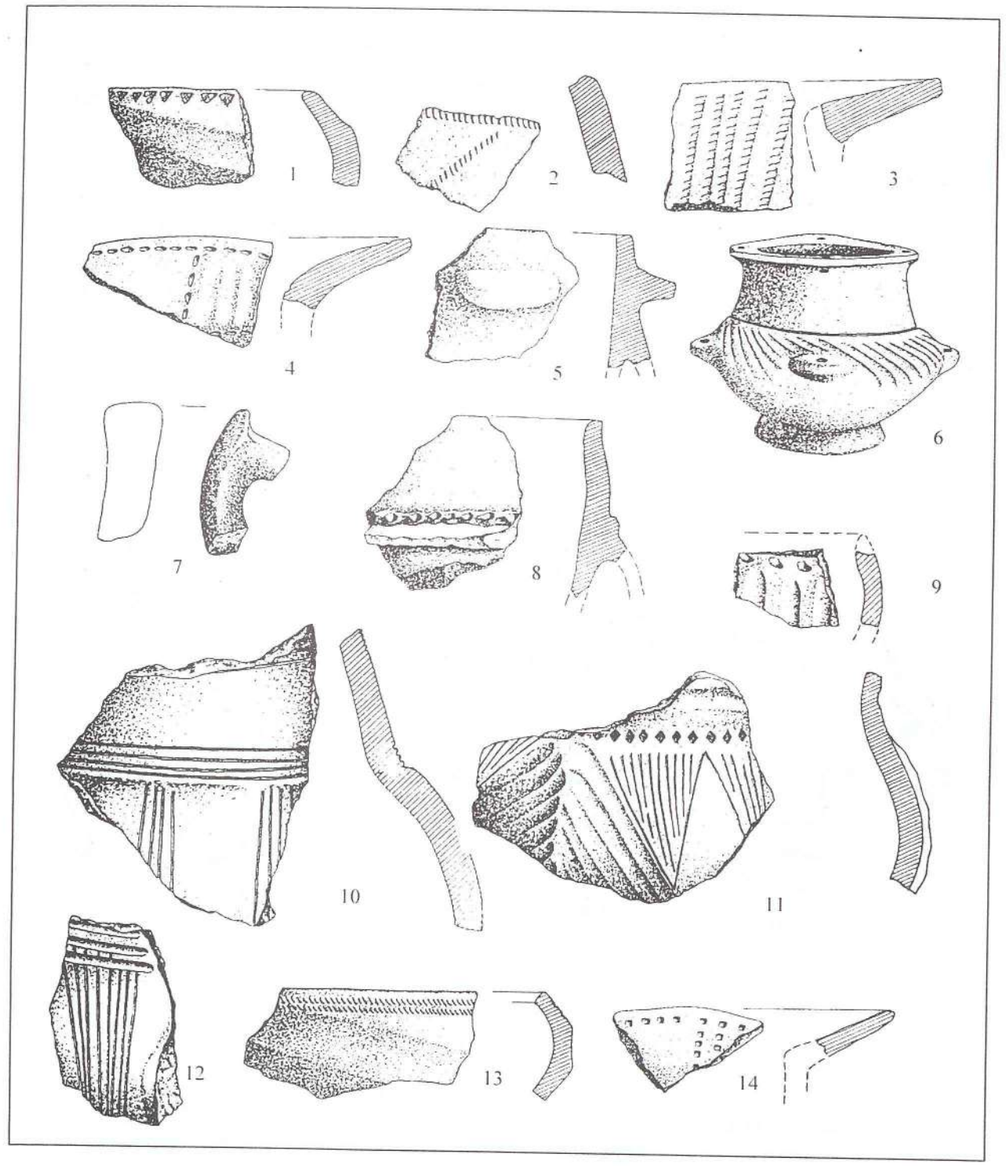
T. IV, 1-6, Makreš, lokalitet Gradište, po Z.Georgievu;
7-13, Pelince, lokalitet Gradište, po Z.Georgievu

T. IV, 1-6, Makreš, site Gradište, according to Z.Georgiev;
7-13, Pelince, site Gradište, according to Z.Georgiev

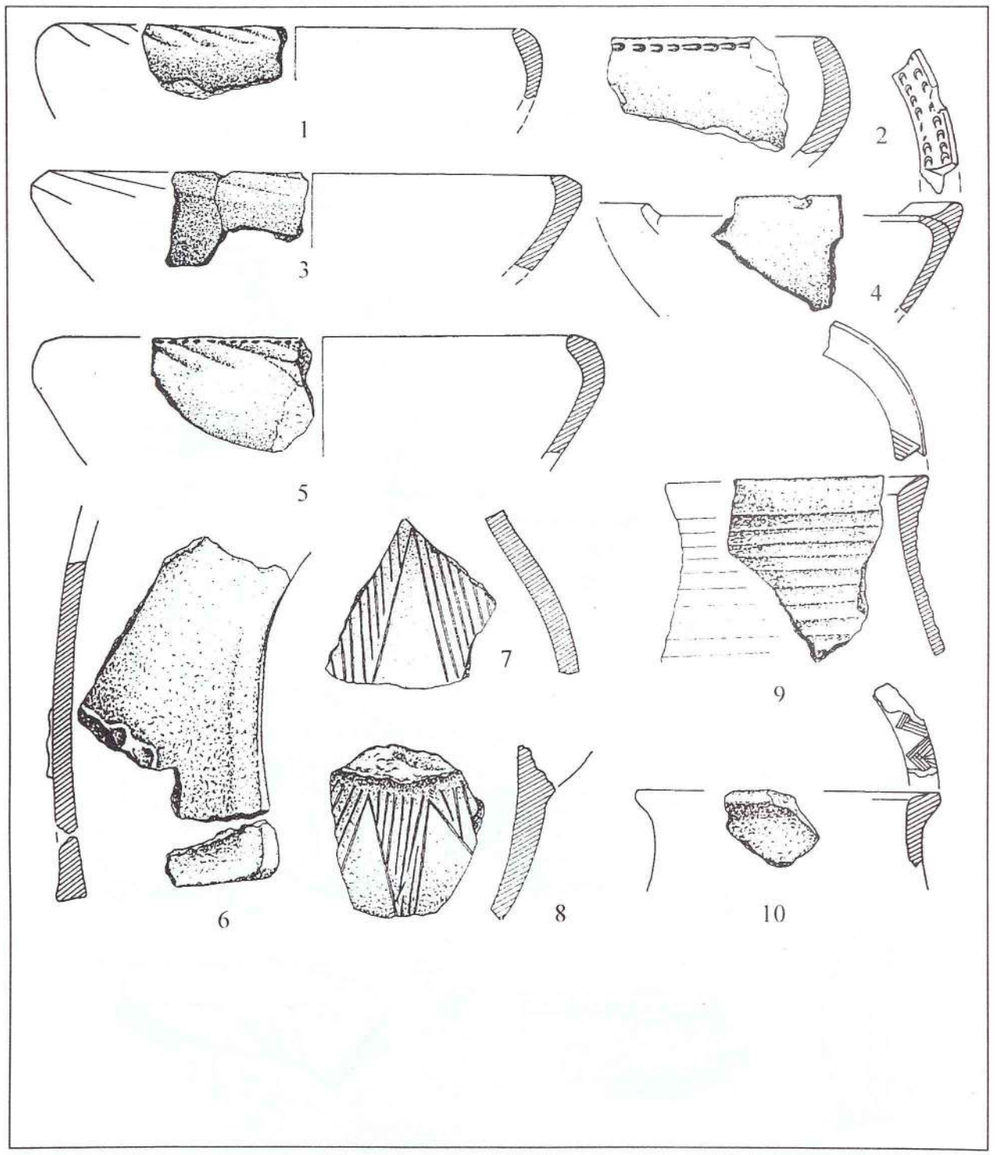
T. V, 1-7, Rugince, lokalitet Velja strana, po Z.Georgievu;
8-13, Vražogrnci, lokalitet Blidiž, po Z.Georgievu

T. V, 1-7, Rugince, site Velja strana, according to Z.Georgiev;
8-13, Vražogrnci, site Blidiž, according to Z.Georgiev

T.VI, 1-5, Mlado Nagoričane, lokalitet Kostoperska karpa, po Z.Georgievu; 6, Vojnik, lokalitet Groblje, po Z.Georgievu; 7-8, Stracin, lokalitet Gradište, po Z.Georgievu; 9-11,Šopsko Rudare, po Z.Georgievu; 12,Šuplji Kamen, Šuplja karpa, po Z.Georgievu; 13-14, Pčinja, lokalitet Mijački rid, po Z.Georgievu

T.VI, 1-5, Mlado Nagoričane, site Kostoperska karpa, according to Z.Georgiev;
6, Vojnik, site Groblje, according to Z.Georgiev; 7-8, Stracin, site Gradište, according to Z.Georgiev; 9-11,Šopsko Rudare, according to Z.Georgiev; 12,Šuplji Kamen, Šuplja karpa, according to Z.Georgiev; 13-14, Pčinja, site Mijački rid, according to Z.Georgiev

T. VII, 1-10, Skopje, lokalitet Kale, po Z.Georgievu

T. VII, 1-10, Skopje, site Kale, according to Z.Georgiev

d-r Rastko Vasić
Arheološki institut, Beograd

Dr. Rastko Vasić
Archaeological Institute, Belgrade

UDC: 903-03:739.5/497.7/"637/638"

»MAKEDONSKE BRONZE« SEVERNO OD MAKEDONIJE "MACEDONIAN BRONZES" NORTH OF MACEDONIA

»Makedonske bronze«[1], sitni bronzani predmeti, najvećim delom privesci, predstavljaju jedan od posebnih fenomena balkanske arheologije i glavnu karakteristiku starijeg gvozdenog doba Makedonije. One prikazuju raznovrsne geometrijske i figuralne motive, od kojih su neki jednostavni i poznati i sa drugih područja dok su drugi veoma neobični i originalni. Ptice različitih oblika, krčazi i druge posude, pikside sa poklopcem kod kojih se razlikuju četiri grupe, grozdoliki predmeti sa figurom na vrhu, zvani »zapušači za boce«, štapićasti privesci sa zvonolikim donjim delom, loptasti privesci-bobci, puni ili prorezani, veći prorezani privesci, zvani »kavezi za ptice«, bikonične perle, manje ili veće, dugmad i druge aplikacije različitih formi, kao i mnogi drugi oblici koji se javljaju u manjem broju, bili su prikazani na ovim bronzama. Njihovo poreklo nije još u potpunosti objašnjeno, no sigurno je da su u njihovom nastanku, pored uticaja sa severa Balkana i sa juga, iz Grčke, važnu ulogu igrali istočni elementi, iz Južne Rusije i Kavkaza, gde se u to i nešto ranije vreme sreću, ne identične, ali slične bronze, načinjene u istom duhu i maniru. Makedonske bronze su bile raširene mahom u VII i VI veku pre n.e. na području srednjeg i donjeg Vardara i u solunskoj oblasti, najviše na zapadnom Halkidiku, ali i u susednim oblastima. Njihova detaljna analiza pokazuje da su neki oblici stariji a neki mlađi. U pojedinim slučajevima može da se prati izvesni tipološki razvoj u okviru jednog oblika, od-

"Macedonian bronzes"[1], small bronze objects, mainly pendants, are a particular phenomena of Balkan archaeology and the main characteristic of the Early Iron Age in Macedonia. They present a variety of geometric and figural motives some of which are simple and known in other areas while others are very unusual and original. Birds of different shapes, jugs and other vessels, pyxis pendants or so called herb-cups with lids, divided into four groups, objects like bunches of grapes called "jug stoppers" with a figure on the peak, stick-like pendants with a tiny bell on the lower end, ball - shaped pendants, either solid or perforated, larger perforated pendants known as 'bird cages", biconical beads, large and small buttons and other applications of different forms as well as many other shapes which appear in lesser number were seen among these bronzes. Their origin has not yet been completely explained but it is certain that apart from influence from the north Balkans and from Greece, elements from the east played an important role in their appearance. Elements that is, from south Russia and the Caucasus where they appear at the same time and earlier, not identical but similar bronzes made in the same spirit and fashion. Macedonian bronzes were widespread mainly in the 7th and 6th centuries BC in the central and lower Vardar valley and the Thessaloniki region, particularly in West Chalkidiki but also in the neighbouring regions. A detailed analysis shows that some forms are older and some later. In individual cases certain typogical development can be tra-

nosno odrede stariji i mlađi tipovi. I pored toga, kako smo rekli, sve zajedno odišu istim kreativnim duhom i odaju istu kulturnu pripadnost. Problemom makedonskih bronzi bavilo se do sada intenzivno mnoštvo naučnika iz više zemalja, od kojih nekoliko vrsnih imena, kao što su Nikolas Hamond[2], Jan Bouzek[3], Klaus Kilian[4], Ima Kilian-Dirlmajer[5] i u poslednje vreme Dragi Mitrevski[6].

Broj do sada otkrivenih makedonskih bronzi je veoma veliki i neprestano se javljaju nove. Koristim priliku da na ovom mestu upoznam našu naučnu javnost sa četiri makedonske bronze jednostavnijih oblika iz Prirodnjačkog muzeja u Lajpcigu, čije sam crteže dobio zahvaljujući ljubaznosti g. Fridemana Vinklera[7]. Bronze najverovatnije potiču sa Dragendorfovih radova 1917 g. u vreme Prvog svetskog rata u Dedeli ili Marvincima, koje su preko Udova transportovane u Nemačku[8]. Reč je o jednoj bronzanoj perli (Sl.1,1), dva priveska u obliku prorezanih bobaca (Sl.1,2.3) i jednom dugmetu u obliku malteškog krsta (Sl.1, 4). Sva četiri predmeta imaju bliske analogije u materijalu sa novijih iskopavanja na dva pomenuta lokaliteta[9].

Makedonske bronze, kako je rečeno, javljaju se u ograničenom broju i van teritorije Makedonije, i to u Grčkoj, posebno na ostrvima Samosu i Rodosu, u Italiji i na severu Balkana[10]. Ovaj naš prilog želimo da posvetimo problemu makedonskih bronzi na severnom Balkanu.

Granična zona rasprostiranja makedonskih bronzi ka severu je gornji tok Vardara, odnosno područje oko Skoplja i Kumanova. U tom smislu govori s jedne strane poznati, danas izgubljeni, grupni nalaz više makedonskih bronzi iz okoline Kumanova, koji je Nikola Vulić svojevremeno sumarno objavio[11] i o kome je Milutin Garašanin detaljno raspravljao, nažalost, omaškom bez ilustracija[12], i s druge, grobni prilozi iz nekropole iz Vučidola (Volkova) u blizini Skoplja , približno iz istog vremena, koji ne sadrže nijednu makedonsku bronzu[13]. Grupni nalaz iz Kumanova se sastoji od više različitih tipova makedonskih bronzi, šest krča-

ced among pieces of a particular shape, which distinguishes older and later types. Apart from this, as we have already mentioned, all together are inspired by the same creative spirit and point to the same culture. The problems of Macedonian bronzes have been dealt with extensively up to now by numerous renowned scholars from many countries, Nicholas Hammond[2], Jan Bouzek[3], Klaus Kilian[4], Imma Kilian – Dirlmeier[5] and more recently Dragi Mitrevski[6].

A great number of Macedonian bronzes have been uncovered up to now and new ones are constantly appearing. I am taking this opportunity to present four Macedonian bronzes of simple shape from the Natural History Museum (Naturkundemuseum) in Leipzig. Drawings of these I received thanks to the kindness of Mr. Friedemann Winkler[7]. The bronzes probably derive from the Dragendorff excavations at Dedeli or Marvinci in 1917, during the First World War[8]. These are a bronze bead (Fig.1, 1.), two pendants in the shape of perforated beads (Fig.1,2.3) and a button in the shape of a Maltese cross (Fig.1,4). All four objects have close analogies in the material from the more recent excavations at the two sites mentioned [9].

Macedonian bronzes also appear in limited numbers outside Macedonian territory, in Greece, particularly on the islands Samos and Rhodes and in Italy and the north Balkans[10]. We wish to devote this contribution to "Macedonian bronzes" north of Macedonia.

The upper course of the Vardar is the border zone of distribution of Macedonian bronzes towards the north, that is the area around Skopje and Kumanovo. This is indicated on the one hand by the well known, but now lost, group find of Macedonian bronzes from the surrounding of Kumanovo which Nikola Vulić, in his time, published summarily [11] and which Milutin Garašanin discussed in detail, unfortunately without illustrations[12], and on the other hand by the grave goods from the necropolis at Vučidol (Volkovo) in the vicinity of Skopje, from approximately the same period, among which not one Macedonian bronze was found [13]. The group find from

ga, dve pikside, jedne ptice, nekoliko prorezanih i punih privesaka, više perli, jednog krstastog dugmeta i nekoliko narukvica od navijene žice (Sl.2)[14], koje sve zajedno ukazuju na stariju fazu razvoja bronzi i datuju u VII vek pre n.e. Istovremeno on govori o severnim granicama širenja makedonskih bronzi u većem broju. Grobni prilozi iz Vučidola, iako približno istovremeni, karakterišu se drugim oblicima, fibulama, ažuriranim pojasevima, oružjem, bliskim nalazima na Centralnom Balkanu.

Severno od Makedonije na prostoru Centralnog Balkana «makedonske bronze« se javljaju u malom broju. U okolini Bosiljgrada, u Gornjoj Ljubati, nađen je privesak u obliku krupne ptice, horizontalno probušen(Sl. 3,1)[15], tip poznat mahom sa srednjeg toka Vardara, iz Radanje, Orešana i Donjih Orizara kod Velesa[16]. U Vrtištu kod Niša nađena su tri priveska - bobca, koji pripadaju makedonskim bronzama, i to dva loptasta i jedan izduženi, kao i tripla dugmad[17] koja se takođe javljaju zajedno sa bronzama, i to naročito u okolini Đevđelije, u Marvincima i Dedeli[18]. Grobne celine u Vrtištu nisu sačuvane tako da nije moguće precizno odrediti datum makedonskih privesaka ali materijal u celini pripada kraju VII i prvoj polovini VI veka pre n.e. što odgovara datovanju pomenutih bronzi. Sa gradine Hisar u Leskovcu, van kulturnog sloja, potiče jedan loptasti privesak (Sl.3,2)[19], sličan onima u Vrtištu. Jedan broj predmeta iz severozapadne Bugarske, slučajnih ili nađenih u okviru drugih sadržaja, vezuje se takođe sa jugom. To su krčag iz Orjahova i loptasti privesak sa izduženim gornjim delom, sličan onima iz Vrtišta, sa nepoznatog nalazišta[20], zatim perle, krstasto dugme i triplo dugme iz Vlaškog sela[21] itd.

Dalje na severu, nedavna iskopavanja humki sa grobovima iz bronzanog i gvozdenog doba u selu Mojsinju kod Čačka. otkrila su van grobova među materijalom starijeg gvozdenog doba jednu veću bronzanu bikoničnu perlu sa dva prstenasta zadebljanja na svakoj strani i utisnutim koncentričnim kružićima (Sl.3,3)[22]. Tip, iako

Kumanovo consists of several different types of these bronzes, six jugs, two pixides, one bird, a few perforated and whole pendants, several beads, a cruciform button and some bracelets of wound wire (Fig.2)[14] which together indicate an earlier phase of development for these bronzes and are dated in the 7th century BC. At the same time they indicate the northern border of distribution of Macedonian bronzes in greater number. The grave goods from Vučidol although more or less contemporary are characterised by various types of fibulae, openwork belts and weapons closer to finds in the Central Balkans.

To the north of Macedonia in Central Balkan territory "Macedonian bronzes" appear only in small numbers. In the surrounding of Bosiljgrad a pendant in the shape of a large bird (Fig. 3,1)[15], was found in Gornja Ljubata. It was perforated horizontally like the type known in the middle course of the Vardar from Radanje, Orešani and Dolno Orizari near Veles[16]. In Vrtište near Niš three pendants which belong to "Macedonian bronzes", two ball-shaped and one elongated, as well as a triple button[17] which can also be seen with bronzes particularly in the vicinity of Gevgelija, in Marvinci and Dedeli[18], were found. The grave entities at Vrtište were not intact so that it is not possible to establish accurately the date of the Macedonian bronzes although the material as a whole belongs to the end of the 7th century and the first half of the 6th century BC, which would correspond to the dating of the bronzes. A ball shaped pendant (Fig.3,2)[19] similar to those in Vrtište derives from outside the cultural layer at the hillfort Hisar in Leskovac. A certain number of objects from northwest Bulgaria, either occasional finds or from among other material, can be connected with the south. These are a jug from Orjahovo, a ball shaped pendant with elongated lower end similar to that from among other material, can be connected with the south. These are a jug from Orjahovo, a ball shaped pendant with elongated lower end similar to that from Vrtište from an unknown site [20], then beads, cruciform buttons and triple buttons from the village Vlaško Selo (Carevec)[21] etc.

Further to the north, mounds with

po obliku složeniji od prostih bikoničnih perli, bio je veoma raširen u Makedoniji[23]. Identične perle koje sadrže koncentrične kružiće nisu do sada poznate, ali se ovaj ukras javlja na perlama nešto drugačijeg oblika i drugim makedonskim bronzama, u Aksiokastru, Amfipolisu i u Filiji u Tesaliji[24]. Datovanje ove perle u Mojsinju nije sigurno ali se prema fibulama , nađenim u istom tumulu, može zaključiti da pripada sredini VI veka.

U selu Radenkoviću u Mačvi nađen je slučajno donji deo priveska u obliku pikside (Sl.3,4)[25]. Privesak iz Radenkovića pripada trećoj grupi privesaka - piksida, odnosno sudovima bez protoma i sa poklopcima sa ptičjim glavama. Među nekoliko desetina privesaka sa poklopcem treće grupe u Makedoniji, naš komad je prema urezanoj ornamentici, horizontalnoj liniji na donjem delu trbuha i simetrično postavljenim kosim snopovima linija na drškama i na gornjem delu, najbliži privescima iz Čaušice i Pontoirakleje na severu grčke Makedonije, kao i onima iz Orešana kod Velesa i Radanje kod Štipa[26]. Nalaz ne pruža indicije za datovanje ali bi na osnovu tipoloških karakteristika morao da pripada VII veku pre n.e.

Među bronzanim nalazima sa severa Centralnog Balkana koji bi se mogli dovesti u vezu sa makedonskim bronzama treba pomenuti i jednu neobičnu apliku ili privesak polukružnog oblika sa malim ptičjim protomima na sredini, pljosnat i uzdužno narebren sa spoljne strane (Sl.3,5), nađen prilikom amaterskih istraživanja detektorom u okolini Požarevca[27]. Ovakvi predmeti su nađeni takođe u Radanji kod Štipa i u Marvincima kod Valandova[28] pa se, iako stilski ne odgovaraju makedonskim bronzama, mogu sa njima dovesti u vezu i datovati najverovatnije u VII vek pre n.e.

Severno od Save i Dunava nađen je takođe jedan broj predmeta koji bi se mogli povezati sa makedonskim bronzama. Tu treba pre svega istaći jednu veću bikoničnu perlu iz nekropole u Sent -Vekercugu, koja ima dva prstenasta zadebljanja na svakoj strani, kao komad iz Mojsinja , ali bez ukrasa[29],

graves from the Bronze and Iron Age were recently excavated in the village Mojsinje near Čačak. A large biconic bronze bead with two ring shaped thickenings on each sides and impressed concentric circles (Fig.3,3) was uncovered in mound II outside the graves among material of the Early Iron Age [22]. The type, although more complex in shape than the simple biconic bead, was very widespread in Macedonia.[23] There are no identical beads with concentric rings known up to now but this decoration appears on beads of somewhat different shape and other Macedonian bronzes in Axiokastro, Amphipolis and Philia in Thessaly [24]. The dating of the bead in Mojsinje is not certain but according to the fibulae, found in the same mound, it can be concluded that it belongs to the 6th century.

The lower end of a pendant in the shape of a pixis (Fig.3,4) was found by accident in the village Radenković in Mačva, northwest Serbia.[25] This pendant belongs to the third group of pendant - pixides, that is vessels without heads but with bird heads on the lids. From among some tens of pendants with lids belonging to the third group in Macedonia, our example according to the engraved ornamentation, horizontal lines on the upper part of the belly and symmetrically placed groups of lines on the handles and upper part, is closest to the pendants from Tchauchitsa and Pontoi raklea in the north of Greek Macedonia, as well as those from Orešani near Veles and Radanje near Štip [26]. The find does not give any indication of the dating but on the basis of typological characteristics it must belong to the 7th century BC.

Among the bronze finds from the north of the Central Balkans that could be associated with Macedonian bronzes, an unusual appliqué or pendant of semicircular shape with two symmetrically represented small bird heads in the center, flattened and elongated ribbing on the outer side (Fig.3,5), found during amateur digging with a detector in the Požarevac area[27], should be mentioned. Similar objects were also found in Radanje near Štip and in Marvinci near Valandovo [28] which, even if in style do not correspond to Macedonian bron-

zatim jedan prorezani bobak iz Batine, horizontalno probušen, i jedan zvonasti privesak sa alkama na donjem delu iz "Tapiosele"u Mađarskoj, koji podražava makedonske štapićaste priveske sa donjim zvonastim delom[30]. Druge bronze, naročito prorezani privesci koji su nađeni na ovom prostoru, nisu direktno vezani za Makedoniju nego nose u sebi opšte karakteristike bronzanih predmeta u tom periodu nastalih pod uticajima sa istoka. Poseban problem, međutim, predstavljaju tzv. kompozitni i "bumerang" privesci, iz utvrđenog naselja Kišterenj na severoistoku Mađarske (Sl.4,2.3)[31] i ostave u Vincul de Žoš u Transilvaniji (Sl.4,1)[32].

U makedonske bronze ubrajaju se i "bumerang" privesci, nađeni u Orešanima, u okolini Velesa, u Suvoj Reci kod Đevđelije i zapadnom delu grčke Makedonije[33]. Za ove poduže krive šipke sa alkama na gornjem delu, koje podsećaju na bumerang, smatralo se da predstavljaju delove konjske opreme, ali ih je Ima Kilian Dirlmajer pravilno identifikovala kao priveske[34]. Tajna upotrebe ovih privesaka, kao i neobičnog priveska iz Suve reke sa simetričnim ptičjim glavama na donjem delu, rešena je nedavnim iskopavanjima na lokalitetu Lisičin dol u Marvincima, gde je u grobu 15 otkriven veći broj ovih kompozitnih i "bumerang" privesaka (Sl.4,4), zajedno sa jednim velikim priveskom-piksidom četvrte grupe koja se karakteriše većim dimenzijama i ptičjim protomima na sudu i poklopcu[35]. Pretpostavlja se da je reč o složenom instrumentu sastavljenom od većeg broja privesaka koji su za to odgovorne osobe - sveštenici i sveštenice - koristili prilikom izvođenja određenih rituala. Analiza unutrašnjosti pikside sa poklopcem iz Lisičinog dola pokazala je da je on sadržao opijum - katran maka - koji je verovatno igrao određenu ulogu u obredu[36]. Svi nalazi bumerang ili kompozitnih privesaka u grobovima morali su biti delovi ovakvih instrumenata ali je moguće da su slični obredi vršeni i pomoću nekih drugih manje složeno izrađenih bronzi. Moguće je, na primer, da je polukružni privesak iz okoline Požarevca

zes, may however be connected with them and are dated most probably to the 7th century BC.

To the north of the Sava and Danube a number of objects were also found that could be connected with Macedonian bronzes. A larger biconic bead from the necropolis Szentes-Vekerzug should be given particular mention[29]. It has two ring shaped thickenings on either side, like the piece from Mojsinje, but without decoration. Then, there are, a globular pendant from Batina, perforated horizontally, and a bell-shaped pendant with rings on the lower part from "Tapioszele" in Hungary which imitates a Macedonian stick-like pendant with a lower bell - shaped part.[30] The remaining bronzes, particularly perforated pendants found in this region are not directly connected with Macedonia but possess the general characteristics of bronze objects at that period that appeared under influence from the east. However the so-called composite and "boomerang" pendants from the fortified settlement at Kisterenye in northeast Hungary [31] (Fig.4,2.3) and the hoard in Vinţul de Joş in Transylvania[32] (Fig.4,1) present a special problem.

The "boomerang" pendants found in Orešani in the Veles region, in Suva Reka by Gevgelija and the western part of Greek Macedonia are counted among the Macedonian bronzes.[33] This elongated bent bar with a ring in the upper part, that reminds one of a boomerang, was once considered to be a piece of horse harness but was correctly identified by Imma Kilian-Dirlmeier as a pendant.[34] The mystery, concerning the use of this pendant as well as the unusual pendant from Suva Reka, with the symmetrical bird heads on the lower part, was solved during the recent excavations at Lisičin Dol in Marvinci where a large number of these pendants, composite and "boomerang", were uncovered in grave 15 (Fig.4,4), together with a large pixis pendant of the fourth group of this type, characterised by larger dimensions and having bird heads on the vessel and lid.[35] It is supposed that this was a complex device-composed of a larger number of pendants which was used in the execution of certain rituals by people responsible for that - priests or priestesses. Analysis of the interior of

kao i njegove paralele u Makedoniji, s obzirom na određene formalne sličnosti sa bumerang i kompozitnim privescima, imao sličnu ulogu. Zanimljivo je datovanje kompozitnih i bumerang privesaka. Grob 15 u Lisičinom dolu, jedini koji pruža podatke u tom pravcu, sadržao je pored ovih privesaka tri naočaraste fibule, jedan kompozitni pojas, jedan pojas od našivenih kalotastih dugmadi i niza kružnih privesaka sa gornjim štapićastim krajem, nekoliko spiralnih narukvica, jedan zvonoliki privesak sa nešto kraćim štapićastim delom, jednu kružnu prorezanu ploču, dugme u obliku malteškog krsta i bikoničnu perlu. Ovi oblici zajedno mogli bi se datovati negde u treću četvrtinu VII veka[37].

Nalazi ovakvih privesaka u Mađarskoj i Rumuniji ukazuju svakako na veze Makedonije sa severnim Balkanom u to vreme, o čemu smo opširnije pisali na drugom mestu[38]. Zvonoliki makedonski privesak, ili njegova imitacija, u Tapiosele u Mađarskoj, sličan onom nađenom u grobu 15 u Lisičinom dolu sa bumerang privescima, s jedne strane, i pojas sa probijenim kružnim privescima u istom grobu, tip raširen na severnom Balkanu, s druge[39], idu u prilog ovom tvrđenju. Ipak sve zajedno broj makedonskih bronzi na severu je relativno mali pa se i veze Makedonije sa severom Balkana i dalje sa Panonijom, iako stalne, ne mogu smatrati naročito intenzivne. Stoga je pojava bumerang privesaka na severu, u Mađarskoj i Rumuniji, gde su morali imati sličnu obrednu ulogu, još uvek nedovoljno jasna. Može se samo naslućivati da su u okviru veće grupe bliskih plemena upražnjavani isti rituali sa sličnim instrumentima. Manji delovi tih plemena našli su se na severu, posle ili pre naseljavanja Makedonije. Moguća veća starost ostave u Vincul de Žoš od groba 15 u Lisičinom dolu još više komplikuje krajnje rešenje problema.

Na zapadu Balkana makedonske bronze javljaju se u višeslojnom naselju i nekropoli starijeg gvozdenog doba u Donjoj dolini kod Bosanske Gradiške na Savi, važnom trgovačkom centru na severnom Balkanu[40].

the pixis with lid from Lisičin Dol showed that it contained opium - poppy tar - which probably played some role in the ritual[36]. All the finds of composite and boomerang pendants in the graves must have belonged to such devices-but it is also possible that similar rituals were carried out with the help of some other more simply made bronzes. It is possible for example that the semicircular pendant from the vicinity of Požarevac as well as its parallels in Macedonia, considering a certain formal similarity to the boomerang and composite pendants, may have had a similar role. The dating of these pendants is interesting. Grave 15 in Lisičin Dol, the only one that provides us with the necessary data, also contained three spectacle fibulae, a composite belt, a belt stitched with spherical buttons and a series of perforated circular pendants with an upper stick-like end, some spiral bracelets, a bell-shaped pendant with a somewhat shorter stick-like end, a circular perforated plate, a button in the shape of a Maltese cross and biconic beads. These shapes taken together may be dated somewhere in the third quarter of the 7th century.[37]

These pendants found in Hungary and Rumania certainly indicate a connection between Macedonia and the north Balkans at that time. This has been dealt with in greater detail elsewhere.[38] On the one hand, the bell-shaped Macedonian pendant or its imitation in Tapioszele in Hungary, similar to that found with boomerang pendants in grave 15 in Lisičin Dol, and on the other hand, the belt with perforated circular pendants of the type widespread in the north Balkans found in the same grave,[39] contribute to this claim. However, altogether the number of Macedonian bronzes in the north is relatively small so that the connection between Macedonia and the north Balkans and further afield with Pannonia, although constant, can not be considered intensive. For this reason the appearance of the boomerang pendants in the north, in Hungary and Rumania, where they must have had a similar function in ritual, is still not sufficiently clear. It can only be supposed that

Ovde su se slivali trgovački putevi sa severa, zapada i juga, što se najbolje ogleda u arheološkom materijalu. On sadrži takođe neke oblike koji ukazuju na vezu sa Makedonijom, među kojima nekoliko makedonskih bronzi i to grozdolike priveske sa linearno prikazanom ljudskom figurom i krčagom na gornjem delu. Ove bronze su nađene u grobovima koji bi datovali u prvu polovinu VI veka.

Pojava makedonskih bronzi na Glasincu ima nešto drugačiji karakter. Veze Makedonije i glasinačke kulturne grupe razvijaju se intenzivnije od kraja VII veka a posebno su jake u prve dve trećine VI veka. Moguće je da se zahvaljujući baš ovim vezama javlja na Glasincu veliki broj privesaka, koje glasinačke zanatlije oblikuju na svoj specifičan način. Među mnoštvom glasinačkih privesaka svi na ovaj ili onaj način liče na makedonske bronze, ali su gotovo svi od njih različiti, i samo pojedini komadi se mogu dovesti u direktnu vezu sa pojedinim makedonskim privescima[41]. Fragment jednog grozdolikog priveska, "zatvarača za boce" verovatno sa linearnom ljudskom predstavom, nađen je u kneževskom grobu u Ararevoj gromili, datovanom u treću četvrtinu VI veka, dok je sličan fragment otkriven u bogatom, možda takođe kneževskom, grobu u humci VII u Vrlazijama, koji se datuje približno u isto ili nešto kasnije vreme[42]. Zvonoliki privesci sa petljama na donjem delu, kakav je nađen u grobu 15 u Lisičinom dolu[43], ili njihove direktne imitacije, otkriveni su na Glasincu u Hrastovači (humka I, 2.3), Rusanovićima (humka IV,4 - iskopavanja 1895), Talinama (humka XXII,2) i Potpećinama (humka XXVI,1)[44]. Svi ovi grobovi, sem poslednjeg koji je nešto mlađi, datuju se u treću četvrtinu VI veka pre n.e. Moguće je da je na Glasincu nađeno još primeraka ova dva tipa jer sav materijal nije poznat pa se u pojedinim neobjavljenim bronzanim fragmentima može kriti i poneka makedonska bronza. Stoga će definitivan uvid u ovu problematiku i ulogu makedonskih bronzi u formiranju glasinačkih privesaka biti moguće steći tek minucioznom analizom komplet-

among a larger group of close tribes, similar rituals were practiced using similar instruments. Smaller parts of these tribes were to be found to the north before or after their settlement in Macedonia. As the hoard from Vinţul de Joş is possibly older than grave 15 in Lisičin Dol the final solution of the problem is further complicated

In the west Balkans, Macedonian bronzes appear in the multi-layered settlement and necropolis of the Early Iron Age in Donja Dolina near Bosanska Gradiška on the Sava, an important trading center in the north Balkans[40]. Here trading routes from the north, west and south converged as seen clearly in the archaeological material. It also contains some shapes that indicate connection with Macedonia among which are several Macedonian bronzes - "jug-stoppers" with linearly presented human figure and jug on the upper part. These bronzes were found in graves that can be dated to the first half of the 6th century.

The appearance of Macedonian bronzes on Glasinac is of somewhat different character, The connections between Macedonia and the Glasinac cultural group developed more intensively from the end of the 7th century and were particularly strong during the first two thirds of the 6th century. It was probably thanks to these connections that a large number of pendants appeared on Glasinac, shaped by local craftsmen in their own particular fashion. From among these Glasinac pendants all of which in one way or another are similar to the Macedonian bronzes but still different, just a few pieces can be directly connected with individual Macedonian pendants[41]. A fragment of a grape bunch pendant, "jug stopper", which may possibly have had a linear human representation on the top was found in the princely grave in Arareva Gromila, dated to the third quarter of the 6th century while a similar fragment was found in the rich, probably princely, grave in the mound VII in Vrlazije, which is approximately of the same date or a little later[42]. Bell - shaped with loops at the lower end, found in grave 15 in Lisičin Dol[43], or their direct imitations, were uncovered on Glasinac in Hrastovača (mound I, 2.3), Rusanovići (mound IV , 4 – excavations 1895),

nog glasinačkog materijala.

Makedonske bronze se najčešće pripisuju Peoncima, pa se u nekim slučajevima nazivaju peonske bronze[45]. Izvesno kulturno jedinstvo u celoj Makedoniji u IX i VIII veku pre n.e. moglo bi se protumačiti kao postojanje velikog saveza sastavljenog od više bliskih plemena, i u njemu tražiti sjaj i veličina onih Peonaca koji se kod Homera pominju kao moćni saveznici Troje. U tim okvirima mogao bi se nastanak makedonskih bronzi zaista pripisati Peoncima[46]. Međutim, imajući u vidu dalju istoriju Peonaca, koju pratimo iz Herodota, Tukidida i drugih pisaca, i njihovo postepeno povlačenje na sever, kao i rasprostranjenje makedonskih bronzi u kasnije vreme na širem prostoru, može se pretpostaviti da su izvesne varijacije u pogledu etničke pripadnosti ovih bronzi ipak moguće[47]. Uprkos brojnim studijama o ovoj temi i opsežnim monografijama, još uvek nedostaje detaljna uporedna horološko-hronološka studija o svim tipovima ovih bronzi. Ona će verovatno moći da utvrdi između ostalog koji su originalni tipovi makedonskih bronzi, koji su im tipovi bliski ali im ne pripadaju, zatim teritorijalne i hronološke razlike i moguće fiksiranje pojedinih oblika za određena manja područja. Samim tim biće moguće dati sigurniji odgovor o vezivanju ovih bronzi za neke etničke zajednice, peonske ili možda i neke druge.

U svakom slučaju pojedinačni nalazi makedonskih bronzi severno od skopskog i kumanovskog područja govore samo o vezama peonskih plemena sa severom ali nikako o nekom značajnijem prodoru sa juga na sever u to vreme.

Taline (mound XXII, 2) and Potpećine (mound XXVI, 1)[44]. All these graves except the last, which is somewhat later, are dated to the third quarter of the 6th century BC. It is possible that more examples of these two types were found on Glasinac as the entire material is not known, thus among individual unpublished bronze fragments there may be some Macedonian pieces. For this reason a definite review of this problem and the role of Macedonian bronzes in forming the Glasinac pendants will be possible, only following meticulous analysis of the complete Glasinac material.

Macedonian bronzes are most frequently attributed to Paeonians so that in some cases they are called Paeonian bronzes[45]. A certain cultural unity all over Macedonia in the 9th and 8th centuries could be interpreted as the existence of a great federation of several kindred tribes and in this interpretation the glitter and greatness of the Peonians referred to by Homer as the powerful allies of Troy could be found. In this scheme, the origins of Macedonian bronzes could with confidence be attributed to the Paeonians.[46] However, certain variations in the ethnic ownership of these bronzes can be supposed, having in mind the Paeonian's further historyas we follow its course in Herodotus, Thucidides and other writers-and their gradual retreat towards the north, together with the fact that Macedonian bronzes were later dispersed over a wide area.[47] In spite of the numerous studies and extensive monographs on this theme, a detailed comparative chorological-chronological study of all the types is lacking. Among other things it would probably establish which were the original types of Macedonian bronzes, which types are close but do not belong and finally territorial and chronological differences and the possibility of placing individual shapes in certain smaller regions. Thus it will be possible to ascertain the connection of these bronzes with some ethnic community, Paeonian or perhaps also some other.

In any case individual finds of Macedonian bronzes to the north of the Skopje-Kumanovo area suggest only a connections between the Paeonian tribes and the north but nothing of significant movement from south to north at that time.

Napomene:

[1] Bouzek 1974.
[2] Hammond 1972: 384 sqq.
[3] Bouzek 1974.
[4] Kilian 1975.
[5] Kilian-Dirlmeier 1979.
[6] Mitrevski 1988; 1991a.b.
[7] Najlepše zahvaljujem g. Fridemanu Vinkleru (Friedemann Winkler) iz Prirodnjačkog muzeja u Lajpcigu (Naturkundemuseum Leipzig) na mogućnosti da ovde objavim ova četiri predmeta.
[8] Pingel 1970.
[9] Up. Mitrevski 1991: passim; Videski 1997.
[10] Up. Kilian 1975: karte na tablama 88-90; 93-98.
[11] Vulić 1948: 271.
[12] Garašanin 1955.
[13] Kilian 1975: Taf. 54.56.
[14] Ilustracija je načinjena prema fotografiji kod Vulića (nap.11) na kojoj se jasno ne vide detalji.
[15] Mikov 1957: 295 Sl.2.
[16] Kilian 1975: T.95,4.
[17] R.Vasić, u: PJZ V, Željezno doba, Sarajevo 1987, T. 68.
[18] Mitrevski 1991a: T.1,2; 4,4; 7,9; 9,2; Videski 1997: T.4,8.
[19] Vasić 1997: 637 Abb.1,4.
[20] Popov 1921: 164 Sl.153,a.b.
[21] Popov 1924: 119 Sl.53,ž, z, 54, ž.
[22] Nikitović 1998.
[23] Kilian 1975: T.98,2.
[24] Up.Bouzek 1974: Sl.10; 31,10-13; 34,1; 37,6.
[25] Up. R. Vasić, Bronzani privesak iz Radenkovića, Zbornik Muzeja Srema V (u štampi).
[26] Kilian-Dirlmeier 1979: 233-237, Nr.1487-89 (Čaušica), 1493, 1516 (Radanje, 1494 (Orešani), 1515a (Pontoiraklea).
[27] Up. nap.25.
[28] Kilian 1975: T.49, 1.2 (Radanje); Mitrevski 1991b: Sl.1,3 (Marvinci).
[29] Parducz 1954: 35 T. 15, 17.
[30] Kemenczei 1988: 93 sqq. Sl.2,3; 5, 15.
[31] Ibid.: 96 Sl.5, 1.2
[32] Petrescu-Dimbovita 1977: 161 T.392,5
[33] Vasić 1997: 340-343 Sl.4.5.
[34] Kilian-Dirlmeier 1979: 43.
[35] Mitrevski 1997: sl.7; Videski 1997: T.6,7.
[36] Mitrevski 1997: 82.
[37] Videski 1997: 97-99 T.V-VII.
[38] Vasić 1997.
[39] Kilian 1975: T.91.
[40] Vasić 1975.
[41] Up.Kilian-Dirlmeier 1979: Taf.108-109
[42] Lucentini 1981: 91 (Pendaglio tipo Potidea), Sl.6,20. Up. Benac/Čović 1957: T.41,7.

References:

[1] Bouzek 1974.
[2] Hammond 1972: 384 sqq
[3] Bouzek 1974
[4] Kilian 1975.
[5] Kilian-Dirlmeier 1979
[6] Mitrevski 1988; 1991a.b
[7] I am most thankful to Mr. F. Winkler from the Natural History Museum (Naturkundemuseum) in Leipzig for the possibility to publish these four bronzes.
[8] Pingel 1970.
[9] Mitrevski 1991: passim; Videski 1997
[10] Kilian 1975: Pl. 88-90; 93-98. with distribution maps
[11] Vulić 1948: 271.
[12] Garašanin 1955.
[13] Kilian 1975: Taf. 54.56
[14] Illustration is made after Vulić's photo (ref.11) where all details are not clear.
[15] Mikov 1957: 295 Sl.2.
[16] Kilian 1975: T.95,4.
[17] R.Vasić, in: PJZ V, Željezno doba, Sarajevo 1987, T. 68.
[18] Mitrevski 1991a: T.1,2; 4,4; 7,9; 9,2; Videski 1997: T.4,8.
[19] Vasić 1997: 637 Abb.1,4.
[20] Popov 1921: 164 Sl.153,a.b.
[21] Popov 1924: 119 Sl.53,ž, z, 54, ž.
[22] Nikitović 1998.
[23] Kilian 1975: T.98,2.
[24] Comp. Bouzek 1974: Fig. 10;31,10-13; 34,1; 37,6.
[25] Comp.R.Vasić, Bronzani privesak iz Radenkovića, Zbornik Muzeja Srema V(Sremska Mitrovica),in print.
[26] Kilian-Dirlmeier 1979: 233-237, No.1487-1489 (Tchauchitsa); 1493,1516 (Radanje); 1494 (Orešani); 1515a (Pontoiraklea).
[27] Comp. ref.25.
[28] Kilian 1975: Pl.49, 1.2 (Radanje); Mitrevski 1991b: Fig.1,3 (Marvinci).
[29] Parducz 1954: 35 Pl. 15, 17.
[30] Kemenczei 1988: 93 ff. Fig.2,3; 5, 15.
[31] Kemenczei 1988: 96 Fig.5, 1.2.
[32] Petrescu-Dimbovița 1977: 161 Pl.392,5.
[33] Vasić 1997: 340-343, Fig. 4.5.
[34] Kilian-Dirlmeier 1979: 43.
[35] Mitrevski 1997: Fig.7; Videski 1997: Pl.6,7.
[36] Mitrevski 1997: 82.
[37] Videski 1997: 97-99, Pl.V-VII.
[38] Vasić 1997.
[39] Kilian 1975: Pl.91.
[40] Vasić 1975.
[41] Kilian-Dirlmeier 1979, Pl.108-109.
[42] Lucentini 1981, 91 (Pendaglio tipo Potidea), Fig.6,20-. Comp. Benac, Čović 1957, Pl.40,7.

Scan Send

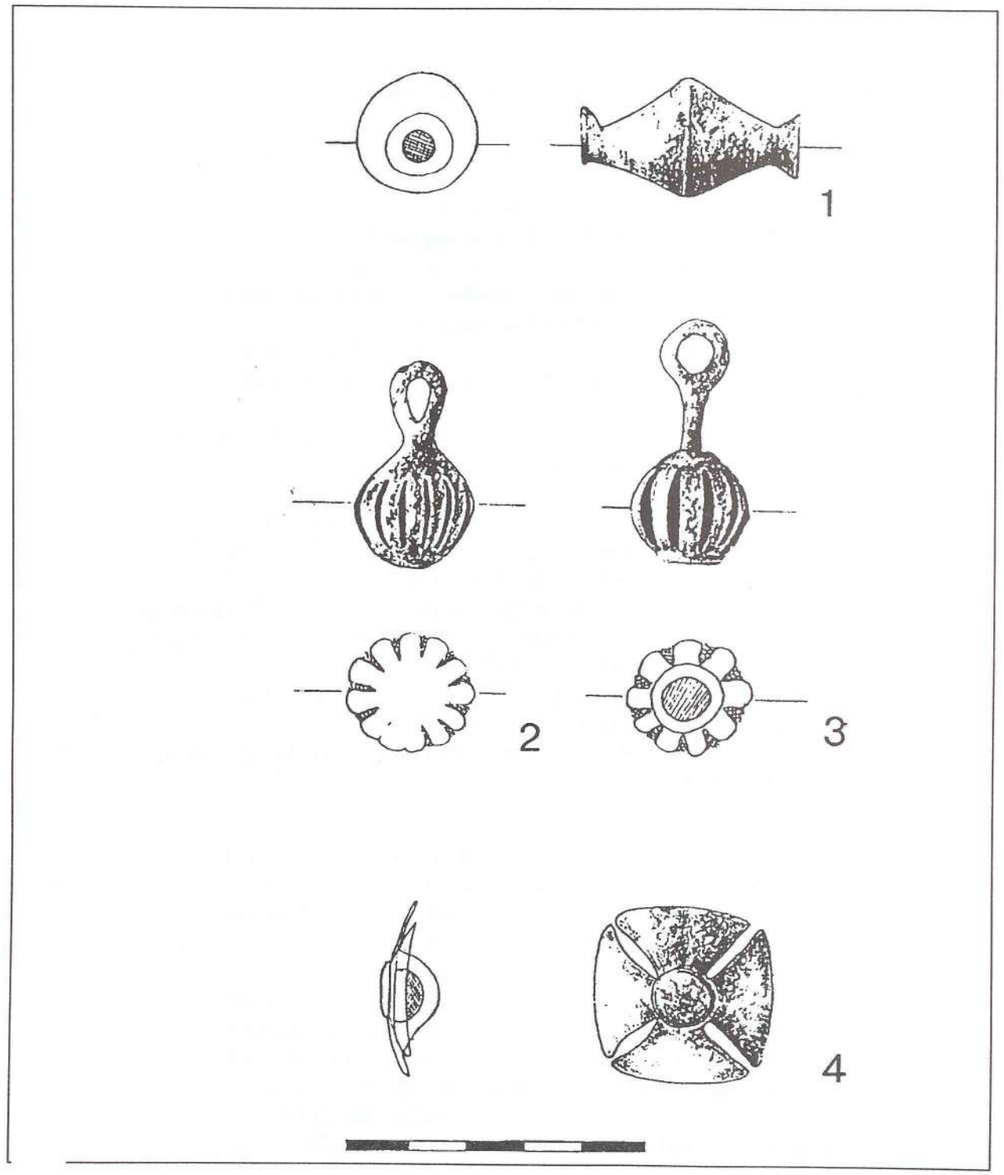
[43] Kilian-Dirlmeier 1979: 45-48 (gestielte Glockenanhänger), Pl.18,277-281; 19, 282-290; Mitrevski 1997: Pl.2,4 (Lisičin Dol).
[44] Lucentini 1981: 91 (Pendaglio a campana), Sl 6,18.
[45] Mitrevski 1988: 98 f.
[46] Ebd. Up. Petrova 1991: 33
[47] Up. Kilian 1975: karte na tablama 88-90; 93-9.

[43] Kilian-Dirlmeier 1979: 45-48 (gestielte Glockenanhänger), Taf.18,277-281; 19,282-290.
Mitrevski 1997: T.II,4 (Lisičin dol).
[44] Lucentini 1981: 91 (Pendaglio a campana), Fig.6,18.
[45] Mitrevski 1988: 98 f.
[46] Mitrevski 1988; Petrova 1991: 33.
[47] Comp. Kilian 1975: Pl. 88-90;93-9.

Literatura:
Bibliography:

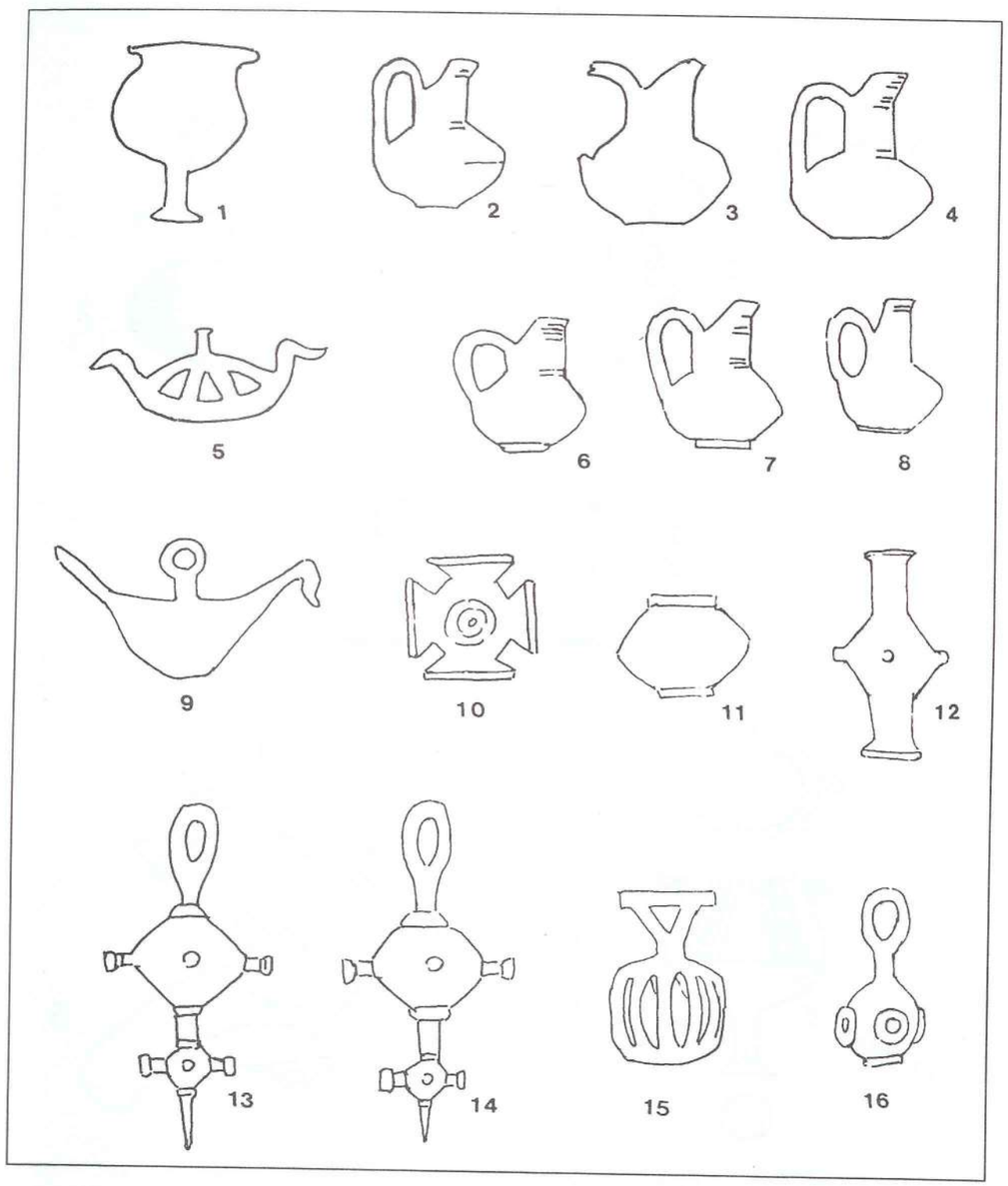
Benac A./Čović B.,1957 **Glasinac 2**, Sarajevo 1957.
Bouzek J., 1974 **Graeco-Macedonian Bronzes, (Analysis and Chronology),** Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica Monographia XLIX, 1973, Praha 1974.
Garašanin M.,1955 Razmatranja o makedonskom halštatu, **Starinar** NS V/VI, 1954/55, 29-51.
Hammond N.,1972 **A History of Macedonia I,** Oxford 1972.
Kemenczei T.,1988 Zu den Beziehungen zwischen dem ungarischen Donau-Theissraum und dem NW.Balkan in der Früheisenzeit, **Folia Archaeologica** 39, Budapest 1988, 93-113.
Kilian K.,1975 Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägais and Adria, **Praehistorische Zeitschrift** 50, 1975, 1 - 140.
Kilian-Dirlmeier I., 1979 **Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit**, PBF XI,2, München 1979.
Lucentini N.,1981 Sulla cronologia delle necropoli di Glasinac nell'eta del ferro, **Studi di protoistoria adriatica** 1, Roma 1981, 67- 170.
Mikov V.,1957 Materijali ot željeznata epoha, **Izvestija na Blgarski Arheologičeski Institut 21**, 1957, 294-302.
Mitrevski D.,1988 Karakteristični formi na »makedonski bronzi« od naogališta po dolinata na Vardar. **Macedoniae Acta Archaeologica 9**, 1983/84 (1988), 83-102.
Mitrevski D., 1991a **Dedeli, Nekropola na železno vreme vo dolno Povardarje,** Skopje 1991.
Mitrevski D., 1991b Prilog kon vrednjuvanjeto na dolnovardarskata- pajonska grupa na železnoto vreme. **Macedoniae Acta Archaeologica 12**, 1991, 145-161.
Mitrevski D., 1997 Grobot na pajonskata sveštenička od Marvinci. **Macedoniae Acta Archaeologica 15**, 1996/97, 69-89.
Nikitović L.,1998 Iskopavanja na lokalitetu Lugovi-Bent u Mojsinju 1998 g., **Zbornik Radova Narodnog Muzeja 28,** Čačak 1998, 11-13.

Parducz M.,1954 Le cimitière hallstattien de Szentes Vekerzug II. **Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae** IV, 1954, 25-89.
Petrescu-Dimbovita M., 1977 **Depozitele de bronzuri din Romania,** Bucuresti 1977.
Petrova E.,1991 Pajonskite pleminja i pajonskoto kralstvo vo II i I milenium pred n.e., **Macedoniae Acta Archaeologica 12,** 1990/1991, 9-130.
Pingel V.,1970 Eisenzeitliche Graber von Dedeli und Mravinca in Jugoslawisch-Makedonien, **Marburger Winkelmanns Programm 1970**, 7-28
PJZ **Praistorija jugoslavenskih zemalja**
Popov R.,1921 Materijali za proučvanie na halštatskata i latenskata kultura v Blgarija i Makedonija, **Godišnik na Narodni Muzej** Sofia 1921, 152-182.
Popov R.,1924 Predistoričeski izsledvanija v Vratčanskoto pole, **Izvestija na Blgarski Arheologičeski Institut 2**, Sofija 1923/24, 99-129.
Vasić R.,1975 Donja Dolina i Makedonija, **Godišnjak. Centar za balkanološka ispitavanja 14/12**, Sarajevo1975, 81- 94.
Vasić R., 1997 Notizen zur frühen Eisenzeit im zentralbalkanischen Raum, **in: Hronos, Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa**. Festschrift für Bernhard Hansel. Espelkamp 1997, 637-643.
Videski Z., 1997 Lisičin dol-Marvinci. Nekropolata na železnoto doba, **Macedoniae Acta Archaeologica 15,** 1996/97, 91-112.
Vulić N.,1948 Antički spomenici naše zemlje, **Spomenik Srpske Akademije Nauka 98,** 1941-1948.

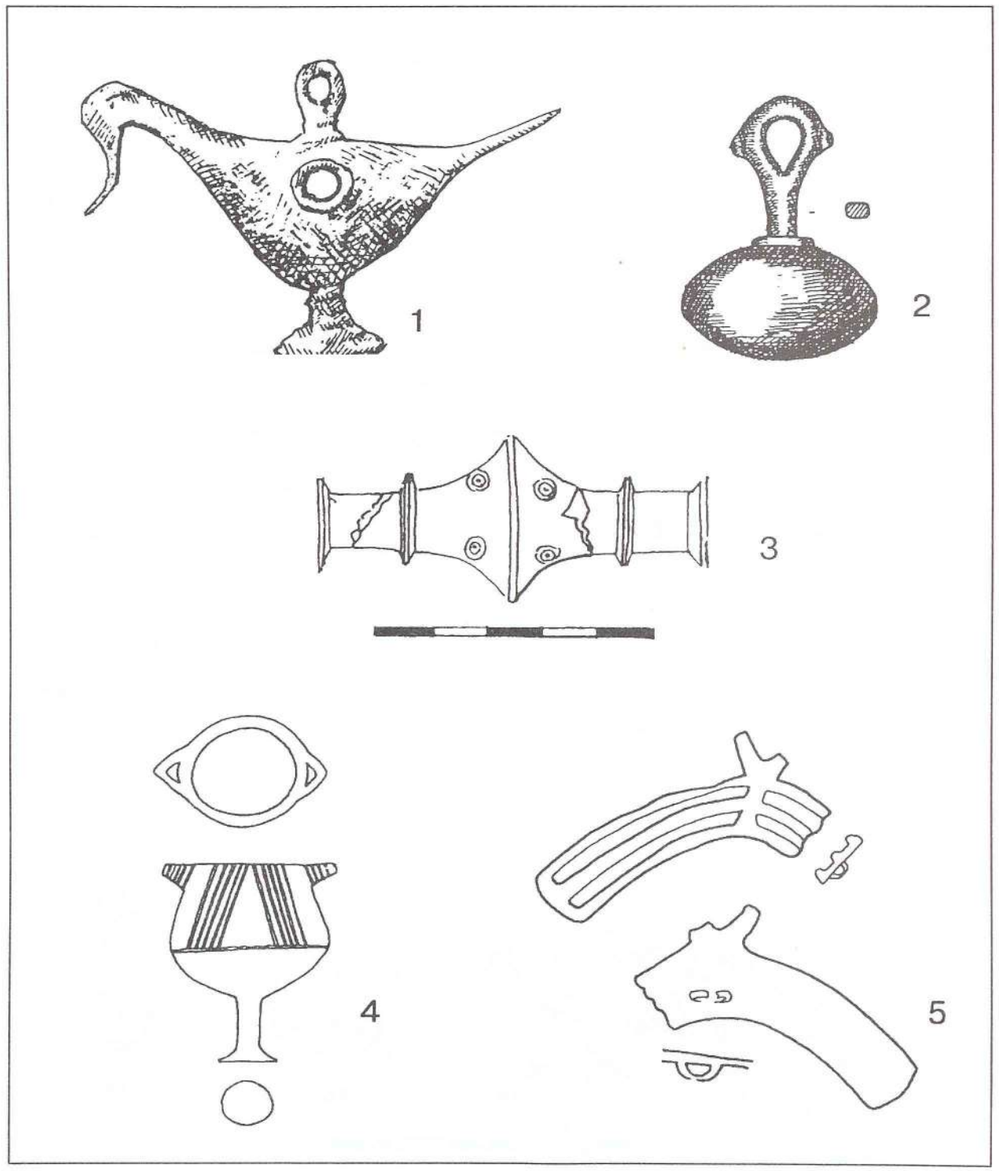
Sl.1. Makedonske bronze u Prirodnjačkom muzeju u Lajpcigu

Fig.1. Macedonian bronzes in the Natural History Museum in Leipzig

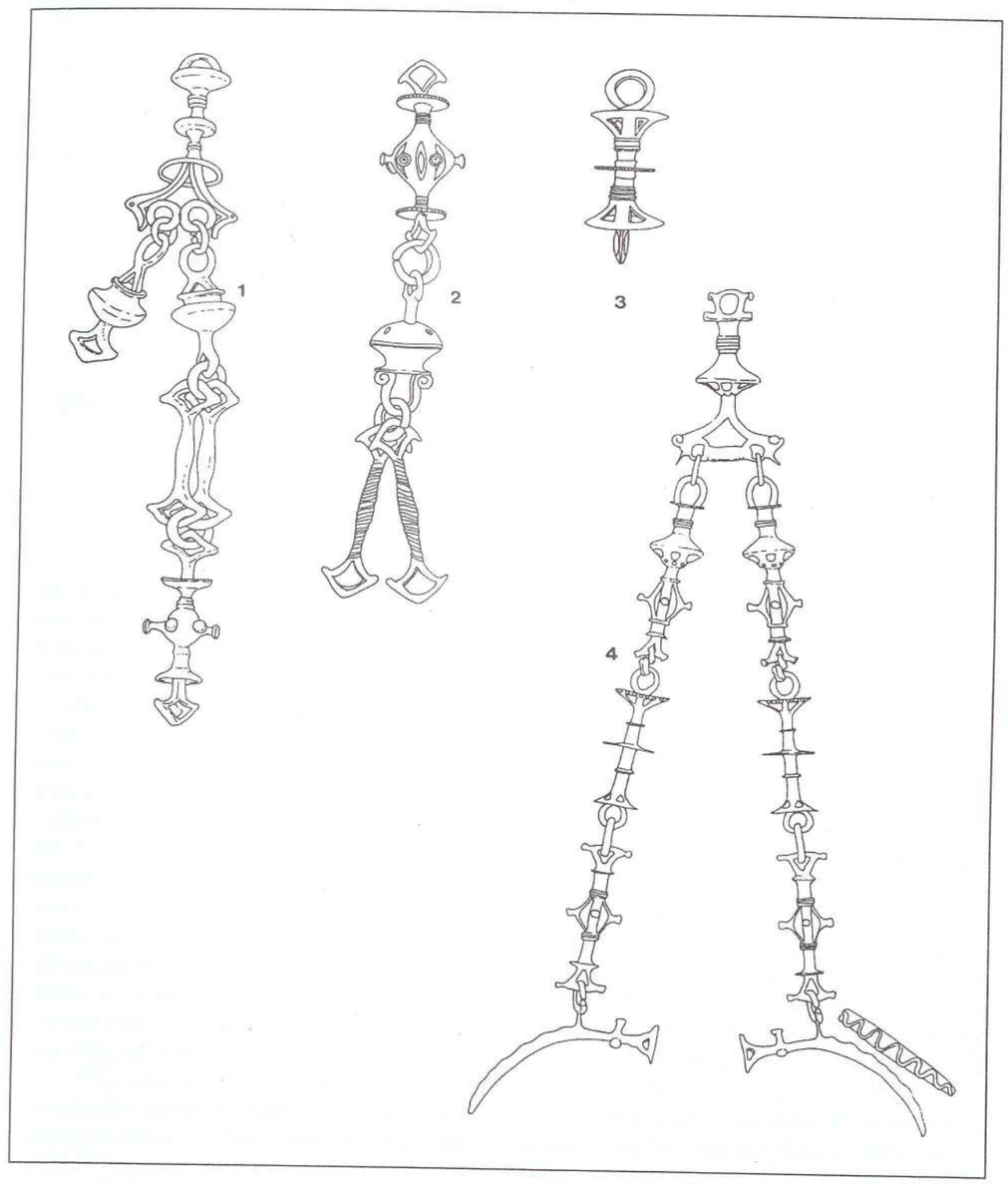
Sl.2. Makedonske bronze iz Kumanova

Fig.2. Macedonian bronzes from Kumanovo

Sl.3. Makedonske bronze sa Centralnog Balkana: 1.Gornja Ljubata kod Bosiljgrada; 2 Hisar, Leskovac; 3 Mojsinje kod Čačka; 4 Radenković, Mačva; 5 Okolina Požarevca

Fig.3. Macedonian bronzes from the Central Balkans: 1.Gornja Ljubata by Bosiljgrad; 2 Hisar, Leskovac; 3 Mojsinje near Čačak; 4 Radenković, Mačva; 5 Surrounding of Požarevac

Sl.4. Kompozitni privesci: 1 Vincul de Žoš; 2-3 Kišterenj; 4 Lisičin dol, Marvinci

Fig.4. Composite pendants: 1 Vinţul de Joş; 2-3 Kisterenye; 4 Lisičin Dol, Marvinci

ст.н.с. д-р Румяна Георгиева
Институт по тракология
при БАН – София

Assoc.Prof. Dr. Rumyana Georgieva
Institute of Thracology –
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

UDC: 903-03:738/497.2-14/"638"

КЕРАМИКАТА ОТ РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ И ФЕНОМЕНЪТ "ЦЕПИНА"

THE EARLY IRON AGE POTTERY FROM SOUTHWESTERN BULGARIA AND THE "TSEPINA" PHENOMENON

В последните две десетилетия на миналия век чрез теренни обходи и археологически разкопки в Югозападна България бяха регистрирани и изследвани много обекти от края на II-I хил.пр.Хр. Макар и с голямо закъснение, резултатите от двете мащабни експедиции по долините на реките Места и Струма най-сетне бяха публикувани[1]. Сравнително бързо в научно обръщение влязоха откритите в Родопите некрополи и светилища[2], както и проученият край Благоевград обект "Каменска чука"[3]. В няколко статии бяха направени анализи на културно - историческото развитие на района[4], а напоследък се появиха и първите публикации, посветени на новооткритото селище край с. Копривлен, Гоцеделчевско[5].

Въз основа на направеното археологическата карта на района придоби по-голяма пълнота и бяха постигнати значителни успехи в изследването на погребалните практики, религиозният живот и отчасти – на селищното развитие. Но неравномерността на проучванията и изоставащото с години обнародване на важни обекти все още са причина за съществуването на значителни пропуски както в знанията ни за определени райони, така и за важни елементи от бита.

In the last two decades of the last century many new 2nd - 1st millennium BC sites were recorded and investigated through field surveys and archaeological excavations in southwestern Bulgaria. The results from the two large-scale expeditions along the Mesta (the Nestos) and the Struma (the Strymon) valleys have finally been published despite the delay [1]. The discovered necropoleis and sanctuaries in the Rhodope Mountains,[2] as well as the "Kamenska Chuka" site, near Blagoevgrad, [3] relatively soon became known to the specialists. The cultural and historical development of the region was the subject of several articles,[4] and quite recently appeared the first publications on the newly discovered settlement near the village of Koprivlen, district of Gotse Delchev.[5]

The current results allowed for a more complete and detailed archaeological map of the region. Significant achievements were made in the studies of burial rites, religious life and, partially, of settlement development. However, the uneven study and the many-year delayed publications of important sites, account for the big gaps in our knowledge of the region and of some major elements of the every-day life.

Керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България досега не е била обект на самостоятелно изследване, макар че до тази тема са се докосвали много изследвачи. Интересът към нея е оправдан до голяма степен от неизяснените регионални характеристики на керамичния комплекс и, разбира се, заради празнината, която остана в него след предатирането на съдовете от т.нар. "група Цепина" в късната желязна епоха. Видимо съхранените до късно традиции в направата на съдове, обаче налагат представянето на изследваната керамика да започне с тази от късната бронзова епоха.

Керамиката от късната бронзова епоха

Анализът на съдовете от късната бронзова епоха е значително улеснен от вече публикуваните статии за керамиката от некрополите в Централните Родопи, обектите по горното течение на р.Места и "Каменска чука" край Благоевград. Главно на тази база и на известните от други места материали се гради представата за керамичното производство в района.

Местната керамика от късната бронзова епоха показва изключително разнообразие от форми (амфори, кантаросовидни съдове, кани, чаши, киликси, паници, купи, питоси и др.), които имат широки граници на разпространение. Прави впечатление, че не всяка от тях е представена в отделните обекти. По места комбинациите между съдовете са различни, като има и водещи форми: например кани със скосено устие в Копривлен[6], амфори в "Каменска чука"[7], съдове на високо кухо столче в Борино[8] и пр.). Разгледаната подолу керамика се среща главно в култова (гробове, светилища) и по-рядко – в селищна среда ("Каменска чука", Перник, Копривлен).

Най-популярни в изследвания район са амфорите. Те са представени с няколко типа, но имат сходен силует: фуниевидно гърло, биконично тяло с четири или две вертикални дръжки върху раменете, равно дъно. Находките от гробове в Родопите[9] и с. Невестино, Кюстендилско[10], от крепостта "Кракра" в Перник[11], от обектите край с. Цръчча[12], Сандански[13], с. Кочан[14] и "Каменска чука", Благоевградско[15], допълват картата на разпространение на тези съдове[16], познати от Пловдив (група "Черковна")[17], некропола "Клучка-Хиподром" край Скопие[18], кръга на т.нар "група Доньа Брньица-Горньа Стражава"[19], долновардарските селища и други[20] (Обр. I, 1-6). За белязва се, че дори в границите на един обект ("Каменска чука", Борино) формата е представена с повече от един тип, но няма данни, че тези отлики са хронологически обусловени. Съдът от Перник, който за разлика от останалите има езичести, а не вертикални дръжки (Обр. I,6), показва голяма прилика с една амфора от "Клучка- Хиподром" край Скопие[21] и вероятно се отнася към същото време – 12-11 в. пр. Хр.

Датата на разглежданите съдове в обектите, от които произхождат и в тези, с които се сравняват, стои между 14-11 в. пр.Хр.[22]Приблизително към същото време-13-12 в. пр. Хр., се отнася амфората на високо кухо столче от околностите на гр. Батак (Обр. I,3)[23], която има аналогии в Кастанас и Потами.[24] С находките от селището край Stathmos Aggista, датирани към Късноеладски III A2-III C период, се сравнява амфоровидния съд, намерен в гроб край с.Любча, Смолянско.[25]

Откритите в "Каменска чука" съдове от типа "Kugel amphora" (с биконично тяло, заоблени плещи, фуниевидно гърло и две вертикални дръжки върху най-издутата част на съда, обр. II,8)[26] засега нямат сигурни аналогии сред съдовете от останалите обекти в изследвания район. Вместо тях в Родопите са разпространени съдове с пръстеновидно столче, тяло на обърнат конус, късо и широко фуниевидно гърло и две вертикални дръжки върху плещите [27] (Обр.II,11).Друга форма, която е типична

The Early Iron Age pottery from southwestern Bulgaria has not yet been a subject of an original study, although many scholars have dealt with this set of problems. The interest has been stirred up mainly by the obscure regional characteristics of the ceramic assemblage, as well as by the blank that appeared there after the vessels of the so-called "Tsepina group" had been re-dated into the Late Iron Age. Pottery manufacturing traditions which obviously continued for a long time, necessitate representing of the Late Bronze Age assemblage first.

Late Bronze Age Pottery

The analysis of the Late Bronze Age vessels is significantly helped by the already published studies on the pottery from the necropoleis in the central Rhodope Mountains, from the sites along the upper Mesta River, and from "Kamenska Chuka" near Blagoevgrad. Those data, together with the materials from some other sites, furnished the base for the representation of the pottery production in the region.

The local Late Bronze Age pottery displays a large variety of shapes (amphorae, kantharos-like vessels, jugs, cups, kylikes, plates, bowls, pithoi, etc.) common in a vast area. It is worth noting that not every shape has been attested in each site. Local combinations of shapes are different, having their own dominating type: for example, jugs with cut-away necks in Koprivlen,[6] amphorae at "Kamenska Chuka",[7] vessels with high hollow feet at Borino[8], etc. The pottery considered further below has been found mainly in a cultic environment (graves and sanctuaries), and much rarely in settlements ("Kamenska Chuka", Pernik and Koprivlen).

The amphorae are the most popular vessel in the region. They are attested in several types, but have similar silhouettes: flaring rims, biconical bodies with four or two vertical handles on the shoulders and flat bottoms. Grave finds from the Rhodope Mountains,[9] from the village of Nevestino, district of Kyustendil,[10] from the "Krakra" fortress in Pernik,[11] from the sites near the village of Tsruncha,[12] Sandanski,[13] village of Kochan,[14] and from "Kamenska Chuka", district of Blagoevgrad,[15] supplement the area of spread of these vessels, already known from Plovdiv ("Cherkovna" group)[17], from "Kluchka-Hippodrom" necropolis near Skopie,[18] and those from the so-called Donja Brnjica - Gornja Strazava group"[19], from the settlements along the lower Vardar (Axios), etc.[20] (Table I, 1-6). It has been noticed that one shape is represented by more than one type even within a single site ("Kamenska Chuka" and Borino), but there are no data to confirm that these differences are chronologically relevant. The vessel from Pernik which, unlike the others with horizontal handles, has lug handles (Table I, 6), demonstrates a close resemblance to an amphora from "Kluchka-Hippodrom" near Skopie,[21] and should probably be dated to the same time: 12th-11th century BC.

The date of the above-considered vessels and of the sites of their provenance, as well as the parallel sites, is between the 14th and 11th centuries BC.[22] The amphora with a high hollow foot from the vicinity of the city of Batak (Table I, 3),[24] whose parallels are in the material from Kastanas and Potami has been dated approximately to the same time: 13th-12th century BC. The amphora-like vessel discovered in a grave near the village of Lyubcha, district of Smolyan,[25] has been compared to the finds from the settlement near Stathmos Aggista, dated to the Late Helladic IIIA2-IIIC period.

The "Kugel Amphora" type vessels (with a biconical body, rounded shoulders, flaring rims and two vertical handles on the widest part of the vessel: Table II, 8)[26] found at "Kamenska Chuka" have so far no parallels among the pottery from the rest of

за групата "Черковна"[28], може да се види сред керамиката от селището край с.Гълъбник, Пернишко (Обр. III, 1).[29] Неин вариант може би представя един използван за урна съд от с.Гела, Смолянско, подобен на който е намерен в Кентрия на остров Тасос.[30] С близък до неговия профил е вторият съд от този гроб (Обр. II,10), чиято пластична декорация го сближава с форми от Северозападна България и Югозападна Румъния. [31]

Кантаросовидни съдове (дълбоки купи със сферично тяло, цилиндрично гърло и две издигащи се над устието дръжки) са намерени в Родопите (Чепеларе, Борино, Триград),[32] долината на р.Места (Копривлен, Цръчна, Кочан, Осина)[33] и по р.Струма (Сандански, Марикостиново, "Каменска чука").[34] Формата има широки аналогии и е представена с няколко типа, които се различават помежду си по разположението на дръжките и прехода между гърлото и плещите на съда (Обр. I, 9-11). Изцяло запазените кантароси са малко. Има съдове без украса, както и екземпляри с врязан геометричен орнамент, комбиниран с графит (Марикостиново) или запълнен с бяла/червена паста (Копривлен, Борино). Съдовете от Копривлен се датират в 14-13 в., а тези от "Каменска чука" (на един от тях прилича екземплярът от Чепеларе)[35] - между 14-12 в.пр.Хр. Кантаросът от Борино е близък до един съд от Кентрия на Тасос и може да бъде сравнен с кантаросите от тип 2 в Кастанас V/VI. [36]

Сред характерните за областта форми са съдовете със сферично или конусовидно тяло, конично устие и високо кухо столче (Обр. II, 1-4). Някои екземпляри имат по две вертикални дръжки, които излизат от най-широката част на съда и завършват върху устието му (т.нар. килики в "Каменска чука")[37], докато съдовете от Родопите показват голяма вариантност (с четири дръжки, роговидни издаъци, "пъпки" и пр.[38]); един от тях има три елипсовидни отвора върху столчето, подобни

the studied sites in the area. Instead, vessels with a ring foot, an inverted cone - shaped body, short and wide funnel - like neck and two vertical handles on the shoulders are common in the Rhodope Mountains [27](Table II, 11). Another shape typical of the "Cherkovna" group[28] can be seen among the pottery from the settlement near the village of Gulubnik, district of Pernik (Table III, 1)[29]. A vessel used for an urn, discovered in the village of Gela, district of Smolyan, possibly represents a variant of the above shape, a similar vessel being also found at Kentria on the island of Thasos.[30] An analogous profile is provided by a second vessel from the same grave (Table II, 10), whose plastic decoration brings it closer to some vessel shapes from northwestern Bulgaria and southwestern Romania.[31]

Kantharos-like vessels (deep rounded bowls with straight necks and two handles rising above the mouth rim) have been discovered in the Rhodopes (Chepelare, Borino, Trigrad), [32] along the Mesta valley (Koprivlen, Tsruntsa, Kochan, Osina),[33] and along the Struma valley (Sandanski, Marikostinovo, "Kamenska Chuka).[34] The shape has numerous analogies and is represented in few types which differ in the location of the handles and in the transitional part between the neck and the shoulders (Table I, 9-11). Completely preserved kantharoi are very few. There are undecorated vessels, as well as examples with incised geometrical patterns combined with graphite painting (Marikostinovo) or with white/red incrustation (Koprivlen, Borino). The vessels from Koprivlen date to the 14th-13th century BC while those from "Kamenska Chuka" (the item from Chepelare resembles closely one of these)[35]: between the 14th-12th century BC. The kantharos from Borino resembles very closely a vessel from Kentria on Thasos and can be compared to Kastanas V/VI type 2 kantharoi.[36]

Rounded or cone-shaped vessels, with conical mouths and high hollow feet (Table II,1-4) are also typical of the area. Some items

на тези върху киликсите от "Каменска чука"[39] и съд с близка до разглежданата форма, намерен в светилището край с.Багачина в Северозападна България.[40] Тези съдове са представителни за обектите на юг и югозапад от разглеждания район, но най-близки техни аналогии могат да се видят сред находките от Потами и Stathmos Aggista.[41] Един от съдовете от Борино има врязана геометрична украса (Обр. II,1), която не е характерна за разглежданата форма в югозападните земи. Примерите от подобни съдове (връх "Алада"), които са с типичната за керамиката от късната бронзова епоха в Източните Родопи богата врязана украса допуска предположението за проникващо от тази област влияние, видимо, впрочем, и в находките от Чепеларе и Гела.[42] Смята се, че разпространението на разгледаните форми обхваща периода 14-12 в.пр.Хр.; по-късен от тях е екземплярът, намерен при разкопките край с. Цръна (Обр. II,5)[43].

Каните с косо отрязано гърло са водеща форма в Копривлен и популярна в "Каменска чука". Съдовете от последния обект имат паралели в земите на юг и югозапад от разглеждания район и напомнят за каната от с.Кутела, Смолянско, датирана в ранната желязна епоха (Обр. I,8)[44]. Кани с подобен силует са намерени също в с.Ягодина, Смолянско, в гр. Сандански и в споменатия могилен гроб край с.Невестино, Кюстендилско. Чашите са характерни по-скоро за Родопите: там са засвидетелствани форми (биконично тяло, равно дъно и високо издигаща се над устието дръжка), употребявани и през ранната желязна епоха, както и съдчета с косо срязано гърло и висока дръжка, които имат аналогии сред керамиката на Тасос[45] (Обр. II, 6,7).

Сред керамиката от късната бронзова епоха в района се срещат и други форми, между които трябва да бъдат споменати гърнетата от Цръна и Кочан, датирани към XIII в.пр.Хр. заради сход-

have two vertical handles which start from the widest part of the vessel body and end on the mouth rim (the so-called kylikes at "Kamenska Chuka")[37], while the vessels from the Rhodopes display a wide variety (with four handles, horn-like projections, bosses, etc.[38]); one of them has three ellipsoidal openings on the foot, similar to those on the kylikes from "Kamenska Chuka"[39] and on a vessel of a close to the above considered shape, found in the sanctuary near the village of Bagachina in northwestern Bulgaria.[40] These vessels are representative for the sites to the south and southwest of the considered region, but their most compelling parallels can be seen in the finds from Potami and Stathmos Aggista[41]. One of the Borino vessels is decorated with an incised geometric pattern (Table II, 1) which is not characteristic of this shape in the southwestern lands. The examples of such vessels (Mt. "Alada") with the typical Late Bronze Age rich incised decoration on the pottery from the eastern Rhodope Mountains, suggest an influence coming from this area, which can however be noticed in the finds from Chepelare and Gela.[42] It is assumed that the spread of the above mentioned vessel shapes can be assigned to the 14th -12th century BC; the item found at the village of Tsruncha is of a later date (Table II, 5).[43]

Jugs with cut-away necks are the dominant shape at Koprivlen and very popular one at "Kamenska Chuka". The vessels from the latter find parallels in the lands to the south and southwest of the considered region, and they resemble the jug from the village of Kutela, district of Smolyan, dated to the Early Iron Age (Table I, 8).[44] Jugs of a similar outline have been discovered at Yagodina, district of Smolyan, at Sandanski, and in the above-mentioned tumular grave near the village of Nevestino, district of Kyustendil. The cups were typical rather of the Rhodope Mountains: shapes are attested there that were in use in the Early Iron Age (biconica l body, flat bottom and

ствата им със съдове в Кастанас[46], глинените цедки от Триград,[47] както и питосите от 14-12 в.пр.Хр., намерени в"Каменска чука" и Перник.[48] Има съобщения за използването на двойни съдове (Копривлен, Кочан, Цръпча, Триград) и подноси с правоъгълна или кръгла форма.[49] Един фрагмент от обекта край с.Гълъбник, Перишко (Обр.III, 2), орнаментиран с вписани един в друг врязани триъгълници с несигурни следи от инкрустация, принадлежи на дълбока купа, чиито профил напомня този на купите от ранната желязна епоха. Неговата украса, идентична с тази върху един съд от "Каменска чука", предполага датирането му около 14-12 в.пр.Хр., макар по подобен начин да са украсявани и някои съдове от началото на I хил.пр.Хр.[50]

Впрочем, сред фрагментите от съдове, намерени в с.Гълъбник, Перишко, има и други, които биха могли да се свържат с финала на късната бронзова епоха. Известно е, че всеки опит за датиране на керамика без ясен хронологически контекст, при това произволно подбрана от няколко кашона с разновременни фрагменти, би могъл да доведе до погрешни изводи. В случая рискът е оправдан заради възможността да бъдат показани няколко интересни керамични форми от археологически непознат район. Фрагментите, за които става дума, принадлежат главно на купи с форма на обърнат конус, завито навътре и украсено с коси канелюри устие. Непосредствено под него, в ограничено от две успоредни черти пространство, са разполагани двойни зиг-загообразни (Обр.III,3,10) или поставени под ъгъл единични линии (Обр. III, 11). Украсата е врязана, както и при купата, орнаментирана със снопове от четири успоредни вълнообразно положени линии (Обр. III,13).[51] Основанията за датирането на тази керамика в края на късната бронзова епоха идват от приликата между някои от тях с форми, отрити в комплекси, свързвани с т. нар. група Доньа Брньица,[52] както и от сходствата на украсата им с тази на съдовете от групата "Susani-Bobda".[53] Не така ярко изглежда сравнението с керамиката от разпространената по долината на р.Морава група "Gornea-Kalakaca".[54] Заради споменатите аналогии и според появата на купите с канелюри върху устието в Кастанас от 12/10 пласт насетне датата на тези съдове трябва да се постави в самия край на II хил. пр. Хр[55]., т.е в един хоризонт, който бележи прехода към ранната желязна епоха. Сходства в състава на глината (с малки примеси), обработката на повърхността (огладена и излъскана) и цвета (сивочерен, сивокафяв) поставят в тази група и други фрагменти от същия обект (Обр. III, 12,14).

Впрочем, твърде малко се знае за технологичните характеристики на керамиката от късната бронзова епоха в разглеждания район. Подробностите за глините, за степента на изпичане, за обработката на повърхността и нейния цвят са рядкост в по-ранните публикации, а това затруднява всеки опит за очертаване на евентуалните регионални специфики.

От известните досега данни е видно, че съставът на глината, използвана за направата на съдовете и начинът на обработката на повърхността им са в явна зависимост от района, от който произхождат. Най-многобройни са съдовете, правени от глина с едри примеси, с груба или небрежно огладена повърхност. Тази група включва главно дебелостенни съдове (питоси, гърнета, понякога амфори), чиито цвят след изпичането е сиво - кафяв, сиво-черен, червено-кафяв. Значителен е броят на съдовете, изработени с от глина с дребни примеси, чиято повърхност е обработена с фина глина и после грижливо огладена (главно амфори, по-рядко кани и чаши), а цветът им – светлокафяв, тъмнокафяв, тъмносив или черен. Има и трета група съдове (Борино, Цръпча, Осина, Кочан, Марикостиново), правени от глина с малко примеси, чиято повърхност е обработвана/орнаментирана

handle rising high above the mouth rim), as well as small vessels with cutback necks and high handles whose analogies are among the wares from Thasos (Table II, 6-7).[45]

Other shapes are also evidenced for the Late Bronze Age pottery from the area, among them: the pots from Tsruncha and Kochan, dated to the 13th century BC because of their similarity to those from Kastanas[46], clay strainers from Trigrad,[47] as well as the 14th-12th century BC pithoi discovered at "Kamenska Chuka" and Pernik.[48] Double vessels (Koprivlen, Kochan, Tsruntcha, Trigrad) and trays of quadrangular and round shape have been announced.[49] A fragment found at the site near the village of Gulubnik, district of Pernik (Table III, 2), decorated with diminishing incised triangles and with possible traces of incrustation, belongs to a deep bowl whose profile resembles the Early Iron Age bowls. Its decoration, identical with that on a vessel from "Kamenska Chuka" suggests a date between 14th and 12th century BC, although some early-1st millennium BC vessels were decorated in the same manner.[50]

However, there are more vessel fragments discovered at the village of Gulubnik, district of Pernik that can be related to the end of the Late Bronze Age. It is well known that every attempt at dating pottery that comes from obscure chronological context, selected at that from card boxes containing fragments of different periods, can easily offer wrong conclusions. Here the risk is worth taking because of the opportunity to represent a few interesting pottery shapes from an archaeologically unknown region. The fragments under consideration belong mainly to inverted cone-shaped bowls, with inward bent mouth rims and decorated with oblique flutes. Immediately below the mouth rim double zigzag (Table III,3,10) or slanting single lines (Table III, 11) are arranged in a field bordered by two parallel lines. The decoration is incised, similar to that on the bowl where groups of quadruple wavy lines are arranged (Table III, 13).[51] The arguments for the assignment of this pottery to the Late Bronze Age lie in their similarity with vessel shapes discovered in complexes related to the so-called Donja Brnjica group,[52] as well as in the analogy of their decoration to that on the vessels of the "Susani-Bobda" group[53]. The parallels are not so compelling with the pottery of the "Gornea-Kalakaca" group,[54] spread along the Morava valley. Because of the above-mentioned similarities and due to the appearance of bowls with fluted mouth rim since Kastanas 12/10 layer, these vessels should be dated to the very end of the 2nd millennium BC,[55] i.e. to a horizon which marks the transition to the Early Iron Age The similarities in the clay composition (tiny inclusions), in the surface finishing (smoothed and burnished) and in the colour (black-greyish and brown-grayish) classify other fragments from the same site in the same group (Table III, 12, 14).

However, very little is known on the technological characteristics of the Late Bronze Age pottery from the studied region. Details on the clays, on firing, surface finishing and its colour were only rarely mentioned in the earlier publications and this hinders every attempt at outlining any possible regional specific features.

The present data show that the composition of the clay used for the manufacture of the vessels and the way of their surface finishing are in close relation to the region of their provenance. Vessels produced of clay containing big inclusions, with rough or carelessly smoothed surface are the most numerous. This group consists mainly of thick walled vessels (pithoi, pots, and sometimes amphorae) whose colour after firing is grey-brownish, black-greyish, and brown-reddish. There are also numerous vessels manufactured of clay containing tiny inclusions, with a fine slip and carefully smoothed (mainly amphorae and rarely jugs and cups), while their colour is light brown dark brown, dark grey or black. There is a third group of vessels (Borino, Tsruncha, Osina, Kochan, Marikostinovo), produced of

с графит.[56]Това са главно кани, кантаросовидни форми и особено киликси. Тази характерна за района технологична особеност губи от своята популярност през ранната желязна епоха, но се завръща в керамиката от Родопите към 4-2 в.пр.Хр.[57]

Значителна част от съдовете от късната бронзова епоха не са украсени, но ефектният им вид е постиган чрез обработка на повърхността, която е от матова до излъскана. В случаите, когато са с украса, орнаментът се среща във всички групи. Мотивите са геометрични (прави линии, спирали, триъгълници и др.), рядко комбинирани с канелюри (с. Гълъбник, Гела). Преобладава врязаната, понякога инкрустирана украса (Копривлен, Црънча, Плетена, Абланица, Борино, Гълъбник и др.), но има комбинации между врязана и набодена (Кочан, Ягодина, Копривлен).[58] Някои съдове (Борино, Чепеларе) имат врязана украса, която е близка до типичната за източно-родопския район пищна орнаментика.[59]От Ягодина и Триград произхождат съдове, украсени чрез дълбоки застъпващи се врязвания (Furchenstich)[60]. Пластичната декорация се среща сравнително рядко, като преобладават "пъпки" или "гърбици" от глина (Гела, Борино)[61].

В изследваното време в югозападните земи са употребявани и вносни съдове. Украсена с червена/кафява боя фина керамика, правена на грънчарско колело, е намерена в Копривлен, където се смята за микенски внос,[62] а в "Каменска чука" са открити три фрагмента от т.нар. "matt painted" керамика, разпространена през късната бронзова епоха в обширен ареал, включващ долното течение на р. Вардар, Халкидика и др.[63] Късномикенска или протогеометрична керамика е намерена в Левуново.[64] Един друг фрагмент, открит в "Заимова чука" край с. Кочан, се приближава повече до съдовете, имитиращи микенски образци. Началото на тяхното производство почти съвпада с първия внос през Късноеладския IIIA-B период. Намереният в Кочан фрагмент, който има

fine clay, whose surface had been treated with graphite.[56] These are predominantly jugs, kantharos-like vessels and especially kylikes. This technological peculiarity of the region seems to become unpopular in the Early Iron Age, but appeared again on the pottery from the Rhodopes in the 4th-2nd centuries BC.[57]

A great number of the Late Bronze Age vessels are not decorated, but their attractive outlook was achieved by the treatment of the surface which ranges from matt to burnished. When they do have decoration, the ornaments are common in all the groups. The decorative patterns are geometric (straight lines, spirals, triangles, etc.), rarely combined with fluting (the village of Gulubnik, Gela). The incised patterns, sometimes incrusted, prevail (Koprivlen, Tsruncha, Pletena, Ablanitsa, Borino, Gulubnik, etc.), but a combination of incised and notched decoration (Kochan, Yagodina, Koprivlen)[58] is also found. Some of the vessels (Borino, Chepelare) bear incised decoration which is very close to the lavish ornaments typical of the eastern Rhodope area.[59] Vessels ornamented with deep, partly overlapping cuts (Furchenstich)[60] originate from Yagodina and Trigrad. Plastic decoration is relatively rare, as bosses and lugs are common (Gela, Borino)[61].

In the studied period imported vessels were also used in the southwestern lands. Fine wheel-made pottery, decorated with red/brown paint was discovered at Koprivlen and is interpreted as a Mycenaean import,[62] while three fragments of the so-called "matt painted pottery were found at "Kamenska Chuka"; the latter was common in a vast area, including the lower Vardar valley, the Chalcidice, etc.[63]Late Mycenaean and Proto-Geometric pottery has been discovered at the village of Levunovo[64], district of Blagoevgrad. Another fragment, discovered at "Zaimova Chuka" near the village of Kochan, is closer to the vessels, which imitated Mycenaean examples. The beginning of their production almost coincided with the first imports in the Late

преки аналогии сред съдовете от Кентрия и Кастри на о.Тасос, се отнася към Късноеладски IIIC период.[65] Фактът, че рисувана, микенска или изработена по микенски образци керамика не е намерена в нито един от къснобронзовите некрополи от Родопите показва, че нейното разпространение на север се движи по долините на Места и Струма – предположение, което намира подкрепа в приликата между един съд, намерен в "Каменска чука" и имитация на микенска ваза от Кастри на о. Тасос.[66] Може обаче да се мисли, че в двата съда от Борино, които стоят на елегантно столче и имат наподобяваща скифос форма (Обр. II,11), прозира южно влияние. Чужд на комплекса от местна керамика там е и един сферичен съд, правен вероятно на бавно колело, който изненадва с фината си изработка.[67]

Керамиката от ранната желязна епоха

За разлика от предходния период изследвания върху керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България почти липсват. Общите черти на съдовете от късната бронзова и началото на ранната желязна епоха, както и замирането на обичая за поставяне на керамика в гробовете след 8 в.пр.Хр. на места[68] обясняват защо знанията за керамичното производство в областта са толкова оскъдни. Освен това по-голямата част от намерените съдове или не са публикувани, или са фрагментарно запазени. Има и райони, в които дори след грижливо търсене са регистрирани малко на брой паметници (например по долината на р.Струма между Кресненското дефиле и държавната граница).[69]

Разполагането на посочените погоре керамични ансамбли от късната бронзова епоха до 12 в. пр.Хр. включително автоматично поставя началото на ранната желязна епоха в югозападните земи около 11 в. пр. Хр. въпреки липсата на сигурно датиращи материали. Идеята за съществуването на преходен период между

Helladic IIIA-C period. The Kochan fragment has direct parallels in the vessels from Kentria and Kastri on Thasos, and is assigned to the Late Helladic III C period.[65] The fact that painted, Mycenaean or Mycenaean-imitating pottery has not been found in any of the Late Bronze Age necropoleis in the Rhodope Mountains, shows that its spread to the north follows the valleys of the Mesta and the Struma Rivers, a suggestion that finds support in the similarity between a vessel found at "Kamenska Chuka" and an imitation of a Mycenaean vase from Kastri on Thasos[66]. However, a southern influence can be distinguished in the two vessels from Borino which have elegant feet and skyphos-like shape (Table II, 11). A rounded vessel, probably made on a slow potter's wheel, surprises with its fine manufacture and is alien to the local ceramic complex.[67]

Early Iron Age Pottery

Unlike the previous period, there are almost no studies on the Early Iron Age pottery from the southwestern Bulgaria. The common features of the Late Bronze and the Early Iron Age vessels, as well as the disappearing of the practice of depositing pottery in the graves at some sites after the 8th century BC, [68] could have possibly accounted for our poor knowledge on the ceramic production of the region. Besides, most of the discovered vessels are either unpublished, or too fragmentary. There are areas where, even after careful surveys, only a few sites have been recorded (for example, along the Struma valley from the Kresna defile to the state border).[69]

The dating of the above mentioned Late Bronze Age ceramic assemblages until the 12th century BC inclusive, automatically sets the beginning of the Early Iron Age in the southwestern lands at about the 11th century BC, despite the lack of securely dated materials. The idea about the existence of a transitional period between the two ages, as accepted for other neighbouring cultures in

двете епохи, така, както това е прието за множество съседни култури от края на II - началото на I хил.пр.Хр., нито е ясно дефинирана, нито е аргументирано поставена[70]. Ето защо между това начало и преобладаващото количество материали от 9-6 в.пр. Хр. зее отчайваща празнина, която попълват ограничен брой форми с къснобронзова характеристика.[71]

В обектите с данни за този период (Цръчна, Кочан) е установено, че керамиката от началото на желязната епоха запазва старите си технологични характеристики. Преобладават съдовете, правени от глина с много примеси, но има и такива с по-фина структура. Стените им са огладени, матови и само понякога - излъскани, а цветът им - от светлокафяв до тъмносив, сивочерен и червеникав. Намалява броят на съдовете с графитно покритие. Появява се обичай за добавяне на талк в тестото, който придава блясък и мекота на повърхността. Настъпват промени в орнаментацията. Украсените съдове намаляват. Врязаната украса е опростена, зачестяват наболената и особено пластичната декорация, съсредоточени в горната половина на съда. На места се запазва инкрустираната украса (каната от Кутела, Смолянско).[72] Появява се керамика с канелюри, която има черна излъскана повърхност (Абланица, Кочан).[73] Малко на брой подобни фрагменти са открити и в Централните Родопи (Борино, с. Сивино)[74].

В долината на Горна Места продължава употребата на характерни за късната бронзова епоха форми – гърнета и съдове на високо кухо столче (Цръчна)[75]. По честота на разпространение гърнетата заемат челна позиция, но подобно на останалите съдове рядко са изцяло запазени. От известните до този момент екземпляри могат да се изведат най-малко два основни типа. Първият от тях има цилиндрично или фуниевидно устие, биконично тяло и подчертано дъно, снабден понякога с вертикални дръжки или пъпковидни израстъци. Вторият тип гърнета са с S - овиден профил, фуниевидно устие, биконично или издуто тяло, равно дъно и вместо дръжки – езичести израстъци по плещите (Обр.IV, 5,7,9). Украсата на тези съдове е преобладаващо релефна, набодена или комбинирана.[76]

the end of the 2nd and the beginning of the 1st millennium BC, is neither specified, nor well grounded.[70] That is why a discouraging gap exists between the beginning of the Early Iron Age and the prevailing 9th-6th century BC materials, that can be filled up only by a small number of shapes which bear Late Bronze Age characteristics[71].

At the sites that provide material of the period (Tsruncha, Kochan), it has been established that the Early Iron Age pottery preserves the previous technological characteristics. Vessels prevail that were manufactured of clay with numerous inclusions, but finer fabric is also attested. Their walls are smoothed, matt, and only rarely, burnished, their colour varying from light brown to black-greyish and reddish. The number of vessels with graphite finish reduced. The practice of adding talc to the clay appeared, giving the surface a mild lustre. There are changes in the decoration. Decorated vessels decreased in number. The incised decoration becomes simpler, the notched and the plastic decoration, arranged on the upper part of the vessel predominate. Incrustations are still to be found at some sites (the jug from Kutela, district of Smolyan)[72]. Fluted pottery with black burnished surface appeared (Ablanitsa, Kochan).[73] Very few such fragments have been discovered in the central Rhodope Mountains (Borino, village of Sivino).[74]

Late Bronze Age shapes: pots and vessels with high hollow feet, continued to be used along the upper Mesta valley (Tsruncha).[75] Pots are the most common, but, like the rest of the vessels, are rarely complete. At least two major types can be distinguished among the so far known examples. The first type consists of vessels with straight necks or flaring rims, biconical bodies, well-defined bottoms, sometimes with vertical handles and bosses. Pots of S-shaped profile, with flaring rims, biconical or rounded bodies, flat bottoms and lugs on the shoulders instead of handles (Table IV,7, 5, 9) comprise the second type. The decoration of these vessels is mainly plastic, notched or combined.[76]

Амфорите са представени фрагментарно и само с един възстановен екземпляр, намерен в с.Кутела, Смолянско, който възпроизвежда типична за късната бронзова епоха форма (Обр. IV,8)[77]. Особеното в този съд е, че той има леко повдигнати, заоблени плещи и извито навън устие, което го приближава до амфорите от ранната желязна епоха в Кастанас[78]. Заедно с него е намерена кана, която е много близка до каните от "Каменска чука"[79] и има инкрустирана украса, характерна по-скоро за късната бронзова, отколкото за ранната желязна епоха (Обр. IV, 1). Единствено нейната подчертана с хоризонтални ребра дръжка, подобна на тези върху една кана от Рабишката пещера подсказва, че датата й, а оттам и тази на амфората, трябва да се поставят след 10 в.пр.Хр., когато се появяват и първите кани с тордирани дръжки в Кастанас[80].

Към края на 9-8 в.пр.Хр. в района се разпространяват първите съдове с отпечатана украса (Цръчна,[81] Бабяк[82], Разлог[83], Цепина[84], Триград, Борино[85] и др.), които стоят на западната граница на южнотракийската щемпелувана керамика. От споменатите обекти само Цепина (някои щемпелувани орнаменти тук са в комбинация с канелюри) може да се смята за действително принадлежаща към периферията на този кръг[86], докато появата на такава керамика в останалите места е спорадична.

Типични за този период са купите с форма на обърнат пресечен конус и завито навътре устие. В разглеждания район те са представени с няколко типа, които показват голяма вариантност. Най-често срещани са съдовете с коси канелюри върху устието, които имат широки аналогии и

The amphorae are known mainly from fragments, the only one reconstructed whole vessel being found in the village of Kutela, district of Smolyan, which reproduces a typical Late Bronze Age shape (Table IV, 8).[77] This vessel is peculiar with its high rounded shoulders and incurved rim, which bring it closer to the Early Iron Age amphorae from Kastanas.[78] It was found together with a jug which resembles strongly the jugs from "Kamenska Chuka"[79], and bears an incrusted decoration that is typical rather of the Late Bronze, than of the Early Iron Age (Table IV, 1). Only the horizontal ribs below its handle, similar to those on a jug from the Rabishka Cave, suggests that its date, as well as that of the amphora, should be pushed after the 10th century BC, when the first ribbed-handled jugs appeared at Kastanas[80].

The first vessels with stamped decoration appeared about the end of the 9th and in the 8th century BC (Tsruncha[81], Babyak,[82] Razlog,[83] Tsepina,[84] Trigrad, Borino,[85]etc.),forming the western border of the southern Thracian stamped pottery. Only Tsepina among the above mentioned sites (some stamped designs are here combined with flutes) can be considered as belonging to the periphery of these stamped pottery area, while such decoration appear only occasionally at the rest of the sites.[86]

The inverted cone - shaped bowls with incurved rims are typical of the period. In the studied region they represent several types with many variants. The vessels with slanting flutes on the rim are the most common, they are long - lived and find wide-range analogies (Table V,5). A biconical bowl, found at Tsepina, is a representative of the second type (Table V, 6) whose shape and decoration are attested among the ceramic assemblage of the east-

дълъг живот (Обр. V,5). Една биконична купа, намерена в Цепина, представя втория тип от тези съдове (Обр. V,6), чиято форма и украса са засвидетелствани сред керамиката от източно тракийския културен кръг (Пшеничево)[87].

Фрагментите от питоси с едри щампи от същия обект, чиято поява и развитие в Югоизточна Тракия са точно установени (края на 8 – 6 в.пр.Хр.), подкрепят предложената за тези купи дата[88]. Забележителна е появата на фрагмент от такова хранилище далече на северозапад, в селището край с.Гълъбник, Пернишко (Обр. III, 9). Питосът с релефна украса, намерен при разкопките в Цръчна, принадлежи на съвършено различен тип.[89]

Впрочем, в долината на Горна Струма - в Кюстендилско (с. Четирци), Благоевградско (гр.Кочериново), Софийско (с. Бояна), Пернишко (гр. Трън, с. Негованци, с.Филиповци, с.Гълъбовци, с.Гълъбник, с. Дрен, с.Алдомировци и др.[90]) са намерени и други съдове с отпечатана украса, но тяхното датиране там е проблематично, защото става дума главно за фрагменти, събирани по повърхността на непроучени обекти. Украсата на тази керамика съставят основно комбинации от "фалшив шнур" – отпечатани редици от S-ове (Обр. III, 4,5,7,15) и пояси от щамповани концентрични кръгове, отделени помежду си с две къси врязани или отпечатани линии; когато са нанесени върху купи със завито навътре устие, те обикновено са комбинирани с разположени по венчето на съда коси канелюри (Обр. III, 8,16,17).

Тази керамика е с различни технологични характеристики. Разпознатите съдове, преобладаващо трапезни, имат фина структура и тъмносива,черна, сивокафява матова или излъскана повърхност. Има съобщения за тънкостенни екземпляри в Бояна, Гълъбовци и др.[91] Сред подбраните от Гълъбник фрагменти доминират тези от купи със завит навътре устен ръб. Много от тях са орнаментирани, а един изцяло запазен съд от Казичане, Софийско, датиран в 8-7 в.пр.Хр., представя вероятната им форма[92] (Обр. V,4). Един забележителен фрагмент с врязана геометрична украса от Гълъбник, който принадлежи на съд с цилиндрично гърло и заоблено или биконично тяло (Обр. III,6), е със спорна дата, защото се сравнява с образци както от ранната, така и от късната желязна епоха.[93]

ern Thracian cultural area (Psenichevo)[87].

The fragments of pithoi with big stamped designs from the same site, whose appearance and development in southeastern Thrace are well established (mid-8th - 6th century BC), support the proposed date for the bowls.[88] The discovery of a fragment from such a depot far to the northwest, at the settlement near the village of Gulubnik, district of Pernik (Table III, 9) is worth noting. The pithos with a plastic decoration, discovered at the excavations of Tsruncha, belongs to quite a different type[89].

However, other vessels with stamped decoration have been discovered along the upper Struma valley: in Kyustendil area (the village of Chetirtsi), Blagoevgrad area (town of Kocherinovo), Sofia district (the village of Boyana), Pernik area (the town of Trun, the villages of Negovantsi, Philipovtsi, Gulubovtsi, Gulubnik, Dren, Aldomirovtsi, etc.[92]), but their date is quite insecure as these are mainly fragments originating from field survey of sites that have not been excavated. This pottery decoration consists mainly of combinations of "false cord impression" patterns, rows of S-like stamps (Table III, 4, 5, 7, 15), and bands of stamped concentric circles, divided by two short incised or stamped lines; when stamped on bowls with incurved rim, they are usually associated with slanting flutes on the rim mouth (Table III, 8, 16, 17).

This ceramic assemblage possesses different technological characteristics. The recognized vessels, mainly tableware, have fine fabric and dark grey, black, grey-brownish matt, or burnished surface. Thin-walled vessels have been announced from Boyana, Gulubovtsi, etc.[91] Fragments of bowls with incurved mouth rims prevail among those selected from Gulubnik. Many bear decoration, while their probable shape can be seen in a complete vessel from Kazichene, district of Sofia, dated to the 8th-7th century BC (Table V,4)[92]. A remarkable fragment with an incised geometric pattern which belonged to a vessel with a straight neck and a rounded or biconical body, discovered at Gulubnik (Table III, 6), is hard to be dated, as it is compared both to Early Iron and Late Iron Age examples.[93]

Представяйки керамиката от областта около София още Б.Хензел посочи, че известните му находки са украсени с характерните за групите "Остров" и "Пшеничево" редици от S-ове, но изрично отбеляза, че в границите на близки обекти се наблюдават разлики, които не могат да бъдат обяснени само с тяхната хронология.[94] Двадесет и пет години по-късно картината в района не изглежда по-ясна. Към посочените от Б.Хензел аналогии могат да се добавят тези с група "Медиана" 3[95] и находки от долините на р.Южна Морава и р.Нишава[96], но те предизвикват повече въпроси, отколкото отговори за изясняването на характера на керамичното производство от този район.

Важно е да се отбележи, че публикуваната от М.Стоич керамика от района на Пирот-Димитровград има сигурни аналогии сред фрагментите от споменатите обекти. Предложената от него дата на тези съдове към края на 9 – 8 в.пр.Хр. (800-720 г. пр.н.е.)[97] на практика свежда до минимум вероятността за появата им под влияние на елементи, характерни само за стила Басараби, който, според най-новите проучвания, прониква на юг по долината на Южна Морава до басейна на р.Нишава.[98] Ето защо може да се предположи, че в тази част от разглеждания район по това време се развива обособена керамична група, която съществува паралелно с групите "Остров" на север и "Пшеничево" – на югоизток и макар да изпитва тяхното влияние, не развива елементите на нито една от тях в класическия им вариант.

At the time studying the pottery from the Sofia area, Hänsel pointed out that the finds known to him are decorated with rows of S-shaped designs typical of the "Ostrov" and "Psenichevo" groups, and emphasised that differences are attested at sites close to one another, that could not be explained only in terms of chronology [94]. 25 years later the archaeological picture of the region does not look much clearer. B. Hänsel's parallels can be supplemented by those from the "Mediana" 3 group[95], as well as by the finds from the South Morava and the Nishava Rivers[96]. However, they pose more questions, than the offered solutions for the elucidation of the nature of the pottery production of the region.

It is important to be noted that the ceramic assemblage published by M. Stojić, originating from the Pirot - Dimitrovgrad region, finds secure analogies among the fragments from the above mentioned sites. The above author suggested a date for these vessels in the 9th-8th century BC (800-720 BC)[97], which actually reduces to a minimum the possibility of their appearance under the influence only of Basarabi elements which, according to the latest works, penetrated to the south along the South Morava River valley up to the basin of the Nishava River.[98] Thus, it can be assumed that a specific ceramic group developed in the studied region, which existed simultaneously with the "Ostrov" group to the north, and with the "Pshenichevo" group to the southeast, and though it experienced their impact, it did not develop any of their characteristic features in their classical variants.

Керамиката от последните две столетия на ранната желязна епоха по горното течение на р.Места представят съдовете от светилището край с.Бабяк. Те са правени от глина с много примеси, имат сивочерен до тъмнокафяв цвят и матова, по-рядко излъскана повърхност. Украсата е врязана, набодена или пластична. Въпреки липсата на типични орнаменти, керамиката показва ориентация към източнотракийския художествен стил.[99] На запад, в района на Кюстендил, се появяват паметници, които свидетелстват за близост с района на Овче поле - Брегалница.[100]

Поради фрагментарността на запазената керамика устията на кани, чаши и кантаросовидни съдове често са трудно различими, а запазените форми сред тях са изключително малко. Една чаша от с. Катрище с разположени под ъгъл канелюри (Обр. V, 1) и фрагмент от кантаросовиден съд от същия некропол са представителни за съдовете от този вид през последните десетилетия на 7 – началото на 6 в.пр.Хр.в Кюстендилско[101]; кантарос и паница, датирани в началото на Ha D, са намерени в Бабяк (Обр. V,2,7)[102].

Няколко кани представят развитието на тази форма в разглеждания район. Съдът от Трън (Обр. IV,2), чието местонахождение е неизвестно, има ниско издуто тяло, масивна шия, косо отрязано гърло и семпла декорация.[103] Заради украсата, повлияна според А. Вулпе от стила "Басараби", каната е датирана между 8-6 в.пр.Хр., но близостта на нейната форма до съдове от 8-7 в.пр.Хр.[104] правят втората дата по-вероятна.[105] От некропола на с. Катрище, Кюстендилско, произхождат три кани; двата характерни типа, които те представят - с косо отрязано или оформено като човка гърло (Обр. IV, 3,4,6) - са близки до съдове от Стар Караорман и Куново чуки.[106]

Към края на изследвания период на няколко места в югозападните земи е документирана употребата на вносни съдове. В селището край Копривлен е намерено

The last two centuries of the Early Iron Age in the upper Mesta valley are represented by the vessels from the sanctuary near the village of Babyak. They were manufactured of clay with many inclusions, their colour varies from black - greyish to dark brown and the surface is matt, more rarely burnished. The decoration is incised, notched or plastic. Although there is no typical designs, the assemblage demonstrates affinities with the southern Thracian decorative style.[99] Monuments that betray closeness to the Ovche Pole - Bregalnitsa region appeared to the west, in the region of Kyustendil.[100]

The mouths of jugs, cups and kantharos-like vessels are difficult to classify, because of the fragmentary preservation of the pottery, in addition to the very few preserved shapes. A cup from the village of Katrishte with slanting flutes (Table V, 1), and a fragment of a kantharos-like vessel from the same necropolis represent this type of vessels in Kyustendil area and are dated in the last decades of the 7th and the early 6th century BC;[101] a kantharos and a bowl discovered at Babyak are dated to the beginning of HaD period (Table V, 2, 7). [102]

Several jugs demonstrate the development of this shape in the studied region. The vessel from Trun (Table IV, 2), whose provenance is not known, has a low rounded body, massive cut-away neck and a simple decoration.[103] The decoration that was, according to A. Vulpe, influenced by the "Basarabi" style dates it to the time between the 8th and the 6th century BC[104]. However, the closeness of its shape to those of the 8th-7th century BC vessels makes the second date more probable.[105] The jugs from the village of Katrishte, district of Kyustendil, represent two common types: a cut-away or beak-like neck (Table IV, 3, 4, 6), being close to the vessels from Star Karaorman and Kounovo Chuki.[106]

Imported vessels were recorded at several sites in the southwestern lands at the

огромно количество късноархаична гръцка керамика от началото на 6 в.пр.Хр., а в Борино и Ягодина в Родопите са открити фрагменти от атически вази; според Б. Хензел от Цепина произхожда късногеометричен скифос. Заедно с намерените в областта дребни луксозни изделия, домонетни форми и ранни монети, тези находки свидетелстват за съществуването на оживени търговски контакти с елинския свят. [107]

Феноменът "Цепина"

Проблемът за хронологията и разпространението на керамиката от т.нар. "група Цепина" бе поставен в края на 70-те години на миналия век от Б.Хензел., който обобщи резултатите от разкопките на Н. Гиздова на едноименния обект край с. Дорково, Пазарджишко,[108] като датира характерната за него керамика между 10-8 в.пр.Хр. и предположи разпространението й в областта между долината на р.Струма на запад, района на гр.Кърджали на изток и по целия Родопски масив.[109] Няколко години по-късно мнението му бе потвърдено от намерените в геометричните пластове на селището Кастанас фрагменти от съдове с подобна на тези от "Цепина" украса. [110]

Междувременно вече бе забелязано, че керамика от типа "Цепина" не се появява в нито един от проучените в Родопите некрополи от ранната желязна епоха. От друга страна стратиграфията на тракийското светилище на връх Бабяк в Западните Родопи показа, че фрагментите от съдове, характерни за "Цепина", се появяват в затворен комплекс, чиято дата клони към късната желязна епоха. Ето защо още в края на 80-те години бе посочено, че появата на керамиката тип "Цепина" не може да се постави преди началото на 6 в.пр.Хр. и че времето на нейния разцвет е 6-4 в.пр.Хр.[111] Впоследствие това мнение бе подкрепено от нови археологически открития.[112] Въпреки това, дори в сравнително нови изследвания, керами-

end of the studied period. A great number of early-6th century Greek Archaic pottery was discovered in the settlement near the village of Koprivlen, while fragments of Attic vases were found at Borino and Yagodina in the Rhodope Mountains; according to B. Hänsel a Late Geometric skyphos came from Tsepina. In addition to minor luxury objects, pre-coin items and early coins discovered in the area, these finds attest to the intense trade contacts with the Greek world.[107]

The "Tsepina" Phenomenon

The problem of the chronology and the distribution of the so-called "Tsepina" group ceramics was posed by B. Hänsel in the late-70s of the last century, summarising the results from the N. Gisdova's excavations of the homonymous site near the village of Dorkovo, district of Pazardjik.[108] He dated this pottery between the 10th and 8th century BC, suggesting its area of spread to have between the Struma River to the west and the Kurdjali district to the east comprised the whole of the Rhodope Mountains.[109] A few years later his opinion was confirmed by the vessels with similar decoration discovered in the Geometric layers of the settlement at Kastanas.[110]

Meanwhile it was noted that the "Tsepina" pottery does not appear at any of the studied Early Iron Age necropoleis in the Rhodope Mountains. On the other hand, the stratigraphy of the Thracian sanctuary on Mt. Babyak in the western Rhodopes showed that fragments of vessels, typical of the "Tsepina" group appeared in a closed complex whose date is more probably in the Late Iron Age. Thus, as early as the late 80s it was demonstrated that the first appearance of the "Tsepina" pottery cannot be dated before the beginning of the 6th century BC and its flourish was in the period between the 6th and the 4th century BC[111]. Later this conclusion was supported by further archaeological finds. [112] Despite these

ката тип "Цепина" продължава да се разглежда като принадлежаща на ранната желязна епоха, а границите на разпространението й се търсят далече на запад, включително на територията на Република Македония и Югоизточна Сърбия.[113]

Причините за тази заблуда се коренят от една страна в липсата на стратиграфия на обекта "Цепина", обитаван от халколита до средните векове включително, а от друга – в подвеждащото сходство между орнаменталните схеми на намерената там керамика от ранната и късната желязна епоха. Вече бе посочено, че в тази общо публикувана керамика се долавя съществуването на поне една ранна фаза, която съответства на "Пшеничево" в Югоизточна Тракия.[114] Останалите съдове, украсени чрез врязване или чрез емблематичната за "Цепина" техника на дълбоко застъпващи се набождания ("Furchenstich"), се отнасят към късната желязна епоха. Според проучените напоследък некрополи, в които тази керамика се появява в затворени комплекси (с. Стойките и с. Зорница, Смолянско,[115] с. Ковил, Кърджалийско[116]), нейната дата кръжи около 4-3 в.пр.Хр. (Обр. VII,5). Има данни за подобна керамика и в обекти от римската епоха.[117]

Формите, върху които се появяват характерните за "Цепина" орнаменти, не се отличават с голямо разнообразие. Това са главно гърнета, паници, купи и порядко – кани, правени на ръка или на бавно колело от глина с груба структура; повърхността им, огладена или излъскана с графит, е сивочерна, светло- и тъмнокафява. Те са украсени с единични или комбинирани по различен начин врязани, набодени или релефни геометрични фигури: прави или начупени линии, спирали, свастики, правоъгълници, ромбове, триъгълници и др.[118] Смята се, че тази пищно украсена керамика е използвана само в обреден контекст: в гробове и като дар в скални или ямни светилища (част от депонираните съдове са с неогладена вътрешна

studies, even relatively recent works still consider the "Tsepina" pottery as belonging to the Early Iron Age, while its spread is sought further west, as far as the territories of Republic of Macedonia and southeastern Serbia.[113]

The reason for this confusion lie in the lack of stratigraphy of the "Tsepina" site which was inhabited from the Chalcolithic till Medieval times, and, on the other hand, in the misleading similarity in the decorative programs of the Early and Late Iron Age pottery discovered at the same site. It has already been noted that one earlier stage can be followed in this ceramic assemblage published as a whole, which corresponds to the "Psenichevo" group in southeastern Thrace.[114] The rest of the vessels decorated with incised patterns, or by deep and partly overlapping notches ("Furchenstich"), a technique, which was the hallmark of the "Tsepina" group, belongs to the Late Iron Age. According to the recently investigated necropoleis where this pottery was found in closed complexes (the village of Stoykite and Zornitsa, district of Smolyan[115], the village of Kovil, district of Kurdjali[116]) its date is somewhat around the 4-3 century BC (Table VII, 5). Similar wares have been recorded at sites from the Roman time[117].

The shapes on which the typical "Tsepina" decorative patterns appear do not display a big variety. These are mainly pots, plates, bowls and, more rarely, jugs, handmade or produced on a slow potter's wheel of coarse clay; their surface, smoothed or burnished with graphite, is blackgreyish, dark-and light-brown. They are decorated with single or combined in different ways incised, notched or relief geometric patterns: straight lines or curvelinear patterns, spirals, swastikas, rectangles, lozenges, triangles, etc.[118] It is assumed that this richly decorated pottery was used only in a ritual context: in graves or as votives in rock or pit sanctuaries (the interior surface of some of the vessels is not smoothed, which excludes their domes-

повърхност, което изключва употреба в бита). Заради концентрацията й в северозападната част на Родопите тя се свързва с конкретно тракийско племе – беси и се нарича "култова керамика".[119] Извън посочения по-горе планински район тази керамика е открита по течението на р. Марица (с. Ветрен[120] и с. Юнаците, Пазарджишко[121]), по долината на р. Места (с. Копривлен, Гоцеделчевско[122]), р. Струма (с. Покровник, Благоевградско[123]) и в района на гр. Крумовград[124] (Обр. IX). Има съобщения за находки от района на с. Мъдрец, Новозагорско[125], Източна Стара планина[126] и Пернишко[127], но засега те не изглеждат особено надеждни, защото предлагат примери на украса, която би могла да се появи под влияние и на други художествени стилове.

Фактът, че керамиката тип "Цепина" съществува няколко столетия, неизбежно поставя въпроса за нейната вътрешна хронология и генезис. Публикуваните досега находки не предлагат данни за някакво развитие, а само предизвикват догадки за съществуването на различни производствени центрове. В по-отдалечените райони (Крумовградско, Копривлен) тя не се появява в класическия си вид, но не е ясно дали това се дължи на разстоянията или на разлика в хронологията (Обр. VI,4,5).

Идеята за култовия й характер позволява да се предположи, че съдовете се правят по традиция, с придържане към установени образци. Но техният първообраз не е известен, нито са ясни източниците, от които тази керамика черпи идеите за богатата си украса. Използваната при нанасянето на орнаментите техника "Furchenstich" е позната в Родопите през късната бронзова епоха, но не и в района на нейното разпространение.На изток и юг от него остава и територията на пищно украсената керамика от предходните столетия. Не е изключено, обаче между тях и съдовете тип "Цепина" да има някакво невидимо свързващо звено,

tic use). It has been associated with a particular Thracian tribe, the Bessoi, because of its major concentration in the northwestern Rhodope Mountains and is called "cultic pottery".[119] Besides the above mentioned mountainous area, this ceramic assemblage was found along the Maritsa valley (the villages of Vetren[120] and Yunatsite, district of Pazardjik[121]), along the Mesta valley (the village of Koprivlen, Gotse Delchev area[122]), along the Struma valley (the village of Pokrovnik, district of Blagoevgrad[123]),and in the region of Krumovgrad[124] (Table IX). Finds from the area near the village of Mudrets,Nova Zagora,[125]from the eastern Balkan Range[126] and the Pernik [127] area have been announced, but they do not look quite reliable, because they provide decorative examples that can appear under the influence of other artistic styles as well.

The fact that the "Tsepina" pottery had existed for several centuries inevitably poses the question about its inner chronology and genesis. The so far published finds do not offer any data on its development; they only suggest hypotheses on the existence of different production centres. This pottery assemblage does not appear in its classic variants in the far regions (Krumovgrad, Koprivlen), but it is hard to establish whether the distance or the chronology accounted for these differences (Table VI, 4, 5).

The view that this was cultic pottery allows for the suggestion that the vessels were manufactured according to a tradition, following well established examples. Its prototypes are, however, unknown, as are the sources of the rich decorative patterns of this pottery. The "Furchenstich" technique used for the ornaments is known from Late Bronze examples from the Rhodope Mountains, but not from the "Tsepina" area. The richly embellished pottery from the previous centuries is found to the east and to the south of the above-mentioned area. One cannot exclude the possibility that a missing link between the decorative patterns of these

например оцеляла върху текстил, бродерия, дърво и други органични носители орнаментална схема, която в късната желязна епоха се прехвърля и върху керамиката.[128] Това може да обясни както внезапната й поява, така и липсата на каквито и да било данни за някакво вътрешно развитие. В подкрепа на казаното може да се добави, че много от типичните за тази керамика мотиви са релефно пресъздадени върху съдове от 4-3 в.пр.Хр., открити на светилища в съседни територии (например на връх Ком в Централните Родопи)[129], където украса тип "Цепина" не е регистрирана.

Вероятно точно този период, 4-3 в.пр.Хр., е времето на разцвет на тази керамика, чиято поява се свързва с изповядването на култ с неизвестно засега съдържание. Изглежда той има някаква връзка с откриваната заедно с нея култова пластика с подобна украса (преносими олтари, глави на овни и коне), изработвана от глина и камък (Обр. VI, 11)[130]. Разпространението на тази пластика до 2-3 в. би могло да обясни и появата на два необичайни съда сред куп керамика от римската епоха в насипа на надгробна могила край с. Исперихово, Пазарджишко (Обр. VII, 1,2)[131]. Двата предмета (поставка за съдове и ваза на високо краче) са изработени в наподобяващ "Цепина" стил и имат аналогии както в предримската, така и в римската епоха.[132] Възможно е те да възпроизвеждат традиционни образци с един вече променен рисунък, но не е изключено поранни съдове да са били употребени вторично в някакъв ритуал - практика, която вече е наблюдавана на други места в Тракия.

Керамиката тип "Цепина" може да бъде определена като културен феномен. Нейната предполагаема връзка с конкретно тракийско племе е възможна, но не е задължителна. Не е изключено в бъдеще тя да бъде открита и в селища, но идеята за културния й характер все още изглежда много привлекателна.

vessels and those on the "Tsepina" pottery existed on textile, embroidery, wood or on other perishable materials, which was later transferred on the Early Iron Age ceramics[128]. Such a hypothesis can explain the sudden appearance of the "Tsepina" assemblage, as well as the complete lack of any data for its inner development. A further support to this assumption is offered by the numerous examples of its typical patterns which are attested in relief technique on 4th and 3rd century BC vessels discovered at the sanctuaries in the adjacent areas (for example, on Mt. Kom in the Central Rhodope Mountains)[129], where the "Tsepina" decoration is missing.

Probably, it is just this period, the 4th-3rd centuries BC that saw the flourish of this pottery whose appearance is associated with a cult whose nature is so far unknown. The clay and stone cult objects bearing a similar decoration (portable altars, heads of rams and horses: Table VI, 11)[130] and discovered together with the above considered pottery could also be related to the same cult. The existence of such objects until the 2nd-1st century AD could possibly explain the discovery of two uncommon vessels among a great pottery assemblage of Roman date in a tumulus fill near the village of Isperihovo, district of Pazardjik (Table VII, 1, 2).[131] The two items (a vessel stand and a vase with a high foot) are manufactured in a "Tsepina" - style resembling manner and they have parallels both in the pre-Roman and in the Roman times.[132] It is possible that they reproduced traditional models in an already changed outline, but it can neither be excluded that earlier vessels were re-used according to some ritual practice, a custom already recorded at other places in Thrace.

The "Tsepina" pottery can be defined as a cultural phenomenon. Its supposed relation to a certain Thracian tribe is possible but not imperative. It might be discovered in settlements in the future, but the idea about its cult purpose is still attractive.

* * *

Всеки опит за очертаване облика на културата на даден район само въз основа на един признак (в случая керамиката) е едностранчив, но след изложеното по-горе все пак могат да бъдат направени някои изводи.

Керамиката от късната бронзова епоха притежава характеристики, които я вписват в огромния балкански конгломерат от сродни култури с различни наименования (Доньа Брньица, Доньа Брньица - Горньа Стражава, Балей - Орсоя, Зимнича-Пловдив, Черковна и др.), чиито граници на север достигат р. Дунав, а на юг–Северна Гърция. Аналогиите на съдовете от малкото публикувани обекти показват съществуването на активни контакти, които за мнозина се реализират чрез движения на хора, а не с обмен на културни ценности. Смята се, например, че в безлюдните до късната бронзова епоха Централни Родопи има прилив на население от района на днешна Северозападна България, очевидно донесло със себе си и своите грънчарски умения[133]. Докато тази хипотеза се снабди с доказателства и особено след като разкопките в долновардарските селища не показаха данни за едновременна всеобща катастрофа[134] изглежда ще трябва да се говори за паралелно съществуване на локални керамични групи, ориентирани в различна степен към едни или други по-ясно дефинирани керамични комплекси [135](Обр. VIII).

Според известните досега материали керамиката от ранната желязна епоха след 9 в.пр.Хр. не показва еднородност, а тенденция към обособяване в локални варианти. Така Средните Родопи се оказват една периферна за източнотракийската щемпелувана керамика зона, долината на р. Струма в района на Кюстендил показва ориентация на запад, а Пернишко и Радомирско са може би част от локална керамична група, която включва и басейна на р. Нишава. Т. нар. керамика "Цепина" не принадлежи на ранната желязна епоха.

* * *

Any attempt at outlining the cultural specificity of a certain region according to only one feature (the pottery in this case) is biased. However, after the above-presented considerations some conclusions still can be offered.

The characteristics of the Late Bronze Age pottery list it in the huge Balkan complex of related cultures of different names (Donja Brnjica, Donja Brnjica-Gornja Strazava, Baley-Orsoia, Zimnicha-Plovdiv, Cherkovna, etc.) whose northern border reaches the Danube River, and the southern rests in Northern Greece. The analogies of the vessels from the few published sites evidence intense contacts which, according to many, were realised by movements of people and not through an exchange of cultural achievements. For example, it is assumed that the unpopulated until the Late Bronze Age areas of the Central Rhodope Mountains suffered an influx of people from the territory of the present-day northwestern Bulgaria, who probably brought their pottery skills with them.[133] Unless this hypothesis is provided with serious arguments, especially after the excavations of the settlements along the lower Vardar have not furnished data about a simultaneous and a total catastrophe[134], it seems more appropriate to speak about the co-existence of local pottery groups which display in different extend affinities to certain more or less well defined ceramic complexes[135] (Table VIII).

According to the currently known materials the Early Iron Age pottery does not demonstrate homogeneity after the 9th century BC, but rather a tendency to the formation of local variants. Thus, the middle Rhodope Mountains became the periphery of the southeastern Thracian stamped pottery, while the Struma valley in the region of Kyustendil shows affinities to the west, and the regions of Pernik and Radomir were included in a local ceramic group which comprised the basin of the Nishava River as well. The so-called "Tsepina" pottery does not belong to the Early Iron Age.

[1] Домарадски и колектив. 1999; Домарадски и колектив. 2001
[2] Кисьов. 1985; 1988; 1989; 1993; 1998; Домарадски. 1999.
[3] Stefanovich, Bankoff. 1998.
[4] Гергова. 1990; Georgieva. 1991; Gergova. 1995
[5] Божкова и др., 1998; Vulcheva et al., 2000; Delev et al., 2000
[6] Божкова и др., 1998
[7] Stefanovich, Bankoff. 1998: 274 - 275, 278
[8] Кисьов. 1993: 3, 4, 6
[9] Кисьов. 1993: 3, обр.3; 6, обр.8; 8, обр.12
[10] Иванов. 1910: 193, обр.89
[11] Ljubenova. 1984: 158, Abb. 4
[12] Домарадски. 1984: 14, обр.5, б
[13] Домарадски. 1999: 41; Домарадски, Георгиева. 1999: 20
[14] Непубликувани разкопки на С.Александров
[15] Stefanovich, Bankoff. 1998: 302-303, Fig. 29, 30 A,B
[16] Stefanovich, Bankoff 1998: 256, Fig.1; 278
[17] Детев. 1964; Hänsel. 1976: 76-87
[18] Митревски. 1995; Mitrevski. 1992-1993
[19] Garašanin. 1983: T. CIV.1.8; T. CVII 4.5
[20] Hochstetter. 1984: 38-48; Koukouli -Chrysanthaki. 1982: 241, Pl.15; 242, Pl. 16; 248, Pl.21
[21] Митревски. 1995: 79, T. II/1
[22] Митревски. 1985: 87; 1997: 29, 317-318; Stefanovich, Bankoff. 1998: 279
[23] Цончев, Милчев. 1970: 189, обр.81
[24] Hänsel. 1976: 82; Gramenos. 1982: 94, Abb. 2, AB; Hochstetter. 1984: 362
[25] Кисьов. 1993: 8, обр.12, а, в; Koukouli – Chrysanthaki. 1982: 241, Pl.15
[26] Stefanovich, Bankoff. 1998: 274, 306, Fig. 33
[27] Кисьов. 1993: 7, обр. 9
[28] Hänsel. 1976: Taf.35, 4
[29] Съдът произхожда от района на неолитното селище край с. Гълъбник, проучвано от покойния Михаил Чохаджиев. В най-горния му пласт са намерени фрагменти от късната бронзова и ранната желязна епоха. Част от тези материали, които не са публикувани, ми бяха показани в Историческия музей, гр. Перник със съгласието на г-жа А. Бакъмска и съдействието на г-жа В. Владимирова-Паунова, за което тук им изказвам своята благодарност
[30] Кисьов. 1993: 2, обр. 2, в; Koukouli-Chrysanthaki. 1982: 235, Pl. 5/1
[31] Stratan, Vulpe. 1977: T. 18/143
[32] Кисьов. 1993: 5, обр. 6, и; 10, обр. 14, б; Вълчанова. 1984: 47
[33] Домарадски, Георгиева. 1999: 21, 23
[34] Gergova. 1995: 43; Stefanovich, Bankoff. 1998: 274, 299, Fig. 26

[1] Домарадски и колектив. 1999; Домарадски и колектив. 2001
[2] Кисьов. 1985; 1988; 1989; 1993; 1998; Домарадски. 1999
[3] Stefanovich, Bankoff. 1998
[4] Гергова. 1990; Georgieva. 1991; Gergova. 1995
[5] Божкова и др. 1998; Vulcheva et al. 2000; Delev et al. 2000
[6] Божкова и др. 1998.
[7] Stefanovich, Bankoff. 1998: 274 - 275, 278
[8] Кисьов. 1993: 3,4,6
[9] Кисьов. 1993: 3, обр.3; 6, обр.8; 8, обр.12
[10] Иванов. 1910: 193, обр.89
[11] Ljubenova. 1984: 158, Abb. 4
[12] Домарадски. 1984: 14, обр.5, б
[13] Домарадски. 1999: 41; Домарадски, Георгиева. 1999: 20
[14] Unpublished results from excavations by S. Alexandrov
[15] Stefanovich, Bankoff. 1998: 302-303, Fig. 29, 30 A, B
[16] Stefanovich, Bankoff 1998: 256, Fig.1; 278
[17] Детев. 1964; Hänsel. 1976: 76-87
[18] Митревски. 1995; Mitrevski. 1992-1993
[19] Garašanin. 1983: T. CIV.1.8; T. CVII 4.5
[20] Hochstetter. 1984: 38-48; Koukouli-Chrysanthaki. 1982: 241, Pl.16; 248, Pl. 21
[21] Митревски. 1995: 79, T. II/1
[22] Митревски. 1985: 87; 1997: 29, 317-318; Stefanovich, Bankoff. 1998: 279
[23] Цончев, Милчев. 1970: 189, обр.81
[24] Hänsel. 1976: 82; Gramenos. 1982: 94, Abb. 2, AB; Hochstetter. 1984: 362
[25] Кисьов. 1993: 8, обр.12, а,в; Koukouli – Chrysanthaki. 1982: 241, Pl.15
[26] Stefanovich, Bankoff. 1998: 274, 306, Fig. 33
[27] Кисьов. 1993: 7, обр.9
[28] Hänsel. 1976: Taf. 35, 4
[29] The vessel came from the area of the Neolithic settlement near the village of Gulubnik, excavated by the late Michael Chohadjiev. Fragments from the Late Bronze and Early Iron Age were discovered in its uppermost layer. Some of these unpublished materials were shown to me at the Museum of History in the city of Pernik with the kind permission of Mrs. A. Bakumska and with the assistance of Mrs. V. Vladimirova Paunova, whom I herein express my sincere gratitude.
[30] Кисьов. 1993: 2, обр.2, в; Koukouli-Chrysanthaki. 1982: 235, Pl.5/1
[31] Stratan, Vulpe. 1977: T.18/143
[32] Кисьов. 1993: 5, обр.6 и; 10, обр.14б; Вълчанова. 1984: 47
[33] Домарадски, Георгиева. 1999: 21,23
[34] Gergova. 1995: 43; Stefanovich, Bankoff. 1998: 274, 299, Fig.26

[35] Кисьов. 1993: 10, обр. 14, б; Stefanovich, Bankoff. 1998: 299, Fig. 26 C-D
[36] Koukouli-Chrysanthaki. 1982: 238, Pl. 10; Hochstetter. 1984: 61-62, Abb. 15
[37] Stefanovich, Bankoff. 1998: 274, 301, Fig. 28
[38] Кисьов. 1993: 3, обр. 3, б; 4, обр. 4; 6, обр. 7, а, обр. 8, в, д, е
[39] Stefanovich, Bankoff. 1998: 301, Fig. 28, A,B,D
[40] Бонев, Александров. 1996: 32, 159, T. XXV, a
[41] Grammenos. 1982: 94, Abb. 2, ФВ, ФА; Koukouli-Chrysanthaki. 1982:241, Pl. 15
[42] Лешаков. 1990
[43] Домарадски. 1986: 16, 18, обр. 9, б
[44] Цончев. 1960: Обр. 2
[45] Кисьов. 1993: 5, обр. 5; 1988: 60, фиг. 4; Koukouli-Chrysanthaki. 1982a: 128, Abb.5, 10
[46] Домарадски, Георгиева. 1999: 20
[47] Вълчанова. 1984: 49, 51
[48] Stefanovich, Bankoff. 1998: 275; Чангова. 1981: 81, обр. 35; Hochstetter. 1984: 147, Abb. 39, тип 2
[49] Божкова и др., 1998; Домарадски, Георгиева. 1999: 23; Вълчанова. 1984: 48
[50] Stefanovich, Bankoff. 1998: 307, Fig. 34; Миков, Джамбазов. 1960: 133, обр. 100, h
[51] Подобна украса виж у Кисьов. 1993: 2, обр. 2, г; 8, обр. 11, а
[52] Stojić. 2001: 50, T. XVIII, 6; 51, T. 1, 10, 18, 19
[53] Stratan, Vulpe. 1977: Taf. 14, 126; Guma. 1995: 104-105
[54] Guma. 1995: 112-113, с лит
[55] Hochstetter. 1984: 92, Abb. 23
[56] Домарадски, Георгиева. 1999: 23; Gergova. 1995: 43.
[57] Кисьов. 1993: 10
[58] Домарадски. 1999: 104, обр. 3 г-д; Кисьов. 1988: 59, фиг. 3; Божкова и др., 1998: обр. 6
[59] За границите на разпространение на тази украса виж Лешаков. 1990: 15, обр. 20
[60] Вълчанова. 1984: 46.
[61] Кисьов 1993: 2, 4-5
[62] Божкова и др., 1998: обр. 4
[63] Stefanovich, Bankoff. 1998: 270; Hochstetter. 1984: 376, Abb. 57
[64] Домарадски и др., 1983: 35
[65] Домарадски, Георгиева. 1999: 27; Koukouli-Chrysantaki. 1982: 245, Pl. 19
[66] Stefanovich, Barkoff. 1998: 300, Fig. 27 A; Koukouli – Chrysanthaki. 1982: 245, Pl. 19
[67] Кисьов. 1993: 7, обр. 9; 8, обр. 12
[68] Кисьов. 1985: 55
[69] Гергова. 2001

[35] Кисьов. 1993: 10, обр.14б; Stefanovich, Bankoff. 1998: 299, Fig. 26 C-D
[36] Koukouli-Chrysanthaki. 1982: 238, Pl.10; Hochstetter. 1984: 61-62, Abb.15
[37] Stefanovich, Bankoff. 1998: 274, 301, Fig. 28
[38] Кисьов. 1993: 3, обр.3б; 4, обр.4; 6, обр.7а, обр. 8 в, д, е
[39] Stefanovich, Bankoff. 1998: 301, Fig. 28, A, B, D
[40] Бонев, Александров. 1996: 32, 159, T. XXV a
[41] Grammenos. 1982: 94, Abb.2, ФВ, ФА; Koukouli-Chrysanthaki. 1982:241, Pl.15
[42] Лешаков. 1990
[43] Домарадски. 1986: 16,18, обр. 9б
[44] Цончев. 1960: Обр.2
[45] Кисьов. 1993: 5, обр.5; 1988: 60, фиг.4; Koukouli-Chrysanthaki. 1982a: 128, Abb.5,10
[46] Домарадски, Георгиева. 1999: 20
[47] Вълчанова. 1984: 49, 51
[48] Stefanovich, Bankoff. 1998: 275; Чангова. 1981: 81, обр. 35; Hochstetter. 1984: 147, Авв.39, Тур 2
[49] Божкова и др., 1998; Домарадски, Георгиева. 1999: 23; Вълчанова. 1984: 48
[50] Stefanovich, Bankoff. 1998: 307, Fig. 34; Миков, Джамбазов. 1960: 133, обр. 100, h
[51] A similar decoration cf. in: Кисьов 1993: 2, обр. 2, г; 8, 11, а
[52] Stojić. 2001: 50, T. XVIII, 6; 51, T. 1, 10, 18, 19
[53] Stratan, Vulpe. 1977: Taf. 14, 126; Guma. 1995: 104-105
[54] Guma. 1995:112-113, with literature
[55] Hochstetter. 1984: 92, Abb. 23
[56] Домарадски, Георгиева. 1999: 23; Gergova. 1995: 43
[57] Кисьов. 1993: 10
[58] Домарадски. 1999: 104, обр. 3 г-д; Кисьов. 1988: 59, фиг. 3; Божкова и др. 1998: обр. 6
[59] About the limits of distribution of this decoration cf. Лешаков. 1990: 15, обр. 20
[60] Вълчанова. 1984: 46
[61] Кисьов 1993: 2, 4-5
[62] Божкова и др. 1998: обр. 4
[63] Stefanovich, Bankoff. 1998: 270; Hochstetter. 1984: 376, Abb. 57
[64] Домарадски и др., 1983: 35
[65] Домарадски, Георгиева. 1999: 27; Koukouli-Chrysantaki. 1982: 245, Pl. 19
[66] Stefanovich, Bankoff. 1998: 300, Fig. 27 A; Koukouli – Chrysanthaki. 1982: 245, Pl. 19
[67] Кисьов. 1993: 7, обр. 9; 8, обр. 12
[68] Кисьов. 1985: 55
[69] Гергова. 2001

[70] Началото на ранната желязна епоха в района на разпространение на керамиката с отпечатана украса се поставя вече около 1000 г.пр.Хр., виж Ников, 2000: 5, а в Североизточна Сърбия/Северозападна България – към 10 в.пр.Хр., виж Васић,1997: 95
[71] Кисьов, 1993а: 13; Домарадски, Георгиева, 1999: 23
[72] Цончев, 1960: 52-53, обр. 2; Домарадски, Георгиева, 1999: 24
[73] Домарадски, Георгиева, 1999: 24
[74] Кисьов, 1988: 60; Георгиева, 1982: 82, обр. 1, а
[75] Домарадски, 1986: 15,16, обр. 6, а, в; обр. 7, в
[76] Домарадски, Георгиева, 1999: 20
[77] Цончев,1960: 52-53, обр. 2; B. Hänsel, 1976: 224 свързва каната с група "Чаталка".
[78] Hochstetter, 1984: тип в 2, 44-45, Abb. 10, T. 213/4
[79] Stefanovich, Bankoff, 1998: 297, 24 F
[80] Hänsel, 1976: Taf. 58, 6; Hochstetter, 1984: 37, Abb. 13
[81] Домарадски, 1986: 21, обр. 12, щ
[82] Gotzev, 1995: 242
[83] Домарадски, Георгиева, 1999: 24
[84] Гиздова, 1974: 120-121, рис. 8, 9
[85] Кисьов, 1988: 64
[86] Ников, 2000: 10
[87] Hänsel, 1976: Taf. 76, 4
[88] Ников, 2000: 33-38
[89] Домарадски, 1986: 16, обр. 7, г
[90] Димитров, 1983: 96-99, обр. 5, а; 6 а, в; 7, е; табл. I, 1, 13-15; Петков,1950: 212, обр. 138; 1963: 191, обр. 15; Миков, 1958: 44, обр. 37; Ljubenova, 1984: 156, Abb. 3, a
[91] Петков, 1950: 212; 1960: 47; 1963: 192
[92] Stancheva, 1974: 222, fig. 1
[93] Ников, 2000: 22; Теодосиев, 1991
[94] Hänsel, 1976: 227-229
[95] Garašanin, 1983: 762 и сл., T. CVI, 7-12; 1996: 209
[96] Stojić, 1986: T. X, 4, 6-12; VIII, 1,3; Jevtić, 1983: T. X, 5; XIX, 5, 59; T. XLI, 7
[97] Стојић, 1994: 93, 95
[98] Garašanin, 1997: 45.
[99] Домарадски, 1999 а: 66 и сл.; Домарадски, Георгиева, 1999: 24
[100] Николов, Василев, 1980: 74
[101] Georgieva et al., 1998: 45; Georgieva, 1991:172, fig. 1
[102] Домарадски, 1999: 72, табло XV, 4
[103] Миков, 1958: 44, обр. 37
[104] Vulpe, 1965: 108, 120, Abb. 4/5. В по-късното изследване върху културата "Басараби" каната от Трън не е включена сред характерните находки, виж Vulpe, 1986: Abb. 19
[105] Hänsel, 1976: 229

[70] For example, the beginning of the Early Iron Age in the area of the stamped pottery has already been dated to about 1000 BC, cf. Ников, 2000: 5, while in the northeastern Serbia northwestern Bulgaria the date is around the 10th century BC, cf. Васић 1997: 95
[71] Кисьов, 1993а: 13; Домарадски, Георгиева, 1999: 23
[72] Цончев, 1960: 52-53, обр. 2; Домарадски, Георгиева, 1999: 24
[73] Домарадски, Георгиева, 1999: 24
[74] Кисьов, 1988: 60; Георгиева, 1982: 82, обр. 1, а.
[75] Домарадски, 1986: 15,16, обр.6, а, в; обр.7, в
[76] Домарадски, Георгиева, 1999: 20
[77] Цончев,1960: 52-53, обр.2; B.Hänsel, 1976: 224 relates the jug to the "Chatalka" group
[78] Hochstetter, 1984: тип в 2, 44-45, Abb. 10, T. 213/4
[79] Stefanovich, Bankoff, 1998: 297, 24 F
[80] Hänsel, 1976: Taf.58,6; Hochstetter, 1984: 37, Abb. 13
[81] Домарадски, 1986: 21, обр. 12, щ
[82] Gotzev, 1995: 242
[83] Домарадски, Георгиева, 1999: 24
[84] Гиздова, 1974: 120-121, рис. 8, 9
[85] Кисьов, 1988: 64
[86] Ников, 2000: 10
[87] Hänsel, 1976: Taf. 76, 4
[88] Ников, 2000: 33-38.
[89] Домарадски, 1986: 16, обр. 7, г
[90] Димитров, 1983: 96-99, обр. 5, а; 6 а, в; 7, е; табл. I, 1, 13-15; Петков, 1950: 212, обр. 138; 1963: 191, обр. 15; Миков, 1958: 44, обр. 37; Ljubenova, 1984: 156, Abb. 3, a
[91] Петков, 1950: 212; 1960: 47; 1963: 192
[92] Stancheva, 1974: 222, fig. 1
[93] Ников, 2000: 22; Теодосиев, 1991
[94] Hänsel, 1976: 227-229
[95] Garašanin, 1983: 762 и сл., T. CVI, 7-12; 1996: 209
[96] Stojić, 1986: T. X, 4, 6-12; VIII, 1,3; Jevtić, 1983: T. X, 5; XIX, 5,59; T. XLI, 7
[97] Стојић, 1994: 93,95.
[98] Garašanin, 1997: 45.
[99] Домарадски, 1999: 66 и сл.; Домарадски, Георгиева, 1999: 24.
[100] Николов, Василев, 1980: 74
[101] Georgieva et al. 1998: 45; Georgieva, 1991:172, fig.1.
[102] Домарадски, 1999: 72, табло XV, 4
[103] Миков, 1958: 44, обр. 37.
[104] Vulpe, 1965: 108, 120, Abb. 4/5. The jug from Trun was not included among the characteristic finds in the later study on the "Basarabi" culture, cf. Vulpe, 1986: Abb. 19
[105] Hänsel, 1976: 229

[106] Georgieva et al., 1998: 35-36
[107] Божкова и др., 1998: обр. 7, 9; Кисьов, 1988: 64; Hänsel, 1976: 225
[108] Гиздова, 1974
[109] Hänsel, 1976: 220-226
[110] Hochstetter, 1982: 110-111, Abb. 6; Hochstetter, 1984: 362
[111] Това мнение бе защитено в статия, публикувана с 10-годишно закъснение, виж Домарадски и Георгиева, 1999: 24-26, но аргументи в подкрепа на по-късното датиране на тази керамика бяха изказани в поредица от други статии: Домарадски, 1990, 38-40; 1990, 50-51; Georgieva, 1991: 173-175; Домарадски 1994, 46-48.
[112] Кисьов, 1989; Домарадски, 1995
[113] Титов, 1995; Gergova, 1995: 46
[114] Домарадски, Георгиева, 1999: 25
[115] Кисьов, 1989; 1992: 48
[116] Кулов, 1992
[117] Информацията за откриването на такава керамика в с. Исперихово, Пазарджишко, дължа на д-р А. Божкова, която ми предостави за публикуване някои от находките, виж по-долу обр. VII, 1-2.
[118] Домарадски, 1994
[119] Домарадски, 1990: 39-40
[120] Домарадски, 1995: 62
[121] Титов, 1995
[122] Керамиката в Копривлен е открита в и извън съоръжения, датирани от 7 до 2 в.пр.Хр. Информацията дължа на д-р А. Божкова, която ми предостави за публикуване някои от най-интересните образци, виж Божкова, Делев: 2002
[123] Стоянова-Серафимова, 1970: 75, обр. 10
[124] Кулов, 1992. Според Г. Нехризов няколко фрагмента, чиято украса наподобява тази от Цепина, са открити в общините Крумовград и Стамболово
[125] Домарадски, 1999: 39
[126] Милчев, 1957: 515, обр. 38
[127] Ljubenova, 1984: 151, Abb. 3
[128] Подобна идея за керамиката от Югоизточна Тракия виж у Ников, 2000: 30-31
[129] Георгиева, 1982: Обр. 9, 10, 12
[130] Герасимов, 1960; Герасимов, 1974
[131] Разкопки на А. Божкова и П. Делев (ръкопис).
[132] Керамика с подобна врязана украса виж у Цончев, 1963: 27, обр. 3; Димитров, 1931-34: 87, обр.20; Modrijan, 1957: 12, Abb. 6/2,3 ; Abb. 8.
[133] Гергова, 1986: 13; Кисьов, 1988: 60; 1993: 11
[134] Hochstetter, 1984: 301-302
[135] Панайотов, Вълчева, 1989: 14-15

[106] Georgieva et al. 1998: 35-36
[107] Божкова и др. 1998: обр. 7, 9; Кисьов, 1988: 64; Hänsel, 1976: 225
[108] Гиздова, 1974
[109] Hänsel, 1976: 220-226
[110] Hochstetter, 1982: 110-111, Abb. 6; Hochstetter, 1984: 362
[111] This opinion was defended in an article published with a ten-year delay, cf. Домарадски и Георгиева, 1999: 24-26, but arguments in favour of the late date of this pottery were presented in a number of other works: Домарадски, 1990, 38-40; 1990, 50-51; Georgieva, 1991: 173-175; Домарадски 1994, 46-48
[112] Кисьов, 1989; Домарадски, 1995
[113] Титов, 1995; Gergova, 1995: 46
[114] Домарадски, Георгиева, 1999: 25
[115] Кисьов, 1989; 1992: 48
[116] Кулов, 1992.
[117] The information on the discovery of such a pottery at the village of Isperihovo, district of Pazardjik, was kindly given to me by Dr. A. Bojkova, who also offered me for publication some of the finds, see below Table VII, 1-2
[118] Домарадски, 1994
[119] Домарадски, 1990: 39-40
[120] Домарадски, 1995: 62
[121] Титов, 1995
[122] The pottery from Koprivlen was found inside and outside constructions, dated from the 7th to 2nd century BC. The information was kindly given to me by Dr. A. Božkova who also offered me for publication some of the most interesting examples, see Божкова, Делев: 2002.
[123] Стоянова-Серафимова, 1970: 75, обр. 10
[124] Кулов, 1992. According to G. Nehrizov several sherds whose decoration resembles the "Tsepina" patterns, have been discovered in the municipalities of Kroumovgrad and Stambolovo
[125] Домарадски, 1999: 39
[126] Милчев, 1957: 515, обр. 38
[127] Ljubenova, 1984: 151, Abb. 3
[128] Such an idea on the pottery from southeastern Thrace see in: Ников, 2000: 30-31
[129] Георгиева, 1982: Обр. 9, 10, 12
[130] Герасимов, 1960; 1974
[131] Excavations by A. Božkova and P. Delev (a manuscript).
[132] On pottery with a similar incised decoration cf. Цончев, 1963: 27, обр. 3; Димитров, 1931-34: 87, обр .20; Modrijan, 1957: 12, Abb. 6/2,3 ; Abb. 8.
[133] Гергова, 1986: 13; Кисьов, 1988: 60; 1993: 11
[134] Hochstetter, 1984: 301-302
[135] Панайотов, Вълчева, 1989:14-15

БИБЛИОГРАФИЯ
BIBLIOGRAPHY:

Божкова А., П. Делев, С. Александров, Д. Вълчева, И. Прокопов 1998.
Древности от Средна Места. Гоце Делчев.

Божкова А., П. Делев 2002 (редактори).
Копривлен. Том I. (под печат).

Бонев А., Г.Александров 1996.
Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хил.пр.Хр.). Монтана.

Васић Р. 1997.
Старије гвоздено доба на подручју источне Србије . В:
Археологија источне Србије. Универзитет у Београду – Филозофски факултет. Београд, 91-98.

Вълчанова Х. 1984.
Къснобронзово могилно погребение от Средните Родопи. **Известия на музеите от Южна България (= ИМЮБ) X**, 43-55.

Георгиева Р., П. Алякова, Т. Спиридонов 1982.
Проучвания по долината на Драговищица. **Expeditio Thracica 2**, 7-51.

Георгиева Р. 1982.
Тракийско селище на връх Ком в Централните Родопи. **Thracia Antiqua 9,** 65-102.

Герасимов Т. 1960.
Келтски култови фигури от България. **Известия на Археологическия институт (= ИАИ) 23,** 165-204.

Герасимов Т. 1974.
За хронологията на келтските култови паметници от България. **ИАИ 34,** 5-21.

Гергова Д. 1986.
Постижения и проблеми в проучването на ранножелязната епоха в Тракия. **Археология 3,** 11-26.

Гергова Д. 1990.
Тракийската култура през ранножелязната епоха в Югозападна България – проучвания и проблеми. В: **Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма.** Смолян, 17-28.

Гергова Д. 2001.
Бронзова и ранножелязна епоха. **Разкопки и проучвания (= РП) XXVII. Мечислав Домарадски и колектив. Материали за археологията на Средна Струма**, с. 73.

Гиздова Н. 1974.
Гальштатская керамика крепости Цепины. **Thracia 3,** 115-125.

Гиздова Н. 1990.
Тракийски обект на крепостта Цепина, Пловдивска област. В: **Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма.** Смолян, 75-80.

Детев П. 1964.
Колективна находка от глинени съдове в Пловдив. **Археология 4,** 66-70.

Детев П. 1969.
Преглед на праисторическите проучвания в Северните склонове на Родопите. **Родопски сборник 2,** 259-275.

Димитров Д. 1983.
Селища от ранножелязната епоха по долината на Горна Струма. **Expeditio Thracica 4,** 77-101.

Димитров Д.П. 1931-34.
Могилна гробна находка при с. Михайлово, Старозагорско. **Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей.** 83-88.

Домарадски М. 1986.
Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Цръчна, Благоевградски окръг. **Археология 2,** 10-23.

Домарадски М. 1990.
Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. В: **Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма.** Смолян, 29-44.

Домарадски М. 1990а.
Сондажни проучвания на връх "Острец" при Велинград. **Археологически открития и разкопки през 1989 (= АОР)**. Кюстендил, 50-51.

Домарадски М. 1994.
Тракийското изкуство през късножелязната епоха. **Проблеми на изкуството 4,** 46-48.

Домарадски М. 1995.
Светилище на връх Острец при Велинград. В: **Славиеви гори.** Пазарджик, 126-136.

Домарадски М. 1995а.
Емпорион Пистирос. Трако-гръцки търговски отношения. Септември.

Домарадски М. 1999.
Сондажни проучвания в м. Заимова чука при с. Кочан. **РП XXVI. Мечислав Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места,** 41-42.

Домарадски М. 1999 а.
Светилище при с.Бабяк (обект 1). **РП XXVI. Мечислав Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на р.Места,** 64-73.

Домарадски М., Р. Георгиева, 1999.
Глинени съдове. Обща характеристика на керамиката. **РП XXVI. Мечислав Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места,** 19-28.

Иванов Й. 1910.
Отчет за разкопките при Кадин мост, Кюстендилско. **Известия на Българското археологическо дружество (= ИБАД) I,** 163-201.

Кисьов К. 1985.
Некрополи от старожелязната епоха в Родопите. **Векове 2,** 52-56.

Кисьов К. 1988.
Към въпроса за селищната характеристика на Средни Родопи. **ИМЮБ XIV,** 55-73.

Кисьов К. 1989.
Тракийски некропол край с.Стойките, Пловдивска област. **Археология 4,** 13-17.

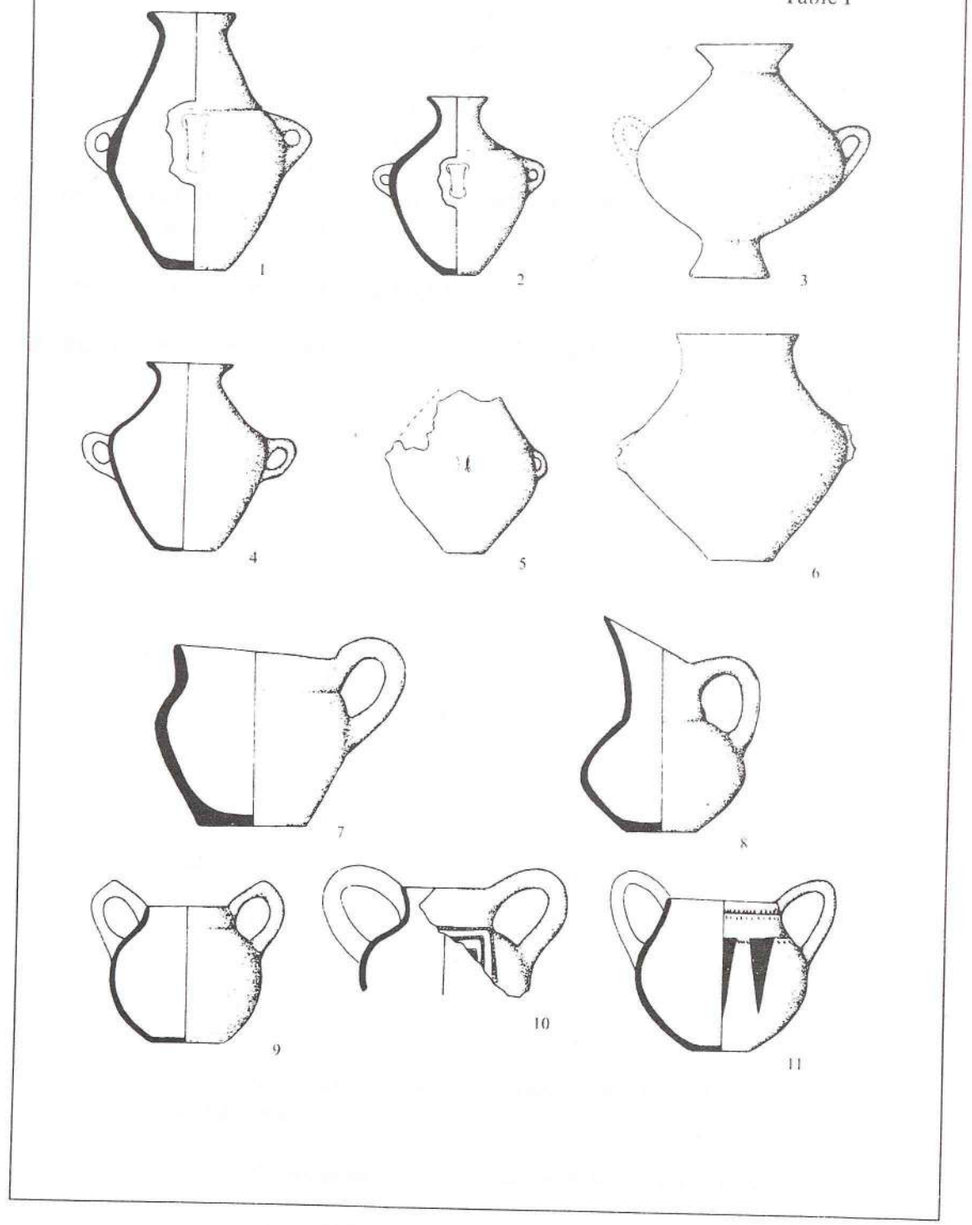
Кисьов К. 1990.
Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. **ИМЮБ XVI,** 41-51.
Кисьов К. 1992.
Археологически проучвания в землището на с. Зорница, община Чепеларе. **АОР през 1991.** София, с. 48.
Кисьов К. 1993.
Керамика от късната бронзова епоха в гробните комплекси от Централните Родопи. **Археология 2,** 1-13.
Кисьов К. 1993а.
Погребални практики в Родопите (края на II-I хил.пр. н.е.). Автореферат. София.
Кисьов К. 1998.
Археологически свидетелства, свързани с тракийските култови места и практики в Средните и Западните Родопи в периода края на II – I хил. пр.Хр. **Rhodopica 1,**31-38.
Кулов Г. 1992.
Спасителни разкопки на гроб от елинистическата епоха при с.Ковил, Крумовградско. **АОР през 1991.** София, 92-93.
Лещаков К. 1990.
Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи. **Археология 1,** 1-17.
Миков В. 1958.
Вълчитрънското съкровище. София.
Миков В., Н. Джамбазов 1960.
Деветашката пещера. София.
Милчев А.1957.
Археологически проучвания в Севлиевско и Троянско. **Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет (= ГСУФИФ) 50, 1,** 445-539.
Митревски Д. 1995.
Праисториската некропола "Клучка-Хиподром" кај Скопје. **Зборник н.с. 1.** Скопје, 61-86.
Митревски Д. 1997.
Протоисториските заедници во Македонија. Преку погребувањето и погребните манифестации. Скопје.
Ников К. 2000.
Културни контакти на Южна Тракия с егейския свят през ранната желязна епоха по данни на керамиката. Автореферат. София.
Николов В., В. Василев 1980.
Проучвания в Голямата пещера над с.Илия, Кюстендилски окръг. **Векове 3,** 71-77.
Панайотов И., Д. Вълчева 1989.
Археологическите култури от късната бронзова епоха в българските земи. **Векове 1,** 5-15.
Петков Н. 1950.
Материали за проучване предисторията на България. **ИАИ XVII,** 210-213.
Петков Н. 1960.
Принос към проучване на праисторията на Софийското поле. **Археология 2,** 44-54.

Петков Н. 1963.
Пеклюк – праисторическо селище при с. Гълъбовци, Софийско. **ИАИ 26,** 177-194.
Стојић М. 1994.
Басен Јужне Мораве у ранотрибалском периоду (VIII-VII век пре нове ере). В: **Културе гвозденог доба Југословенског Подунавља. Симпозијум – Сомбор 1993.** САНУ, Београд, 91-99.
Стоянова-Серафимова Д. 1970.
Праисторически селища край Благоевград. **Археология 2,** 69-81.
Теодосиев Н. 1991.
Кратерът от Душанци (културно-исторически анализ и интерпретация). **Археология 4,** 13-20.
Титов В.С. 1995.
Керамиката от група Цепина. В: **Р. В. Катинчаров, Н. Я. Мерперт, В. С. Титов, В. Х. Мацанова, Л. И. Авилова. Селищна могила при с.Юнаците(Пазарджишко). Том I. История на проучванията.Обща стратиграфия. Пласт А.** София, 38-40 .
Цончев Д. 1960.
Тракийско могилно погребение в Родопите. **Археология 3,** 52-53.
Цончев Д. 1963.
Стариите в землището на с. Царацово, Пловдивско. **Археология 1,** 25-27.
Цончев Д., А. Милчев 1970.
Разкопки в чашата на язовир "Батак". **ИАИ XXXII,** 149-205.
Чангова Й. 1981.
Тракийското селище от I хил.пр.н.е. В: **Перник. Том I. Поселищет живот на хълма Кракра от V хил.пр.н.е. до VI в. на н.е.** София, 52-106.
Шопова А. 1990.
Глинен съд със закодирана информация за бесите. В: **Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма.** Смолян, 81-86.
Delev P., A. Božkova, D. Valcheva, V. Hadziangelov. 2000.
Koprivlen: une agglomération thrace sur le Nestos Moyen. In: **Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la Péninsule Balkanique aux VIIe – Ier siècles avant J.-C. Ed. par L. Domaradzka, J. Bouzek, J. Rostropowicz.** Opole, 151-160.
Garašanin M. 1983.
Mediana-grupa. In: **Praistorija Jugoslavenskih zemalja IV.** Sarajevo, 761-772.
Garašanin M. 1983.
Grupa Donja Brnjica-Gornja Strazava. In: **Praistorija Jugoslavenskih zemalja IV.** Sarajevo, 773-778.
Garašanin M. 1996.
Die kulturele und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe. In: **The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.** Belgrade-Vršac, 201-218.
Garašanin M.1997.
Der Basarabi Komplex Dardanien und Päionien in der Entwikelten Eisenzeit. In: **Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st Millennium B.C.** Struga, 39-48.
Georgieva R. 1991.
Les relations culturelles dans l'interfluve du Vardar et de la Struma au premier age du fer. In: **I Symposium Illyro-Thrace. Tribus paleobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu'à l'époque hellénistique.** Sarajevo-Beograd, 169-177.

Georgieva R., G. Nehrizov, P. Aljakova 1998.
La nécropole du premier âge du fer près du village de Katrište, région de Kustendil (Bulgarie du sud-ouest). **Archaeologia Bulgarica 3,** 31-50.
Gergova D. 1995.
Culture in the Late Bronze and Early Iron Age in South-West Thrace (Upper Mesta and Middle Struma Valleys). **Зборник н.с. I.** Скопје, 34-48.
Gotzev A. 1995.
Early Iron Age Pottery from the Thracian Sanctuary near the Village of Babyak (Southwest Bulgaria). In: Trans Europam. Beiträge zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantik und Altai. Festschrift für Margarita Primas. Bonn, 235-244.
Grammenos D. 1982.
Bronzezeitliche Forschungen in Ostmakedonien. **Prähistorische Archäologie in Südosteuropa (= PAS) Bd. 1. Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.** Berlin, 89-98.
Guma M. 1995.
The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. **Thraco-Dacica XVI 1-2,** 98-137.
Hänsel B. 1976.
Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Bonn.
Hochstetter A. 1982.
Spätbronzezeitliches und fruheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum. **PAS Bd. I. Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.** Berlin, 99-118.
Hochstetter A. 1984.
Kastanas. Die Handgemachte Keramik. **PAS Bd. 3.** Berlin.
Jevtić M. 1983.
Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području. Beograd.
Koukouli - Chrysanthaki, H. 1982.
Late Bronze Age in Eastern Macedonia. **Thracia Praehistorica. Supplementum Pulpudeva 3. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace.** Sofia, 231-258.
Koukouli – Chrysanthaki H. 1982a.
Die frühe Eisenzeit auf Thasos. **PAS Bd. 1. Sudosteuropa zwischen 1600-1000 v.Chr.,** 119-143.
Ljubenova V. 1984.
Einige Charakterzüge der thrakischen Kultur während des ersten Jahrtausends v.u.Z. im Gebiet der oberen Struma. In: **Dritter internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W.Tomaschek. Bd. II.** Sofia, 150-163.
Mitrevski D. 1992-1993.
A Brnjica Type Necropolis near Skopje. **Старинар N.S. XLIII-XLIV,** 115-124.
Modrijan W. 1957.
Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frögg Kärnten. **Carinthia I,** 3-42.
Stefanovich M., H. Arthur Bankoff, 1998.
Kamenska Čuka 1993-1995. Preliminary report. In: **In the Steps of James Harvey Gaul. Vol. 1. James Harvey Gaul. In Memoriam.** Ed. by M. Stefanovich, H.Todorova, H.Hauptmann. Sofia, 255-338.
Stojić M.1986.
Gvozdeno doba u basenu Velike Morave. Beograd-Svetozarevo.

Stojic M.2001.
The Brnjica cultural group in the South Morava basin. **Старинар L/2000**. Београд, 9-59.
Stratan I. und A.Vulpe. 1977.
Der Hügel von Susani. **Prähistorische Zeitschrift (= PZ) 52, 1,** 28-60.
Vulcheva D., A. Bozhkova, P. Delev, V. Hadzhiangelov, 2000.
Settlement system of the 1st millennium BC along the right bank of the Middle Nestos. In: **Pistiros et Thasos. Stuctures économiques dans la Péninsule Balkanique aux VIIe-Ier siècles avant J.-C.** Ed. par L. Domaradzka, J. Bouzek, J. Rostropowicz. Opole, 145-150.
Vulpe A. 1965.
Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur). **Dacia 9,** 105-132.
Vulpe A. 1986.
Zur Entstehung der Geto-Dakischen Zivilisation die Basarabi–Kultur. **Dacia XXX, 1-2,** 49-89.

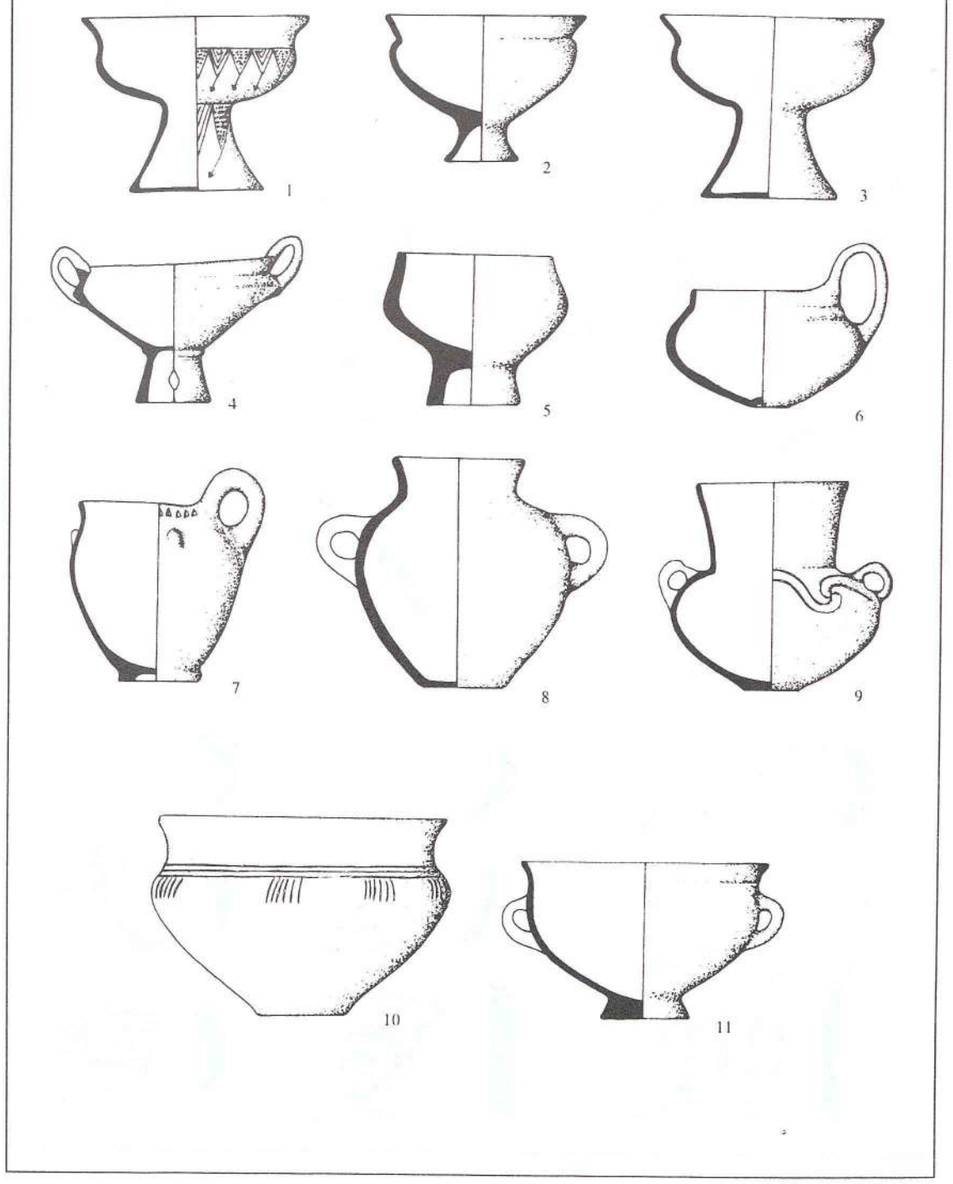
Table I

Обр. I. Керамика от късната бронзова епоха (различен мащаб): 1, 2, 7, 8, 9 – "Каменска чука" (по Stefanovich, Bankoff, 1998); 3 - Батак (по Цончев, Милчев, 1970); 4, 11 – Борино (по Кисьов, 1993); 5 – Невестино (по Иванов, 1910); 6 - Перник (по Ljubenova, 1984); 10 – Марикостиново (по Gergova, 1995)

Table I. Late Bronze Age Pottery (different scale): 1, 2, 7, 8, 9 – "Kamenska Chuka" (after Stefanovich, Bankoff, 1998); 3 – Batak (after Цончев, Милчев, 1970); 4, 11 – Borino (after Кисьов, 1993); 5 – Nevestino (after Иванов, 1910); 6 - Pernik (after Ljubenova, 1984); 10 – Marikostinovo (after Gergova, 1995)

Table II

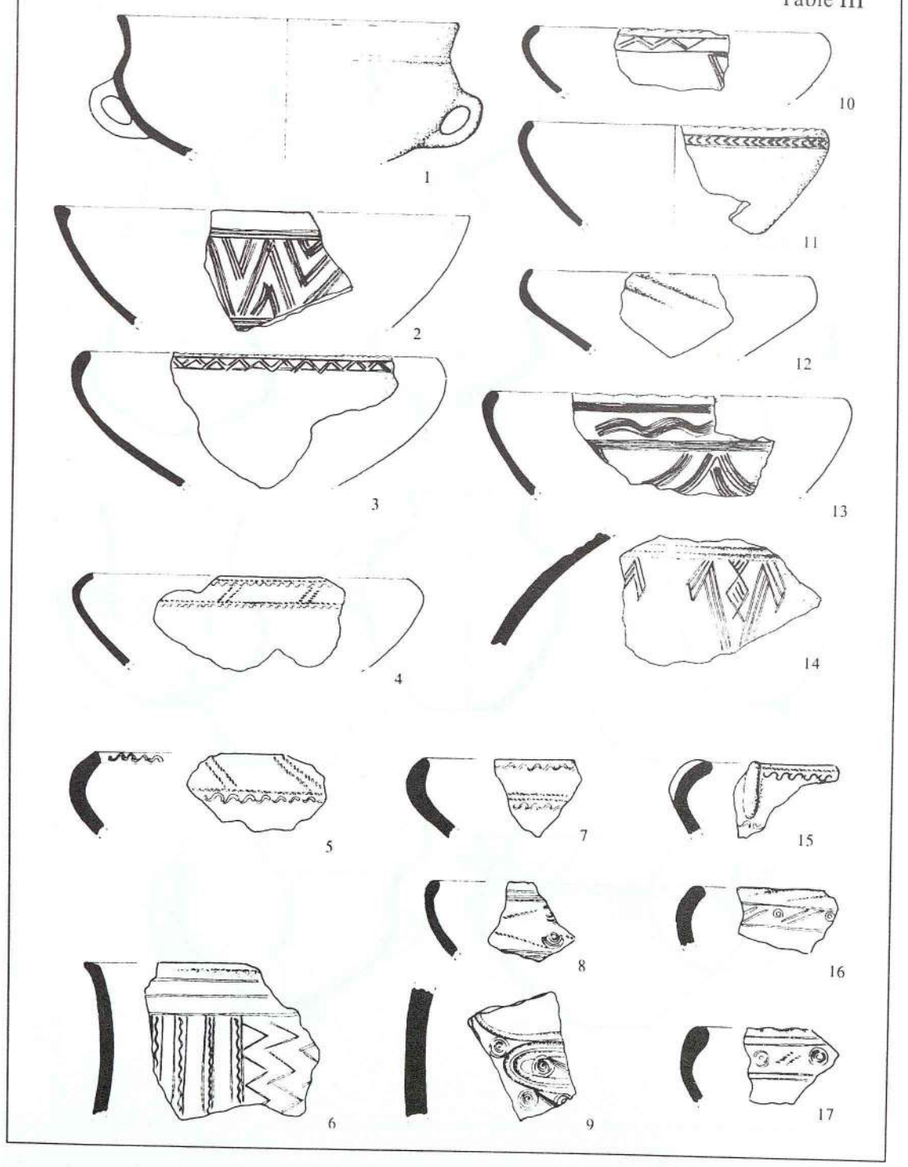

Обр. II. Керамика от късната бронзова и ранната желязна (5) епоха (различен мащаб): 1, 2, 6, 7, 11 – Борино; 3 – Проглед; 9 - Любча, 10 – Гела (по Кисьов, 1993); 4, 8 - "Каменска чука" (по Stefanovich, Bankoff, 1998); 5 – Црънча (по Домарадски, 1986).

Table II. Late Bronze and Early Iron Age (5) Pottery (different scale): 1, 2, 6, 7, 11 – Borino; 3 – Progled; 9 - Lyubcha, 10 – Gela (after Кисьов, 1993); 4, 8 - "Kamenska Chuka" (after Stefanovich, Bankoff, 1998); 5 – Tsruncha (after Домарадски, 1986).

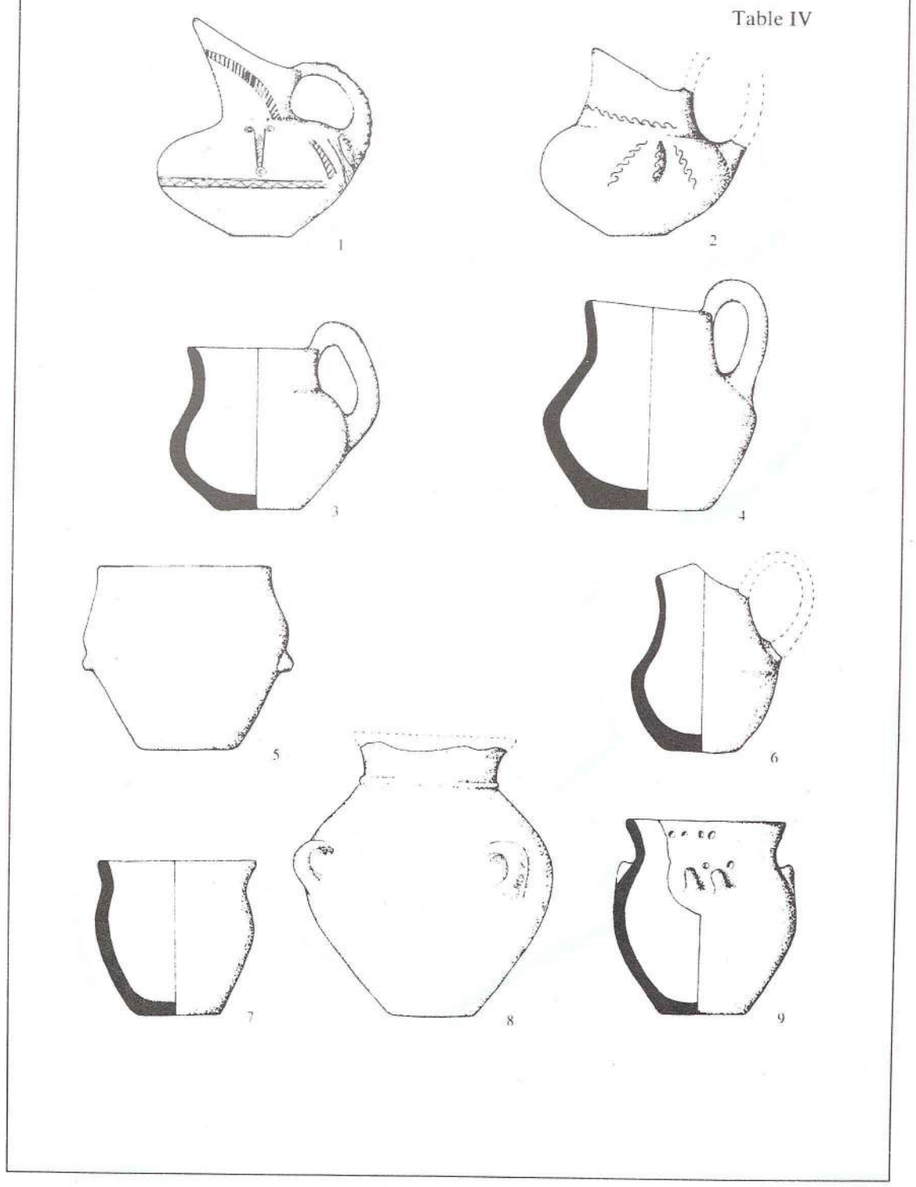
Start Scan Send

Table III

Обр. III (1-17). Керамика от с. Гълъбник.
Table III. (1-17). Pottery from the village of Gulubnik.

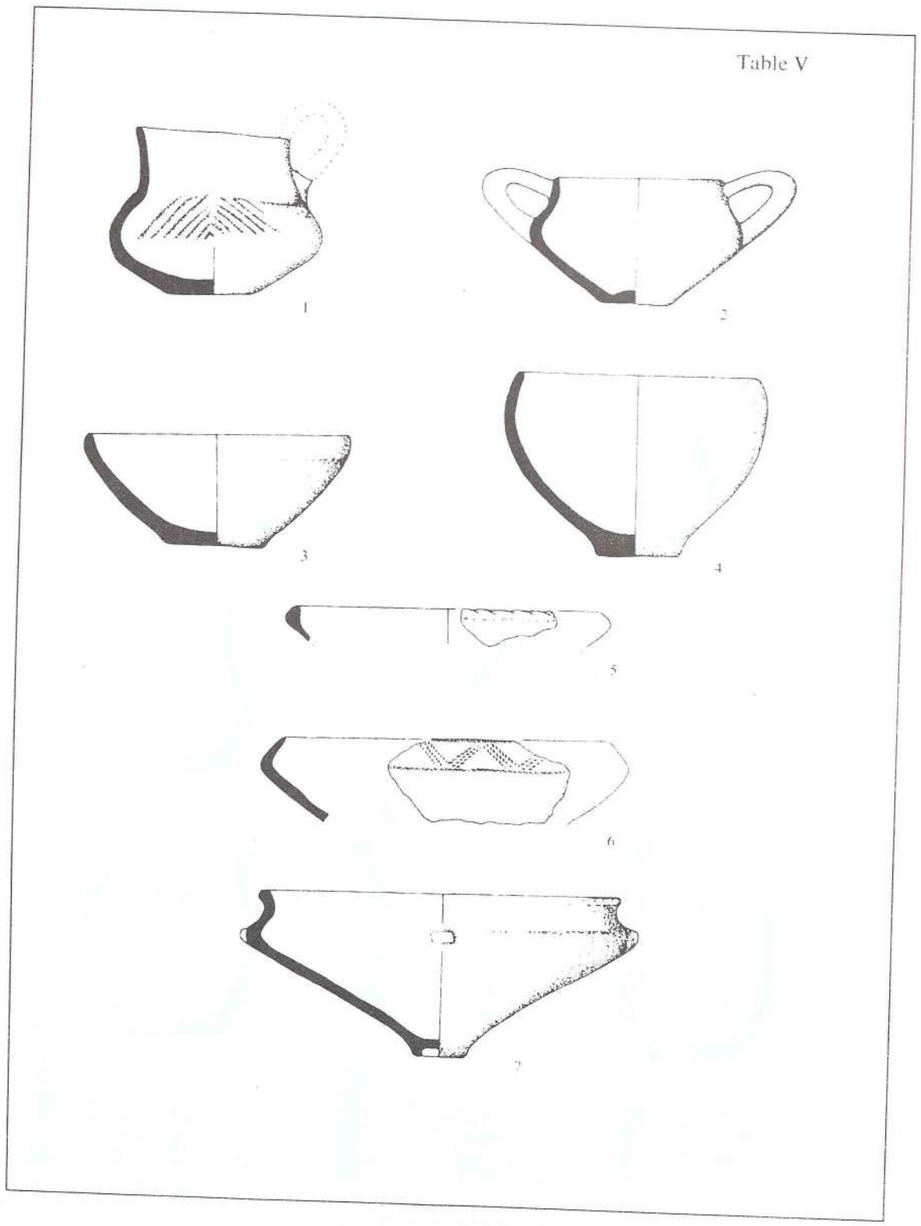
Table IV

Обр. IV. Керамика от ранната желязна епоха (различен мащаб): 1, 8 - Кутела (по Цончев, 1963); 2 – Трън (по Миков, 1958); 3, 4, 6 – Катрище (по Georgieva et al., 1998); 5 – Борино (по Кисьов, 1985); 7, 9 – Црънча (по Домарадски, 1986).

Table IV. Early Iron Age Pottery (different scale): 1, 8 - Kutela (after Цончев, 1963); 2 – Trun (after Миков, 1958); 3, 4, 6 – Katrishte (after Georgieva et al., 1998); 5 – Borino (after Кисьов, 1985); 7, 9 – Tsruncha (after Домарадски, 1986).

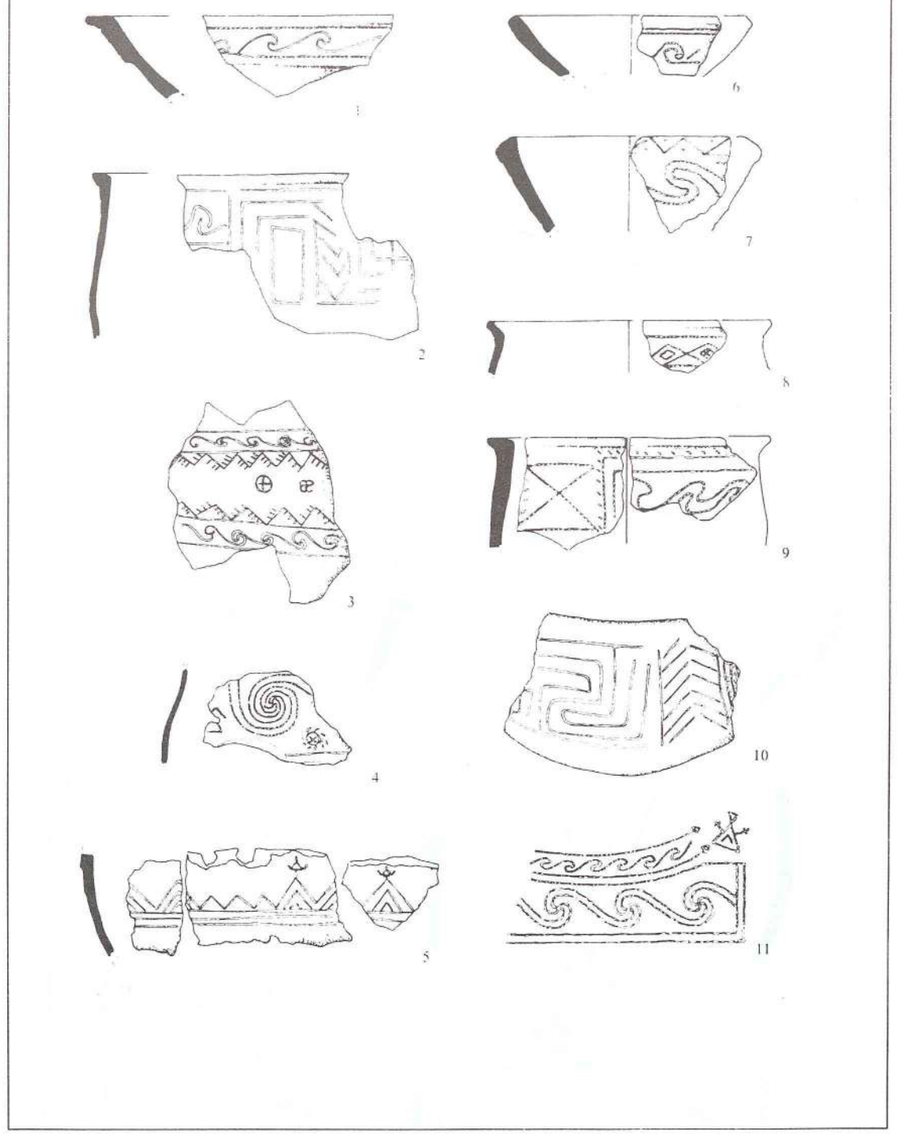
Table V

Обр. V. Керамика от ранната желязна епоха (различен мащаб): 1, 3 – Катрище (по Georgieva et al., 1998); 2, 7 – Бабяк (по Домарадски, 1999); 4 – Казичане (по Stancheva, 1974); 5, 6 – Дорково/Цепина (по Hänsel, 1976).

Table V. Early Iron Age Pottery (different scale): 1, 3 – Katrishte (after Georgieva et al., 1998); 2, 7 – Babyak (after Домарадски, 1999); 4 – Kazichene (after Stancheva, 1974); 5, 6 – Dorkovo/Tsepina (after Hänsel, 1976).

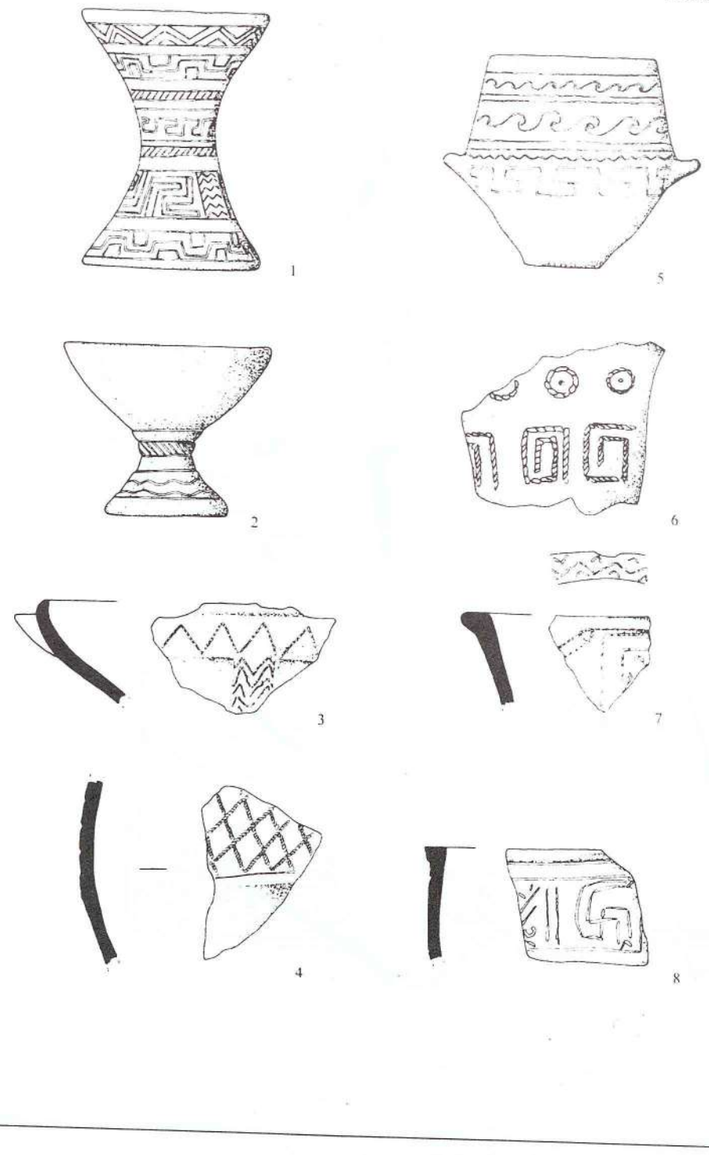
Table VI

Обр. VI. Керамика тип "Цепина" (различен мащаб): 1, 2 – Бабяк (по Домарадски, 1999 а); 3 – Покровник (по Стоянова-Серафимова, 1970); 4, 5 – Копривлен (по Божкова, Делев, 2002); 6, 7, 8, 9 – Цепина (по Hänsel, 1976); 10, 11 – Юнаците (по Титов, 1995).

Table VI. "Tsepina" type pottery (different scale): 1, 2 – Babyak (after Домарадски, 1999 a); 3 – Pokrovnik (after Стоянова-Серафимова, 1970); 4, 5 – Koprivlen (after Божкова, Делев, 2002); 6, 7, 8, 9 – Tsepina (after Hänsel, 1976); 10, 11 – Yunatsite (after Титов, 1995).

Table VII

Обр. VII. Керамика тип "Цепина" (различен мащаб): 1,3 – Исперихово (по Божкова, Делев); 2 – Стойките (по Кисьов, 1989); 4 – Момчиловци (по Детев, 1969); 5, 6, 7, 8 – вр.Острец (по Домарадски, 1995).

Table VII. "Tsepina" type pottery (different scale): 1,3 – Isperihovo (after Божкова, Делев); 2 – Stoykite (after Кисьов, 1989); 4 – Momchilovtsi (after Детев, 1969); 5, 6, 7, 8 – Mt. Ostrets (after Домарадски, 1995).

Table VIII

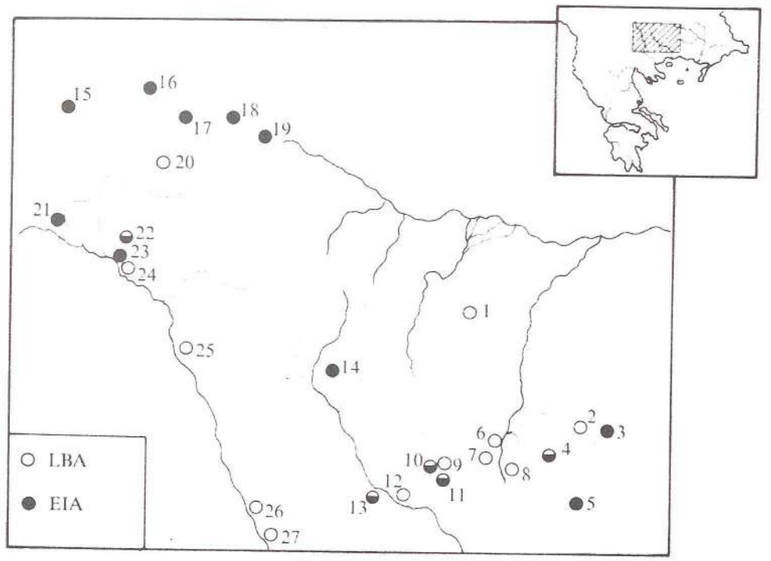
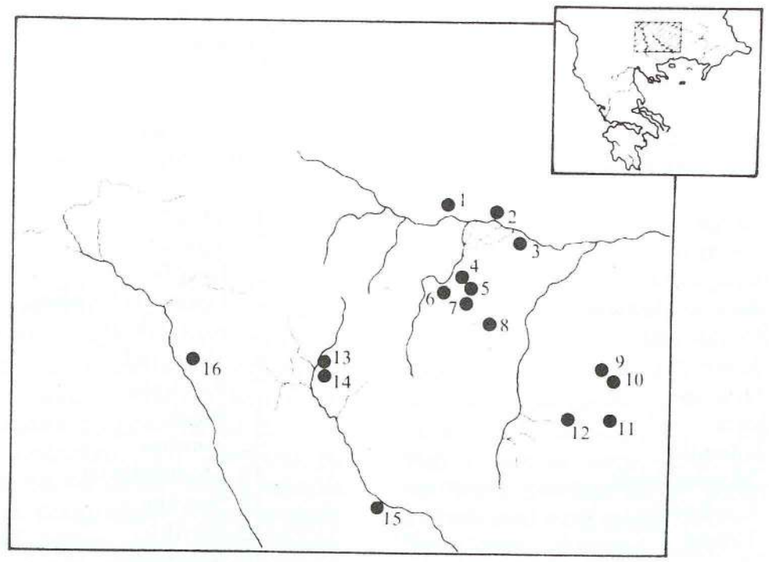

Table IX

Start
Send

Обр. VIII. Карта на обектите от късната бронзова и ранната желязна епоха:

1. Батак
2. Проглед
3. Кутела
4. Гела
5. Сивино
6. Борино
7. Ягодина
8. Триград
9. Кочан
10. Любча
11. Цръпча
12. Абланица
13. Копривлен
14. Бабяк
15. Тръп
16. Алдомировци
17. Филиповци
18. Бояна
19. Казичане
20. Перник
21. Брест
22. Гълъбник
23. Катрище
24. Невестино
25. "Каменска чука"
26. Сандански
27. Марикостиново

Table VIII. Map of the Late Bronze and Early Iron Age sites:

1. Batak
2. Progled
3. Kutela
4. Gela
5. Sivino
6. Borino
7. Yagodina
8. Trigrad
9. Kochan
10. Lyubcha
11. Tsruncha
12. Ablanitsa
13. Koprivlen
14. Babyak
15. Trun
16. Aldomirovtsi
17. Philipovtsi
18. Boyana
19. Kazichane
20. Pernik
21. Brest
22. Gulubnik
23. Katrishte
24. Nevestino
25. "Kamenska Chuka"
26. Sandanski
27. Marikostinovo

Обр.IX. Карта на обектите с керамика тип "Цепина":

1. Ветрен
2. Юнаците
3. Исперихово
4. Дорково (Цепина)
5. Костандово
6. Велинград
7. Ракитово
8. Батак
9. Зорница
10. Момчиловци
11. Стойките
12. Ковил
13. Якоруда
14. Бабяк
15. Копривлен
16. Покровник

Table IX. Map of the sites where "Tsepina" type pottery is discovered:

1. Vetren
2. Yunatsite
3. Isperihovo
4. Dorkovo (Tsepina)
5. Kostandovo
6. Velingrad
7. Rakitovo
8. Batak
9. Zornitsa
10. Momchilovtsi
11. Stoykite
12. Kovil
13. Yakuruda
14. Babyak
15. Koprivlen
16. Pokrovnik

d-r Petar Popović
Arheološki institut, Beograd

Dr. Petar Popović
Archaeological Institute, Belgrade

UDC: 903-03:738(497.11)"638"

VRANJSKO-BUJANOVAČKA KOTLINA I HELENIZACIJA DOLINE MORAVE

VRANJE-BUJANOVAC VALLEY AND HELLENISATION OF THE MORAVA VALLEY

Intenzivna zbivanja koja su krajem V i početkom IV veka pre n.e. obeležila dolinu juga Morave nisu, na žalost, u srazmeri sa relativno skromnim arheološkim naporima na tom terenu. Najbolja ilustracija toga je kratak pregled dosadašnjih istraživanja Vranjsko-bujanovačke kotline.

Na ovom prostoru, bogatom ostacima prošlosti, prva rekognosciranja i iskopavanja započeli su Milutin i Draga Garašanin pedesetih godina (1). Taj veliki pomak usledio je zahvaljujući tadašnjem kustosu Narodnog muzeja u Vranju, Milanu Jovanoviću, koji je godinama prikupljao dragocene terenske podatke. Rezultati njegovih rekognosciranja, sukcesivno objavljivani u Vranjskom glasniku I - V od 1965. do 1969. godine, činili su osnovu za sva dalja istraživanja. Trebalo je da ovi napori budu krunisani iskopavanjima na nekom od najvažnijih lokaliteta. Već 1966. godine, u saradnji sa Ivanom Mikulčićem, Milan Jovanović je započeo manje zaštitne i sondažne radove na Kaleu u Krševici kod Bujanovca. Rezultati su potvrdili da je reč o izuzetnom nalazištu. Svi elementi su ukazivali da se na ovom mestu nalazila akropola sa podgrađem i nekropolom. Mnogobrojni nalazi, kao grčka importovana i siva helenizirana keramika, ili drugi predmeti, odgovarali su okvirno IV veku pre n.e. Ubrzo je usledio i detaljan izveštaj o ovim iskopavanjima (2).

The intensive activities which marked the end of the 5th and beginning of the 4th centuries BC in the Morava valley can not unfortunately be compared with the relatively modest archaeological efforts in this region. The short review of investigations in the Vranje-Bujanovac valley up to now are a good illustration of this.

The first surveys and excavations in this region, rich in traces of the past, were carried out by Draga and Milutin Garašanin in the fifties of the 20th century (1). A big step was taken thanks to the curator of the National Museum in Vranje at the time, Milan Jovanović, who had for years collected valuable site data. The results of his surveys, successively published in Vranjski Glasnik I -V from 1965 to 1969, were the bases of all further investigations. It was necessary for these efforts to be crowned by excavations at some of the most important sites. In 1966 in cooperation with Ivan Mikulčić, Milan Jovanović began rescue and small excavations at Kale in Krševica near Bujanovac. The results proved that it was an exceptional site. All the elements pointed to an acropolis with suburb and necropolis. Numerous finds like Greek imported pottery and grey Hellenised ceramic and other objects corresponded to the 4th century BC. A detailed report soon followed these excavations (2). In spite of expectations

Uprkos očekivanjima, dalji radovi kod Krševice nisu nastavljeni. Deset godina kasnije, 1976, pod pokroviteljstvom SANU, na prostoru između Preševa i Vranja obiđeno je više lokaliteta, a 1977-78., pored rekognosciranja, obavljeni su i manji sondažni radovi na tri gradinska naselja: Vranjski Priboj, Kaljaja kod Buštranja i Kacipup kod Oraovice (3). Tom prilikom u planu se nalazila i Krševica, ali je zbog ograničenih sredstava odlučeno da se prvo ispita nekoliko do tada neistraživanih lokaliteta, što se i pokazalo kao sasvim opravdano. Narednih godina bilo je nekoliko pokušaja da se iskopavanja nastave, zbog njihovog značaja, na utvrđenim naseljima kod Oraovice i Krševice, ali do realizacije nije došlo. Tek od kraja devedesetih godina kustosi Narodnog muzeja u Vranju Aleksandar Bulatović i Goran Mitrović preduzeli su rekognosciranja i manja sondiranja na nekoliko lokaliteta (4), a istraživanja kod Krševice nastavljena su 35 godina kasnije, u leto 2001.

Mada ograničenog obima, rezultati sondažnih radova kod Buštranja i Oraovice dali su neke osnovne podatke o izgledu utvrđenih naselja i odlikama keramičkog materijala starijeg gvozdenog doba u ovom delu jugoistoka Srbije (5). Zahvaljujući novijim istraživanjima situacija je delom dopunjena sa još dva lokaliteta. Ulomci posuda, slični pronađenim kod Buštranja i Oraovice, otkriveni su kod Ljanika, nedaleko od Buštranja, i kod Moštanice, severoistočno od Vranja (6). Pored sličnih nalaza sa Kosova, ova vrsta keramike karakteristična za stariji horizont kod Oraovice (VII-VI vek) zabeležena je dalje prema severu samo sporadično sve do doline Velike Morave (7). Ako se okrenemo prema jugu videćemo da najbliže analogije nalazimo u neposrednom susedstvu - na severu i severoistoku Republike Makedonije. To se odnosi ne samo na neke zajedničke odlike keramičkog materijala, već i na isti, ili sličan

work at Krševica was, not continued. Ten years later in 1976, several sites in the area between Preševo and Vranje were visited under the auspices of Serbian Academy of Sciences and Arts and in 1977-78 some limited sondage was carried out, as well as surveys at three hillforts: Vranjski Priboj, Kaljaja near Buštranje and Kacipup in Oraovica (3). Krševica was included in the plan at that time, but due to limited finance it was decided to examine firstly some sites not investigated up to then, which proved to be completely justified. In the years that followed there were some attempts to continue excavations at the fortified settlements in Oraovica and Krsevica, because of their importance, but they were never carried through. Only at the end of the nineties, the curators of the National Museum in Vranje Aleksandar Bulatović and Goran Mitrović recommended survey and small excavations at some sites (4), and investigations at Krsevica were renewed 35 years later in the summer of 2001.

Although limited in extent, the results of sondage work near Buštranje and Oraovica provided basic data on the appearance of the settlement and the pottery characteristics of material from the Early Iron Age in this part of south-east Serbia (5). Thanks to the most recent investigations the situation is partly supplemented by two more sites. Fragments of vessels similar to those at Buštranje and Oraovica were found at Ljanik not far from Buštranje, and at Moštanica northeast of Vranje (6) Apart from similar finds from Kosovo, this type of ceramic is characteristic of the earlier horizon at Oraovica (7th - 6th cent.) and only sporadically noted further towards the north as far as the Velika Morava valley (7). If we turn towards the south we will find the closest analogies in the immediate vicinity - in the north and northeast of the Republic of Macedonia. This relates not just to some common types of pottery but also to the same or

tip fortifikacija (8). Pokazalo se da posude ukrašene nazubljenim ornamentom ("radla"), koje karakterišu mlađi horizont starijeg gvozdenog doba (VII/VI vek), u velikom broju slučajeva predhode pojavi grčke ili helenizirane keramike V veka pre n.e (9). Ovakva situacija je konstatovana na više utvrđenih naselja oko donjeg toka Pčinje, Kumanova ili Skoplja sve do Oraovice. Ukratko, svi raspoloživi podaci pokazali su da tokom gvozdenog doba Vranjsko - bujanovačka kotlina i Skopsko – kumanovski basen čine jedinstven kulturni prostor.

Stratigrafska situacija kod Oraovice ne daje sasvim pouzdane podatke o formiranju slojeva koji se odnose na grnčariju karakterističnu za starije gvozdeno doba i keramiku rađenu na vitlu sa heleniziranim odlikama. Sve upućuje, međutim, da se krajem VI i tokom V veka pre n.e., pored dominantne keramike starijeg gvozdenog doba, sporadično javljaju i helenizirani oblici. Potom, sasvim je uočljivo da od kraja V i početka IV veka pre n.e. na kulturnom planu dolazi do značajnih promena koje se ne odnose samo na masovnu pojavu helenizirane keramike rađene na vitlu, već i na postepeno usavršavanje odbrambenog sistema i same organizacije prostora (bedemi sa podzidima na platou sa akropolom, podgrađe prema Oraovičkoj reci)(Sl. 1). Malobrojni fragmenti grčkog, najverovatnije atičkog importa (vaze St. Valentin), ukazuju na prelaz iz V u IV vek pre n.e., a zatim mnogobrojna siva helenizirana keramika pripada standardnom repertoaru posuda koje su široko rasprostranjene tokom IV veka i u vreme ranohelenističkog perioda (T.I;II,1,2,4,8-10). Pored nekoliko severnoegejskih amfora i pitosa (T. II, 5-7; III, 1,3), veliki broj posuda, kao deo starijeg nasleđa, pripada gruboj keramici rađenoj rukom i ukrašenoj plastičnim trakama (lonci, piraunoi, T. III, 2,4-9)(10). Za sada ostaje nejasno do kada je trajalo helenističko naselje na

similar fortifications (8). It appears that vessels decorated with indented ornaments ("cogwheel"), characteristic of the later horizon of the Early Iron Age (7th - 6th cent.), in the majority of cases originated before the appearance of Greek or Hellenised pottery of the 5th century BC (9). Such a situation has been established at several fortified settlements in the vicinity of the lower course of Pčinja, Kumanovo and Skopje as far as Oraovica. In short, all the available data indicate that during the Iron Age the Vranje-Bujanovac valley and the Skopje-Kumanovo basin were a unique cultural area.

The stratigraphic situation at Oraovica does not provide entirely reliable data concerning the formation of layers that relate to the pottery characteristic of the Early Iron Age and wheel made ceramic with Hellenised features. However everything indicates that at the end of the 6th and in the course of the 5th cent. BC, apart from predominantly Early Iron Age pottery, Hellenised pottery also appears sporadically. Thus it is completely clear that from the end of the 5th and beginning of the 4th century BC there was a significant change from the cultural point of view, which meant not only the mass appearance of Hellenised wheel made ceramic but also the gradual improvement of fortification systems and the organisation of space itself (ramparts with substructions on a plateau with acropolis, suburb towards the river Oraovička)(Fig.1). The small number of Greek, probably Attic import (St. Valentine vases), indicate the transition from 5th to 4th century BC, and then numerous pieces of grey Hellenised pottery belong to the standard repertoire of vessels that were widespread during the 4th century and the early Hellenistic period (Pl. I;II,1,2,4,8-10). As well as some north Aegean amphorae and pithoi (Pl. II, 5-7; III, 1,3), a large number of vessels from the earlier tradition belong to the coarse pottery worked by hand

Start
Send

Kacipupu kod Oraovice. Keramika ove vrste nije dovoljno osetljiva za detaljnije hronološke analize, a opšte osiromašenje tokom kasnog helenističkog perioda teško i može da pruži nešto više podataka samo na osnovu rezultata manjih sondažnih iskopavanja (istraženo je jedva 60m2). U svakom slučaju, poslednji horizont na ovom lokalitetu vezuje se za nekoliko pitosa, koji bi mogli da pripadaju republikanskom periodu (T. III, 10,11), i posude karakteristične za kasni laten datovane u kraj II i I vek pre n.e. (zdele "S" profilacije, lonci sa češljastim ornamentom itd.) (11). Za sada ostaje otvoreno pitanje da li su pitosi pripadali kraju helenističkog naselja, ili zajedno sa kasnolatenskom keramikom čine sloj kojim se završava život na ovom lokalitetu.

Kale u Krševici nastaje krajem V veka pre n.e. i po svim svojim karakteristikama znatno se razlikuje od drugih utvrđenja ovog kraja. Mesto je pažljivo izabrano: jedan od poslednjih izdanaka planine Rujen koji se pruža prema ušću Krševičke reke u Južnu Moravu i dominira pogledom na celu Vranjsku kotlinu. Bedemi od tesanika, ostaci arhitektonskih objekata, terase sa podgrađima na padinama i, konačno, brojan arheološki materijal, rečito svedoče o kulturnom nivou, kako graditelja tako i stanovnika ovog naselja (12). Očigledno je da je u pitanju složen lokalitet i, pored brojnih pretpostavki, rezultati dosadašnjih sondažnih iskopavanja više su otvarali pitanja nego što su pružali odgovore. Sistematska istraživanja bila bi jedini način da se dobije tačnija slika o izgledu ovog značajnog i, za sada, enigmatičnog naselja, koje je, po svemu sudeći, trajalo relatvno kratko vreme.

Kale u Krševici danas je obraslo gustom vegetacijom, nalazi se u privatnom vlasništvu i podeljeno je na veliki broj parcela (Sl. 2). Tako smo ovog leta obezbedili jednu katastarsku parcelu koja obuhvata veći deo severoistočnog

and decorated with bands in relief (pots, pyraunoi, Pl. III, 2,4-9) (10). It is still not clear how long the Hellenistic settlement on Kacipup in Oraovica lasted. Pottery of this type is not sufficiently sensitive to allow more detailed chronological analysis, while general impoverishment during the late Hellenistic period is a poor provider of data on the basis of limited results from small excavations (barely 60 m2 investigated). In any case the last horizon at this site is connected with several pithoi which might belong to the Roman Republican period (Pl. III, 10, 11) and vessels characteristic of Late La Tène dated to the end of the 2nd and 1st century BC ("S" profiled bowls, pots with combed ornamentation etc.) (11). The question remains whether the pithoi belonged to the end of the Hellenistic settlement, or together with the Late La Tène pottery represent the layer where life ends at this location.

Kale in Krševica originates from the end of the 5th century BC and according to all its characteristics it is considerably different from other fortifications of this area. The location was carefully chosen: on one of the last ridges of the mountain Rujen that stretches towards the mouth of the Krševička river flowing into the South Morava, it dominates the view of the entire Vranje valley. Ramparts of cut stone, architectural remains, terraces with reinforcement on the slopes and finally, plentiful archaeological material, bare eloquent witness to the cultural level of the builders and inhabitants of this settlement (12). Evidently it is a complex site, and with numerous suppositions, the results of sondage up to now have posed more question than they have provided answers. Systematic investigation would be the only way to obtain a precise picture of the appearance of this significant and for the moment enigmatic settlement which, as far as we can see, lasted for only a relatively short period.

platoa (istraženo je pet sondi ukupne površine od oko 140m2). Kao što se to najčešće dešava, deo bedema otkriven 1966. godine sada je znatno oštećen: tesanike od peščara u međuvremenu koristili su meštani iz susednih sela za izgradnju kuća i ograda. Za ovaj deo akropole značajne rezultate dali su stratigrafski podaci. Naime, kulturni slojevi od mrko sive zemlje od jugozapada prema severoistoku spuštaju se sve niže, tako da u nekim sondama dopiru do dubine od skoro 3m. Osnovni utisak je da se sukcesivnim nasipanjem zemlje vremenom širio plato prema periferiji, čime se dobijao koristan prostor. O postojanju najmanje dve hronološke faze ima više indicija, ali o tome najbolje svedoči podatak da je na jednom mestu, u zid koji je solidno građen od lomljenog kamena i blata, kao spolija ugrađena baza stuba. Na ovom delu platoa pronađeni su i ostaci dve peći sa kalotom, koje su na osnovu nekih nalaza, najverovatnije korišćene za pečenje hleba (T. IV, 9).

Kulturni slojevi obiluju nalazima, prevashodno fragmentima keramike i životinjskih kostiju. Fina grčka importovana keramika zastupljena je u svim sondama i sastoji se od delova crvenoguralnih skifosa, kantarosa (vaze St. Valentin), kao i ulomaka zdela (T. IV, 1-8). Pojedini primerci tankih zidova i prevučeni sjajnim crnim firnisom ukazuju na kraj V neka pre n.e., dok najveći deo odgovara prelazu u IV vek, ili pripada oblicima koji su izrađivani sve do ranohelenističkog perioda. Najveći deo otkrivenog materijala čini siva helenizirana keramika sa uobičajenim repertoarom oblika (zdele, ihtije, činije, skifosi, kantarosi, hidrije, amfore, pitosi itd.), što sve znatno dopunjava već postojeću sliku o tipologiji keramičkih formi sa ovog lokaliteta (T. V; VI, 1-7). Od grube keramike tu su lonci sa plastičnim trakama, ili sa potkovičastim drškama, nekoliko delova piraunusa (T. VI,8-10), a nađeni su

Kale in Krševica is today overgrown with dense vegetation. It is divided into large number of small units in private ownership (Fig. 2). In summer 2001 we obtained permision to excavate one of these units which includes the greater part of the northeast plateau (five threnches investigated covered a total area of 140 m2). As it frequently happens, part of the rampart uncovered in 1966 is now considerably damaged: the cut sandstone has been used in the meantime by the inhabitants of the nearby villages for building houses and walls. This part of the acropolis provided significant results from the stratigraphic data. Namely, cultural layers of dark grey earth from the southwest towards the northeast are found lower and lower, so that in some threnches they reach a depth of 3m. The first impression is that by successive heaping of earth through time the plateau was widened towards the periphery, to gain useful space. There are several indications that at least two chronological phases existed. The clearest evidence of this is the fact that at a place in a solidly built wall of broken stone and mud the base of a column was used as building material. On this part of the plateau the remains of two domed ovens were found, which on the basis of some finds were most probably used for baking bread (Pl. IV. 9).

The cultural layers are rich in finds, mainly fragments of pottery and animal bones. Fine imported Greek ceramic is present in all threnches and consists of parts of red-figure skyphoi, kantharoi (St. Valentine vases) as well as pieces of dishes (Pl. IV, 1-8). Some examples with thin walls and covered with shiny black varnish point to the end of the 5th century BC, while the greater number correspond with the transition to the 4th century or are among the shapes manufactured right up to the early Hellenistic period. The greatest part of the material is grey Hellenised ceramic with

i komadi kamenih recipijenata za mlevenje i drobljenje (13). Takođe, u podnožju naselja meštani su pronašli i nekoliko novčića koji pripadaju kovanju Filipa Makedonskog, Aleksandra Velikog i Kasandra. Analiza ovog materijala tek predstoji, tako da bi detaljnije rezultate trebalo očekivati u doglednom vremenu. U ovom trenutku može se samo zaključiti da ovaj deo platoa čini samo periferiju akropole, dok se glavni objekti kriju pod dominantnim uzvišenjem koje zauzima jugozapadni deo utvrđenja. Za sada svi rezultati ukazuju da je naselje bilo napušteno, najverovatnije, krajem IV ili početkom III veka pre n.e.

*

Talas helenizacije, koji krajem V pre ne. veka zahvata Skopsko – Kumanovski basen, širi se na sever sve do krajeva oko Preševa i Bujanovca. Naselje kod Oraovice, po ugledu na druga utvrđenja koja se nalaze južnije, postepeno menja kulturnu sliku koja se, pre svega, manifestuje kroz sve veće prisustvo grčke importovane i sive helenizirane keramike. Otprilike u isto vreme, na pogodnom mestu iznad Krševičke reke formira se utvrđenje koje ubrzo dobija obrise urbanog naselja. Importovana roba stiže u ove krajeve preko Peonije iz atičkih centara, ili se doprema putem razgranate trgovinske mreže iz radionica Halkidika, posebno Olinta(14). Izbor luksuzne keramike uglavnom je ograničen i najčešće se koristi stono posuđe: skifosi, vaze tipa St. Valentin, kantarosi, kiliksi ili zdele (15). Najveći procenat čini grnačarija koju obično široko svrstavamo u "sivu heleniziranu keramiku". U tipološkom pogledu ona varira od standarnih grčkih oblika, preko hibridnih varijanti do formi zasnovanih na starijim tradicijama. Mada ima značajnu ulogu u procesu helenizacije, do sada otkriveni materijal objavljen je samo delimično, a sintetski radovi, ili precizniji podaci o hronologiji, tipologiji i

the usual collection of shapes (plates, bowls, skyphoi, kantharoi, hydriae, amphorae, pithoi etc.), which to a large extent completes the already existing picture of the typology of the pottery forms from this site (Pl. V; VI, 1-7). Among the coarse pottery there are pots with plastic bands or with horseshoe handles, some parts of pyraunoi (Pl. VI, 8-10). Pieces of recipients for grinding and crushing were also found (13). Also in the foothills of the settlement local people have found a few Philip of Macedonia, Alexander the Great and Cassander coins. Analysis of this material remains to be done, so detailed results can be expected in the future. At the moment we can only conclude that this plateau must have been just the periphery of the acropolis and that the main buildings are hidden under the prominent elevation that occupies the southwest part of the fortification. Up to now all the results indicate that the settlement was abandoned, very probably at the end of the 4th or beginning of the 3rd century BC.

*

The wave of Hellenisation that swept through the Skopje-Kumanovo basin at the end of the 5th century BC spreads towards the north as far as the areas around Preševo and Bujanovac. The habitation at Oraovica when compared with other hillforts to be found more to the south, gradually changes the cultural picture which is mainly seen in the ever increasing presence of Greek imported and grey Hellenised pottery. Approximately at the same time in a convenient place above the river Krševička a fortification is established, which quickly takes on the appearance of an urban settlement. Imported wares arrive in these areas, by way of Peonia, from the Attic centers, or is send by way of the widespread trade network from the workshops of Chalkidiki, particularly Olynthus (14). The choice of luxury pottery was generally limited and most frequently table ware was in use: skyphoi, St. Valentine type vases, kantharoi, kylices and dishes (15). The greater percent is composed of pottery which is usually widely defined as "grey Hellenised pottery". From the typological aspect it varies from standard Greek shapes, to hybrid variations, to shapes based on older traditions. Although they have a significant role in the process of Hellenisation, the material uncovered up to now has been only partly published and synthetic studies and precise data concerning chronology, typology and technological manufacture of these vessels is still lacking (16). In the wide area from Demir Kapija to Oraovica and Krševica Hellenised pottery is widespread but further towards the lower course of the Morava it is found less frequently, which may be interpreted as a break in contact with the south or less intensive activity. If we exclude exceptional examples like the jugs from the graves at Ljuljaci and Pećine in Kostolac, it is mainly a question of fragmented skyphoi or kylices noted sporadically at some sites but with a particular concentration in the Velika Morava basin (17). Obviously the different level of investigation in some parts of Serbia and limited publication can not provide a real picture of the degree of Hellenisation in the Morava valley. When it is a question of direct or indirect connections between the Hellenised areas and the Danube valley, the already well known vessel with two handles or kantharos is an interesting example. In the Balkans these shapes derive from as far back as the Bronze Age but very probably in the 4th century BC they obtained a somewhat different appearance under Greek influence. Wheel made, they now have an elegant shape, the handles are bent high up and recipients rest on the foot. Sometimes these products of local Peonian worksho-

tehnologiji izrade ovih posuda još nedostaju (16). Na širokom prostoru od Demir Kapije do Oraovice i Krševice helenizirana keramika je široko rasprostranjena, ali dalje prema donjem toku Morave nalazi su retki, što se može tumačiti prekidom ili odsustvom intezivnijih kontakata sa jugom. Ako izuzmemo izuzetne primerke krčaga iz grobova kod Ljuljaka i Pećina kod Kostolca, uglavnom je reč o fragmentima skifosa ili kiliksa sporadično zabeleženih na nekoliko lokaliteta, sa posebnom koncentracijom u basenu Velike Morave (17). Očigledno je da različit nivo istraživanja u pojedinim delovima Srbije, i nedovoljno objavljeni materijal, ne mogu ni da pruže realniju sliku o stepenu helenizacije doline Morave. Kada je reč o direktnim ili indirektnim vezama između heleniziranih krajeva i Podunavlja, zanimljiv je primer već dobro poznatih posuda sa dve drške tipa pehar ili kantaros. Na Balkanu ovi oblici vode poreklo još od bronzanog doba, ali, najverovatnije u IV veku pre n.e., pod grčkim uticajem oni dobijaju nešto drugačiji izgled. Izrađeni na vitlu, sada imaju elegantnije forme, drške su im visoko izvijene, a recipijenti se oslanjaju na stopu. Takvi proizvodi lokalnih peonskih radionica nekad imaju specifične odlike, kao kantarosi iz Knežja (18) i Krševice (T.V,9), dok većina tih "pehara" ima neke opšte odlike koji mogu da predstavljaju uzore za pojedine "kantarose" otkrivene u keltskim grobovima III/II veka pre n.e. sa teritorija Skordiska (T. V, 8) (19).

Ako se ukratko osvrnemo na etničke prilike u ovim delovima Balkana, obično se pretpostavlja da u dolini Morave tokom gvozdenog doba dominantnu ulogu imaju tribalska plemena. Širenje helenskih uticaja na sever krajem V veka pre n.e. mora se dovesti u vezu sa pomeranjima Peonaca pod pritiscima sve ekspazivnije makedonske kraljevine do oblasti oko Preševa i Buja-

novca. Tokom III veka pre n.e. na većini utvrđenih naselja Skopsko-kumanovskog basena život se gasi, a ove krajeve zauzimaju Dardanci (20). Da li se to direktno odnosilo i na ovaj deo Južne Morave još nam nije poznato, ali je činjenica da se zahvaljujući jačanjem Dardanaca i pojavom Skordiska u Podunavlju tokom helenističkog perioda prekidaju bliži kontakti između juga i severa Balkana.

Dolina Južne Morave u arheološkom pogledu je slabo poznata, tako da bi nova istraživanja znatno dopunila, ili promenila neka današnja saznanja o kulturnim ili etničkim promenama koje su se dešavale na ovom prostoru od praistorije do srednjeg veka. Izgradnja autoputa kroz dolinu Morave od Leskovca do makedonske granice, koja uskoro treba da počne, jedinstvena je prilika da se tokom zaštitnih iskopavanja, koja bi pratila trasu puta, dobiju detaljniji arheološki podaci. Na nama je da li ćemo iskoristiti ovu šansu, ili će to biti ostavljeno za buduće generacije.

ps have specific shapes like the kantharoi from Knežje (18) and Krševica (Pl. V, 9), while the majority of these vessels have some general characteristics that may have served as models for certain "kantharoi" discovered in the Celtic graves of the 3rd and 2nd centuries BC in the Scordisci territory (Pl. V, 8) (19).

If we take a short look at the ethnic situation in this part of the Balkans it is usually supposed that in the Morava valley, during the Iron Age, a dominant role was played by the Triballi. Spreading of Hellenistic influence to the north at the end of the 5th century BC must be connected with the migration of the Paeonians to areas around Preševo and Bujanovac, under pressure from the ever increasing expansion of the Macedonian kingdom. During the 3rd century BC the majority of settlements in the Skopje-Kumanovo basin died out and these areas were taken over by the Dardanians (20). It is still not known whether this part of the South Morava was included, but it is a fact that thanks to strengthening of the Dardanians and the appearance of the Scordisci in the Danube valley, during the Hellenistic period, closer contact between the south and north Balkans was interrupted.

From an archaeological point of view the valley of the South Morava is little known, which means that new excavations will considerably compliment or alter the knowledge we have of the culture and ethnic changes which took place in this region from prehistory till the Middle Ages. The building of an auto-route through the Morava valley from Leskovac to the Macedonian border, which should begin shortly, is a unique occasion to obtain detailed archaeological data during the rescue excavations which will follow the line. It is for us to decide whether we will avail of this opportunity or leave it for future generations.

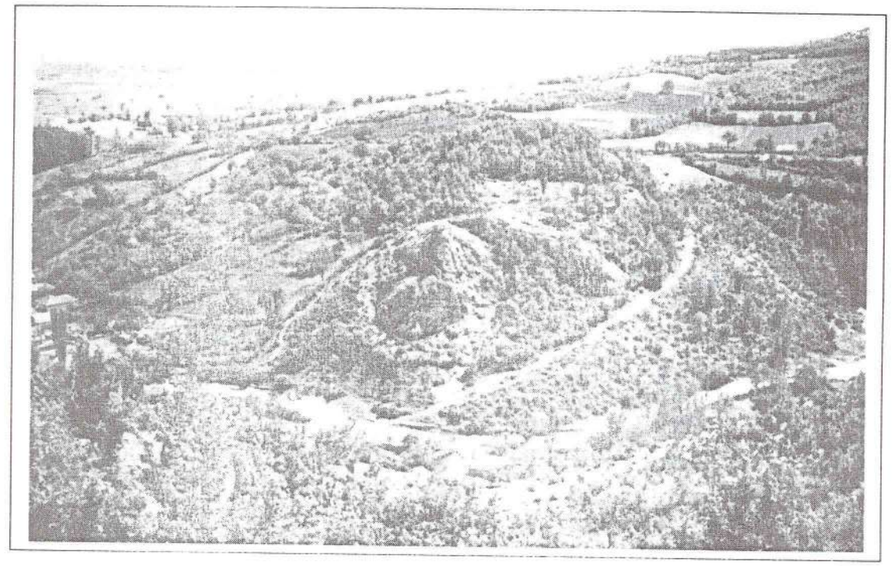
Napomene - Notes

1 Garašanin M., Garašanin, D. 1965.
2 Mikulčić, Jovanović 1968.
3 Vukmanović, Popović 1982.
4 Bulatović 1997; id. 1999; Bulatović, Mitrović 1997, id. 1997a.
5 Vukmanović, Popović 1982, 192 pp.
6 Bulatović 1999; id. 1997.
7 Jevtić 1983, 40 p. ; Vasić 1987, 673 pp.
8 Georgiev 1991; id. 1992; Georgievski 1993; Mikulčić 1982, 21 pp.
9 Mikulčić 1976, 160 pp.; Georgiev 1991; Georgievski 1993.
10 Vukmanović, Popović 1982, 196 pp.
11 Ibid. 204, T. V 1, 2; IX 1-5.
12 Mikulčić, Jovanović 1968.
13 Ibid. 363 pp.,T. I. 5
14 Parović-Pešikan 1985, 41 pp.; Sokolovska 1986, 21 pp.
15 Sokolovska 1986, 77 pp.; Mikulčić, G. 1990; Parović-Pešikan 1992.
16 Cf. Sokolovska 1993.
17 Parović-Pešikan 1985, 41 pp.; ead. 1989, 45 p.; Đorđević-Bogdanović 1994; ead. 2001.
18 Mikulčić, G. 1990a, 115, sl. 9.10.
19 Bulatović 2000, 326.
20 Cf. Benac 1987, 790 pp.; Mikulčić 1982, 20 p.; Stojić 1994; Petrova 1991; ead. 1996.

Bibliografija
Bibliography

Benac A. 1987. O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. In : **Praistorija jugoslovenskih zemalja**. vol. V, ed. A. Benac, Sarajevo, 1987, 737-802.
Bitrakova - Grozdanova, V. 1987. **Spomenici od helenističkiot period od SR Makedonija**. Skopje, 1987.
Bulatović, A. 1997. Nekropola iz starijeg gvozdenog doba na lokalitetu Slanište u Moštanici kod Vranja. **Vranjski glasnik** XXIX-XXX, 1996/1997, 5-14.
Bulatović, A. 1999. "Gradina" u Ljaniku - gradinsko naselje poznog bronzanog i starijeg gvozdenog doba. **Vranjski glasnik** XXXI-XXXII, 1998/1999, 7-17.
Bulatović, A. 2000. Latenski nalazi u Vranjsko - bujanovačkoj i Preševsoj kotlini. **Leskovački zbornik** XI, 2000, 323-333.
Bulatović, A., Mitrović, G. 1997. Preliminarni rezultati probnog istraživanja na lokalitetu Tri kruške u selu Klinovcu kod Bujanovca. **Vranjski glasnik** XXIX-XXX, 1996/1997, 15-19
Bulatović, A., Mitrović, G. 1997a. Arheološko rekognosciranje pčinjskog regiona. **Vranjski glasnik** XXIX-XXX, 1996/1997, 29-41.
Đorđević - Bogdanović, B. 1994. Chronology of the Earliest Use of the Potter's Wheel in the Central Balkans. **Balcanica** XXV-1, 1994, 39-52.
Đorđević - Bogdanović, B. 2001. Keramika radena na vitlu sa lokaliteta gvozdenog doba u Pomoravlju. In: **Arheološka nalazišta Kruševca i okoline**, eds. N. Tasić, E. Radulović, Kruševac - Beograd, 2001, 213-222.
Garašanin, M., Garašanin, D. 1965. Iz arheologije Vranjske oblasti. **Vranjski glasnik I**, 1965, 1-18.
Georgiev, Z. 1991. Tri predrimski naselbi kraj Pčinja. **Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet** 17-18 (44), 1990-1991, 91-103.
Georgiev, Z. 1992. Dve železnodobni naselbi kaj Stracin. **Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet** 19 (45), 1992, 195-118.

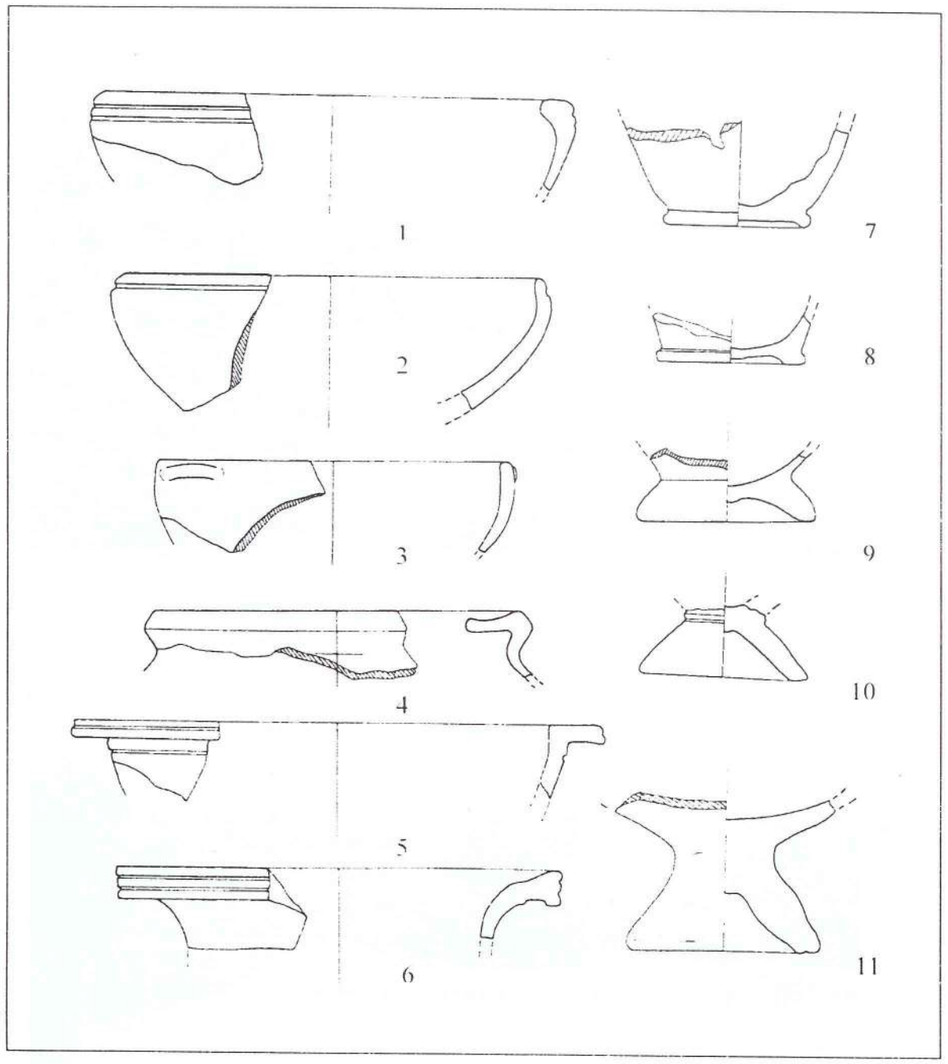
Georgievski, B. 1993. Preistoriski gradišta od Kumanovsko. **Maced. acta archaeol**. 13 (1992), 1993. 51-68.
Jevtić, M. 1983. **Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području**, Beograd. 1983.
Mikulčić, G. 1990. Kantarosi i skifosi od grobnicata vo Brazda. **Maced. acta archaeol**. 11 (1987-1989). 1990. 93-102
Mikulčić, G. 1990a. Naodi od Knežje. **Maced. acta archaeol**. 11 (1987-1989). 1990. 111-118.
Mikulčić, I. 1976. Ubikacija na Bilazora. **Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet 2** (28). 1976. 149-165.
Mikulčić, I. 1982. **Staro Skopje so okolnite tvrdini**. Skopje. 1982.
Mikulčić, I., Jovanović, M. 1968. Helenistički oppidum iz Krševice kod Vranja. **Vranjski glasnik IV**. 1968. 355-375.
Parović - Pešikan, M. 1985. Neki novi aspekti širenja egejske i grčke kulture na Centralni Balkan. **Starinar** XXXVI. 1985. 19-49.
Parović - Pešikan, M. 1989. Ojnohoe iz Atenice i grupa kljunastih krčaga u unutrašnjosti Balkana. **Starinar** XXXIX (1988). 1989. 35-59.
Parović - Pešikan, M. 1992. Jedna manje poznata grupa importovane grčke keramike kod nas. **Zbornik Narodnog muzeja** XIV/1. 1992. 337-347.
Petrova, E. 1991. Pajonskite pleminja i Pajonskoto kralstvo vo II i I milenium pred n.e.. **Maced. acta archaeol**. 12. 1990 - 1991. 9-130.
Petrova, E. 1996. **Istorijata na Pajonija i nejzinite odnosi so antička Makedonija - The History of Paeonia and its relations with Ancient Macedonia. Makedonsko nasledstvo - Macedonian Heritage 2** . Skopje. 1996. 5-24.
Sokolovska, V. 1986. **Isar - Marvinci**. Skopje. 1986.
Sokolovska, V. 1993. Ranoantička siva keramika vo Makedonija. **Maced. acta archaeol.** 13 (1992). 1993. 141-148.
Stojić, M. 1994. Gvozdeno doba u Leskovačkoj i Vranjsko - bujanovačkoj kotlini. **Vranjski glasnik** XXVI - XXVII. 1993-1994. 9-16.
Vasić, R. 1987. Oblast istočnog Kosova. južne Srbije i severne Makedonije: Srednje i istočna Makedonija. In : **Praistorija jugoslovenskih zemalja** vol. V. ed. A. Benac. Sarajevo. 1987. 673-700.
Vukmanović, M., Popović, P. 1982., Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko - preševske kotline. **Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja** XX/18. 1982. 189-210.

Sl. 1 Kacipup. Oraovica kod Preševa (1978)
Fig. 1 Kacipup. Oraovica near Preševo (1978)

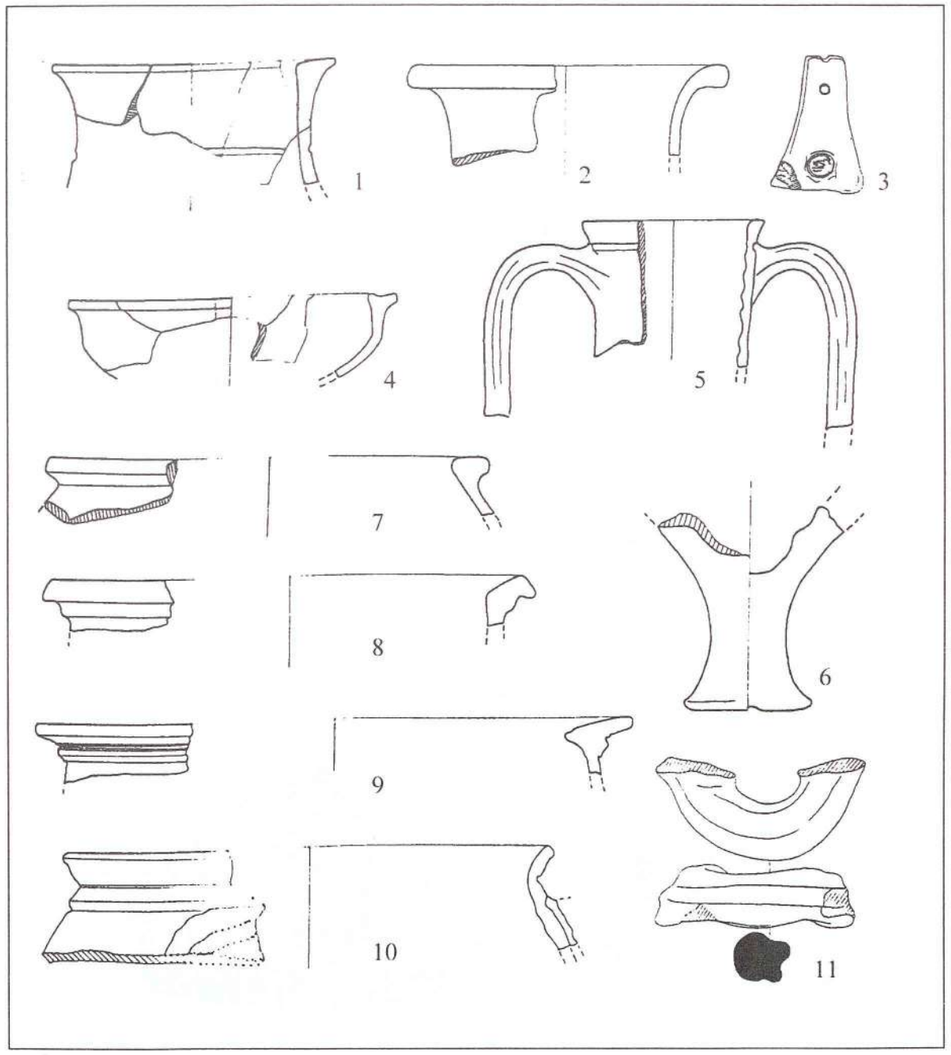

Sl. 2 Kale. Krševica kod Bujanovca (2001)
Fig. 2 Kale. Krševica near Bujanovac (2001)

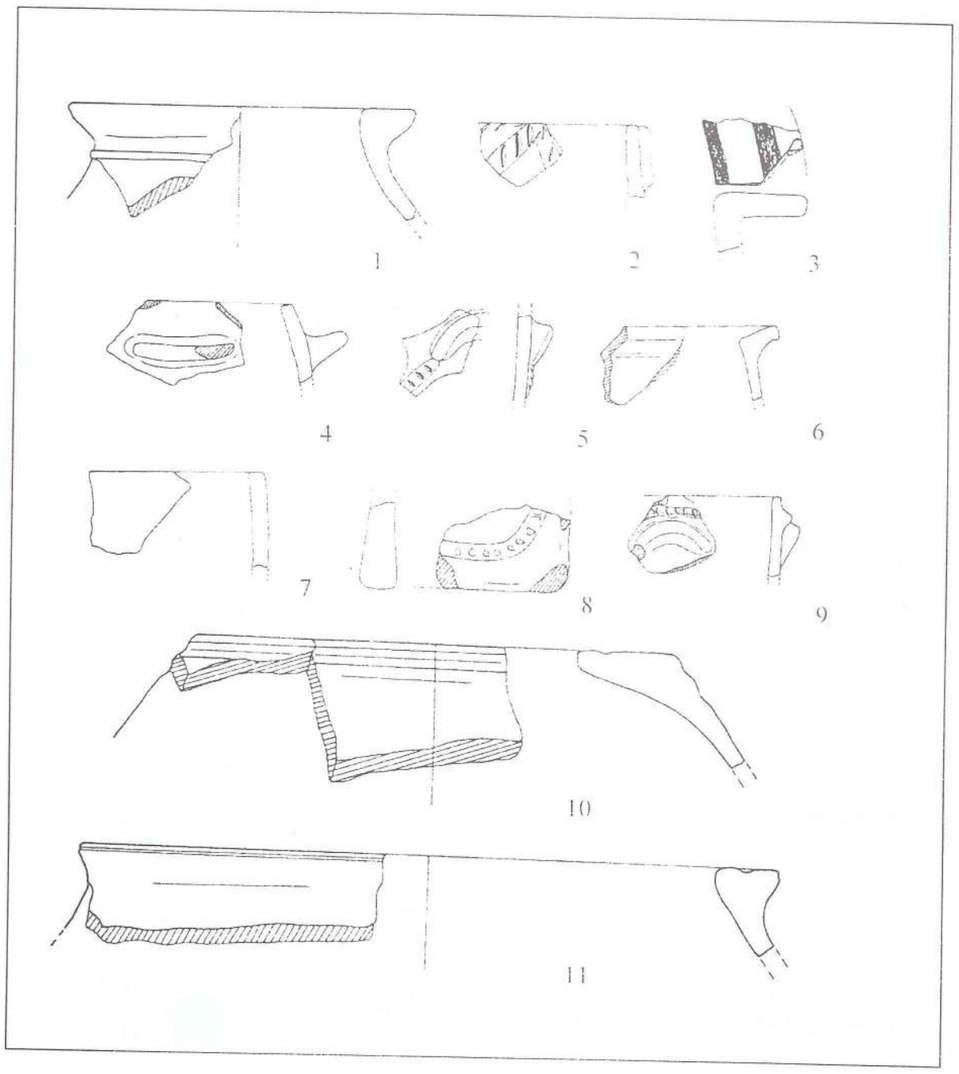
T. I Kacipup. Oraovica (1-11 keramika. razmera 1:2)

Pl. I Kacipup. Oraovica (1-11 pottery. scale 1:2)

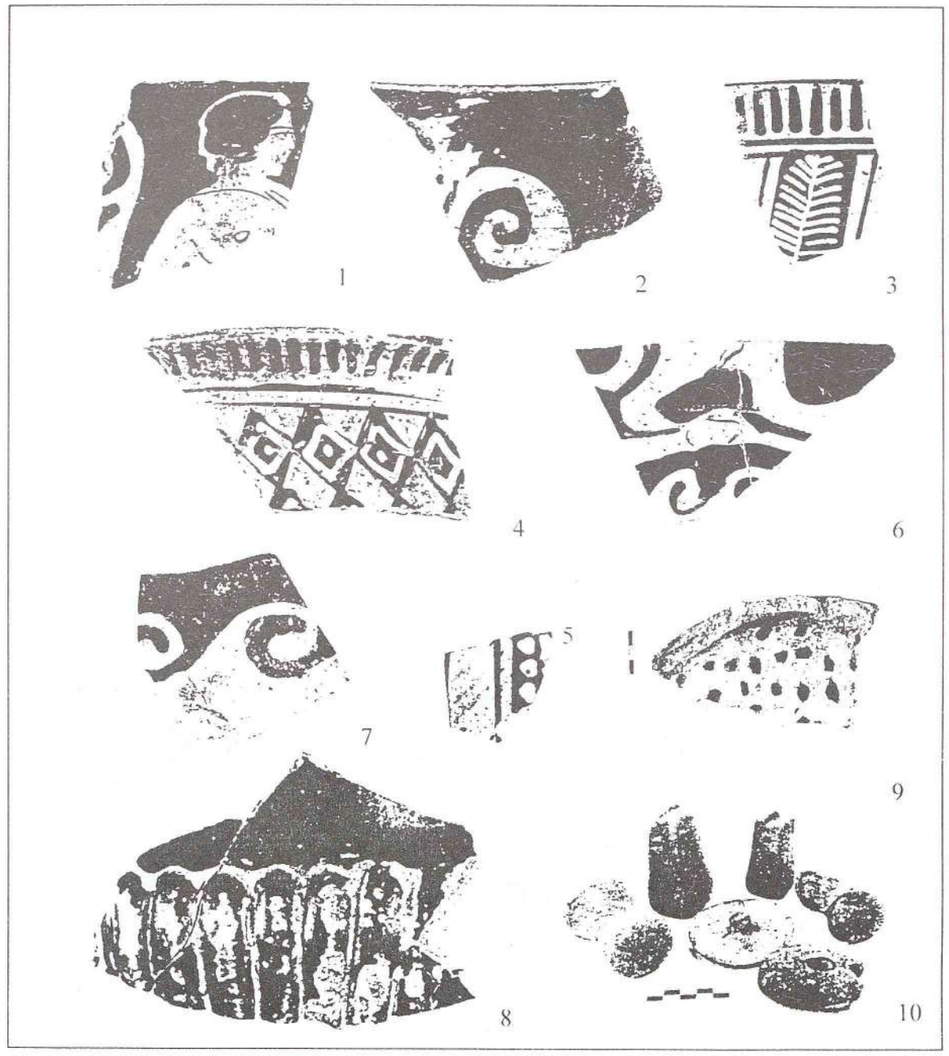
T. II Kacipup, Oraovica (1 -11 keramika, razmera 1:4)

Pl. II Kacipup, Oraovica (1-11 pottery, scale 1:4)

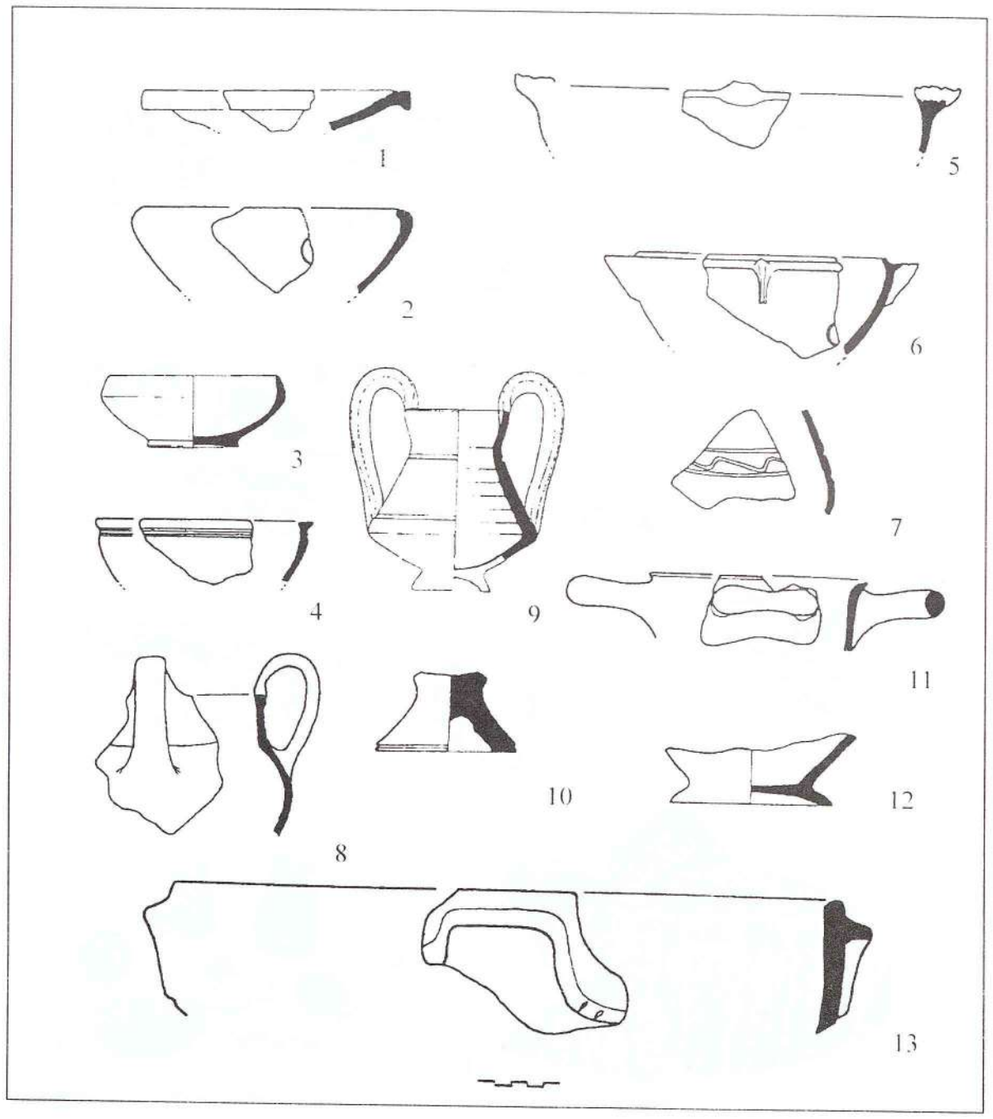
T. III Kacipup, Oraovica (1 -11 keramika, razmera 1:4)

Pl. III Kacipup, Oraovica (1-11 pottery, scale 1:4)

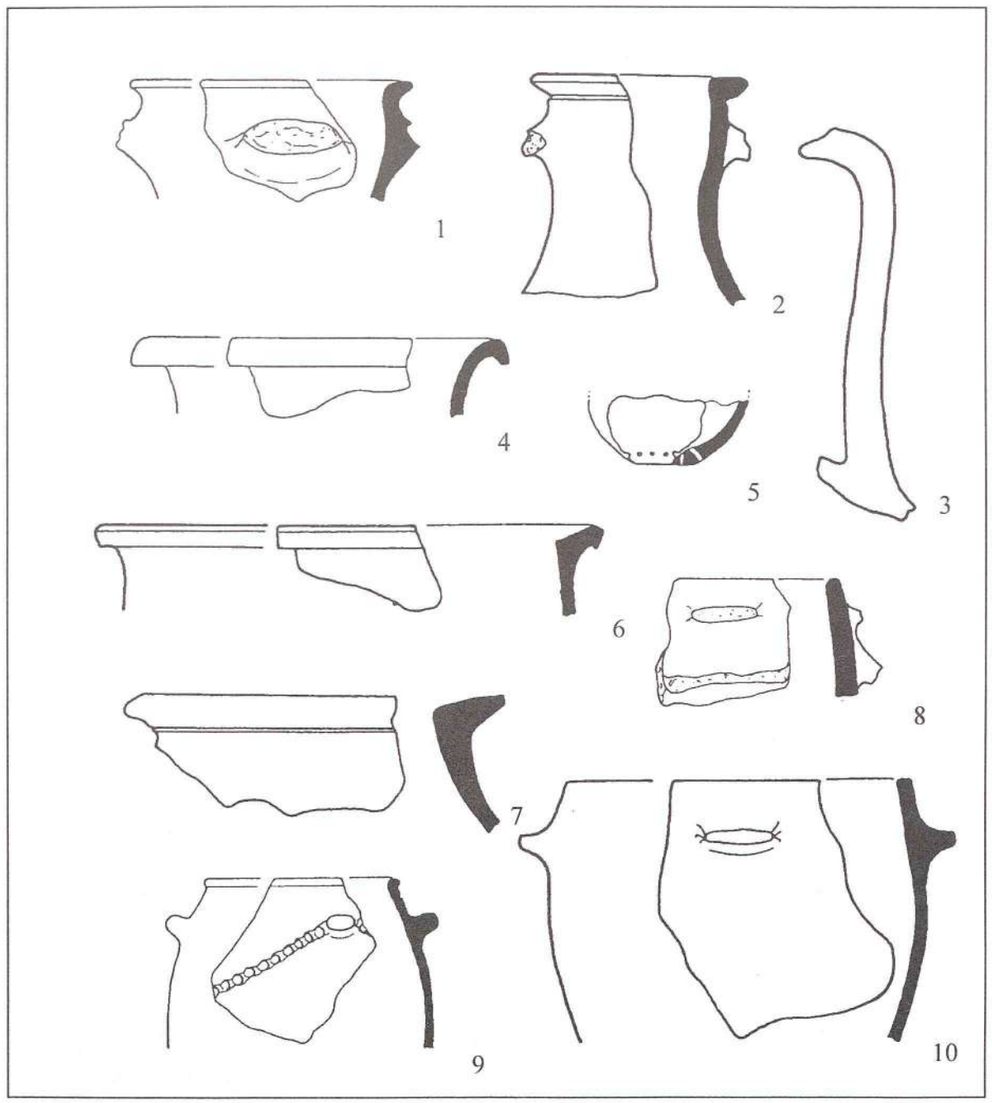
T. IV Kale, Krševica (1-8 keramika, razmera 1:1)

Pl. IV Kale, Krševica (1-8 pottery, scale 1:1)

T. V Kale, Krševica (1-13 keramika, razmera 1:4)

Pl. V Kale, Krševica (1-13 pottery, scale 1:4)

T. VI Kale, Krševica (1-10 keramika, razmera 1:4)

Pl. VI Kale, Krševica (1-10 pottery, scale 1:4)

ст.н.с. д-р Валерия Фол
Институт по тракология
Българска академия на науките

Assoc. Prof. Dr. Valeria Fol
Institute of Thracology –
Bulgarian Academy of Sciences

UDC: 904:726.1(497.7)

ПРОСТРАНСТВЕНО-ВРЕМЕВИ КОНТИНУУМ НА СКАЛНИТЕ ТОПОСИ НА ВЯРА. ОПИТ ЗА НАЧАЛНА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ВЯРА-ОБРЕДНОСТ

SPATIAL AND TEMPORAL CONTINUUM OF THE ROCK-CUT *TOPOI* OF FAITH. AN ESSAY ON A PRELIMINARY RECONSTRUCTION OF THE FAITH-RITUALISM

През 2000 г. Народният музей в Куманово, Македония, и Институтът по тракология към Българска академия на науките в София стартираха изпълнението на научно-изследователски проект "Пирехъм (Pyraichmês) – археологически, исторически и етнологически изследвания на обредната култура на Траки, Дардани и Пеони". Той е вдъхновен от директора на музея г-н Йовица Станковски.

По време на теренните изследвания през 2000 и 2001 г. имах възможността да се запозная с малко известни и/или непубликувани скални светилища на територията на Република Македония.[1] Тези наблюдения и приносите на колегите ми дават възможност да разширя изследванията си върху скалните светилища и мега-комплекси като топоси на вяра.

In 2000 the People's Museum in Kumanovo, Macedonia, and the Institute of Thracology at the Bulgarian Academy of Sciences in Sofia started the accomplishment of the research project "Pyraichmês: Archaeological, Historical and Ethnological Studies of the Ritual Culture of the Thracians, the Dardanians and the Paeonians". This project has been inspired and promoted by the Museum Director Jovica Stankovski.

During the 2000 and 2001 field surveys I had the opportunity to become acquainted with little known and/or unpublished rock-cut sanctuaries in Republic of Macedonia.[1] These observations, as well as my colleagues' contributions, allow me to enlarge the scope of my studies on the rock-cut sanctuaries and on the megacomplexes as topoi of faith.

---

[1] Вж. статиите на Јовица Станковски "Три мегалитни споменици во кумановскиот регион", Недељко Ѓорѓевиќ "Геолошко рекогносцирање терена на археолошким локалитетима у околини Куманова током 2002 године" и Ленка Трајковска "Светилиште од раното бронзено доба на Градиште во с.Нелинце кај Куманово" в настоящия сборник "Пирехъм" II; ср. Станковски 2001.

[1] See the articles by Јовица Станковски "Три мегалитни споменици во кумановскиот регион", Недељко Ѓорѓевиќ "Геолошко рекогносцирање терена на археолошким локалитетима у околини Куманова током 2002 године" и Ленка Трајковска "Светилиште од раното бронзено доба на Градиште во с.Нелинце кај Куманово" in the present volume "Пирехъм" II; cf. Станковски 2001

Изследванията на този тип паметници, въпреки дългогодишната им история, са съсредоточени главно върху определен период или аспект от функционирането им. Едва напоследък започна да се търси тяхното културно-историческо значение в Средиземноморието през древността, но в повечето от обобщенията скалните светилища и мега-комплекси от територията на България и Македония не присъствуват, макар че голяма част от паметниците в България са въведени в научно обръщение. Изследванията на македонските светилища е вече в ход и се надявам, че в скоро време много от тях ще станат достояние на занимаващите се с вярванията и обредността на общества и народи извън гръцките полиси.

Начални наблюдения на скалните свети места, светилища по планински върхове, свещени заградени терени, теменоси, естествени светилища (по възприетата английска терминология - sacred places, peak sanctuaries, sacred enclosures, temenae, natural sanctuaries) в Средиземноморието се извършват още през втората половина на XIX в.[2]. Тези обекти са разположени на различна надморска височина и някои елементи на топографските им характеристики са типични за всички – избраният терен е с голяма видимост, често със стърчащи скали и цепнатини в тях, от върха се спуска наклонена тераса, огрявана от слънцето. Скално изсечените пещери-утроби и скалните гробници са също винаги ситуирани на места с добра видимост и са огрявани от слънцето.

Despite the many-year investigations of this type of monuments, their study is still mainly focused on a certain period or on a certain aspect of their functioning. It has been only recently that their cultural and historical importance in the context of the ancient Mediterranean world began to be considered. However, the rock-cut sanctuaries and the megacomplexes known on the territories of Bulgaria and of Macedonia are absent in most of the general works, although a great part of the monuments from Bulgaria have already been announced to the scholarship. The investigations of the Macedonian sanctuaries is already in progress, and I believe that many of them will soon become known to the specialists dealing with the faith and the rituality of the societies beyond the Greek poleis.

The first observations of sacred places, peak sanctuaries, sacred enclosures, temenae and natural sanctuaries in the Mediterranean were done as early as the second half of the 19th century.[2] These sites are located at a different altitude and some of their topographic features are common for all of them: the chosen place is conspicuous, often with protruding rocks with clefts and crevices, a slanting terrace coming down from the top, upon which the sun shines. The rock-cut grottoes-wombs and the rock-cut tombs are usually also located at well visible places and illuminated by the sun.

[2] Подробна библиография и каталози на изброените обекти на о-в Крит, островна и континентална Гърция вж. у Rutkowski 1986. За sacred grottoes in Crete see Rutkowski–Nowicki 1996.

[2] Detailed bibliography and catalogues of the above mentioned kinds of monuments on the island of Crete, on the Greek islands and in Greek mainland see in: Rutkowski 1986. On sacred grottoes in Crete see Rutkowski–Nowicki 1996.

Скалните планински светилища не са щателно проучвани, като се изключат някои обекти на о-в Крит. Дори когато са извършвани археологически разкопки, много съществени елементи са останали встрани от вниманието на археолозите.[3] Тези обстоятелства затрудняват по-нататъшната интерпретация на първокласни за изследванията на вярата-обредност обекти, някои от които, при това, са продължили да играят роля в религиозния живот на хората и след античната епоха. Те представляват хилядолетни топоси на вяра. На този аспект, който би могъл да даде ключ за разбирането им, не се обръща внимание и до сега.

Получените към настоящия момент изследователски резултати позволяват да се направят известни заключения и да се очертаят хипотези за по-нататъшни проучвания. Основните въпроси, които стоят през учените, могат да бъдат формулирани по следния начин:

1. Кога в средиземноморските култури скалата се превръща в абстракция на вярата и начева използуването й като място за общуване с божествените начала? Осмисля ли се скалата като метафора на един от четирите (въздух, вода, земя, огън) космогонични елементи, на Земята?

2. Може ли отделни свещени камъни, за които имаме не малко писмени и археологически свидетелства за цялото Средиземноморие, да са веществени назонанания на всераждащата божествена същност? Били ли са те възприемани като присъствие на богове и на антроподемони и/или като свещена материя (камък/глина), от която, според мита, Прометей бил създал хората?

[3] Вж. конкретните забележки на Rutkowski 1986: 11-12 за проучването на цялостната територия на светилищата, както и за анализа на откритите находки.

The rock-cut mountain sanctuaries have not yet been well studied, with the exception of some sites on the island of Crete. Even when archaeological excavations had been carried out, very significant elements often escaped the attention of the archaeologists.[3] These circumstances make difficult the further interpretation of first-rank sites in view with the faithrituality studies, some of which continued to play an important role in the religious life of the people posterior to the Antiquity. They represent millennium-old topoi of faith. This aspect, which could give the key for their understanding, still lacks attention.

The research results obtained so far could offer some conclusions and the possibility to outline hypotheses for further research. The major set of questions, faced by the scholars, can be stated as follows:

1. When was the rock perceived as an abstraction of faith and when did its use as a place for a communication with the divine priniples start in the Mediterranean cultures? Was the rock thought of as a metaphor for one of the four (air, water, earth and fire) cosmogonic elements on Earth?

2. Could the individual sacred stones, on which we have numerous written and archaeological pieces of evidence from all over the Mediterranean, be the material designation of the all-bearing divine essence? Were they perceived as a presence of gods and of anthropodaimons, and/or as a sacred substance (stone/clay), of which, according to the myth, Prometheus created the people?

[3] Cf. the specific remarks by Rutkowski 1986: 11-12 on the investigation of the whole of the sanctuary territory, as well as on the analysis of the discovered finds.

3. Често се мисли, че свещените естествени пещери и скално-изсечените пещери-утроби внушават представа за всераждащата функция на Земята-Майка.[4] Това мнение обикновено елиминира останалите функции на паметниците. Понеже те са типични места за посвещение, не са ли вярвани като вход/изход, през който вярващият влиза в контакт с божествения разум?

4. Сложните скални мега-комплекси не са ли всъщност места, където чрез обредни действия човекът (индивидът) и групата (социумът), водени и направлявани от жреци, се превръщат в част от цялостно функциониращ организъм в непрекъснато повтарящия се цикъл на сътворяването, раждането, смъртта и новото раждане на Космоса?

5. Заради конкретната им историческа съдба, различните етнокултурни региони в Средиземноморието предпоставят своя специфика във вярата-обредност и по отношение на местата на изповядването й. Усещането, че в някои от тях времето е спряло, а другаде то тече с различна скорост, е осезателно. Тази диахрония наистина затруднява изследванията, но не дава ли именно тя възможност да се изучават разноликите форми на духовно проявление?[5]

Недостатъчността на писмените свидетелства за вярвания и обредност в скални светилища и около свещени камъни в Средиземноморието се компенсира от запазени археологически обекти и от реликтово съхранявания фолклор на средиземноморските народи. Данните по-

[4] Вж. Елиаде 2000: 28-56 за сексуализирания свят, включително и на пещерите, рудите и скалите.

[5] Дефинирането на диахронното развитие на Елада и Тракия и въвеждането на термина Микенска Тракия преди 30 години от Фол 1972: 38-68 даде тласък на изследванията на "най-многобройния народ след индийския" (**Her**. 5.3.1 Legrand/Feix).

3. It is often considered, that the sacred natural caves and the rock-cut grottoes-wombs imply the notion of the all-bearing function of the Mother Earth.[4] This statement usually eliminates the rest of the monument functions. As they were typical places for initiations, were they not considered as an entrance/exit, through which the believer contacted the divine intellect?

4. Were the big rock-cut megacomplexes actually not places where, accomplishing the rites, the human being (the individual) and the group (the *socium*), under the guidance of priests, become a part of the whole functioning body in the constantly recurrent cycle of creation, of birth, of death and of new birth of Cosmos?

5. According to their specific historical fate, the different ethnocultural regions in the Mediterranean demonstrate their own specific features in the faith-ritualism, related to the places of its confession. The perception that the time has stopped in some areas, while in the others it is running with different speed, is quite real. This diachrony really makes the investigations difficult, but, is this not just the possibility to study the mulitfaced forms of spiritual expression?[5]

The preserved archaeological sites and the survivals in the Mediterranean folklore could possibly compensate us for the insufficient pieces of written evidence on the beliefs and the rites at rock-cut sanctuaries and around

[4] Cf. Елиаде 2000: 28-56 on the sexualised world, including the caves, the ores and the rocks.

[5] The defining of the diachronic development of Hellas and of Thrace, as well as the introduction of the term Mycenaean Thrace 30 years ago by Фол 1972: 38-68 had a significant impact on the study of "the biggest nation in the world, next to the Indians" (**Her**. 5.3.1 Legrand/Feix).

казват, че отношението общество – природа (култура - натура) не функционира чрез противопоставяне, а чрез непрекъснато взаимодействие, при което двата фактора се интегрират и хармонизират. Именно скално-изсечените мега-комплекси в Средиземноморието са местата, където вярваното е изказвано на всички езици на обреда. Обредността в тези комплекси би следвало най-вероятно да бъде характеризирана като синтез на различните езици (вербални, действени, цветови, музикални, изобразителни), чрез който вярващият е бил в синхрон с Божественото, равнозначно на Космос, и се е осъзнавал като частица от него.

Въз основа на тази постановка, формулирана по почти двувековните натрупвания в изследванията на скалните мега-комплекси бих могла да предложа първоначални отговори на някои от зададените въпроси.

Полагането на дарове в скалните цепнатини и естествени пещери е най-добре изследвано на о-в Крит. То е регистрирано в някои от високопланинските светилища (peak sanctuaries) още през ранно-минойския период.[6] Разкопките в "Градище Пелинце" в района на Куманово недвусмислено доказват, че в края на енеолитната епоха скалните цепнатини и вдлъбнатини са използувани за общуване с божественото – в тях се полагат дарове, обграждат се с кръгове от камъни и се засипват с пръст. И ако на о-в Крит и на други места в Средиземноморието на тези свети места са били развити скално-изсечени и градени комплекси, то в "Пелинце", както сочат намерените материали, столетия наред е запазена най-архаичната

[6] Обобщено у Rutkowski 1986: pick sanctuaries with catalogue and bibliography – pp. 73-98, sacred caves with catalogue and bibliography – pp. 44- 71, natural sanctuaries of the Greek Mainland and the nearby islands with catalogues of high places and sacred enclosures and bibliography – pp. 200-211.

sacred stones in the Mediterranean. The data have demonstrated that the relation society - nature (culture - nature) does not function through an opposition, but through a constant interaction, when the two factors are integrated and harmonized. The rock-cut megacomplexes in the Mediterranean were just the places where the believed was expressed in all languages of rite. The rituality at these complexes should most probably be defined as a synthesis of different languages (verbal, actional, of colours, musical, pictorial) by which the believer was in synchrony with the Divine, equal to the Cosmos, and recognized himself as a particle of it.

On the grounds of this formulation, based on the almost two-century research work on the rock - cut megacomplexes, I would like to suggest some preliminary answers to the above posed questions.

The deposition of gifts in rock cracks, crevices, fissures and natural caves has best been studied on the island of Crete. It was attested at some peak sanctuaries as early as the Early Minoan period.[6] The excavations at "Gradishte Pelintse" in the region of Kumanovo have undoubtedly shown that by the end of the Aeneolithic the rock fissures and cuts were used for a communication with the divine: gifts were laid down in them, they were enclosed by stone circles and buried under an earth fill. And if those sacred places on Crete and at other Mediterranean sites were developed into rock - cut and stone - built complexes,

[6] Summarised in: Rutkowski 1986: pick sanctuaries with catalogue and bibliography – pp. 73-98, sacred caves with catalogue and bibliography – pp. 44-71, natural sanctuaries of the Greek Mainland and the nearby islands with catalogues of high places and sacred enclosures and bibliography– pp. 200-211.

Start
Send

форма на обредност.[7]

Заключението, че през минойската епоха високопланинските светилища са играели ролята на интегративни центрове на вяра и власт, изказано за о-в Крит,[8] би могло да се приеме и за древна Тракия, Пеония и Дардания. Специфичното допълнение за тези земи се състои в диахронията на интегративната традиция в някои от тях през и след Късната Античност. Такива скално-изсечени светилища – центрове на вяра и власт в Елада – са, примерно, Кабириона в Тива,[9] Делфи и прорицалището на Трофоний в Лебадея (разглеждано и като iatromantic sanctuary).[10] Те прераства в големи мистериални средища за посвещения. Сведението на **Paus**. 9. 39. 1-14 Rocha-Pereira за прорицалището на Трофоний е привлечено от H. Betz при анализа му на магически папирус от късен 3 или ранен 4 в. сл. Хр.[11] Разглеждайки от обредна гледна точка текста на папируса и магическите формули за ритуално слизане в подземния свят (катабазис), както и описаната от Павзаний обредност, H. Betz характеризира свещенодействията и формулността като орфически.[12]

Павзаний е премълчал доста подробности в своето описание, тъй като самият той е бил посветен и е получил оракул в пещерата на Трофоний. Въпреки това, неговият разказ поразително пресъздава много от скално-изсечените мегакомплекси в Родопите. Тук ще се ограничa

[7] Трайковска 1999.
[8] Wright 1995.
[9] Schachter 1986: 66-112.
[10] За скалните ниши вж. Fossey 1988: 345; цялостно изследване с всички писмени, епиграфски извори и резултати от археологически разкопки вж. у Schachter 1994: 66-89.
[11] Betz 1980: 287 и специално бел. 2 и 3 за сигнатурите на папирус Michigan inv. 7 по различните издания.
[12] Betz 1980: 292-293.

"Pelintse", as the discoveries demonstrate, preserved the most archaic form of ritualism for centuries.[7]

The conclusion that the peak sanctuaries played the role of integrative centres of faith and power in the Minoan period, reached already for the island of Crete,[8] could be accepted as valid for ancient Thrace, Paeonia and Dardania as well. The specific supplement for these areas then would be the diachrony of the integrative tradition in some of them, reaching or continueing even after the Late Antiquity. Such rock-cut sanctuaries, centres of faith and power in Hellas, are, for example, the Teban Kabeirion,[9] Delphi and the oracle of Trophonios in Lebadeia (considered as an iatromantic sanctuary).[10] They grew into big mistery centres of initiations. The evidence by **Paus**. 9. 39. 1-14 Rocha-Pereira on the oracle of Trophonios was quoted by H. Betz when analysing a late 3rd or early 4th century AD magic papyrus.[11] Considering from a ritual point of view the text of the papyrus and the magic formulae for the ritual descent to the nether world (katabasis), as well as the ritualism described by Pausanias, H. Betz defines the rites as Orphic.[12]

Pausanias had passed in silence many details in his account, himself being an initiate, and having received a prophecy at the grotto of Trophonios. Despite this fact, his narration reproduces surprisingly closely many of the rock - cut

[7] Трайковска 1999.
[8] Wright 1995.
[9] Schachter 1986: 66-112.
[10] On the rock-cut niches cf. Fossey 1988: 345; a profound study, that has gathered all written and epigraphic pieces of evidence, as well as the results from the archaeological excavations see in: Schachter 1994: 66-89.
[11] Betz 1980: 287 and especially notes 2 and 3 on the signatures of the Michigan papyrus inv. 7 in the various editions.
[12] Betz 1980: 292-293.

с напомнянето, че само в тази планина са документирани до сега няколко дузини скално-изсечени пещери, повечето от които в мега-комплекси. Седем от тях са с добре оформени отвори на покрива, които са били затваряни с каменни плочи.[13] Естествената пещера "Тангардък кая" в Кърджалийска област, Източни Родопи, е била допълнително обработвана. Археастрономическите изследвания показват, че между 2000 и 1000 г. пр. Хр., по време на зимното слънцестоене, преминаващият през оформения като фалос входен отвор слънчев лъч е падал върху олтар с формата на вулва.[14] В близките скали около скално-изсечените пещери-утроби, а понякога и върху самата скала, в която те са издълбани, могат да се видят олтари и жертвеници с улеи. Мистериално-посветителна обредност в скално-изсечените пещери-утроби се е извършвала на определени дни по слънчевия календар. Мистите са наблюдавали проникването на слънчев лъч в скална утроба като космогонична метафора на хиерогамната връзка на паредрите Велика богиня-майка–Син-Слънце, която представлява ядрото на устната орфическа вяра. Тази идея е продължена във времето, но с други средства, както отлично се доказва от подмогилния храм "Шушманец" край гр. Шипка, Казанлъшко. В него слънчевият лъч е материализиран като измазана с блестящо бяла штукатура дорийска колона, която свързва върха на купола и олтара в центъра на пода на кошеровидното помещение.[15]

В контекста на устния орфизъм може да се интерпретира и сведението на **Paus.** IX. 29. 3 Rocha-Pereira. Описвайки планината на музите Хеликон в Беотия, той съобщава, че там, зад релефно скално изображение на кърмачката на музите

[13] Фол В. 1993:18-27 и цит. лит.
[14] Стоев и колектив 2001.
[15] Fol V. in: Fol et alii 2000: 41-60 и цит. лит.

megacomplexes in the Rhodope Mountains. Here I would like just to remind that in this mountain only a couple of dozens of rock - cut grottoes have so far been recorded, most of which in megacomplexes. Seven of them have well cut openings on the roof that had been closed by stone slabs.[13] The natural cave "Tangarduk Kaya" in the region of Kurdjali, in the eastern Rhodope Mountains, was additionally carved. Archaeoastronomic measurements and calculations show that between 2000 and 1000 BC., on the day of the winter solstice, the sun rays passing through the phallos - shaped opening, shined upon an altar in the form of a vulva.[14] The rocks near the rock-cut grottoes-wombs, and sometimes even the rock itself where the grottoes were cut, bear altars and sacrificial altars with grooves. Mysterial and initiative ritualism was performed in the rock-cut grottoes on specific days chosen according to the solar calendar. The mystae watched the penetration of the sun rays into the rock womb as a cosmogonic methaphor of the *hierogamos* between the *paredroi*: the Great Mother Goddes and her Son, the Sun; this sacred marriage was the core of the oral Orphic belief. This idea continued later on, although conveyed by other means, as it is perfectly well proven by the under-tumular temple near the town of Shipka, region of Kazanluk. There, the sun ray had been materialized by the Doric column, plastered with shining white stucco, which connects the top of the dome and the altar on the centre of the floor of the bee-hived room.[15]

The passage by **Paus.** IX. 29. 3 Rocha-Pereira could also be interpreted in the context of the oral Orphism. Describing Helicon, the mountain of the

[13] Фол В. 1993:18-27 with references.
[14] Стоев et al. 2001.
[15] Fol V. in: Fol et alii 2000: 41-60 with references.

Евфема (Добрата слава), имало изображение на Лин. То било издялано на неголяма скала, в която била изсечена пещера. На това място един път годишно вярващите извършвали жертвоприношение на музите, а преди тях – на Лин, син на Урания и на Амфимар (син на Посейдон), като на херой. Семантическата връзка между пещери-прорицалища и херои от орфическия кръг предоставя и сведението за Резос, тракийския цар-жрец, който след смъртта си съобщавал волята на Дионис в пещера в Пангей, т.е. в утробата на Великата богиня-майка–Планина.[16]

Най-ранното възможно религиозно осмисляне на скално-изсечените обекти и паметници, съставено на старогръцки език принадлежи на Ферекид от Сирос (6 в. пр. Хр.), предадено ни от Порфирий (3 в. сл. Хр.). То гласи: "Pherekydes of Syros speaks of recesses and hollows and caves and doors and gates and he intimates that through these are the births and departures of the souls"[17] Тези редове на един от прочутите елински космолози и митографи на 6 в. пр. Хр., който се нарежда между създателите на старогръцките космологични и митологични литературно-философски сюжети, могат да се сметнат и за съвременен етноложки запис, ако се публикуват без да се посочи авторът им. Те са типично фолклорно сведение за вярванията в планинските области на Югоизточна Европа, каквито теренните експедиции често документират по разкази на местни жители. Записите на поверия предоставят обяснение на скално-изсечените паметници във формата на реликтова традиция. В такава традиция, която одухотворява различни

Muses, in Boiotia, he accounts that there, behind a relief rock-cut image of Euphema (Good Glory), the nurse of Muses, there was an image of Linos. This figure was carved in a not very big rock, where a grotto had also been cut. Once a year the believers sacrificed to the Muses on this spot, but before that - to Linos, the son of Urania and of Amphiaraos (son of Poseidon), as a hero. The semantic relation between grottoes as oracle places, and heroes from the Orphic circle is also demonstrated by the story about Rhesos, the Thracian king-priest, who, after his death, announced the will of Dionysos in a cave in the Pangaion Mountain, i.e. in the womb of the Great Mother Goddess-Mountain.[16]

"Pherekydes of Syros speaks of recesses and hollows and caves and doors and gates and he intimates that through these are the births and departures of the souls" [17] The testimony of Pherekydes (6th century BC) quoted by Porphyry (3rd century AD) is the earliest possible religious rationalisation of the rock-cut sites and monuments written in Ancient Greek. These lines by one of the well-known Greek cosmographers and mythographers may be even considered as a contemporary ethnological record, unless the name of their author is published. They are a typical folklore testimony for the beliefs in the mountain regions in South - Eastern Europe, which the survey teams frequently register according to stories by local inhabitants. The records of beliefs explain the rock-cut monuments in the form of a relic oral tradition. In such a tradition, which animates different sites, the Greek literary and philoso-

[16] Fol V. in: Fol et alii 2000: 55.
[17] **Porph.** De antro nympharum 31 Seminar Classics 609 – State University of New York), translation by Schibli 1990.

[16] Fol V. in: Fol et alii 2000: 55.
[17] **Porph.** De antro nympharum 31 Seminar Classics 609 – State University of New York), translation by Schibli 1990.

обекти, старогръцкото литературно-философско виждане за "душата" и за нейното отиване и пребиваване в подземния свят, ще изчезне. То се заменя с "човек/същество", който/което "влиза–излиза", независимо дали е в антропоморфен или зооморфен образ, т.е. съдържа отзвук от устната орфическа вяра в безсмъртието.[18]

Реинтерпретирането на писмените извори, които предоставят данни за скално-изсечени светилища, почитане на скали и камъни, е наложително от гледна точка на скално-мегалитната обредност в контекста на устния орфизъм и на новите наблюдения на терена. Текстът на **Paus.** 8. 15.1-4 Rocha - Pereira, в който се разказва за обредността в чест на Деметра Елевсиния, описва и хиерона pétroma. В него се съхраняват prósopon на богинята и свещените слова (grammata) за мистериалните посвещения. Понеже пасажът е вече анализиран,[19] тук бих допълнила, че в някои от големите скални комплекси като "Татул", "Харман кая", Кърджалийска област, и "Глухите камъни", Ивайловградски район в Източните Родопи, в които е изповядвана сложна обредност, има изсечени скални пещери. Те много често са тълкувани като "гробници", но далеч по-вероятно е тези скални пещери-утроби да са изпълнявали ролята на pétroma. В полза на предположението говорят малките за погребение на възрастен индивид размери на съоръженията и жлебовете покрай входния отвор, върху които е лягал капак за затварянето му.

Неоформените скални късове и/или метеоритни камъни[20] са изглежда

phical point of view on the "soul" and on its going and sojourn in the Underworld (*metempsy- chosis*), is being replaced by a "human/creature", who/which enters/exits, independently of his/its zoomorphic or anthropomorphic image, i.e. it contains an echo of the oral Orphic faith in immortality.[18]

It is necessary to re-interpret the written sources which provide data on the rock-cut sanctuaries and on the worship of rocks and stones from the point view of the rock and megalithic ritualism in the context of the oral Orphism and according to the new survey observations. The text by **Paus.** 8. 15.1-4 Rocha-Pereira, where he relates the rites in the worship of Demeter named Eulisinia, also describes the heroon pétroma. There the prósopon of the Goddess and the sacred words (grammata) for the mystery initiations were kept. The passage has already been analysed,[19] so here I would only add that there are caves cut in the rocks in some of the big rock-cut complexes as "Tatoul" and "Harman Kaya", region of Kurdjali, and at "Glouhite Kamuni", region of Ivaylovgrad in the Eastern Rhodopes, where a complex ritualism was performed. They have often been interpreted as "tombs", but more probably these rock-cut caves-wombs played the role of pétroma. This suggestion finds support in the rather small dimensions for an adult burial, as well as in the grooves that run around the entrance opening where a closing stone lid was once fitted.

Unshaped rock pieces and/or meteorite stones [20] seem to be the earliest

[18] See Fol V. in: Fol et alii 2000: 41-60; cf. Фол В. 1996; 2000: 26-38.
[19] Fol V. 2001.
[20] За почитта към метеоритни камъни и металургията вж. Елиаде 2000: 13-20 и цит. лит.174-176.

[18] See Fol V. in: Fol et alii 2000: 41-60; cf. Фол В. 1996; 2000: 26-38.
[19] Fol V. 2001.
[20] За почитта към метеоритни камъни и металургията вж. Елиаде 2000: 13-20 и цит. лит.174-176.

едни от най-древните веществени назовавания на присъствие на богове. Описвайки района на Орхомене, Павзаний съобщава, че орхоменците почитат (обикновени) камъни и разказват, че са паднали от небето по времето на Етеокъл. Статуи, "направени по всички правила на изкуството, също от камък", орхоменците започнали да издигат чак по времето на самия Павзаний (**Paus.** 9. 38. 1 Rocha-Pereira). **Paus.** 9. 24. 3 Rocha-Pereira споменава, че в Хиета, Беотия, се издига храм на Херакъл, в който болните могат да намерят изцеление. В този храм статуята на Херакъл е "направена по стар обичай" и всъщност представлява "груб камък без каквато и да е обработка". По-нататък в същата девета книга, в която описва Беотия, **Paus.** 9. 27. 1 Rocha-Pereira разказва, че теспийците от най-древни времена почитат Ерос. Павзаний не знае кой от теспийците е установил този бог да се почита повече от другите богове. Теспийците притежават много древно изображение на бога във вид на неодялан камък. Орфическият характер на тази вяра в Ерос е обяснен от **Paus.** 9. 27. 2 Rocha-Pereira. Той изрично подчертава, че става дума за Ерос, възпяван в химни от Олен, Памфос и Орфей, изпълнявани от Ликомидите от дема Флиа в Атика по време на свещените тайнства. Павзаний твърди, че е чел тези химни когато е трябвало да говори с факлоносците, но за това "няма да пише". Полемизирайки с тези, които вярват, че Ерос е най-младият бог, син на Афродита, Павзаний напомня, че Хезиод или този който е създал "Теогония" под това име, е написал, че в началото е бил Хаос, след това са се появили Земята, Тартар и Ерос. Вероятно имайки предвид различни генеалогии на Ерос, възпети от Сафо от Лесбос, Павзаний съобщава, че написаното от нея противоречи на другите автори.

material designations of a divine presence. Describing Orchomenos, Pausanias accounted that the Orchomenians "worship the stones most, and say that they fell for Eteocles out of heaven". The Orchomenians began to erect statues. "The artistic images were dedicated in my time, and they too are of stone", says Pausanias (**Paus.** 9. 38. 1 Rocha-Pereira). **Paus.** 9. 24. 3 Rocha-Pereira mentions that there was a temple of Heracles at Hyettus, Boiotia, where "the sick may get cures". "There is an image not carefully carved, but of unwrought stone after the ancient fashion." Further on, in the same book where he accounts about Boiotia, **Paus.** 9. 27. 1 Rocha-Pereira says that the Thespians have worshipped Eros since ancient times. Pausanias did not know who had set the custom that Eros was worshipped more than the other gods. The Thespians possessed an ancient image of the god in the shape of a unfinished stone. The Orphic nature of this belief in Eros is explained by **Paus.** 9. 27. 2 Rocha-Pereira. He expressly pointed out that it was just this Eros who had been celebrated in hymns by Olenos, Pamphos and Orpheus, performed by the Lykomidae from the Phlya deme in Attica during the mystery rites. Pausanias stated that he read these hymns when he had to speak to the torch bearers, but he "would not write" on that matter. Arguing with those who believed that Eros was the youngest god, the son of Aphrodite, Pausanias reminded that Hesiodos, or the author who wrote "Theogony" under his name, affirmed that it was the Chaos in the beginning, after that the Earth, Tartaros and Eros appeared. Probably having in mind the different genealogies of Eros, sung of by Sapho from Lesbos, Pausanias tells us that her verses contradicted the opinions of the other authors.

В беотийската Тива е почитан камък Софронистер (довеждащ до разум), с който Атина ударила по главата обезумелия Херакъл, за да не убие Амфитрион (**Paus.** 9. 11. 1-7 Rocha-Pereira), а в Панопей – два грамадни камъка. За тях се вярва, че били останали от глината, от която Прометей направил човешкия род, тъй като издават миризма на човешка кожа (**Paus.** 9. 4. 3 Rocha-Pereira).

Типологията на скално-изсечените паметници е, разбира се, условна. Тя обхваща в най-общи линии свещени камъни и скали, скално-изсечени пещери-утроби, гробници, вотивни ниши, жертвеници, очистителни басейни и олтари, които се срещат поединично или в групи. Най-често те са съсредоточени в мега-комплекси на високи скални плата, обърнати към една от слънчевите посоки. Нерядко са установени и документирани стълби, тронове и площадки, които най-вероятно са служели за астрономически наблюдения.[21] Много от тях са функционирали през езическата Античност и след християнизирането на населението. Като места за почитане на светци, скалите продължават да даряват с чудодейна вяра за здраве, плодовитост и мир при извършването на жертвоприношение (курбан), полагане на дарове (олио, цветя, хляб, вотиви), както и с песенни и танцови свещенодействия.

В такъв пространствено-времеви континуум започва да се изяснява, че идентификацията на топосите на вярата включва както Земята като един от четирите основни космогонични елемента, така и небесни тела, на първо място Слънцето-Огънят. Вярващите извършват

[21] Вж. типология на скално-изсечените паметници в Фол В. 1993: 14-76; 2000: 46-110;
за археоастрономическите изследвания на скално-изсечени светилища в Родопите вж. Radoslavova – Stoev 1989; Стоев и колектив 2001; за о-в Крит вж. Blomberg – Henriksson 1993.

A Sophronister (bringing reason) stone, with which Athena hit frenzied Heracles on the head to prevent him from killing Amphitrion, was worshipped in Boiotian Thebes (**Paus.** 9. 11. 1-7 Rocha-Pereira). Two huge stones were worshipped at Panopeion. It was believed that they had remained from the clay used by Prometheus to make the human race, because they smelled like a human skin (**Paus.** 9. 4. 3 Rocha-Pereira).

The typology of the rock-cut monuments is, of course, relative. It generally includes sacred stones and rocks, rock-cut grottoes-wombs, tombs, votive niches, sacrificial altars, purification basins and altars, which occur single or in groups. Most often they are concentrated on high rock plateaus, facing one of the sun directions. Sometimes steps, thrones and platforms were discovered and recorded, which were most probably used for astronomical observations.[21] Many of them were functionig during the pagan Antiquity and later on, after the coversion of the population to Christianity as well. As places for the worship of saints, the rocks continue to offer a miracular faith and hope for health, fertility and peace, when a sacrifice (*kourban*) is performed, when gifts (vegetable oil, flowers, bread, votives) are being laid down, or when songs and dances accompany the rites.

In such a spatial and temporal continiuum, it is now becoming clear that the identification of the *topoi* of faith includes the Earth as one of the four principal cosmogonic elements, as well as the celestial bodies, the Sun-Fire

[21] Cf. typology of the rock-cut monuments in: Фол В. 1993: 14-76; 2000: 46-110;
on the archaeoastronomic investigations of the rock-cut sanctuaries in the Rhodope Mountains see: Radoslavova – Stoev 1989; Стоев et al. 2001;on the island of Crete cf. Blomberg – Henriksson 1993.

своята обредност като средство да установят съотношения с космически явления и, следователно – хармония в социума. При положение, че свещените камъни представляват знаци за божествено присъствие, те биха могли да бъдат мислени като назовавания на богове и на антроподемонизирани покровители, посветители, владетели, прорицатели. Проблемът за "камъкът-глина" (първоматерията на Прометей, съгласно мита) за сега би могъл да бъде поставен, но бъдещото му решаване ще бъде вписано по обща хипотеза за "ролята на камъка" в антропогенезиса въз основа на широк кръг данни от индоевропейска и семитска (семито-хамитска) културно-историческа среда.

Едва ли може да има съмнение, че представата за "вход-изход", т.е. за преминаване в Отвъд, е вложена в скални топоси на вяра. Самият цикъл Живот–Смърт–Ново раждане е мислен във функционалността на Великата богиня - майка, която е и Планина (Планинска майка). Този цикъл, който възпроизвежда и социумът, формира обредността в скално-изсечените мега-комплекси, за да бъде потърсен балансът между вселената и хората. Под друга форма и напълно в рамките на християнството и алианството тези паметници продължават да бъдат почитани в старото си предназначение за укрепване на житейския кръговрат.

Убедена съм, че по-нататъшните съвместни теренни и кабинетни проучвания на българо-македонския екип по проекта "Пирехъм" ще допринесат за изясняването на вярата-обредност и на видовете обредности в скално-мегалитната среда на духовното пространство на Пеони, Дардани и Траки.

ranking the first. The believers performed their ritualism as an instrument to set relations with the cosmic phenomena and hence, a harmony in the *socium*. If the sacred stones are signs of a divine presence, they could be considered as designations of gods and anthropodemonized patrons, devotees, rulers, and prophets. For the moment being, the "stone-clay" problem (the original substance of Prometheus) can be proposed for discussion, but its future solution lay in the more general hypothesis on the "role of the stone" in the anthropogenesis on the grounds of a large group of evidence from the Indo-European and Semitic (Semito-Hamitic) cultural and historical millieu.

It could hardly be doubted that the notion about an "entrance-exit", i.e. about the transition to the nether world, was implied by rock-cut *topoi* of faith. The cycle of Life - Death - New Birth itself was considered within the functions of the Great Mother Goddess who was a Mountain (Mother Mountain) as well. This cycle, repreduced for the societyas well, shaped the ritualism at the rock-cut megacomplexes in order to establish a balance between the universe and the human beings. In another form, and complied with the Christianity and the Alian cult, these monuments continue to be worshipped with their ancient purpose for a consolidation of the life cycle.

I am convinced that further joint field surveys and studies of the Bulgarian-Macedonian team on the "Pyraichmês" project will significantly contribute to the understanding of the faith-ritualism, and of the types of rites performed in rock-cut and megalithic environment within the spiritual space of the Paeonians, Dardanians and Thracians.

BIBLIOGRAPHY
BIBLIOGRAPHY

ЕЛИАДЕ М. 2000. **Ковачи и алхимици.** Хемус. София.

ПЕРПЕРЕК I = ФОЛ В. (Съставител) 2001. **Перперек I. Перперек и прилежащият му микрорегион. Комплексно изследване на хилядолетен мултирелигиозен център в Източните Родопи.** НБУ. София.

СТАНКОВСКИ Ј. 2001. Праисторическо светилиште во с. Шопско Рударе – Кратовско. В: **ПЕРПЕРЕК I**: 236-235.

СТОЕВ АЛ. И КОЛЕКТИВ. 2001. Пространствена ориентация и акустична реверберация в пещерното светилище Тангардък кая, край с. Илиница, Кърджалийска област. В: **Перперек I.** 226-235.

ТРАЈКОВСКА Л. 1999. Градиште Пелинце. Истражување на секторот Две Могили. – **Macedoniac Acta Archaeologica. Број 15, 1996-1997**: 47-61.

ФОЛ А. 1986. **Тракийският орфизъм.** Университетско издателство "Св. Кл. Охридски". София.

ФОЛ В. 1993. **Скалата, конят и огънят. Ранна тракийска обредност.** Аргес. София.

ФОЛ В. 1996. **Забравената светица.** Университетско издателство "Св. Кл. Охридски". София.

ФОЛ В. 2000. **Мегалитни и скално-изсечени паметници в Древна Тракия.** Университетско издателство "Св. Кл. Охридски" & Demax.

BETZ H. D. 1980. Fragments from a catabasis ritual in a Greek magical papyrus. – **History of Religins. Vol 19. № 4, may 1980**: 287-295.

BLOMBERG M. – G. HENRIKSSON 1993. Minos Enneoros: Archaeo-astronomical light on the priestly role of the king in Crete. – HELESTRÖM P. – BR. ALROTH. (Eds.) 1996. **Religion and Power in the Ancient Greek World. Proceeding of the Uppsala Symposium 1993 (=Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilization 24).** Acta Universitatis Upsalensis. Upsala: 27-39.

FOL A.– K. JORDANOV– K. POROZHANOV– V. FOL 2000. **Ancient Thrace.** International Foundation *Europa Antiqua* & Institute of Thracology. Sofia.

FOL V. 2001. Πέτρωμα. В: **Скални и мегалитни паметници – проблеми и пътища за тяхното разрешение.** Нов Български Унивеситет. София: 50-53 (in English).

FOSSEY J. M. 1988. **Topography and Population of Ancient Boiotia.** Ares Publishers. Chicago.

RADOSLAVOVA T.–STOEV A. 1989. Astronomical traces in ancient rock monuments in Bulgarian lands. In: **Archeologia e Astronomia. Colloquio Internazionale, Venezia 3-6 Maggio 1989**. Giorgio Bretschneider Editore: 176-179, Tav. XLVII-XLVIII = Rivista di Archeologia, supplementi 9.

RUTKOWSKI B. 1986. **The Cult Places of the Aegean.** Yale University Press. New Haven and London.

RUTKOWSKI B. 1994. **Petsophas: A Cretan Peak Sanctuary.** Art and Archaeology. Warsaw.

RUTKOWSKI B.–NOWICKI K. 1996. **The Psychro Cave and other Sacred Grottoes in Crete.** Art and Archaeology. Warsaw.

SCHACHTER A. 1986. **Cults of Boiotia 2.Herakles to Poseidon.** Institute of Classical Studies. University of London. London (= Bulletin Supplement Number 38. 2).

SCHACHTER A. 1994. **Cults of Boiotia 3. Potnia to Zeus. Cults of Deities Unspecified by Name.** Institute of Classical Studies. University of London. London (= Bulletin Supplement Number 38. 3).

SCHIBLI H. S. 1990. **Pherekydes of Syros.** Clarendon Press. Oxford.

WRIGHT J. C. 1995. The Archaeological Correlates of Religion: Case Studies in the Aegean. **Politeia II**. 341-348.

Јовица Сйанковски
Народен музеј - Куманово, Куманово

Jovica Stankovski
National Museum – Kumanovo, Kumanovo

UDC: 903-03(497.7-35)"652"

ТРИ МЕГАЛИТНИ СПОМЕНИЦИ ВО КУМАНОВСКИОТ РЕГИОН

THREE MEGALITHIC MONUMENTS IN THE REGION OF KUMANOVO

При теренските рекогносцирања во рамките на научно-истражувачкиот проект "Пирајхме", на три локалитети во Кумановскиот регион откриени се, издлабени (исечени) во карпи, објекти кои наведуваат на нивната функција како праисториски култни места.

During the field investigation as part of the scientific - investigation project "Pirajhme", of three sites in the region of Kumanovo some objects that functioned as prehistoric shrines were discovered, cut into the rock.

1. ШОПСКО РУДАРЕ, лок. КРАЉИЦА

Локалитетот "Краљица" е во атарот на селото Шопско Рударе, општина Кратово, околу 1,5 км. северозападно од маалото "Анѓеловци". Се наоѓа на врвот од тешко пристапен рид, на левиот брег на Крива Река (Прилог 1). Во археолошката карта на Р. Македонија е регистриран како доцноантичко градиште. При нашата обиколка на локалитетот во мај 2001 год. се откриени и документирани следните објекти:

1. На врвот на ридот, на источната страна на масивна карпа од игнимбрит што осамена стрчи над околниот терен, во вештачки отсечена и зарамнета платформа, издлабено е корито

1. ŠOPSKO RUDARE, site KRALJICA

The "Kraljica" site is located in the village Šopsko Rudare, Municipality of Kratovo, some 1,5 km.northwest from the "Andjelovci" *maalo*. It is situated on the top of the steeply hill, on the left side of Kriva Reka river (Appendix 1). It is registered in the archeological map of R. of Macedonia as a site of the late antiquity. During our visit to the locality in May 2001 the following objects were found and documented:

1. On the top of the hill, on the eastern side of the ignimbrit massive rock that solely protrudes above the surrounding area, on the artificially flattened platform, a rectangular pit with measuring

со правоаголна форма со димензии 1,7 х 0,6 м. и длабочина околу 0,6 м. ориентирано во правец север - југ (Сл. 1 и сл. 2). Попречниот пресек на коритото всушност е трапез со страна при отворот 0,4 м., а при дното 0,85 м. Профилираниот раб на коритото укажува дека отворот бил, можеби, затворан со капак (камена плоча). Покрај источниот раб на коритото, две мали дупки со димензии 15 х 7 см. и длабочина 10 см. служеле, веројатно, како лежишта за носачи на некоја дрвена конструкција. Во вертикално исечената стена над западниот раб на коритото, на висина од приближно 2 м. над неговото горно ниво издлабени се уште две дупки - првата со димензии 10 х 10 х 0,7 см. над јужниот крај на коритото и втората над северниот со приближно кружна форма со дијаметар од 10 см. и длабочина 5 см. Во челната стена под нивото на платформата видливи се, на просторот под северниот крај на коритото траги од три пристапни скали кои воделе кон платформата.

2. Североисточно од карпата со издлабеното корито, околу 180 м. подолу по падината на ридот, се наоѓа каменен блок со димензии 3 х 2 х 1,5 м. Каменот е коритесто вдлабен и зарамнет на горната страна (1,1 х 1,1 х 0,1 м.) што укажува на неговата употреба како жртвеник (олтар). Во неговото подножје, вдолж неговата јужна страна, во темелната карпа е исечен канал со неправилен лачен облик (должина на каналот 2,5 м., широчина 0,3 м. и длабочина 0,2 м.), во кој, веројатно, се сливала течноста од жртвеникот (Сл.3). Непосредно до жртвениот камен, приближно 2 м. источно, на висина на неговото подножје, исечена е во карпа помала квадратна жртвена јама со димензии 0,45 х 0,45 м. и длабочина 0,25 м. кај североисточното, а 0,05м. кај југоисточното теме каде што е исклесан тесен канал за истекување на

1.7 x 0.6 m. and having a depth of 0.6 m. was cut, with an orientation from north to south (Fig. 1 and 2). The cross section of the pit is actually a trapeze with the opening side of 0.4 m. and at the bottom 0.85 m. The form of the rim of the pit shows that the opening may have been closed with a lid(stone block). Next to the eastern edge of the pit, two small holes, 15x7 cm. and 10 cm. deep, were probably used as the basis for the pillars of a wooden construction. In the vertically cut rockface that rises above the western edge of the pit, at the approximate height of 2 m. two additional holes were drilled - the first with the dimensions 10x10x 0.7 cm. above the south side of the pit and the second above the north side with an approximately circlular diameter of 10 cm. and the depth of 5 cm. Opposite this rockface, next to the north end of the pit, traces of three steps leading up to the platform can be distinguished.

1. Northeast of the rock with the pit, some 180 m. further down the slope, a stone block with measuring 3 x 2 x 1.5 m is to be found. The stone is cut in a pit-like form and its top is flattened (1.1 x 1.1 x 0.1 m.) which shows that it was used as an altar. In its base, running the length of the southern side, a canal of irregular bow form is cut into the rock which forms the base (the length of the canal is 2.5 m., the width 0.3 m. and the depth 0.2 m.) where, probably, the liquids from the altar ran (Fig. 3). Next to the altar, approximately 2 m. to the east, at the level of the base, a smaller, square, sacrificial pit was cut into the rock, measuring 0.45 x 0.45 and having a depth of 0.25 m. at the northeast end, and 0.05 m at the southeast end, where a narrow canal for the draining of the liquids was cut (Fig. 4)

течност (Сл. 4).

3. Околу 200 м. источно од карпата со платформа и 80 м. југоисточно од каменот - жртвеник, во источната, вертикална страна на импозантна стена од игнимбрит, издлабени се неколку трапезоидни ниши. Едната, грижливо обработена е, очигледно, рецентна, но дел од карпите на локалитетот претрпеле значајни оштетувања во поново време, кога биле нападнати од дивите копачи. Тогаш со експлозив биле уништени (по кажување на мештаните) постари, тешко-пристапни ниши (Сл.5).

4. На целиот простор на локалитетот, во хоризонталните и коси површини на карпите издлабени се плитки и тесни каналчиња, чија функција тешко може да се определи.

2. КОКИНО, лок. ТАТИЌЕВ КАМЕН

Локалитетот се наоѓа на левата страна од асфалтниот пат што ги поврзува селата Драгоманце, на левиот брег на реката Пчиња и селото Арбанашко, на врвот на голема неовулканска купа која со својата височина од 1013 м. доминира над околниот релјеф и селото Кокино во нејзиното подножје (Сл. 6). На овој простор, благодарение на природната пукнатинска предиспозиција на геолошката структура на карпите, релативно лесно вештачки се зарамнети две површини во приближен правец запад - исток и висинска разлика од околу 15 м. (Прилог 2). На долната, пониска, западна платформа, оформени се во андезитната стена неколку камени седишта (престоли). Блокот во кој се исклесани овие седишта има димензии: приближна должина 5,5 м., широчина 2 - 2,3 м. и висина 2,2 м. Правецот на протегање на седиштата е приближно север - југ, така што луѓето кои седеле

3. About 200 m. east of the platform rock and 80 m. southeast of the stone-altar, in the eastern, vertical side of the massive ignimbrite rock several trapezoid niches were cut. One of them, which is more carefully cut, is obviously a recent construction, but part of the rock surface has recently suffered serious damage, when attacked by treasure hunters. At that time, explosives (according to reports of the locals) destroyed the more ancient and inaccessible niches (Fig. 5).

4. Over the whole area of the site, on the horizontal and angular rock surfaces, shallow and narrow canals have been cut, whose function is difficult to determine.

2. KOKINO, site TATIĆEV STONE

The site is situated on the left side of the asphalt road that connects the villages of Dragomance, on the left side of the river Pčinja and the village Arbanaško, on the summit of the large neovolcanic top that dominates the area with its height of 1013 m. and towers over the village of Kokino at its base (Fig. 6). In this area, thanks to the natural tendency of the rocks to form cracks, caused by their geological structure, two surfaces approximately orientated from west to east and with an approximate difference in height of 15 m. have easily been artificially flattened (Appendix 2). On the lower, west platform, several stone seats (thrones) have been formed in the andezite rock. The block where these seats were cut has the dimensions: approximate length is 5.5 m., width 2-2.3 m. and height 2.2 m. The alignment of the seats is approximately north-south, so that anyone seated on them would face towards the eastern horizon (Fig. 7).

на седиштата биле свртени кон источниот хоризонт (Сл. 7).

Во археолошките кампањи во ноември 2001 година и јуни 2002 год. сондажно се истражени околу 60 м² на повисоката, источна зарамнета површина. Откриени се траги од неколку стамбени објекти и богат керамичен материјал во релативно тенок културен слој со најголема дебелина од 0,8 м. (Т.I - Т.IV). Иако истражувањата во овој сектор се уште не се завршени, јасно е дека стамбените објекти биле делумно вкопани во земја и имале надземен дел од колци преплетени со прачки и облепени со глина, а биле уништени од пожар, според трагите од печење на куќниот лепеж. Во вака уништената праисториска населба вкопан е, во турскиот период, скромен средновековен објект, со ѕидови градени во техника на сувоѕид и покриен со камени плочи, кој ја пореметил вертикалната стратиграфија на тенкиот културен слој. На овој објект му припаѓаат неколку фрагменти турска глазирана керамика.

Во релативно ограничениот репертоар на керамични форми, најдени во стамбените објекти, доминираат големи биконусни садови (условно наречени урни), воглавном со вертикални дршки со валчест или триаголен пресек, со извлечен конусен врат и косо разгранет венец на устата, изработени во средноквалитетна фактура од глина помешана со кварцни зрнца, понекогаш нееднакво печени (Т. I/1,2; Т. II/1,3). Некои од дршките на урните се украсени со брадавичести испакнувања (Т.III/10). Слични брадавичести и копчести испакнувања се наоѓаат и на фрагменти од мевот на урните (Т.II/5,6). Широките тракасти и јазичестите триаглести пробушени дршки веројатно им припаѓале на овие садови (Т. II/2; Т. IV/4). Иако садовите од овој

In the archaeological campaigns of November 2001 and June 2002, about 60 square meters of the higher, eastern, flattened surfaces was investigated. Traces of a number of dwelling constructions and rich ceramic material were found, within a relatively thin cultural layer, of a thickness not larger than 0.8 m. (T.I - T.IV). Although the investigations in this sector are not yet completed, it is clear that the dwelling constructions were partially entrenched below ground level, having an over-ground part made of a picket framework into which sticks had been woven and the whole had been coated with clay. These dwellings were destroyed by fire, judging by the traces of burning on the clay. In the prehistoric agglomeration, which had been destroyed in this manner, a modest middle-age construction was entrenched during the Turkish period, with walls made with the dry wall technique covered with stone blocks. It dislocated the vertical stratigraphy of the thin cultural layer. Several fragments of Turkish glazed ceramics belong to this construction.

The relatively limited repertoire of pottery types found in the dwelling constructions is dominated by the large biconical vessels (conditionally called Urns), the majority with vertical handles, whose cross section is circular or triangular, with elongated conical neck and oblique everted rim, made of a medium quality mixture of clay and quartz grains and sometimes not evenly baked(T.I/1, 2; T.II/1,3). Some of the handles of the urns are decorated with wart-like bulges (T.III/10). Similar button-like and wart-like bulges can be also found on the fragments of the belly of the urns (T.II/5,6). The wide strip-like and tongue-like triangular pierced handles probably belonged to these vessels(T.II/2; T.IV/4). Although

тип се чести и карактеристични форми за слоевите од населбинско живеење во текот на готово целото бронзено време во Македонија тие, во преодниот период (од бронзеното во железното време), често се користени и како урни во некрополите со спалени покојници. Така, најблиските праралели со овој тип садови во Р. Македонија имаме во урните од локалитетот "Клучка" - Хиподром (Скопје)[1], на пошироките македонски простор во садовите од крајот на бронзеното време и преодниот период од локалитетите во Долното Повардарие [2], како и во наодите од Каменска Чука (југозападна Бугарија) [3].

Кај некои урни до внатрешната ивица на косо разгранетиот венец на устата се наоѓа пластичен прстен (Т.I/2), што укажува на одредени влијанија од Брњичката културна група од басенот на Јужна Морава [4].

Бројни се и фрагменти од лонци со груба и средноквалитетна фактура, со краток конусен или цилиндричен врат, украсени со пластични траки на кои има отпечатоци на врвови од прсти или, поретко, со зарези, во комбинација со јазичести дршки и брадавичести испакнувања (Т.III/12; Т.IV/6). Фрагментите од лонци со ложиште од "пиранос" тип (purannoi) со кружни отвори на ложиштето украсени се, исто така, со пластични траки со отисоци од прсти (Т.IV/3). Кај неколку фрагменти од лонци декорацијата е изведена со отисоци од прсти директно на површината на садот (Т. IV/8).

Шолјите се со конично, биконично, кесесто или калотесто тело и зарамнет венец на устата, најчесто без декорација но, кај некои, со врежани аглести линии, или низови на долги висечки триаголници исполнети со шрафирање (Т. III/3,4, 5,6,7). Дршките скогаш, повеќе или помалку, го надвишуваат венецот на устата на шолјите (Т.II/7,8; Т.III/5, 6,7).

vessels of this type are of the form which is very common and characteristic of the layers of dwelling constructions throughout almost the whole of the Bronze Age Period in Macedonia they, in the transitional period between the Bronze Age and the Iron Age, are often found in the necropolis, used as urns for cremations. The closest parallels of this type of vessel in the Republic of Macedonia are the urns from the locality "Klucka" – Hipodrom (Skopje)[1], in the wider Macedonian area with the vessels of the end of the Bronze Age and the transitional period from the sites in Dolno Povardarie[2], as well as the finds at Kamenska Cuka (southwest Bulgaria)[3].

On some jars next to the inner edge of the inverted rim there is a plastic ring (T.I/2), that shows some influences of the Brnjička cultural group from the southern Morava river basin.[4]

There are a lot of fragments of pots of rough and medium quality make, with short conical or cylindrical necks, decorated with plastic strips bearing fingerprints or, more rarely, with incisions, combined with tongue - like handles or wart-like bulges (T.III/12; T.IV/6). The fragments of pots (purannoi) with circular openings are also decorated with plastic strips and fingerprints (T.IV/3). On some fragments the decoration consists of fingerprints applied directly to the surface of the pots (T.IV/8).

The cups are with conical, biconical, with baggy or calotest recipients and flattened rims, usually without decoration but, on some, with incised angular lines, or chains of long hanging triangles filled with a linear shading (T.III/3,4, 5,6,7). The handles are always, more or less, higher than the cup's rims (T.II/7,8; T.III/5,6,7).

The beakers usually have an "S" profile and two handles that are slightly

Кантаровидните садови (пехари) се најчесто со "S" профилација и две дршки кои благо го надвишуваат венецот на устата, со елипсовиден или тракаст пресек (T.III/2), особености што повторно не лоцираат во доцното бронзено време во овој дел од Балканот.

Честа појава кај кантаровидните садови е и аглестата профилација во горниот дел на дршките (T. III/6), како и јазичестите додатоци кои се наоѓаат на највисокиот дел на некои дршки (T.III/7; T.IV/2) чии најблиски паралели во Македонија се врзуваат за погребувањата со инхумирање и некрополите од типот Уланци [5].

Еден фрагмент од тракаста дршка има лепезасто проширување на врвот на дршката (T. IV/10), што е карактеристично за бронзеното доба во јужноморавската котлина, констатирани во Медијана, Велика хумска чука и Доња Слатина [6]. Осамен примерок е фрагмент од дршка со три надолжни ребра (T.IV/5).

Сепак, најбројни се фрагменти од садови од типот здели, со поблага или поизразита "S" профилација, понекогаш со пластично нагласено дно, со валчести, тракасти, брадавичести и јазичести дршки на најистакнатиот дел на мевот (T.I/3; T.II/4; T.III/1,11; T.IV/1). Некои здели имаат рачки со валчест или триаголен пресек кои почнуваат под венецот на устата, а завршуваат на рамото (T.IV/1). Кај други, поплитки, кратките но широки тракасти дршки го надвишуваат венецот на устата и завршуваат на рамото (T.III/11). Фрагмент од помала здела има на венецот на устата хоризонтална јазичеста дршка со "дворогест" завршеток (T.IV/9), а друг, од поголема, е украсен на мевот со хоризонтално пластично ребро со правоаголен облик (T.IV/7), за што најблиски аналогии имаме во наоѓалиштата од населбите на Брњичката културна група евидентирани во Врањско -Бујановачката и Прешевската котлина [7]. Вакви украси на мевовите со правоаголен облик, вертикални или хоризонтални, се јавуваат и на други локалитети од истата група во Р. Србија, но и во Кастанас, во слојот 15 - 16 (BrC-HaA$_1$ по средноевропската хронологија) [8].

higher than the rim with a elliptical or strip-like cross section (TIII/2), particularities that locate us again in the late Bronze Age of this part of the Balkan.

The angular cross section of the upper part of the handles is quite common for this type of beaker(T.III/6). As are the tongue-like additions that can be found on the upper part of some handles (T.III/7; T.IV/2), whose closest parallels in Macedonia are connected with the inhumations and the necropolis of the Ulanci type.[5]

One fragment from a strip-like handle has a fan-like widening at the top of the handle (T.IV/10), which is characteristic for the Bronze Age in the South Morava valley, and which is found in Medijana, Velika Humska Čuka and Donja Slatina.[6] A fragment from a handle with three lengthy ribs is an isolated specimen (T.IV5).

Nevertheless, the most numerous are fragments from bowls with a more or less pronounced "S" profile, sometimes with plastically reinforced bottom, with circular, strip-like, wart-like and tongue-like handles on the most prominent part of the belly (T.I/3; T.II/4; T.III/1,11; T.IV/1). Some bowls have a handle with a circular or triangular cross section that starts at the rim and ends at the shoulder (T.IV/1). On others, shallower, the short but wide strip-like handles are higher than the rim and end at the shoulder (T.III/11). A fragment from a smaller bowl has a horizontal tongue-like handle with a "two-horned" end (T.IV/9). One fragment, from a larger bowl, is decorated on the belly with a horizontal plastic rib of rectangular shape (T.IV/7). The closest analogy to these can be found amongst the finds of the settlements of the Brnjica cultural group documented in Vranjsko-Bujanovac and Preševo valley[7].

Дел од зделите имаат незначително левкаст (скоро цилиндричен) врат и благо биконичен реципиент. Застапени се и поголеми и помали здели со вовлечен венец на устата.

Еден фрагмент е со вертикални канелури на рамото и точкести убоди под венецот на устата (T. III/8). Вакви плитки канелури, кои повеќе личат на широки зарези, ги има на уште неколку фрагменти од мевови на садови .

Неколку фрагменти од помали садови покажуваат траги од инкрустрација (T.I/4,5,6), што укажува на влијанија кои се пристигнати од север, по долините на Велика и Јужна Морава.

Иако доминираат садови без декорација, еден дел од помалите садови, со пофина фактура и темносива боја, се украсени со врежување на долги висечки триаголници исполнети со шрафирање, понекогаш во комбинација со втиснати кружни или триаголни вдлабнатини. Ваква врежана декорација има и еден фрагмент од поголем сад со валчеста, лесно извиена нагоре дршка (T.I/3; T.II/4). Ситни убоди се јавуваат најчесто во една, но и во две паралелни низи (T.III/9). Ваквата декорација е вообичаена на керамиката од наоѓалиштата од доцното бронзено време во овој дел на балканскиот простор [9].

Фрагменти од питоси има релативно малку. Сите се со груба фактура, а неколкуте масивни, валчести рачки им припаѓале, веројатно, на овие садови.

Such decorations on the belly formed of rectangular ribs, vertical or horizontal, can also be found in some other sites from the same group in the Republic of Serbia, but also at Kastanas in the 15-16 layer (BrC-HaA$_1$- according to the mid-European chronology) [8].

A number of bowls has a slightly cylindrical neck and a slightly bi-conical recipient. Smaller and larger bowls with inverted rims are also present.

One fragment has vertical canelures on the shoulder and dotted incisions under the rim (T.III/8). Such shallow canelures, which look like wide incisions, can also be found on several fragments of belly sections.

Several fragments from smaller vessels bear traces of incrustation (T.I/4, 5,6), that shows influences that arrived from the north, along the valleys of Great and South Morava.

Although vessels without any decoration are predominant, some of the smaller vessels of a finer manufacture and dark-grey colour are decorated with incisions of long, line filled, hanging triangles, sometimes combined with stamped circular or triangular forms. Such incised decoration was also found on one fragment from a larger vessel with a circular handle, mildly curved towards the upper end (T.I/3; T.II/4). Small incised dots are present mostly in one chain, but can also be found in two parallel chains (T.III/9). Such decoration is common on ceramics found in sites from the late Bronze Age in this part of Balkan.[9]

There are relatively few pithoi fragments. They all have rough texture, and the few massive, circular handles probably belonged to these vessels.

While the pithoi, the furnace-pots (purannoi) and some of the pots and

Додека питосите, лонците со ложишта и дел од лонците и урните имаат погруба фактура и кафеава боја, зделите, шољите, пехарите и помал дел од лонците и урните се со средногруба или малку поквалитетна фактура со окер, кафеава или сива боја.

Општо земено, според стилско - типолошките одлики на керамичките наоди, се работи за монохрома керамика карактеристична за населбинско живеење од крајот на доцното бронзено време и преодниот период на широкиот централнобалкански, јужнотракиски и македонски простор и форми чиј развиток започнува уште во раното бронзено или средното бронзено време во рамките на т.н. Арменохори или Пелагониска група, со елементи на локална еволуција [10].

Освен керамички фрагменти најдени се помала количина животински коски, пирамидални тегови (T.IV/12), фрагменти од два остручи (брусеви) од филитичен шкрилец со издолжен облик и дупки во горниот дел (T.IV/11) и калап за келт (Сл. 8). Некои од пронајдените пирамидални тегови имаат нагорени страни, што укажува на нивната улога покрај огништето. Брусевите со ваков облик се чести наоди особено во гробовите од бронзеното и железното време, каде се среќаваат заедно со оружје и тоалетни предмети.

Најинтересен е калапот за келт без ушка со паралелни бочни страни, чија спротивна страна (Сл. 9) служела како калап за лиење на бронзен висулец (амулет?). Што се однесува до келтовите, тие во поголем број се јавуваат во текот на доцното бронзено време и кај нив не е можно прецизно датирање, бидејќи поедини елементи во нивната конструкција се јавуваат и мешаат во подолг временски распон. Димензиите на келтот (земени од калапот) се: пречник на ободот кај задебелениот дел на отворот 2,4 см., должина на келтот 7,8 см., ширина на сечивото 1,4 см. Под задебелениот обод се наоѓа пластичен украс во вид на низа од висечки триаголници од кои продолжуваат ребра кои ги пратат бочните страни и завршуваат кај сечицата со лепезаст облик. Се чини дека најблиски паралели (засега) на овој тип келтови треба да се бараат меѓу доцнобронзенодопските келтови во североисточна Бугарија на просторот на долен Дунав, воглавном источно од устието на реката Осам [11]. Присуството на овој вид наод на вакво место е можеби од култен карактер, т.е. има заветна функција. Оставите на бронзени предмети во кои се среќаваат и келтови се чести на среднобалканскиот простор, при што за некои се мисли дека имаат вотивен карактер [12]. Според промената на бојата на површината на калапот наменета за леење, евидентно е дека калапот бил употребуван.

За утврдување на релативната хронологија на наодите од нашиот локалитет, меѓу спомнатите паралели најзначајни се оние со наодите од Кастанас. Така, на основа на сличноста на керамичките наоди од досега истражениот простор на "Татиќев Камен" со керамичките наоди од Кастанас (слоевите 17 - 13, т.е. 1 400 - 1 190 г. п.н.е.), можеме да ја датираме употребата на досега истражениот простор во хронолошки распон од XIV до XI век п.н.е. (BrC-HaA - по средноевропската хронологија).

3. МЛАДО НАГОРИЧАНЕ, лок. ВУЈЕВСКА КАРПА

Вујевската Карпа е најсевернио од групата вулкански изливи во атарот на селото Младо Нагоричане (9 км. североисточно од Куманово). Нејзиното подножје е обградено со ѕидини од суви камења, а на површината има остатоци од ѕидини од куќи. Во 1996 година, во рамките на Археолошкиот проект "Куманово", беше извршено ископување на локалитетот. Ископувањата беа вршени во 4 сектори, со вкупна површина од 100 м². Во текот на ископувањата беа откриени 4 културни слоеви, со вкупна дебелина од 1,70 м. Во сите слоеви беа пронајдени керамички фрагменти, коски, камени алатки, остатоци од ѕидини од куќи, огништа и јами.

Керамичките фрагменти се со средногруба фактура, кафеава, светлокафеава и сива боја. Најголем број фрагменти припаѓаат на грнци, потоа на чинии, чаши, пехари и помал број на питоси. Керамиката е изработена од средногруба до поквалитетна фактура, со примеси од ситен песок, ситен чакал и слама. Површината е кафеава, светлокафеава, сива, црна и црвена боја. Најголем број фрагменти се изработени на рака, а помал број на брзо вртливо грнчарско тркало. Површината е рапава, мазна, полирана, а некои фрагменти се украсени со врежани, отиснати и пластични украси.

Во најдолните слоеви (17-13) се пронајдени фрагменти од грнци, чинии, чаши, пехари и питоси. Керамиката е изработена од средногруба до поквалитетна фактура, со примеси од ситен песок, ситен чакал и слама. Површината е кафеава, светлокафеава, сива, црна и црвена боја. Најголем број фрагменти се изработени на рака, а помал број на брзо вртливо грнчарско тркало. Површината е рапава, мазна, полирана, а некои фрагменти се украсени со врежани, отиснати и пластични украси.

Во средните слоеви (12-9) се пронајдени фрагменти од грнци, чинии, чаши, пехари и питоси. Керамиката е изработена од средногруба до поквалитетна фактура, со примеси од ситен песок, ситен чакал и слама. Површината е кафеава, светлокафеава, сива, црна и црвена боја. Најголем број фрагменти се изработени на рака, а помал број на брзо вртливо грнчарско тркало. Површината е рапава, мазна, полирана, а некои фрагменти се украсени со врежани, отиснати и пластични украси.

Во горните слоеви (8-5) се пронајдени фрагменти од грнци, чинии, чаши, пехари и питоси. Керамиката е изработена од средногруба до поквалитетна фактура, со примеси од ситен песок, ситен чакал и слама. Површината е кафеава, светлокафеава, сива, црна и црвена боја. Најголем број фрагменти се изработени на рака, а помал број на брзо вртливо грнчарско тркало. Површината е рапава, мазна, полирана, а некои фрагменти се украсени со врежани, отиснати и пластични украси.

urns have rougher texture and brown colour, the bowls, the cups, the beakers and a minority of the pots and the urns are of demi-rough or somewhat better quality texture with brown, light-brown and grey colour.

In general, as far as the stylistic and typological characteristics of the ceramic investigation is concerned, we are referring to monochrome ceramics characteristic of the way of life in the settlements of end of the late Bronze Age and the transitional period of the wider central-Balkan, south-Thracian and Macedonian area to forms whose development started in the early or middle Bronze Age within the so called Armenohori or Pelagoniska group, with elements of local evolution[10].

Apart from the ceramic fragments there is a smaller quantity of animal bones and pyramidal weights found (T.IV/12) and fragments with two hones of filitic slate of a elongated shape and holes on the upper part (T.IV/11) and a kelt form (Fig. 8). Some of the pyramidal weights found have burnt sides that show their role beside the fireplace. The hones of a similar shape can often be found specifically in the graves from the Bronze and Iron Age along with weapons and cosmetic objects.

The most interesting is the kelt form without a hanger with parallel sides, whose reverse side(Fig.9) was used as a mould for the casting of a bronze pendant (amulet?). As far as the kelts are concerned they can be found in the greatest numbers in the late Bronze Age, but they do not allow precise dating, as certain elements in their construction appear and diversify over a large time span. The dimensions of the kelt (taken from the form) are: the diameter of the cross section at the thicker part of the opening 2,4 cm., the length of the kelt 7.8 cm., the width of the blade 1,4 cm. Under the thicker rim there is a plastic decoration in the shape of a chain of hanging triangles that turn into ribs that follow the sides and finish at the fan-like blade. It seems that the closest parallels (at present) of these types of kelts can be found in the late bronze kelts in the northeast of Bulgaria in the lower Danube area, mostly east of the mouth of the river Osam.[11] The presence of such finds in a site, like the one under discussion, may have a cult character, meaning a votive function. Hoards of the bronze objects accompanied by kelts are quite common on the mid-Balkan area, some of which are thought to have a votive character[12]. The change of the colour of the casting surface clearly shows that the mould has been used.

The parallels with the ceramic from Kastanas can be used to establish the relative time of the finds at our site. Thus, on the basis of the similarity of the ceramics finds from the already investigated space at "Tatićev Kamen" with the ceramics finds from Kastanas (layers 17-13, i.e. 1 400 – 1 190 B. C.), we can approximately locate the life of the dwellings in the already investigated area in the time period from the 14th to the 11th century B.C.(BrC-HaA - according to mid-European chronology).

3. MLADO NAGORIČANE, site VUJEVSKA ROCK

Vujevska Rock is the northernmost of the group of volcanic rocks at the village Mlado Nagoričane (9 km. to the northeast of Kumanovo). Its stone plateau rises above the location called "Vujevci" and can be reached from the

то камено плато се издига над маалото "Вујевци" и е пристапно од источната и североисточната страна (Сл. 10). Од северната, западната, јужната и југоисточната страна го обиколуваат вертикални стени (Прилог 3). На нејзиното плато, како и во подножјето на Карпата, особено на просторот на пристапниот дел се среќаваат, спорадично, фрагменти од праисториска, рачно работена керамика. На југоисточниот дел на платото дивите копачи направиле ископ со димензии 3 х 2 м. и длабочина околу 1,1 м., околу која е расфрлана римска градежна керамика (тегули).

Во ниската, вертикална стена на источниот раб на Карпата, релативно ниско над нејзиното подножје, издлабени се три ниши, од кои две, со овална форма, се подобро сочувани (димензиите на првата се 40 х 30 х 21 см., а на втората 45 х 27 и променлива длабочина од 14 до 26 см.). Нивната старост не може со сигурност да се одреди.

Во хоризонталните површини на карпите, на врвот на платото, вкопани се преку 400 кружни вдлабнатини (јами) со дијаметар помеѓу 45 и 50 см. (најголем дел од нив се со дијаметар околу 47 см.). Неколу од овие вдлабнатини, кои околното население ги вика "Маркови стапки", имаат изработен раб (венец) широк околу 3 см. и висок 2,5 до 3 см. На неколку места се среќаваат и барељефни дискови, т.е. врежан е само периметарот на кругот со плиток, тесен засек, а средишниот дел не е издлабен (Сл. 11 и Сл. 12). Некаде густината на јамите е толку голема, што накнадно вкопаните вдлабнатини ги пробивале делумно горните, постари.

На југоисточниот дел на платото, до самиот негов раб, една од карпите е обработена и зарамнета во вид на неправилна пресечена пирамида со растојание меѓу спротивните страни на

east and north-east side. (Fig. 10). From the north, west, south and southeast side it is encircled by vertical rocks (Appendix 3). On its plateau, as well as at the foot of the Rock, especially in the area that can be accessed, fragments from prehistoric, manually made ceramics can be found. On the southeast part of the plateau, treasure hunters dug a ditch having the dimensions 3 x 2 m. and 1.1 m. deep. Building ceramics are scattered all around the rim (tegulae).

In the lower, vertical rock at the eastern edge of the Rock, relatively low above its foot, three niches have been dug, two of oval shape, which are in good condition (the dimensions of the first are 40x30x21 cm, and of the second 45x27 with a depth ranging from 14 to 26 cm.). Their age can not be precisely defined.

On the horizontal surfaces of the rocks, on the top of the plateau, over 400 circular holes have been dug with diameters between 45 and 50 cm.(the majority has a diameter of 47 cm.). Several of these holes, that are called "Markovi stapki" by the locals, have a worked edge 3 cm. wide and 2,5 to 3 cm. high. Disks can be found in several places i.e. only the perimeter of the circle with a shallow, narrow trench, while the middle section is not dug up(Fig.11 and Fig. 12). In some places the holes are so densely placed that the holes which were dug last partially went through the upper, older ones.

On the south-east side of the plateau, at the very edge, one of the rocks has been worked and is flattened and shaped as an irregularly cut pyramid with the distance between the opposite sides of the basis of 2.1 m. and the height of 0.9 m. There is a visible artificially made small hole on the upper part, with diameter of 64 cm. and a depth of 20 cm. (Fig. 13).

базата од 2,1 м. и височина 0,9 м. На нејзиниот горен дел е видлива мала издлабена јама со дијаметар 64 см. и длабочина околу 20 см (Сл. 13).

На северозападниот раб на локалитетот се наоѓа карпест отсек меѓу природно урнати камени блокови (отргнати од матичната стена поради природната предиспозиција со пукотинските системи). Овој природен, клинест процеп, долг околу 3 м., кон дното се стеснува, а делумно е заграден и покриен со голем монолит (Сл.14). Висината на така образованиот простор е 2,7 м. на јужниот и 2,9 м. на северниот крај. Ширината на процепот, на 1 м. височина од подот е променлива, 0,8 м. на јужниот, до 1,2 м. на северниот крај.

На внатрешната страна од западната, одвоена стена на овој простор кој народот го вика "Ѓаволешка црква", врежани се 17 крстови и тешко видлива гравура на коњ. На северниот ѕид се врежани неколку антропоморфни фигури од чии глави зракасто се шират линии кои завршуваат на линија која отцртува еден вид "ореол".

Автентичноста и староста на овие цртежи е проблематична. Најверојатно се работи за гравури од понов датум. Во колку се работи за цртежи од словенскиот период, вреди да се напомене дека во верувањата на словенските народи коњот е хтонски симбол [13].

Што се однесува до кружните вдлабнатини во речиси секоја камена структура која штрчи над тенкиот хумусен слој на платото (а можеби и во стените кои ги покрива тој слој), археолошко - етнолошката екипа која вршеше рекогносцирање на локалитетот во месец септември 2000 г. изнесе повеќе претпоставки: дека се работи за вдлабнатини настанати со вадење на камен од кои се правени рачни мелници за житарици (претпоставка што е во контрадикторност со правилно облику-

On the northwest edge of the site there is a fissure between the naturally fallen stone blocks (torn from the natural rock due to natural predisposition to the formation of fissures). This natural, sharp fissure, 3 m. long, gets shallow towards the bottom and is partially encircled and covered with a large monolith (Fig.14). The height the space thus formed is 2,7 m. at the south and 2,9 m. at the northern part. The width of the fissure, at 1 m. height from the floor varies, from 0,8 m. at the south to 1,2 m. at the northern end.

On the inner side of the western, separated rock on the area that the people call "Devil's church", 17 crosses have been inscribed and a hardly visible drawing of a horse. On the northern wall there are some anthropomorphic figures. Wide lines spread like rays from their heads and end at a line that forms a sort of "aura".

The authenticity and the age of these drawings is problematic. It is probably the case of the later drawings. In case these are drawings date from the Slavic period it is worth mentioning that according to Slavic beliefs the horse is the chthonic symbol. [13]

As far as the circular holes in almost every stone that protrudes over the thin ground layer of the plateau (and maybe in the rocks that cover that layer) are concerned, the archeo – ethnological group that conducted the investigation of the site in September 2000, advanced several assumptions: that these are the holes resulting from the extraction of stone for the hand made mill stones (this speculation is contradicted by the fact that the resulting circular holes are regular, some being carefully framed with a stone wreath), that they were the part of a sun sanctuary, or that they were sacrificial holes (maybe "family" sacrificial holes)

ваните кружни вдлабнатини што останале по таа операција, од кои некои се обиколени со грижливо изработен венец), дека се дел од сончево светилиште, или се работи за жртвени јами (можеби "фамилијарни" жртвени јами) во кои, во одреден ден на годината, се вршени жртвопринесувања.

Сметам дека третата претпоставка е поверојатна, т.е. дека се работи за жртвени јами настанати најкасно до VII век п.н.е., во времето на зајакнување на семејните врски во развиената епоха на железното време во Македонија, како замена за постарите, "родовско - клановски" врски.

4. ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Објектите издлабени (исечени) во карпа не се адекватно етимологизирани, за разлика од другите мегалитни споменици како што се на пример долмените и менхирите. Во англискиот јазик се означуваат како rock cut monuments, термин под кои се подразбираат разнородни видови споменици издлабени во карпите како што се гробниците, нишите, соларните дискови, жртвените јами (корита), како и цели конструкции со тронови (седишта), столбови, археоастрономски платоа и др. Некои мегалитни споменици, особено долмените, широко се распространети низ цела Европа, од скандинавските земји, Англија и Германија на север, преку Франција до Шпанија, Северна Африка и Египет на југ, Балеарските острови, Корзика, Италија, Малта, Балканскиот Полуостров, Крит, Кавказ, како и северниот дел на Мала Азија, Сирија и Персија на исток [14].

Прецизна етничка атрибуција на мегалитните споменици исто така не е можна, како и општовалидна хронологија со периодизација. Според техничките карактеристики на градба и

where some sacrifices were made on a specific day of the year.

I think that the third proposition is the more probable, i.e. that they were sacrificial holes made at the latest in the 7th century B.C., at the time of the strengthening of family ties in the developed Iron Age Macedonia, as a replacement for the older, "familial-clan" relations.

4. FINAL VIEWS

The objects dug up (incised) in the rock are not adequately explained, unlike the other megalithic monuments as, for example, dolmens and menhires. In English they are called rock cut monuments, a term that means different types of monuments made in the rocks as graves, niches, solar disks, victim holes as well as the whole constructions with thrones, seats, pillars, archeo-astronomical plateaus and the likes. Some megalithic monuments, specifically the dolmens are widely spread out throughout Europe, from the Scandinavian countries, England and Germany on the north, through France to Spain, North Africa and Egypt on the south, the Balearic islands, Corsica, Italy, Malta, Balkan peninsula, Crete, Caucasus as well as the northern part of Asia Minor, Syria and Persia on the east [14].

The precise ethnic attribution of the megalithic monuments is not possible, just as it is not possible to propose a valid general chronology and definition of periods. Based on the technical characteristics of the buildings and the scarce archeological remains, the time of their erection differs, not only from region to region, but also within the borders of the same region. The generally adopted opinion dates the dolmens, the menhires and

скудните археолошки остатоци, времето на нивното подигање е различно не само во одделни региони, туку и на оние во границите на ист регион. Општоусвоеното мнение ги датира долмените, менхирите и кромлесите приближно кон крајот на неолитната епоха, т.е. во енеолитниот период. Но, ова датирање е само ориентирачко. Мегалитните споменици издлабени во карпите често се публикуваат со најнеочекувани дати, според археолошкиот материјал откриен при ископувањата, како што е случај за некои објекти во Индија и јужните делови на Балканскиот Полуостров, кој укажува на III-II век п.н.е. Сигурно е дека подигањето на мегалитните споменици продолжило и низ бронзениот и железнодопскиот период при што, општо правило е дека тие во источните региони се порани од оние во западните делови на Евро - Азија кои стопански, социјално и духовно побавно се развиваат, како резултат на нивната оддалеченост од предноазиските и југоисточно - европските цивилизациски жаришта. Хронологијата и периодизацијата насекаде се регионални [15].

Се смета дека мегалитите на Балканскиот Полуостров и по Егејските острови се ползувани од крајот на бронзената епоха (XIV - XIII век п.н.е.) до VI век п.н.е., бидејќи малубројниот археолошки материјал (пред се керамиката) откриен во нив му припаѓа на тој период. Но, тоа е времето на последното користење на мегалитните споменици (пред се на долмените), а не и на времето на нивното подигање. Самото раѓање на идејата за вакви градби е постара и е сврзана со верата во каменот (карпата, планината) како идентификација на првиот космогоничен елемент - земјата. Почетоците на космогоничната религиозност, која ги почитува и другите првични елементи (воздухот, водата и огнот), се регистрирани во почетокот на

the cromles approximately at the end of the Neolithic epoch, or in the chalcolithic period. But, this dating is only approximate. The megalithic monuments carved in the rocks are often published with unexpected dates, depending on the archaeological material found during their excavation as is the case with some monuments in India and the southern parts of the Balkan peninsula, that indicate the 3rd – 2nd century B.C. It is certain that the erection of megalithic monuments continued throughout the Bronze and the Iron Age. The general rule is that those in the eastern regions are earlier that those in the western parts of Euro - Asia that developed economically, socially and spiritually slower because of their distance from the advanced Asian and south-European civilizations. The chronology and assignment to a time period in all cases are regional [15].

It is believed that the megaliths from the Balkan peninsula and the Aegean islands were in use from the end of the Bronze Age (14th-13th century B.C.) until the 4th century B.C., as the insubstantial archeological material (consisting mainly of ceramics) found in their interior belongs to that period. But, that was the time of the latest use of the megalithic monuments (mainly of the dolmens) and not the time of their erection. The initial idea for the erection of such buildings is much older and is connected with the belief in the stone (the rock, the mountain) as an identification with the first cosmogonist element – the earth. The beginnings of the cosmogonist religiosity, that respects the other initial elements (air, fire and water), are registered at the beginning of the Bronze Age [16]. Thus, as early as the 3rd millennium B.C. megalithic buildings are erected in those regions where the spreading

бронзената епоха [16]. Така, уште во III илјадалетие пр.Хр. мегалитните градби се издигаат во оние области во кои распространетоста на верата во каменот била најмасовна - во приморските средоземноморски и црноморски земји[17]. Во Тракија овие "карпести" светилишта се наоѓаат на врвови на карпи кои доминираат над теренот. Во некои места во Родопите оваа традиција почнува во енеолитот и продолжува со илјадалетија[18].

За мегалитните споменици издлабени во карпите кај нас е малку пишувано [19]. Уште помалку има обиди за нивна целосна идентификација и датирање. Поради тоа, при обидот за датирање на објектите исечени во карпите на трите разгледувани локалитети, можат да послужат паралелите со слични објекти во соседните земји - Бугарија, Грција и Турција. Ова особено важи за локалитетите "Краљица" и "Вујевска Карпа" на кои не се вршени археолошки истражувања.

Жртвени јами со кружна или правоаголна форма од кои излегуваат каналчиња за истечување на течноста која се собира во нив често се јавуваат заедно со гробници во карпа, светилишта и ниши. Како жртвени јами можат да се толкуваат и разните "кладенчиња" издлабени во карпа (како што е случај кај "Вујевската Карпа") кои се јавуваат во светилишни комплекси. Издлабеното корито на локалитетот "Краљица" нема канал за истекување на течноста (како што има малата жртвена јама веднаш до каменот - жртвеник). Двете мали дупки до источниот раб на коритото, освен што уцврстувале носачи на некој дрвен покрив над него, можеби се и дел од некоја конструкција за закачување на жртвено животно. Сето ова, заедно со трагите од пристапните скали зборува во прилог на користење на издлабеното корито како жртвена јама.

Древната индоевропска идеја дека човекот произлегува од каменот од најстарите митови на населението на Средоземноморскиот ареал, како што е митот за Деукалион, е сочувана и во нашето народно творештво до денешни дни. Писмените извори за мегалитните и во карпа издлабените објекти ја документираат верата во Големата Богиња - Мајка, за нејзиното самозачнување, како и во ураничното машко божество - нејзиниот син - Сонцето, задвижувачот на Космосот. Издлабеното корито од локалитетот "Краљица" е веројатно симболично исечен гроб - кенотаф (κένοταφος) во кој, преку жртвување на обредното животно симболично е жртвуван и племенскиот поглавар, што го осигурувало неговото обредно повторно раѓање, како и на социумот под неговата власт. Тоа можеби е и место во кое обредно се "погребувани" и "откопувани" свети предмети во смисла на ново раѓање. При обредот со жртвопринесување плочата на кенотафот била, веројатно, подигана.

Не е извесно дали жртвениот камен североисточно од кенотафот е истовремен со него. Но, на многу места во планините Родопи, Странџа, Сакар, Источна Стара Планина и по течението на реката Струма можат да се видат слични жртвеници, како и издлабени во карпа "базенчиња" со кружна или правоаголна форма од кои излегуваат канали за истекување на течност. Често, тие се во комплекс со гробници издлабени во карпа и ниши [20]. Во случајот со Вујевската Карпа, проблемот е покомплексен. Огромното множество на кружни вдлабнатини ("базенчиња") се најверојатно копани во рамките на некој соларно - хтоничен култ. Во нив се полагани дарови, или служеле како жртвени јамички кои биле строго родовски и "фамилијарно" одредени, или пак претставувале сончеви дискови, претстави на сонцето, слични на оние во Палеокастро[21].

The bibliography on megalithic monuments carved in the rocks in our literature is quite limited[19]. Even scarcer are the attempts for their exact identification and dating. Because of this, trying to date the monuments cut in the rocks at the three investigated sites, we may use parallels with similar monuments in neighbouring countries – Bulgaria, Greece and Turkey. This is especially valid for the sites "Kraljica" and "Vujevska Rock" where archaeological investigations have not been made.

The sacrificial pits with circular or rectangular form with out-flowing canals for the draining of the liquids collected inside can often be found in complexes with graves cut in the rocks, sanctuaries and niches. Some "fountains" carved in the rock may be identified as sacrificial pits (as in the case of the "Vujevska Rock") that appear in temple complexes. The carved pit of the "Kraljica" site has no canal for the draining of fluids (unlike the small sacrificial pit next to the sacrificial stone). The two small holes next to the eastern edge of the pit, except holding pillars for a wooden roof above, may be a part of some construction for the hanging of the sacrificial animals. All this, along with the traces of the steps leading up contributes to the identification of the cut rock pit as a sacrificial pit.

The old Indo-European idea that man is born of the stone is of the oldest myths of the Mediterranean people, as is the case with the myth of Deukalion, and is preserved in our folk art up to modern times. The written documents for the megalithic and rock carved monuments document the faith in the Great Goddess – Mother, for her self-conception, as well as the faith in a male celestial divinity, her celestial son – the Sun, the mover of the Cosmos. The dug up pit from the "Kraljica" site is probably a symbolically constructed grave – cenotaph, in which the chief of the tribe was symbolically sacrificed with the sacrifice of the ritual animal. That in turn secured his ritual rebirth as well the ritual rebirth of those under his command. It was also maybe the place where some holy objects were ritually "buried" and "exhumed" symbolising the rebirth. During the sacrificial ritual the cenotaph cover was probably lifted.

It is not clear whether the sacrificial stone northeast of the cenotaph belongs to the same period. But, in many sites in the Rodopi, Strandza, Sakar, Istocna Stara Planina mountains and along the river Struma similar sacrificial stones can be seen as well as "basins" cut in the rock having a circular or rectangular form with canals for the draining of the liquids. Quite often, they are to be found in graves complexes cut in the rock and niches[20]. In the case of Vujevska Rock, the problem is more complex. The great number of circular holes ("basins") were probably dug for some solar-chthonic cult. In them offerings were laid or they served as sacrificial pits that were strictly "clan" or "family" related, or represented solar disks, representations of the sun, similar to those in Paleokastro[21].

The niches cut in the vertical rocks exposed to the sun-rays are definitely the most numerous megalithic monuments. Quite often, they have a trapezoid

Нишите издлабени во вертикални карпи изложени на сончевите зраци се, секако, најбројни мегалитни споменици. Најчесто имаат трапезоидна форма и се длабени во вертикални, тешко-пристапни стени. (Во кумановскиот регион населението и денес длаби вакви ниши, но лесно пристапни, во кои се фаќаат и одгледуваат пчелни роеви, што треба да се има во предвид при идентификација на постарите, култни ниши).

Хипотезата дека нишите се карпести некрополи, т.е. дека во нив е полагана урна со пепел на покојникот, не е докажана. Нивната изработка, како и изработката на дупките во хоризонталните површини на карпите, може да се претпостави како еднократен обреден акт. Во нив, во определени денови биле поставувани дарови или вотиви. Постои и мислење и дека нишите имале родовски карактер и во нив биле оставани дарови, во рамките на некои иницационен обред [22].

Проблемот на мегалитните споменици во Р. Македонија, и покрај малото внимание кое му е посветено од страна на истражувачите, сепак е отворен. Главниот проблем во истражувањата е во фактот што археолошките истражувања даваат недоволно податоци за расветлување на мегалитната обредност. Многу од праисториските светилишта продолжиле да бидат светилишта и во историските времиња, односно продолжиле да функционираат како своевидни "топоси на верата", т.е. како свети места на праисториски, старословенски и христијански култови. Поради тоа, во истражувањето на мегалитно-карпестата обредност треба да се примени интердисциплинарна метода, т.е. да се дојде до резултатот со анализа на податоци кои ги даваат археолошките, епиграфските, лингвистичките, етнолошките и други истражувања[23]. Така, кога Порфириј (III в. п.н.е.) го цитира Ферикид

form and are cut in the vertical, inaccessible rocks. (In the Kumanovo region the population still makes such niches, but in places that are easy to reach, where they trap and breed bee swarms. This has to be taken into consideration when identifying the older, cult niches).

The hypothesis that the niches belong to a rock necropolis, i. e. that a jar holding the ashes of the deceased was placed within them, is not proven. Their construction, as well as the construction of the holes in the horizontal surfaces of the rocks can be seen as a temporarily singular ritual act. In them, offerings were placed on selected days. There is a belief that the niches had a familial character and that the offerings were placed therein as part of an initiation ritual [22].

The problem of the megalithic monuments in Macedonia, despite the small attention paid to them by researchers, is still open. The main problem in the investigations is the fact that the archaeological investigations give few facts for the enlightening the megalithic rituals. Many of the prehistoric sanctuaries continued to exist as sanctuaries in the historical times and continued to function as some "faith topos" or as holy places of prehistoric, Old Slavic and Christian cults. That is why, an interdisciplinary method should be used in the exploration of the megalithic rock rituals in order to obtain some results with the analysis of data that the archaeological, epigraphic, linguistic, ethnological and other investigations provide[23]. Thus, when Porfirius (3rd century B.C.) quoted Ferikid of Syria, he said: "Ferikid of Syros when talking about the caves, the pits, the doors and the entrances, connects them with the birth of the souls and with their departure"[24] This is a precious literary document that may shed more

Сириекот, вели: "Ферикид од Сирос кога зборува за пештерите, јамите, вратите и влезовите, ги доведува во врска со раѓањето на душите и нивното заминување."[24] Ова е драгоцен литерарен запис кој може да фрли повеќе светлина на некои аспекти на мегалитно-карпестата обредност.

"Татиќев Камен" е еден од ретките локалитети каде се пронајдени движни археолошки наоди кои помагаат во датирање на објектите исечени во карпите. Тие, како и откритието дека локалитетот речиси во целиот II милениум п.н.е. е користен како археоастрономска опсерваторија,[25] можат да дадат придонес кон расветлување на космогоничните претстави (и верувањата кои произлегуваат од нив) на луѓето кои ги оформиле ваквите и слични карпести и мегалитни објекти. Самата местоположба на локалитетот, од каде е можна визуелна комуникација со скоро целиот Кумановски регион, сугерира можност дека резултатите од набљудувањата биле и визуелно објавувани (на пр. со палење на оган и сл.). Чинот на објавување на почетокот на годината, одреден со астрономските набљудувања, како и правење на годишниот календар го вршеле посветени луѓе (племенскиот старешина или некои од племенските првенци) и бил врзан, веројатно, со ритуал на жртвопринесување. Активностите кои се одвивале на повисоката платформа секако биле во функција на набљудувањата и култните дејствија од пониската платформа со престолите. Така, сосема е веројатно дека локалитетот функционирал и како светилиште, можеби и по опожарувањето на станбените објекти на горната платформа кон крајот на II милениум.

Истражувањата кои се вршат во рамките на проектот "Пирајхме", а се однесуваат на локалитетите "Татиќев Камен" и " Вујевска Карпа ", се први

light on some aspects of the megalithic rock rituals.

"Tatićev Stone" is one of the rare sites where some mobile archaeological findings were found that help in the establishing the date of the monument cut in the rocks. They, as well as the discovery that the site was used as an archaio-astronomical observatory throughout almost the whole of the 2nd millennium,[25] can contribute to the enlightenment of the cosmogonist image (and the beliefs that result from it) of the people that formed such megalithic rock monuments. The choice of the site, with a view of the whole region of Kumanovo, suggests a possibility that the results from the observations were visually announced (for example by the lighting of a fire and other such means). The act of the announcement of the beginning of the year, determined by the astronomical observations, as well as the creation of the annual calendar was made by the religious leaders (the tribe chief or some of the more important members of the tribe) and was probably connected with the ritual of the sacrifice. The activities that took place on the higher platform were, without doubt, related to its function as an observatory and the cult activities on the lower platform with the thrones. Thus, it is quite probable that the site functioned as well as a sanctuary, maybe even after the destruction by fire of the dwellings of the higher platform at the end of the 2nd millennium.

The investigations that were conducted as part of the project "Pirajhme" as concerns the sites "Tatićev Stone" and "Vujevska Rock" are the first complex anthropological researches for the functioning of the rock and megalithic monuments in the Kumanovo region. The

Start
Send

комплексни антрополошки истражувања за функцинирање на карпести и мегалитни споменици во Кумановскиот регион. Истражувањата ќе опфатат собирање на архивска граѓа, како и создавање на археолошка, етнолошка, архитектурна, геолошка, фото и видео документација, за секој споменик поодделно. Тоа ќе биде вовед во оформување на комплетна документација и создавање на информациона и документациона банка на податоци за сите споменици од регионот.

БЛАГОДАРНОСТ

На крај, сакам да им изразам голема благодарност на членовите на екипите кои вршеа теренски проспекции и археолошки истражувања: на ст.н.с. д-р Валерија Фол, која учествуваше во екипата која вршеше теренски проспекции на локалитетите "Вујевска Карпа" и "Татиќев Камен" и која прва ја изнесе претпоставката дека "Татиќев Камен" е астрономска опсерваторија и на Пенка Стоева и Алексеј Стоев од Народната астрономска опсерваторија од Стара Загора, Р.Бугарија кои први ја потврдија таа претпоставка; на м-р Недељко Ѓорѓевиќ, геолог, за резултатите од деталното геолошко рекогносцирање со особено внимание на петролошката градба, вулканските активности и нивните сегашни манифестации на истражуваните локалитети; на Драго Васевски и Гоце Васевски, геометри, за изработка на прецизни геодетски снимки на археолошките објекти, како и на екипата која, под мое раководство, вршеше археолошки ископувања на "Татиќев Камен". Стручниот тим на археолошка екипа го сочинуваа: Ленка Трајковска, археолог, Славица Цветановска, архитект и Слободан Зафировски, фотограф.

ACKNOWLEDGEMENTS

In closing, I would like to thank to the staff that conducted the field investigations and archaeological campaigns: Assoc. Prof. Dr. Valeria Fol who participated in the team that made the field investigations of the site "Vujevska Karpa" and "Taticev Stone" and who first proposed that "Taticev Stone" is an archaic-observatory, and Penka Stoeva and Aleksej Stoev from the People`s Astronomical Observatory – Stara Zagora who first confirmed this; M.Sc. Nedeljko Đorđević, geologist, for the results of a detailed geological investigation with a special emphasis on the geological construction, volcanic activities and their present manifestations on the investigated sites; Drago Vasevski and Goce Vasevski, geometers, for the making of precise geodetic plans of the archaeological sites, as well as the team, which, under my guidance, conducted the archaeological excavations at the site "Tatićev Stone". The professional archeological team consisted of: Lenka Trajkovska - arheologist, Slavica Cvetanovska – architect and Slobodan Zafirovski – photographer.

[1] Mitrevski D., 1994, 115 - 124
[2] Митревски Д., 1997, 48; Heurtley W.A., 1939, N.408; Hochstetter A., 1984, schicht 15 - 13
[3] Stefanovich M. and Bankoff H. A. , 1998, 255 - 338, Fig 29,30
[4] Stojić M., 2001, 9 - 59
[5] Митревски Д., 1997, 48
[6] Медијана, каталог, Ниш 1979, сл. 1, 2; Гарашанин М., 1973, 295 и 308 - 309, Т. 49; Гарашанин М. - Ѓурић Н., Бубањ и Велика хумска чука, каталог, Ниш 1983, сл. 109; Булатовић А., 2000, 29
[7] Булатовић А., о.с., 30
[8] Hochstetter A., o.c., Ff. 37/9
[9] Stefanovich M. and Bankoff H. A.,o.c., Fig 34; Hochstetter A., o.c., schicht 15- 13
[10] Митревски Д., 1997, 47; Sanev V. 1999, 127 - 136
[11] Черных Н. Е., 1978, 185 - 200
[12] Срејовић Д., 1960, 61
[13] Kulišić S., 1973, 205 - 211
[14] Несторовић Б., 1974, 24
[15] Фол В., 2000, 15 - 16
[16] Rutkowski B., 1994, 26 - 30; Nowicki K., 1994, 31 - 48
[17] Фол В., о.с., 40
[18] Domaradzki M., 1986, 89 - 104
[19] Миткоски А., 1996, 137 - 148; Sokolovska V. i Krstevski C., 1999, 121 - 126
[20] Фол В., 1993, 55
[21] Ibid., o.c., 14, sl. 3
[22] Фол В., 2000, 123
[23] Ibid., o.c., 137 - 138
[24] Porphyre: L'antré des nymphes dans l'Odyssée, 1989, 108
[25] Види го прилогот на Стоев А. и Стоева П., Археоастрономическа интерпретация на скално - изсечения паметник " Татичев камен" крај с. Кокино, обицина Старо Нагоричане, Македония, во истиот зборник "Пирајхме" II; Ценев Ѓ., Мегалитска опсерваторија Кокино, Музејски гласник бр. 7, Народен музеј - Куманово (во печат).

[1] Mitrevski D., 1994, 115 - 124
[2] Митревски Д., 1997, 48; Heurtley W.A., 1939, N.408; Hochstetter A., 1984, schicht 15 - 13
[3] Stefanovich M. and Bankoff H. A. , 1998, 255 - 338, Fig 29,30
[4] Stojić M., 2001, 9 - 59
[5] Митревски Д., 1997, 48
[6] Medijana, catalogue, Niš 1979, Pict. 1, 2; Гарашанин М., 1973, 295 and 308 – 309, T. 49; Garashanin M. – Djurić N., Bubanj et Velika humska čuka, catalogue, Niš 1983, Pict. 109; Булатовић А, 2000,29
[7] Булатовић А., о.с., 30
[8] Hochstetter A., o.c., Ff. 37/9
[9] Stefanovich M. and Bankoff H. A.,o.c., Fig 34; Hochstetter A., o.c., schicht 15- 13
[10] Митревски Д., 1997, 47; Sanev V. 1999, 127 - 136
[11] Черных Н. Е., 1978, 185 - 200
[12] Срејовић Д., 1960, 61
[13] Kulišić S., 1973, 205 - 211
[14] Несторовић Б., 1974, 24
[15] Фол В., 2000, 15 - 16
[16] Rutkowski B., 1994, 26 - 30; Nowicki K., 1994, 31 - 48
[17] Фол В., о.с., 40
[18] Domaradzki M., 1986, 89 - 104
[19] Миткоски А., 1996, 137 - 148; Sokolovska V. i Krstevski C., 1999, 121 - 126
[20] Фол В., 1993, 55
[21] Ibid., o.c., 14, sl. 3
[22] Фол В., 2000, 123
[23] Ibid., o.c., 137 - 138
[24] Porphyre: L'antré des nymphes dans l'Odyssée, 1989, 108
[25] See the article of Stoev A. and Stoeva P., Archeoastronomical interpretation of the "Tatićev Kamen" rock-cut monument near the Kokino village, Staro Nagoricane municipality , Macedonia, in the same reader "Pirajhme" II; Ценев Ѓ., Мегалитска опсерваторија Кокино, Museum paper No. 7, National museum – Kumanovo (due to be printed).

Библиографија:
Bibliography:

Булатовиќ А., 2000, Налазишта Брњичке културне групе у Врањско - Бујановачкој и Прешевској котлини, **Гласник САД** 15 - 16, Београд.

Гарашанин М., 1973, **Праисторија на тлу Србије**, Српска књижевна задруга, Београд.

Domaradzki M., 1986, Sanctuaires thraces du II^er^ - Ier millénaire av. n. é, **Acta Archaeologica Carpathica** XXV, 89 - 104.

Kulišić Š., 1973, Značaj slovensko - balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije (I), **Godišnjak - knjiga X**, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.

Митковски А., *1996*, Објекти издлабени во карпа од Прилепско, **Macedoniae Acta Archaeologica,** МАНД, Скопје.

Mitrevski D., 1994, A Brnjica Type Necropolis near Skopje, **Старинар** XLIII - XLIV/1992 - 1993, Београд.

Митревски Д., 1997, **Протоисториските заедници во Македонија**, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје.

Несторовић Б., 1974, **Архитектура Старог века**, Научна књига, Београд.

Nowicki K., 1994, Some Remarks on the Pre-and Protopalatial Peak Sanctuaries in Create, **Aegan Archaeology, Volume 1**, Art and Archarology, Warsaw.

Porphyre: L'antré des nymphes dans l'Odysée, **Belles lettres**, 1989, §108, Edition Verdier, Paris.

Rutkowski B., 1994, Minoan Caves: The Main Cult Area, **Aegean Archaeology, Volume 1**, Art and Archaeology, Warsaw

Sanev V., 1999, Pottery in Favour of Designating The Cultural Borders of the Early Bronze Age in Macedonia, **Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st Milenium B.C.,** Museum of Macedonia, Skopje.

Sokolovska V. and Krstevski C., 1999, Rock Cut Chamber Tombs at Isar Marvinci, **Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st Milenium B.C**., Museum of Macedonia, Skopje.

Срејовић Д., 1960, Три праисториске оставе из Источне Србије, **Старинар** н.с. XI, Београд.

Stefanovich M. and Bankoff H. A., 1998, Kamenska Čuka 1993 - 1995, **James Harvey Gaul - In memoriam**, The James Harvey Gaul Foundation, Sofia.

Stojić M., 2001, The Brnjica cultural group in the South Morava Basin, **Старинар** L, Археолошки институт, Београд.

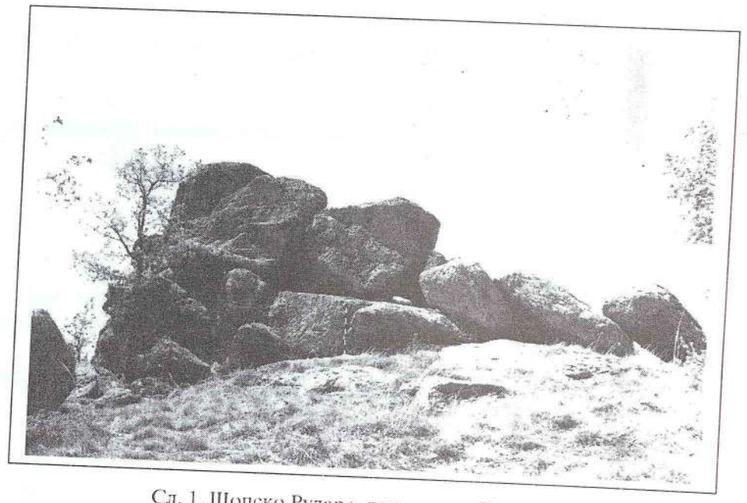
***Фол В., 2000*, Мегалитни и скално - изсечени паметници в древна Тракия**, УИ "Св. Климент Охридски", София.

Фол В.,1993, **Скалата, конят и огънят**, Аргес, София.

***Heurtley W. A.*, 1939**, **Prehistoric Macedoni**a, Cambridge.

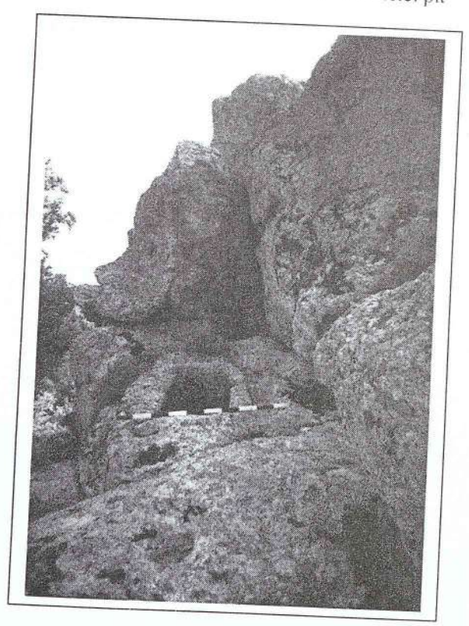
***Hochstetter A.*, 1984**, **Kastanas / Die handgemachte keramik**, PAS Band 3, Berlin.

***Черных Н. Е.*, 1978**, **Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии**, БАН, Археологически институт, София.

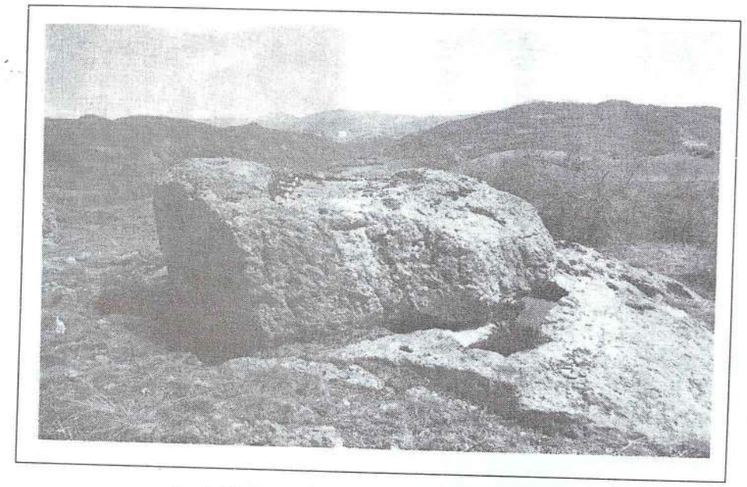
Сл. 1. Шопско Рударе, локалитет "Краљица".
Масивна карпа со платформа за жртвена јама

Fig. 1. Šopsko Rudare, site "Kraljica".
Massive rock with platform for sacrificiel pit

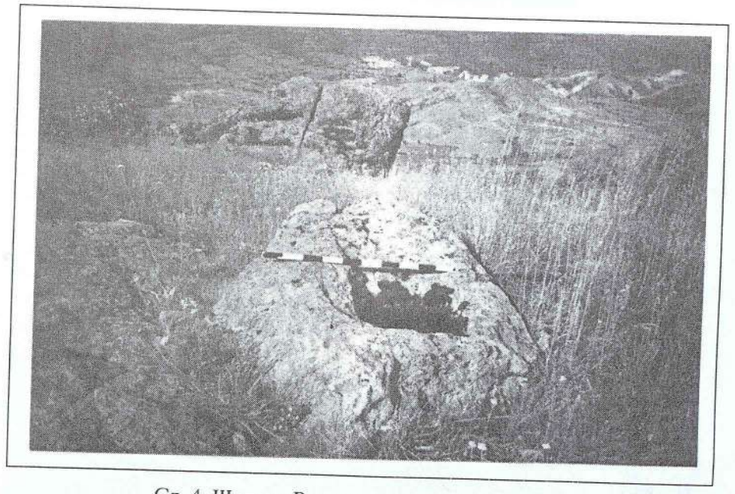
Сл. 2. Шопско Рударе, локалитет "Краљица".
Жртвена јама – кенотаф

Fig. 2. Šopsko Rudare, site "Kraljica".
Sacrificiel pit

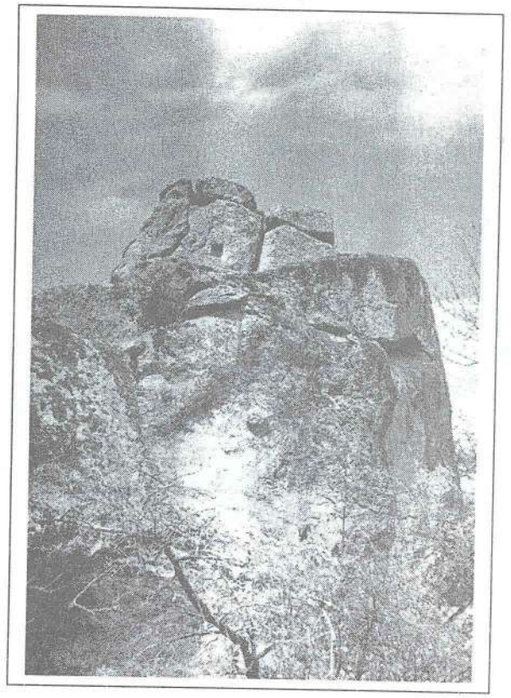
Сл. 3. Шопско Рударе, локалитет "Краљица".
Жртвеник (олтар)

Fig. 3. Šopsko Rudare, site "Kraljica".
Altar

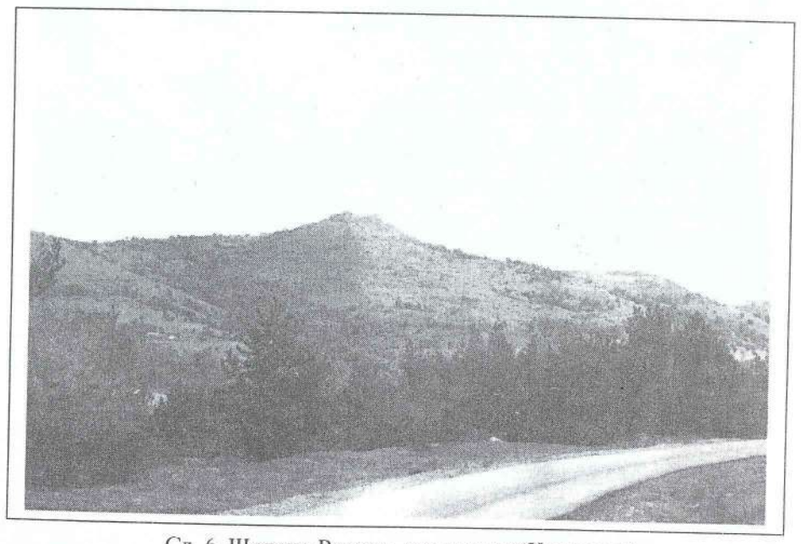
Сл. 4. Шопско Рударе, локалитет "Краљица".
Мала жртвена јама

Fig. 4. Šopsko Rudare, site "Kraljica".
Small sacrificiel pit

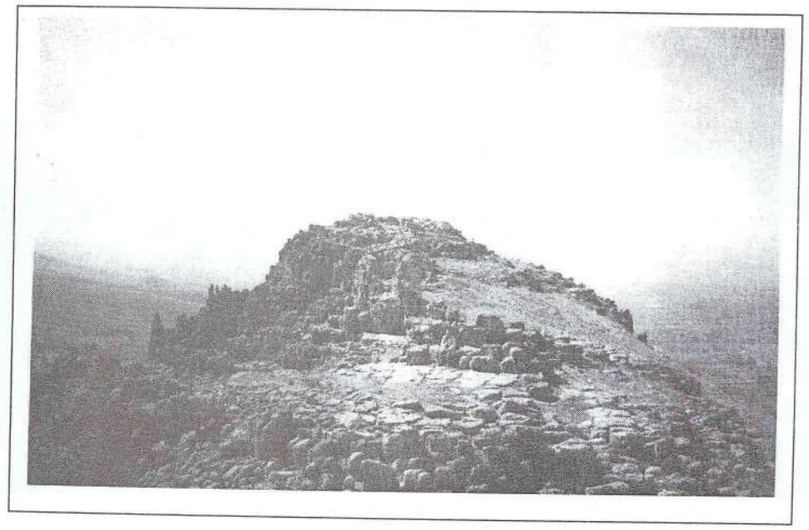
Сл. 5. Шопско Рударе, локалитет "Краљица". Ниша во карпа

Fig. 5. Šopsko Rudare, site "Kraljica". Niche in rock

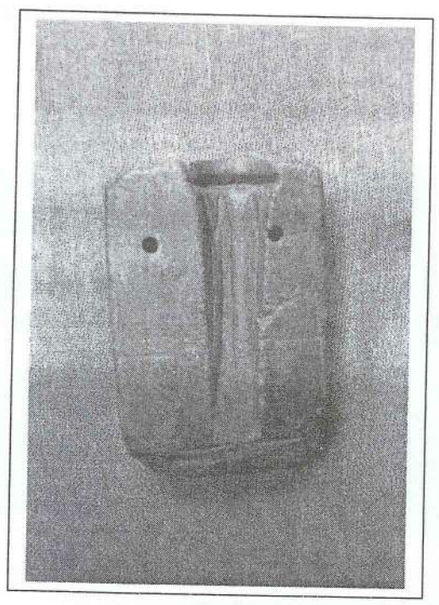
Сл. 6. Шопско Рударе, локалитет "Краљица". Панорама

Fig. 6. Šopsko Rudare, site "Kraljica". Panorama view

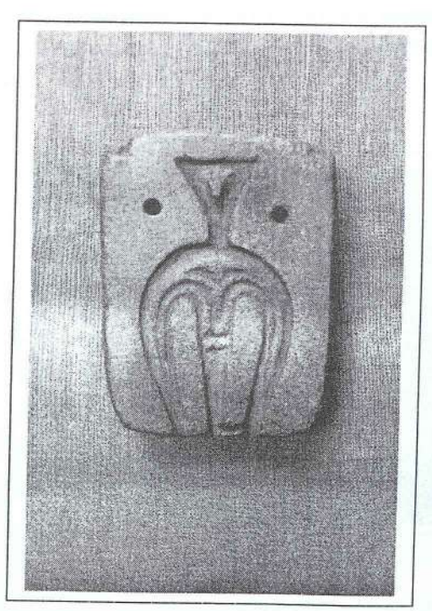
Сл. 7. Кокино, локалитет "Татиќев Камен". Камени седишта

Fig. 7. Kokino, site "Tatićev Kamen". Stone thrones

Сл. 8. Кокино, локалитет "Татиќев Камен". Калап за келт

Fig. 8. Kokino, site "Tatićev Kamen". Form for kelt

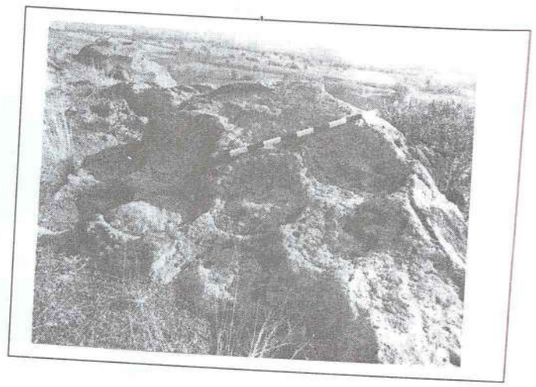
Сл. 9. Кокино, локалитет "Татиќев Камен". Калап за бронзен висулец (амулет?)

Fig. 9. Kokino, site "Tatićev Kamen". Form for bronze pendent (amulet?)

Сл. 10. Младо Нагоричане,
локалитет "Вујевска карпа".
Панорама

Fig. 10. Mlado Nagoričane, site "Vujevska karpa".
Panorama view

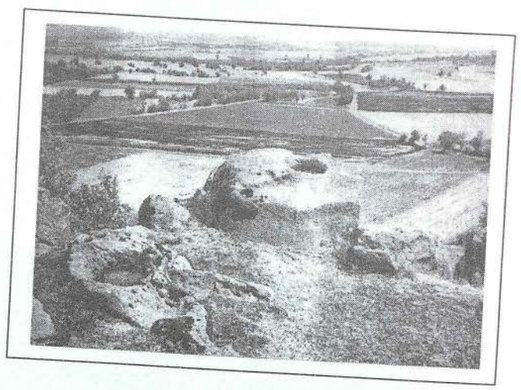
Сл. 11. Младо Нагоричане,
локалитет "Вујевска карпа".
Кружни вдлабнатини

Fig. 11. Mlado Nagoričane, site "Vujevska karpa".
Circle pit

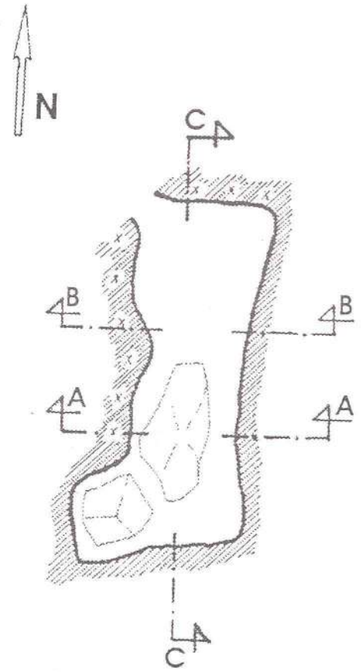
Сл. 12. Младо Нагоричане,
локалитет "Вујевска карпа".
Оформена и неоформена вдлабнатина

Fig. 12. Mlado Nagoričane, site "Vujevska karpa".
Formed end unformed circle pit

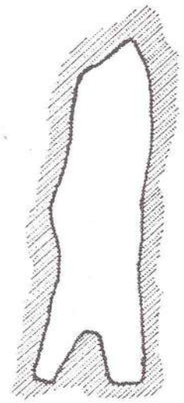

Сл. 13. Младо Нагоричане,
локалитет "Вујевска карпа".
Обработен камен со жртвена јама

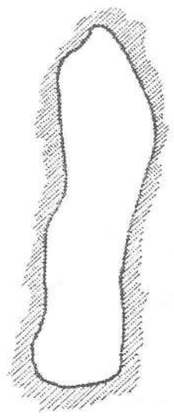
Fig. 13. Mlado Nagoričane, site "Vujevska karpa".
Formed rock with sacrificiel pit

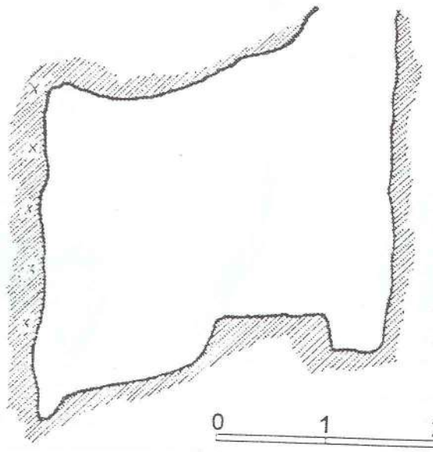
Хоризонтален план
Horizontal plan

Пресек А - А
Section A - A

Пресек В - В
Section B - B

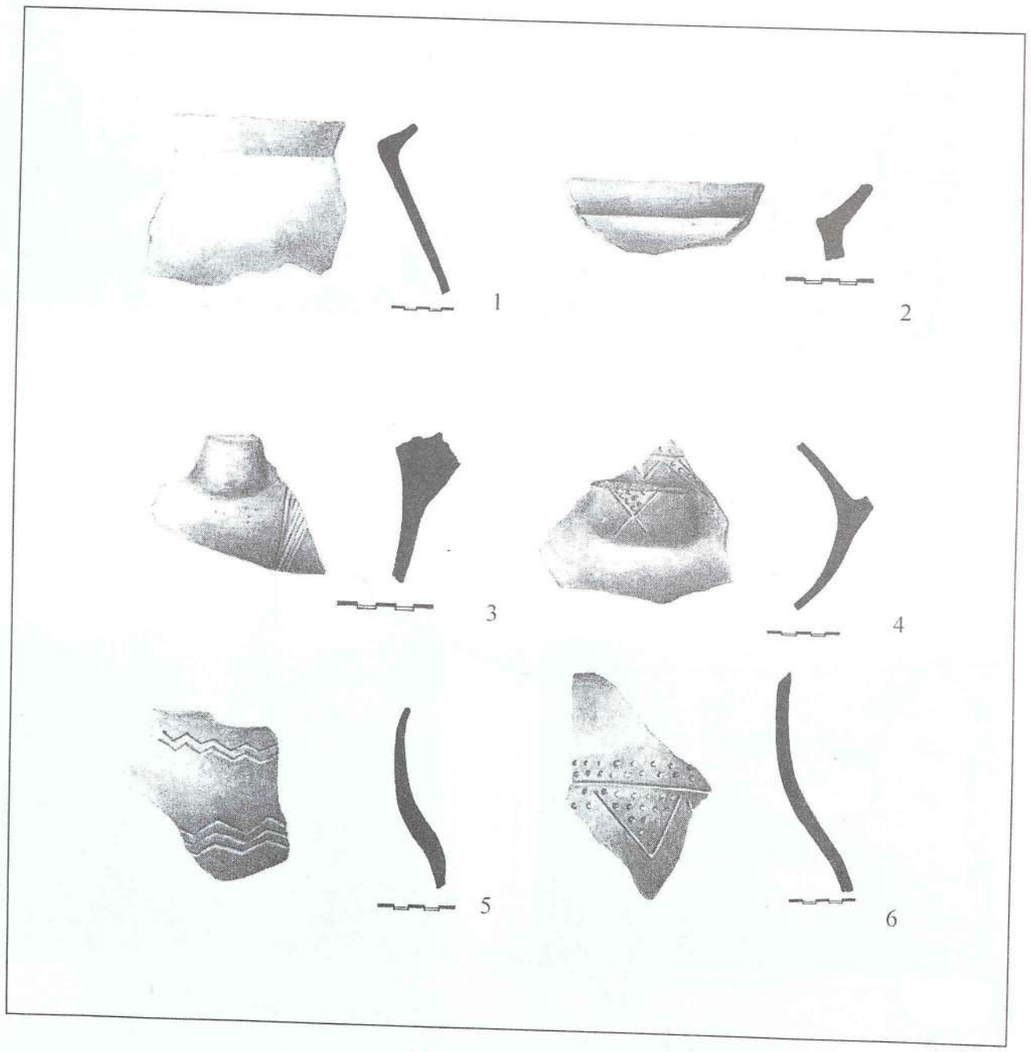

Пресек С - С
Section C - C

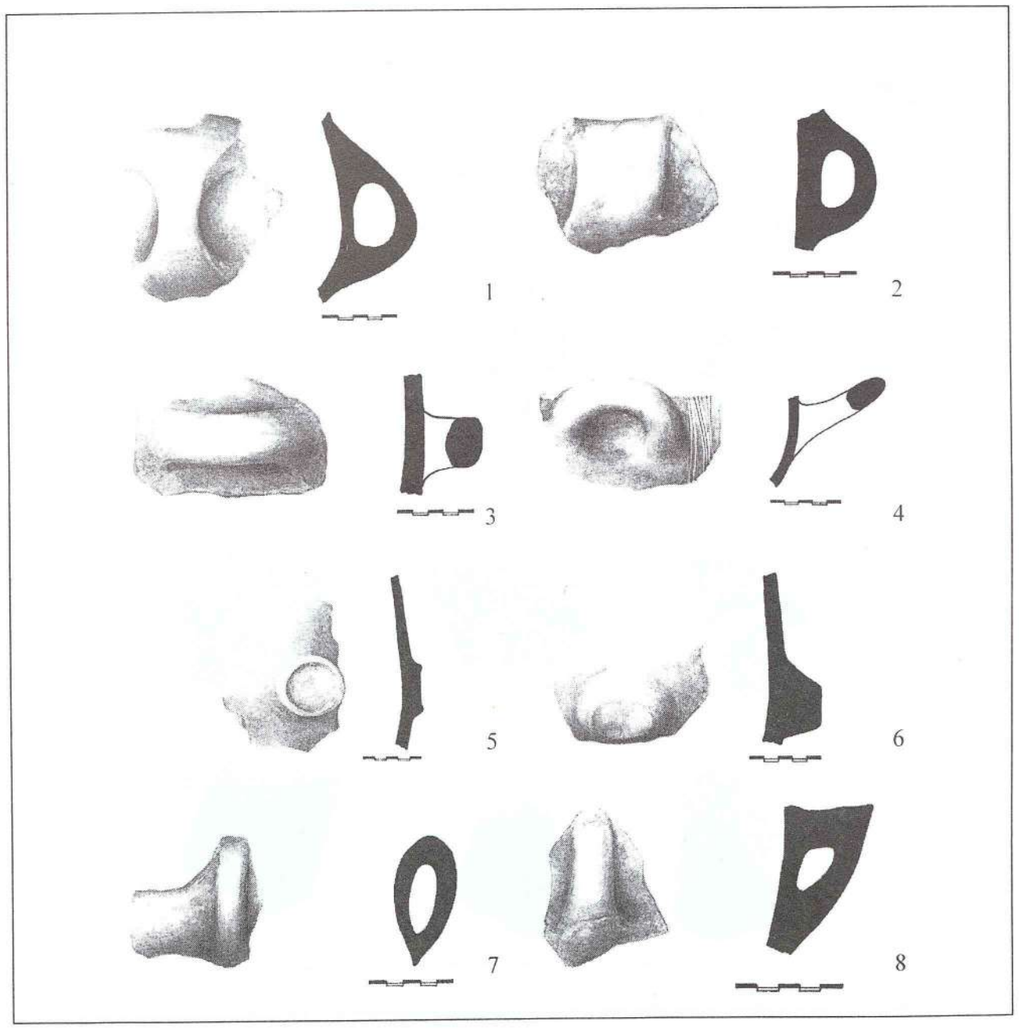
ЛЕГЕНДА:
LEGEND
X - Цртежи
X - Drawings

Сл. 14. Младо Нагоричане, локалитет "Вујевска Карпа". Ѓаволешка црква.

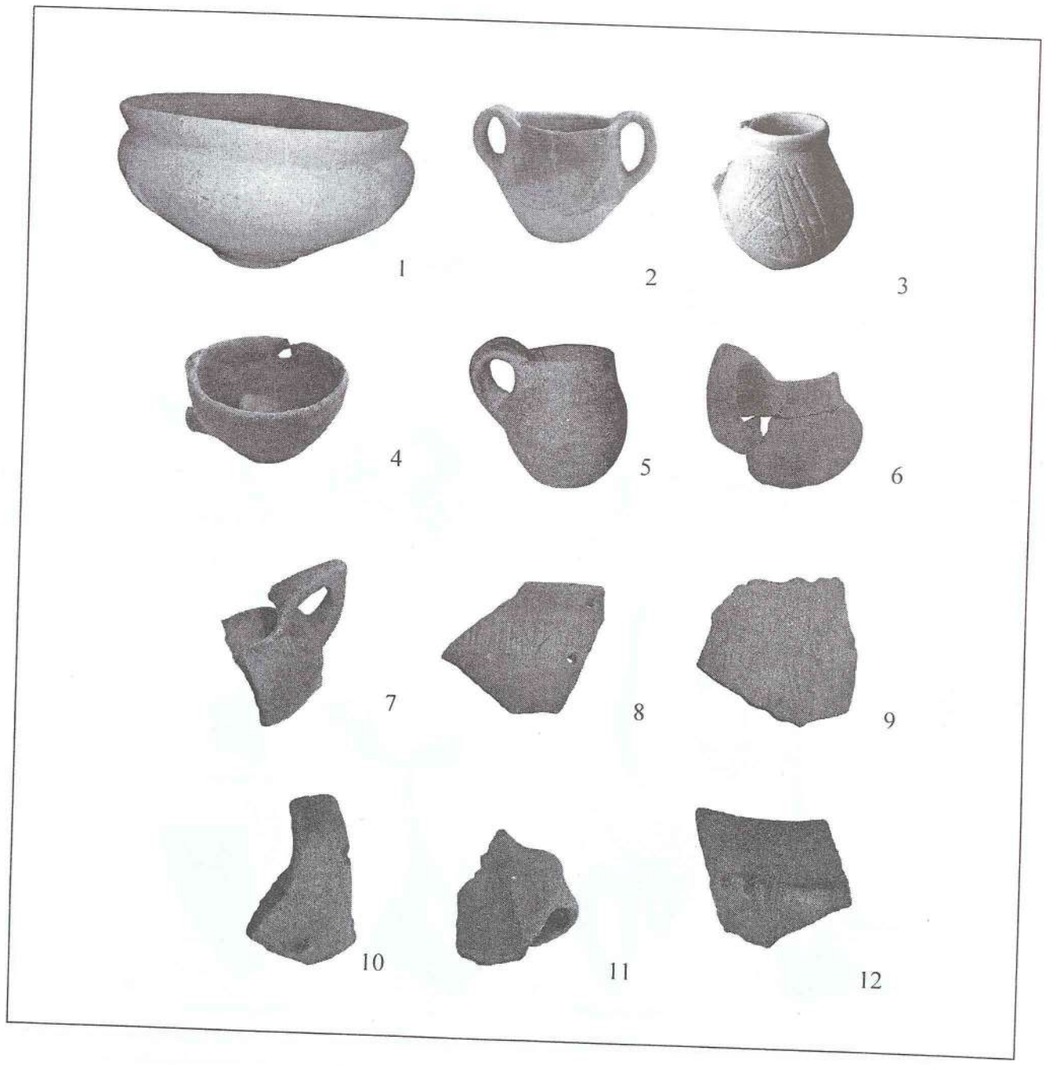
Fig. 14. Mlado Nagoricane, site "Vujevska Karpa". Devil's Church.

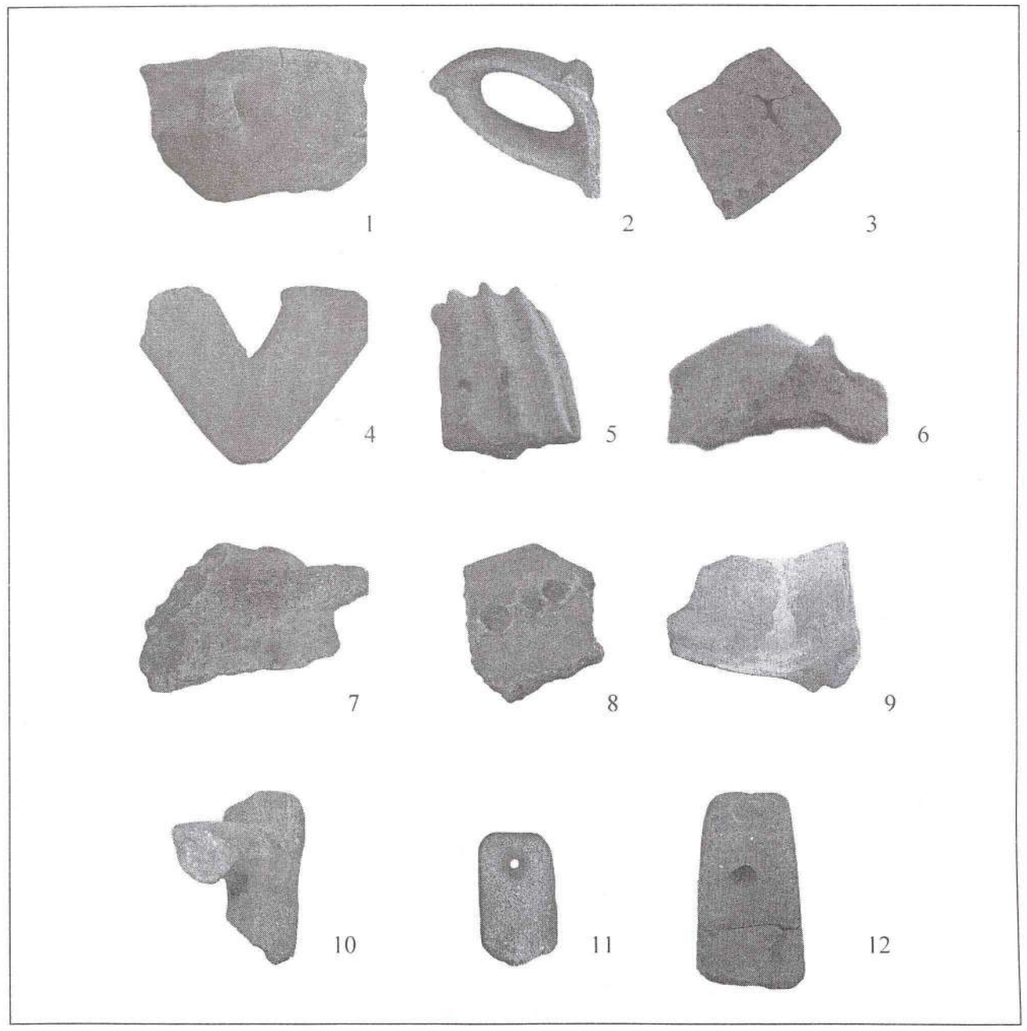
Табла I Кокино, лок."Татиќев Камен"
Table I Кокино, site "Татиќев Камен"

Табла II Кокино, лок."Татиќев Камен"
Table II Кокино, site"Татиќев Камен"

Табла III Кокино, лок."Татиќев Камен"
Table III Кокино, site"Татиќев Камен"

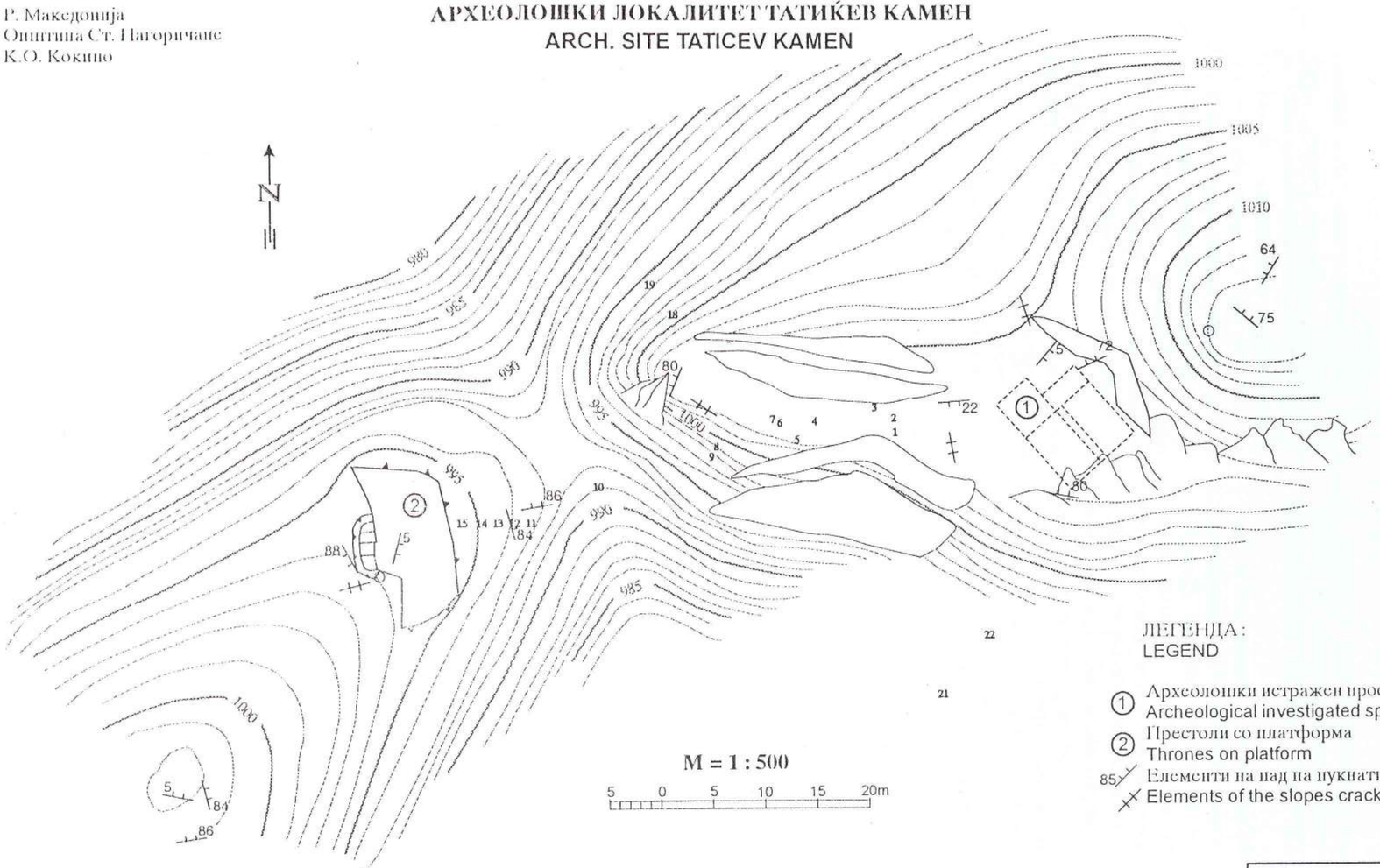

Табла IV Кокино, лок."Татиќев Камен"
Table IV Кокино, site "Татиќев Камен"

Start
Send

Р. Македонија
Општина Ст. Нагоричане
К.О. Кокино

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ ТАТИЌЕВ КАМЕН
ARCH. SITE TATICEV KAMEN

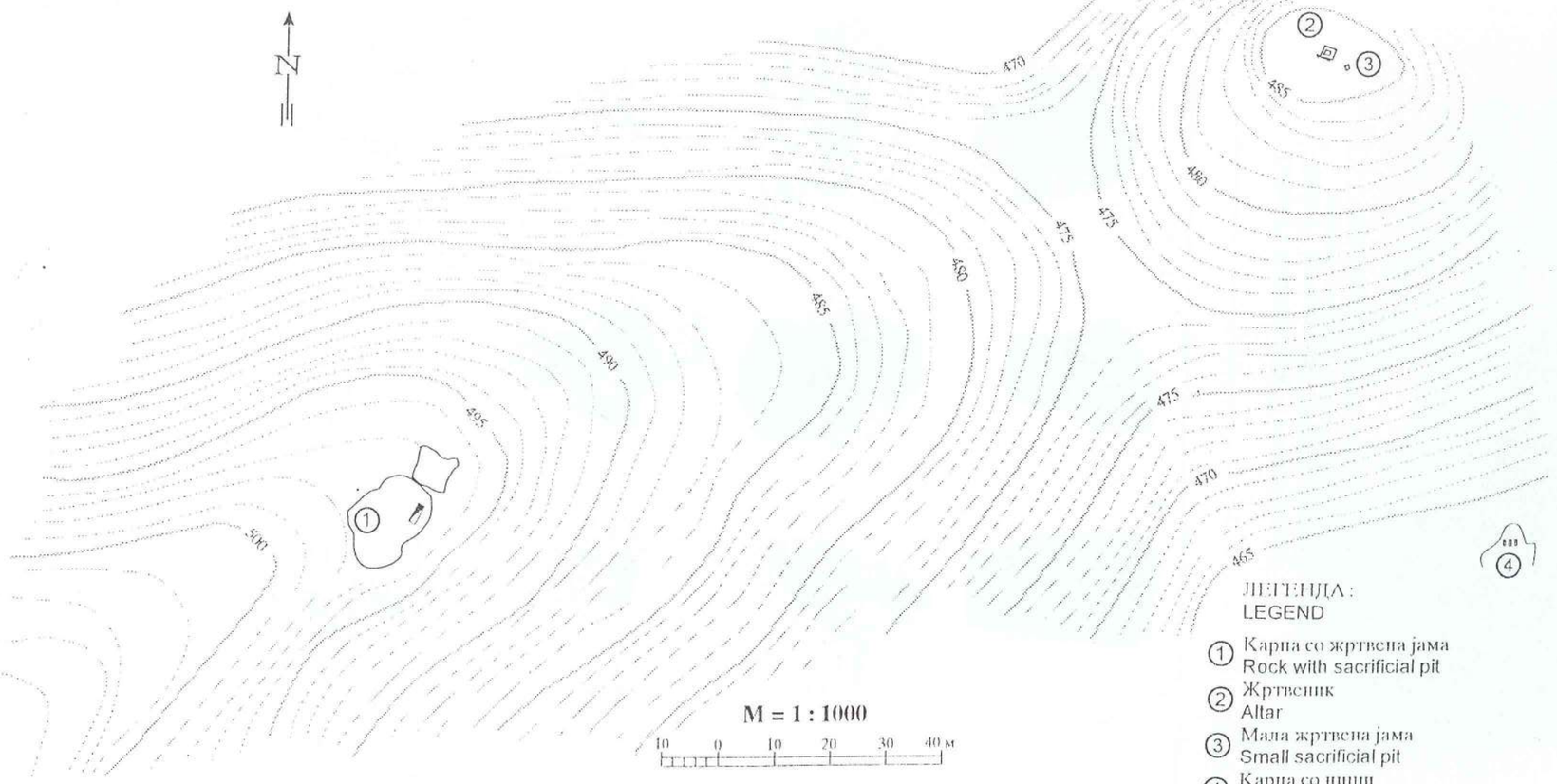
ЛЕГЕНДА :
LEGEND

① Археолошки истражен простор
Archeological investigated space
② Престоли со платформа
Thrones on platform
85 Елементи на пад на пукнатини
Elements of the slopes cracks

Прилог 2
Appendix 2

Р. Македонија
Општина Кратово
К.О. Шопско Рудare

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ КРАЉИЦА
ARCH. SITE KRALJICA

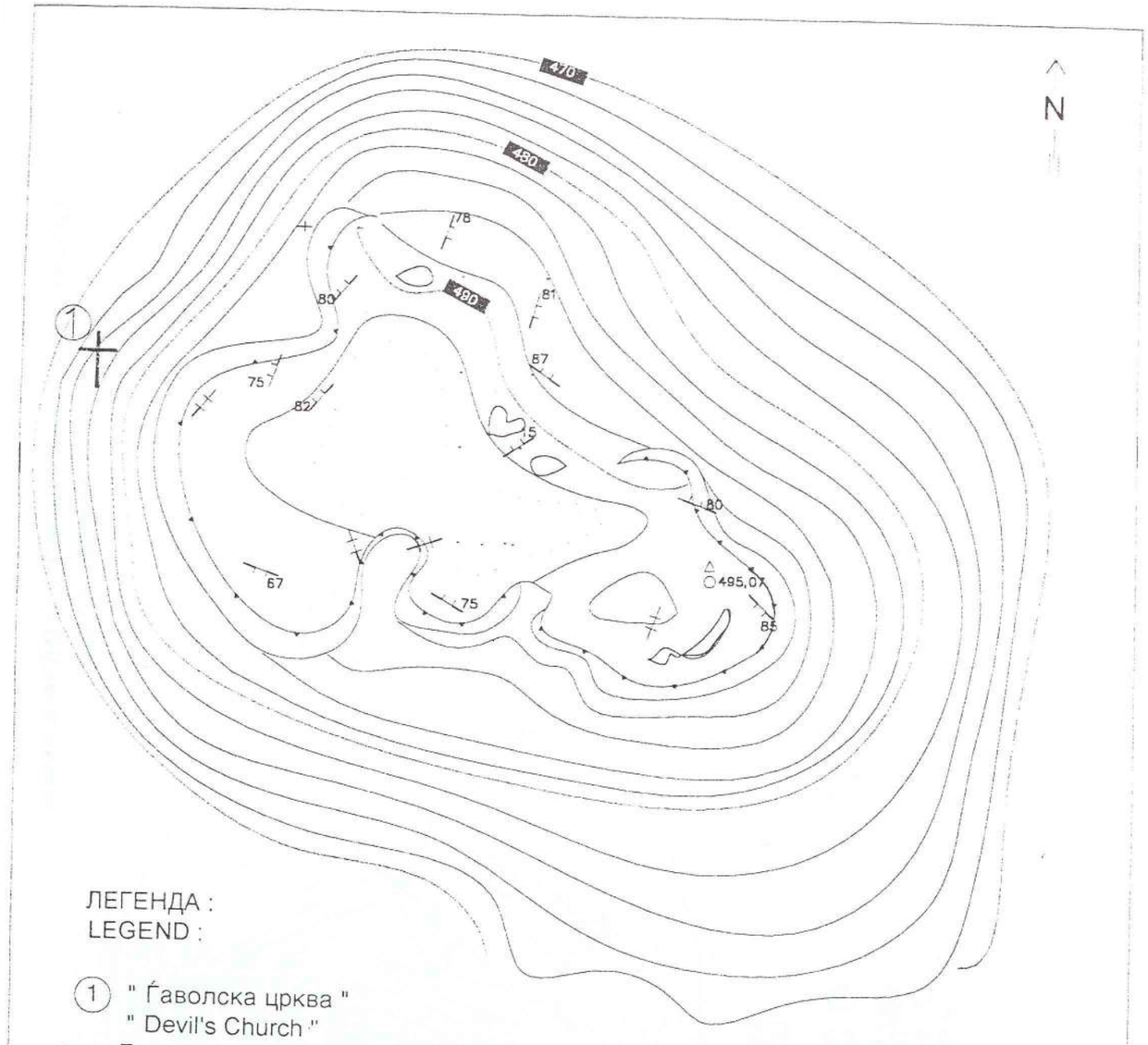
ЛЕГЕНДА :
LEGEND

① Карпа со жртвена јама
Rock with sacrificial pit
② Жртвеник
Altar
③ Мала жртвена јама
Small sacrificial pit
④ Карпа со ниши
Rock with niches

Прилог 1
Appendix 1

Р.Македонија
Општина Ст. Нагоричане
К.О. Мл. Нагоричане

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ ВУЈЕВСКА КАРПА
ARCH. SITE VUJEVSKA KARPA

Прилог 3
Appendix 3

Недељко Ђорђевић
(магистар и дипл.инж. геолошких наука)
Куманово

Nedeljko Djordjevic
(M.Sc grad. Ing. Geologist)
Kumanovo

UDC: 903-03/497.7-37/

ГЕОЛОШКО РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ТЕРЕНА НА АРХЕОЛОШКИМ ЛОКАЛИТЕТИМА У ОКОЛИНИ КУМАНОВА ТОКОМ 2002 ГОДИНЕ

GEOLOGICAL RECONNAISSANCE OF THE TERRAIN ON THE ARCHAEOLOGICAL LOCALITIES AROUND KUMANOVO DURING YEAR 2002

Мултидисциплинарни приступ у решавању археолошких проблема поодавно је у пракси развијених земаља Истока и Запада, а од пре неколико година и у Р. Македонији стидљиво улази у концепте пројеката, као редовна позиција у оквиру археолошких истраживања. Ово се посебно односи на истраживања праисторијских периода, у домену најпримитивнијег коришћења природних стенских и минералних фрагмената и њихових физичких особина (тврдина, чврстина, прелом, цепљивост, пластичност, абразивност, боја...). Свеукупни развој човека довео је до неизмерног присуства минералних сировина у свим сферама његовог живота, што безусловно намеће потребу учешћа геологије у свим стадијумима археолошких истраживања као фундаменталног, мериторног ослонца код дешифровања услова живота, рада, збивања и уопште мерило техничко-технолошке развијености материјалне културе изучаваног временског периода.

У оквиру тахвих вишезначних археолошких истраживања, на локалностима Вујевски Камен, Краљица и

The multidisciplinary approach to solving archeological problems is often used in the developed countries in the East and the West, and starting several years ago it was introduced in R. Macedonia as a project concept, gaining a constant position in the archeological explorations. This mainly refers to the explorations of the prehistoric period, in the scope of the most primitive use of natural rock and mineral fragments and their physical features (hardness, strength, fraction, fissality, plastivity, abrasivity, color etc.). The entire human evolution brought immeasurable presence of mineral material in all regions of our lives, which needs the usage of geology in all of the stadiums of archaeological explorations as a fundamental, adequate support to decoding the work, life, and event conditions and generally as a criterion for the technical-technological development of material culture for the studied period.

As a part of those multipurpose archaeological explorations, geological reconnaissance (communication map) of the localities "Vujevski Kamen", "Kraljica" and "Tatićev Kamen" were conduc-

Татићев Камен, током 2002 године, извршена су геолошка рекогносцирања терена (Карта комуникација). Циљ ових рекогносцирања био је да се утврде корелативне везе између човекове делатности тога времена и геолошког простора на коме је живео, односно утицај човека на животну средину у којој је живео прилагођавајући је својим потребама, али и утицај геолошких и климатских фактора на човека, на његове психо-физичке особености, на развој културно-економског нивоа времена.

ЛОКАЛНОСТ ВУЈЕВСКИ КАМЕН

Просторно, налази се на 9 км североисточно од Куманова, топографски, то је крајње северно узвишење у атару с.Младо Нагоричане, тригонометар 497 м на чијој се јужној падини налази махала Вујевци.

У геолошком смислу, то је последњи, сачувани, северозападни, вулкански излив базалта из групе око Младог Нагоричана познатих у геолошкој литератури.

Нешто ширу околину базалтских-кајанитских излива, у дијаметру од око 5 км, изграђују четири литолошка комплекса, различитих петрогенетских карактеристика и старости, који претстављају фундамент преко кога су, у најмлађој геолошкој историји, базалти изливени, а то су:

- комплекс палеозојских метаморфита,
- комплекс вулканогено - седиментних стена КЗВО,
- горњоплиосценски језерски седименти,
- комплекс базалта.

ted during the year 2002. The purpose of the reconnaissances was to diagnose the correlative relationship between the human activity in that period and the geological region in which he lived. In other words, the aim was to see the influence of man to his living environment, the adaptation that he made to it for his needs, and the effect of the geological and climate factors to him, his psycho-physical features and to the development of the cultural-economical degree.

VUJEVSKI KAMEN LOCALITY

It is located 9 km northeast of Kumanovo, while topographically it is the northest rise in the area of Mlado Nagoričane, the trigonometer 497 m. On the south slope of the rise "Vujevci Maala" is situated.

In geological sense, it is the last saved northwest volcanic outpour of the basalts from the group around Mlado Nagoričane, which is familiar in the geological literature.

A relatively wider area of basalt-kajanite outpours, in the diameter of about 5 km, the construct four lithological complexes, which represent the fundament through whom (in the youngest geological history) the basalts are outpoured. They are:

- Complex of Palaeozoic methamorphites,
- Complex of volcanic-sediment rocks KZVA,
- Upper Pliocene lake sediments,
- Basalt complex.

Обзиром да су археолошке манифестације везане искључиво за базалте, то ће нешто детаљније бити обрађен само комплекс базалта.

Комплекс базалта - кајанита (под којим именом су познати у геолошкој литератури), јавља се као резултат сложених тектоно-магматских кретања на простору источно од Куманова и према неким мишљењима, претставља завршну фазу вулканске активности у Кратовско - Злетовској вулканској области (КЗВО), а изливи код Нагоричана сматрају се њеним најзападнијим и најмлађим еквивалентима.

Дуж једне дубоке разломне структуре, са правцем пружања СЗ-ЈИ и вертикалним падом, која највероватније представља тектонску рефлексију и ревивацију тектонике из палеозојског метаморфног комплекса и дубље, дошло је до кретања базалтне магме ка површини земље и до њеног изливања у виду лаве, на више места. На ово нам указују, делимично или у целини, очувани вулкански апарати угашених вулкана код: Вујевске махале, Жеглиговског камена (Средњег камена), Костоперске карпе, Ћурчијског камена и код Пркинске махале.

На око 3,5 км западно, на узвишењу Зебрњак (510 м), на сличној раседној структури, изливена је и највећа базалтска маса.

Реч је о најмлађем, двофазном, плеистоценском вулканизму, код кога се, као продукти вулканске активности, срећу следећи литолошки чланови базалтске вулканогено - седиментне серије:

Considering that the archaeological manifestations are related only to the basalts, the basalt complex will be reviewed more carefully.

The basalts complex - kajanites (under which they are known in the geological literature), occurs as a result of the complex tecton-magmatical movements in the area east of Kumanovo. According to some opinions, it represents the final stage of the volcano activities in the Kratovo - Zletovo volcanic area (KZVA), and the outpours near Nagoričane are considered, as it`s most west and youngest equivalents.

One of the deep fraction structures, spread NW-SE and has a vertical fall, which most likely represents a tectonic reflection and revivation of the tectonic from the Palaeozoic metamorphic complex and deeper. Along it, movement of the basalt magma to the surface and its outpour as lava occurred. This is implified, partly or fully, by the preserved volcanic aparats of the extinguished volcans near: "Vujeva Maala", "Žegligovski Kamen" ("Sreden Kamen"), "Kostoperska Karpa", "Ćurčijski Kamen" and near "Prkina Maala".

3,5 km west, on the Zebrenjak rise (510 m), on a similar fault structure, the biggest basalt mass was outpoured.

It is the youngest, two stage, Pleistocene volcanism, in which the following lithological members of the basalt volcanic-sediment series occur as products of the volcanic activity:

- вулканска бреча,
- вулкански базалтски туф,
- шупљикава (сунђераста) базалтна лава,
- шупљикав базалт (кајанит),
- масиван, компактан базалт - кајанит.

Вулканска бреча је депонована латерално око вулканског гротла, са променљивом дебљином, дискордантно, преко поремећених (субвертикалних), глиновито - песковитих слојева горњег плиоцена. Састављена је од фрагмената базалта, вулканских бомби, шупљикаве лаве, вулканског пепела и ретких одломака кречњака и глинаца, везаних глиновито – туфозним везивом. Структура им је грубокластична, са променљивом величином фрагмената од неколико милиметара до двадесетак сантиметара. Састав, структура, променљивост састава и присуства везива, доприносе да стена буде порозна и да се приручним алатом у њој лако копају вертикалне стране објеката (без присуства воде) и да се одржавају у првобитном стању дуго времена, да апсорбују влагу и непријатне мирисе, што је препоручује као солидну средину у којој се могу изграђивати подземне просторије за смештај и живот људи, на шта указује археолошки објекат на локалности Костоперска карпа.

Вулкански базалтски туф је таложен преко вулканске бреће и нешто даље од вулканског гротла, у воденој средини, са дебљином слоја од око 2 м.

У његов састав улазе ситни (милиметарски) фрагменти минерала пироксена, биотита, оливина и фелдспата. Структура му је ситно кластична (псамитска), а текстура, танко слојевита. Карактерише се сивопепељастом и мрко-црвенкастом бојом, малом чврстином (трошан) и релативно малом запреминском тежином.

- Volcanic breccia,
- Volcanic basalt tuff,
- Poriferious (spongy) basalt lava,
- Poriferious basalt (kajanite),
- Massive, compact basalt-kajanite.

The volcanic breccia is disposed laterally around the volcanic crater, with variable thickness, discordant, through unsettled (subvertical) clay-sand layers of the upper Pliocene. It is made of fragment basalts, volcanic bombs, poriferious lava, volcanic ash and rare fragments of limestone and clay, linked with clay-tuffaceous binder. Its structure is toughclastic, with variable fragment size from several millimeters to twenty centimeters. Its compound, structure, the variability of the compound and the presence of a binder contribute the rock to be porous and the vertical side of the object (without water) to be easy to dig into by means of handy tools, to be preserved in its original state for a long period, to absorb humidity and harsh smell, which is why the volcanic breccia is a suitable environment for build of underground rooms for human accommodation. This is implified by the archaeological object in the Kostoper rock locality.

The volcanic basalt tuff is deposited through the volcanic brecces and a little further from the volcanic crater, in water surrounding, with layer thickness of 2 m.

Its structure includes small (millimetre) fragments of the minerals pyroxene, biotite, olivine and feldspar. Its structure is small clastic (psalmite), and the texture is thin layered. It characterizes with grayashed and brown - red colour, small strength (friable) and relatively small volume weight

Базалтске лаве су изливене у следећој фази вулканске активности, субаквално. Због значајног присуства воде и водене паре у лави и око ње, створена је шупљикава (сунђераста) структура стене. Шупљине су најчешће милиметарских до сантиметарских димензија, елипсоидалних форми, са просторном орјентацијом најдуже осе у смеру течења лаве.

По хемиском саставу је скоро идентична са базалтом, најчешће мрке, местимично сиве боје, а на терену се манифестује у виду дисконтинуираног хоризонта променљиве дебљине до неколико метара, као и у виду разбацаних фрагмената у вулканским бречама и млађим елувијално-делувијалним творевинама.

Шупљикави базалт лежи директно преко шупљикаве базалтне лаве и представља прелазни варијетет од лаве ка масивном компактном базалту. У његовој структури знатно је смањена порозност и измењена форма шупљина.

То је стена сиво-зеленкасте боје, велике чврстине, јасно изражене порфирске структуре и флувијалне текстуре.

Налази се у виду хоризонта у подини базалтних плоча, променљиве дебљине од 0,5 - 1,0 м са недефинисаном горњом границом, где поступно прелази у масиван, још чвршћи базалт (кајанит).

Масиван, компактан базалт – кајанит је створен у последњој фази вулканске активности. Због ниског вискозитета (велике течљивости) базалтне

The basalt lava is outpoured in the next stage of the volcanic activities, subaqual. As a result of the significant presence of water and steam in the lava and around it, the poriferous (spongy) structure of the rock was made. The poriferies have mostly millimetre to centimetre size, ellipse shape, with orientation of the longest axis in the direction of the lava flow.

Its chemical compound is almost identical with the basalt, mostly brown, locally grey colour, and on the field it is shown as discontinued horizon with variable thickness to a couple of meters, and as rambling fragments in the volcanic breccias and younger eluvial - deluvial structures.

The poriferous basalt lies directly over the poriferous basalt lava and represents a wade variety from the lava to the brown compact basalt. Its structure has appreciably smaller porosity and altered shape of the poriferies.

It is a grey-green rock, with great strength and clearly stated poriferic structures and fluvial textures.

They are found in the horizon in the substratum of the basalt sheets, with variable thickness from 0.5-1.0 m. and undefined upper limit, where it gradually wades to massive, harder basalt (kajanite).

The massive, compact basalt - kajanite was during the last stage of the volcanic activity. Because of the low viscosity (large fluidity) of the basalt lava, the space between the first five

лаве, међусобне близине првих пет вулканских канала и истовремености завршне фазе ерупције, реална је помисао да је овим створена јединствена базалтна плоча са простирањем по правцу СЗ-ЈИ, променљиве дебљине, која је каснијим неотектонским радијалним кретањима фрагментирана, а потом, ерозијом и денудацијом, делимично разнета.

volcanic canals and the simultaneity of the final stage eruption, it is likely that this created the only basalt sheet spreading NW-SE, with variable thickness that was partially scattered by the later neotectonic radial movements of the fragments, and then by erosion and denudation.

Сл.1 Базалтска плоча код Младог Нагоричана

Photo1 Basalt plate from Mlado Nagoričane- Vujevski Kamen

Макроскопски, стена је сиве и сиво-зеленкасте боје, масивне текстуре и порфирске структуре.

Микроскопски, може се констатовати хипокристаласта, порфирска структура код које порфиробласти биотита и ређе оливина леже у ситно кристаластој маси од пироксена (аугит), фелдспата, фелдспатоида (леуцит) и магнетита.

Према резултатима детаљнијих геолошких истраживања (М. Карајовановић и С. Христов, 1976), на неким од споменутих локалности, постоје најмање две базалтне плоче, као резултат двофазне ефузије ове лаве при чему, преко прве плоче, са дебљином од 1 до 5 м, леже поново туфови дебљине до 2 м, потом брече дебљине 3 до 5 м и на врху, друга базалтна плоча дебљине до 20 м.

Минеро-петролошки састав, према овим ауторима, је идентичан за обе фазе.

Хемијски састав базалта код Младог Нагоричана, према подацима поменутих аутора је следећи:

Macroscopically speaking, the rock has grey and grey-green colour, massive texture and porphyritic structure.

Microscopically, we can say that it is a hypo crystal, porphyritic structure in which the porphyroblasts of the biotites and rare olivines lie in small crystal body of pyroxene (augite), feldspar, feldspathoid (leucite) and magnetite.

According to the results of the detail geological explorations (M. Karajovanovic and S. Hristov 1976), at least two basalt sheets appear on some of the mentioned localities. They are a result of the two-stage effusion of this lava, in which, over the first sheet, with thickness from 1 to 5 m, lie tuffs thick to 2 m, then breccias thick from 3 to 5 m, and on the top, the other basalt sheet with thickness to 20 m.

The mineral-petrological structure, according to these authors, is identical for both stages.

The chemical structure of the basalts in Mlado Nagoricane, according to the data of the previously mentioned authors, is the following:

SiO_2	48,71 %
TiO_2	1,18 %
Al_2O_3	19,22 %
Fe_2O_3	4,71 %
FeO	3,20 %
MnO	0,32 %
MgO	3,91 %
CaO	7,32 %
Na_2O	2,45 %
K_2O	7,00 %
P_2O_5	0,55 %
H_2O+	1,72 %
H_2O-	0,04 %
Σ	100,33 %

Због веома добрих геотехничких особина, базалти су одавно били предмет експлоатације, као грађевински материјал за зидање кућа и дворишних ограда, у новије време за производњу: коцке, ивичњака, гранулираних производа за асфалтно-камене агрегате код завршног, горњег (хабајућег) слоја савремених улица и аутопутева.

Као сировина карактеристичног минеро-хемијског састава био је коришћен у петрургији за производњу базалтне и минералне вуне, изванредног термо-звучног изолационог материјала у грађевинарству и термотехници, а рађене су пробе и за производњу "топљеног базалта" и синтетичких силикатних ливова.

БАЗАЛТИ У АРХЕОЛОГИЈИ НА ВУЈЕВСКОМ КАМЕНУ

Археолошким и геолошким рекогносцирањем утврђено је да су на крајњем југоисточном и крајњем северозападном делу базалтне масе, у компактном базалту, на горњој заравњеној површини, уклесане правилне кружне форме уједначеног пречника од 43 цм и променљиве дубине од 10-20 цм. Клесање је извршено вертикално надоле тврдим и чврстим алатом, in situ, у монолитним блоковима без икаквих прслина и пукотина.

Може се претпоставити да је на овој локалности клесано и вађено камење за ручне жрвњеве (кућне, ручне млинове) и воденице за млевење житарица, чиме је човек користио знатну отпорност овог камена на хабање и велику чврстину на удар и притисак.

На северозападној страни локалитета, у домену каменитог отсека, природно-гравитацијски, обрушило се

The basalt has been exploited for a long time because of their fine geotechnical features. They were used as refractory material for building houses and yard fence, and now for production of cubes, curb, granular products for asphalt-stone aggregates in the final, upper (wearing) course of the modern streets and motorways.

The characteristic mineral - chemical structure was used as a raw material in the petrurgy industry for production of basalt and mineral wool, excellent thermical-sound isolation material in the architecture and thermotechics. Also, there were test for the production of "melted basalt" and synthetical silica molten.

BASALTS IN THE VUJEVSKI KAMEN ARCHAEOLOGY

With the help of archaeological and geological reconnaissance it was found that the basalt bodies in the very last southeast and northwest part are compact, and on the upper plioscene they have carved regular circular shape with 43 cm diameter and depth of 10-20 cm. The carving was made vertically down with strong tools, in monolith blocks without any fissures and fractures.

We can assume that this locality was carved and used to exploit rocks for manual millstone (house mills) and mills for corn milling. This stone was used because of its significant resistivity to abrasion and also for its solidity on pressure and stroke.

Several large stone blocks collapsed in the northwest part of the locality, in the domain of the stone region, innerly closing a irregular polygon space,

неколико већих камених блокова и међусобно затворили један неправилан, вишеугли простор са приближним димензијама 3 x 1 x 2,7 м, издужен правцем С-Ј, кога локално становништво назива "Ђавоља црква".. Приступ до улаза је стрм и отежан, а улази се кроз пукотине између блокова. У унутрашњости, на равним површинама блокова, нацртани су крстови и друге гравуре.

На јужном и југозападном делу локалитета и базалтске масе, бележи се вертикалан отсек, у његовом подножју камена дробина и омањи блокови, као остаци некадашњег каменолома и експлоатације базалта.

ЛОКАЛНОСТ КРАЉИЦА

Налази се на око 25 км ваздушне линије ИЈИ од Куманова, у атару с. Шопско Рударе (око 600-700 м северно од махале Анђеловци)

На простору од 120 х 250 м археолози су открили у стени уклесан "гроб", три жртвена места и нише (брtве), на брижљиво изабраним местима, са повољним експозицијама.

У геолошком смислу, овај простор се налази у западном делу Кратовско-Злетовске вулканске области (КЗВО) у геолошкој литератури познатој по геотектонском положају и специфичној петролошкој грађи. Геотектонска локација КЗВО и вулканогено-седиментног комплекса стена је на линеаменту између Српско-Македонске масе и Вардарске зоне као макрогеотектонских јединица на Балканском полуострву.

Стварана је дисконтинуирано у више фаза, почев од олигоцена до

with approximate dimensions 3 x1x2.7 m, spreading N-S, which is called "Devil's church"("Djavolova crkva") by the local population. The access to the entrance is very abrupt, and it can be entered through openings between the blocks. There are crosses and other cuts on the flat surface inside of it.

We can find vertical escarpments in the south and southwest part of the locality and the basalt mass, and in its bottom crushed stones and smaller blocks, which are remainings of the past quarry and the basalt exploitation.

THE KRALJICA LOCALITY

It is located about 25 km ESE from Kumanovo (by air), in the area of s. Šopsko Rudare (about 600-700 m north of the "Andjelovci Maala"). In a 120 x 250 m area, archaeologists had found a "grave" carved into a rock, three sacrifice spots and niches, located on carefully chosen places with appropriate exposures.

Geologically speaking, this area is found is the west part of the Kratovo Zletovo volcanic area (KZVA) and in the geological literature it is known for its geotectonic position and the specific pethrological structure. The geotectonic location KZVA and the volcanic-sediment complex of the rock is on a lineament between the Serbian-Macedonian mass and the Vardar zone, as a macrogeotectonic unit of the Balkan Peninsula.

It was created discontinuously in several stages, starting from the Oligocene to the Pleistocene, while every volcanic stage features with slightly altered mineral-petrological and structure-texture compound. It results with a wide spect-

плеистоцена, при чему се свака вулканска фаза карактерише нешто измењеним минеро-петролошким и структурно-текстурним саставом, што даје широк спектар, комплекс интермедијарних субвулканита, вулканита и њихових ефузивно-седиментних еквивалената.

У састав комплекса улазе: хорнбленда - биотит андезити, кварцлатити, дацити, игнимбрити дацитског састава различито обојени, игнимбрити андезитског састава, различити минералошки варијетети андезита, хијалоандезити, хидротермално измењене стене, опалске брече и хидротермални кварцити- силекси, као и полиметаличне руде обојених метала.

Терен најуже локалности Кральица изграђују игнимбрити андезитског састава, кроз које се пробијају андезити у виду дајкова.

Игнимбрити су настали слепљивањем усијаног вулканског пепела и песка под притиском нагомилане масе, а карактеришу се псамитско-пелитском кристалокластичном структуром, масивном до слабо израженом хијалинском текстуром. Боја им варира од сиво-беле до црвенкасто-жуте.

У минералном саставу ове стене учествују фрагменти: плагиокласа, биотита, амфибола, аугита и магнетита, повезани глиновито - карбонатним везивом.

Ретко кад у њима се сретну вулканске бомбе облика лопте, пречника од неколико до 50 цм, чије средиште је од андезита, а калоте од игнимбрита.

По површини стена је превучена лишајевима и маховинама, алтерисана (слабо каолинисана и лимонитисана) од чега је задобила прљаво-жућкасту и црвенкасту боју, по прслинама и пукотинама са мрким гвожђевитим превлакама. Мањи блокови игнимбрита са приближним димензијама 10 x 15 x 5 м,

spectrum, complex of intermediar subvolcanites, volcanites and their effusive-sediment equivalents.

The structure of the complex includes: horblende-biotite andesites, quartz latites, dacites, ignimbrites with dacite structure and different colour, ignimbrites with andesite structure, different mineralogical varieties of andesite, hyaloandesites, hydrothermally altered rocks, opal breccias and hydrothermal quartzites-silexes, and also polymetalic minerals of coloured metals.

The area south of the locality Kraljica is built of ignimbrites of andesite structure, through which the andesites penetrate as dikes.

The ignimbrites were formed by binding of the hot volcanic ash and sand under the pressure of the congested masses, and they characterize with psalmite - ashy crystaloclastic structure, massive to weakly expressed hyaline texture. Their colour varies from grey-white to red-yellow.

The mineral structure of this rock includes fragments of: plagioclase, biotite, amphibole, augite and magnetite, binded with clay-carbonate binder.

They rarely contain volcanic bombs shaped as balls, with a diameter of several cm to 50 cm, whose centre is next to the andesites, and the calottes to the ignimbrite.

The surface of the rock is shifted with lichen and moss and altered (weakly caolined and limonited). As a result, it got its dirty-yellow and red colour, and on the fractures and fissures it is covered with brown iron facings. The smaller block of ignimbrites with approximate dimensions 10 x 15 x 5 m, which protrude in the relief and whose form was generated by syngenetic fracture systems of surface erosion,

који штрче у рељефу,чија је форма предиспонирана сингенетским пукотинским системима, површинском ерозијом, искоришћени су од историјских и савремених становника овог краја.

У једном од њих, са степеничастом формом, уклесан је "гроб" карактеристичног облика, скоро источне диспозиције, оивичен (бордурним) каналићем са грубо уклесаним приступним степеницама са приближно источне стране и уклесаним лежиштима дрвених стубова, који су највероватније носили покровну конструкцију.

На око 180 м северозападно од претходног каменог блока са "гробом", на заобљеном и на врху заравњеном брдашцу, седлом одвојеним од косе, регистровано је неколико, по мишљењу археолога, жртвених форми - жртвеника, сливних каналића и ниша (бртви), због чега би се овај сегмент локалитета Кральица могао назвати "жртвено поље". Централно место на овом пољу заузима камени блок од андезитског игнимбрита приближно кружног облика са пречником од око 3 м и дебљином 1,2 м , благо нагнут ка ЈИ по површини приметно моделиран по димензији 110 x110 цм дубине око 10 цм, у чијем је подножју издубљен сливни канал. Овај блок би се могао назвати главним жртвеником.

На 5 м северозападно од централног блока, у равни површине терена региструје се, уклесан у игнимбритској стени, мањи жртвеник са димензијама 45 x 45 цм променљиве дубине од 5 до 25 цм.

Још један мањи "жртвеник" од предходног, уклесан је у игнимбриту 24 м југоисточно од централног жртвеника.

На југоисточним странама већих блокова игнимбрита, на 21 м ИЈИ од централног жртвеника, уклесани су, према мишљењу археолога, сливни

have been used by the historical and modern inhabitants of this region.

In one of them, which was with scale form, a "grave" was carved with characteristic shape, almost east slant and a canted (bordured) canal with roughly carved approachable stairs from the east side and carved bearing of the wooden poles which had probably supported the roof construction.

Approximately 180 northwest of the previous stone block with the "grave", on a rounded and on the top flattened hill, separated from the slope with a saddle, several sacrifice form (according to the archaeologists) have been noticed - altar, confluence canals and niche, because of which this segment of the Kraljica locality can be called "sacrifice field". The stone block built of andesite ignimbrite, with almost circular shape, a diameter of 3 m and thickness of 1,2 m, takes central place on this field. It is lightly leaned to SE, and on the surface is noticeably modelled in dimensions 110 x 110 cm, depth 10 cm. The confluence canal is concaved in its base. This block can be called the main altar.

5 m northwest of the central block, on a flat surface we can notice, carved inside the ignimbrite rock, a smaller altar with dimensions 45 x 45 cm and variable depth from 5 to 25 cm.

Another smaller "altar" from the previous one is carved in the ignimbrite 24 m southeast of the central altar.

According to the archaeologists, confluence canals with 5 cm width and 5 cm depth, with different length and zigzag had been carved in the southeast side of the larger ignimbrite blocks, located 21 m ESE from the central altar.

Nise (bee nise) - one modern and two older, on a close distance - had been

жртвени канали са ширином 5 и дубином 5 цм, различитих дужина и кривудавости.

Нише (пчеларске брtве) - једна савремена и две старије, на међусобно блиском растојању, уклесане су на једном већем блоку игнимбрита који штрчи у падинском рељефу овог брдашца, на равној пукотином обликованој (155/89) југоисточној страни. Брtве су нешто теже доступне људима намењене су хватању природних пчелињих ројева у касно пролеће и лето, а контролише их њихов власник.

Техничке карактеристике игнимбрита и туфова су задовољиле потребе и захтеве човека. Одликују се великом субкапиларном и капиларном порозношћу, из чега резултирају :

- мала запреминска тежина,
- добра термо и звучна изолација,
- слаба интергрануларна повезаност,
- релативно мале чврстоће на притисак, савијање и истезање,
- мала тврдина,
- лака обрадивост (ломљењем, клесањем) примитивним алатима,
- велика моћ упијања воде,
- мала отпорност на мразу,
- мала отпорност на хабање,
- неповољни за глачање и полирање.

Имајући у виду претходне карактеристике становништво ових крајева најчешће их користи у виду клесаних производа за: градњу кућа и цркава, степеништа, камених корита за прање и напајање стоке ("мрамори"), у виду покровних гробних корита и надгробних споменика, грла бунара ...

carved in a bigger ignimbrite block which differs in the slope relief of this hill, on a flat crack formed (155/89) on its southeast side. The nise are a little harder to approach. They were intended to catch natural bee swarms in late spring and summer, and are controlled by its owner.

The technical features of the ignimbrites and tuffs have satisfied the needs and demands of man. They have great subcapillar and capillar porosity, which results with:

- Small volume weight,
- Good thermo and sound isolation,
- Weak intergranular linkage,
- Relatively small resistance to pressure, bending and lenghting,
- Small hardness,
- Easy to treat (breaking, carving) with primitive tools,
- Great power to absorb water,
- Small resistivity to ice,
- Small resistivity to abrasion,
- Inadequate for flatting and polishing.

Considering the characteristics of the previous inhabitants of this region, they were mostly used as carving products for: building houses and churches, staircases, stone racks for washing and feeding the cattle ("marble"), as covers for grave holes and cenotaphs, well necks etc.

ЛОКАЛНОСТ ТАТИЋЕВ КАМЕН

Просторно, налази се на око 22 км СИ од Куманова, као јужни обронак планине Козјак, у атару села Кочино.

У геоморфолошком смислу, то је каменита чука карактеристичног шиљ асто-седластог облика што штрчи у рељефу, видљива са удаљености већој и од 15 км.

На овој локалности, током неколико годишњих истраживања, Народни музеј из Куманова и његови археолози, открили су интересантно налазиште у виду престола, платформи и фрагмената керамике из бронзаног доба.

Геолошки, прецизније вулканолошки, представља релативно добро очуван андезитски нек (очврсла лава у каналу вулкана) у близини северне границе КЗВО, који се пробија кроз кристаласте шкриљце високог кристалинитета (микашисти и гнајсеви). Његова локација је предиспонирана интензивном разломном тектоником правца И-З.

Са знатном сигурношћу може се предпоставити да се ради о најмлађој фази вулканске активности, на крајњем северном делу КЗВО, горњоплиоценске старости.

Око основног нека, овалног, елиптичног хоризонталног пресека, сса 200 х 80 м, у непосредној близини регистрована су још два мала (североисточно и југоисточно), слабије изражена, секундарна, као резултат паразитских изливања лаве.

У овој фази вулканске активности изливена лава је андезитског састава, јасно израженог стубастог (призматичног) лучења, предиспонираног сингенетским контракционим пукотинама и прслинама, вертикалних и субвертикалних падних углова.

THE TATIĆEV KAMEN LOCALITY

It is located approximately 22 km NE of Kumanovo, as a south brow of the mountain Kozjak, in the area of s. Kocino.

Geomorphologically speaking, it is a stone crest with characteristic sharp-saddle shape, which differs in the relief and can be seen even at 15 km distance.

In this locality, during several year explorations, the National museum of Kumanovo and its archaeologists found an interesting deposit in the shape of a throne, platform and fragments of ceramics from the Bronze Age.

Geologically, or precisely, volcanologicaly, it is a relatively well-saved andesite neck (hardened lava in the volcano canals), located near the north border of KZVA, which penetrates through the crystal schists with high crystalinity (micaschists and gneisses). Its location is generated by intensive tectonic fraction of direction E-W.

We can safely assume that it is the youngest stage of the volcanic activity, located in the northest part of KZVA, with upper Pliocene age.

Around the neck, i.e. the oval, elliptic horizontal intersection, cca 200 x 80 m, two more smaller (northeast and southeast), weakly expressed, secondary, as a result of the andesite lava outpour, were registered.

In this stage of the volcanic activity the outpoured lava has andesite structure, clearly stated columned (prismatic) ejaculation, generated with syngenetic contraction of the fractures and fissures, and vertical and sub vertical fall angles.

Start Scan Send

Сл.2 Стубасто лучење андезита
Photo 2 Prismatic andesite ejaculation

Текстура стене је вертикално млазевита - стубаста, са јасно израженом четвороугаоном хоризонталном геометријом стубова.

Структура стенског агрегата је хипокристаластопорфирска где у микролитској и стакластој основној маси леже ретки порфиробласти андезина, биотита и игличасте хорнбленде.

Боја стене је прљаво бела, сива до сиво-зеленкаста у зависности од степена површинске алтерације и интензитета пропилитизације.

Ретко се у стени сретне анклава у виду вулканске бомбе свероидалне текстуре андезитског састава.

The texture of the rock is vertically squirty-prismatic, with clearly stated four-angle horizontal geometry of the prisms.

The structure of the rock aggregate is hypocrystalporphyritic where rare porphyroblasts of andesine, biotite and needle horblendes are located in the microlitic and glass main structure.

The colour of the rock is dirty white, grey to grey-green, depending on the level of the surface alteration and the intensity of the propylization.

Rarely the rock contains enclave in the form of a volcanic bomb with spherical texture of andesoide structure.

На основу детаљних структурних мерења утврђено је да у различитим деловима неки доминирају различити системи пукотина са различитим елементима пада у стенској маси. Тако, на источном делу доминирају системи 300/64 и 42/75 (азимут у коме правцу пукотина пада и под којим углом, изражени у степенима), у средишњем делу присутни су: 335/72, 72/90 и 130/5, у најнижем делу 350/86, 75/84 и на југозападу (у близини тригонометра 170/88, 120/82 и 10/5). У оквиру разматрања овог проблема треба нагласити да су и сам "прес то" и платформа испред њега природно предиспонирани системима пукотина и прслина са елементима пада 240/88, 165/90 и 105/5. Овим пукотинама ограничени су скоро идеално коцкасти блокови, које су људи могли релативно лако да склоне и оформе четири седишта са наслонима, у низу једно поред другог, окренута према истоку, испред којих је на идентичан начин оформљена платформа у два до три нивоа скоро хоризонтална, намењена слушаоцима и гледаоцима.

Ова техника склањања блокова примењена је и код формирања реперавизира архео-астрономске опсерваторије тога времена на коју указују савремени астрофизичари.

Употреба андезита са овог налазишта је оскудна. Среће се у виду грубо обрађених блокова у зидовима кућа и ретким зиданим оградама, чему погодују природом обликовани блокови.

Запажа се, да су у елувијуму археолошке сонде нађене и две плоче од кварцмусковитских шкриљаца, дебљине 2 до 3 цм, а потом фрагменти мусковитског гнајса, кварца и кварцита, донети из непосредне околине у виду поточних облутака. Неки од њих

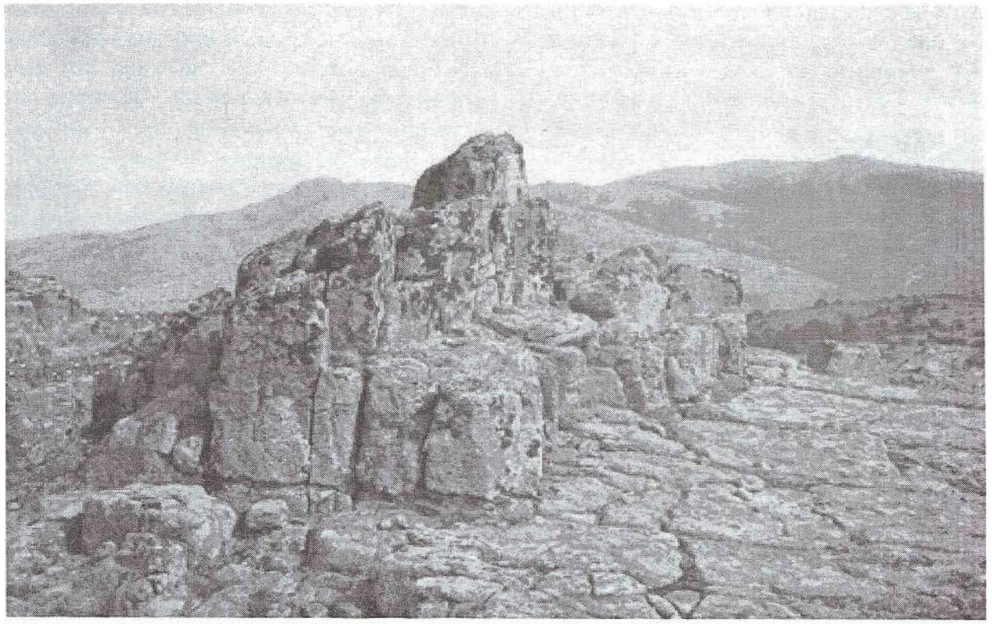
Based on the detailed structure explorations, it was found that different fracture systems with different fall elements in the rock body dominate in various parts of the neck. So, in the east part dominate systems 300/64 and 42/74 (azimuth in what direction the fracture falls and under what angle, expressed in degrees), in the middle part the following systems are present: 335/72, 72/90 and 130/5, in the lowest part 350/86, 75/84 and in the southwest (near the trigonometer) 170/88, 120/82 and 10/5. We should also stress that the "presto" itself and the platform before it are naturally generated fracture systems and fissures with fall elements 240/88, 165/90 and 105/5. This fractures are limited in almost ideal cube blocks, which people could relatively easy move and form four seats with prop, in a row, one behind another, directed towards east. In front of them there is an identically formed platform in two to three levels, almost horizontal, intended to listeners and audience.

This technique of moving the blocks had been used in the forming of reaper-visors in the archaeo-astronomical observatory of those ages, which is indicated by the modern astrophysicists.

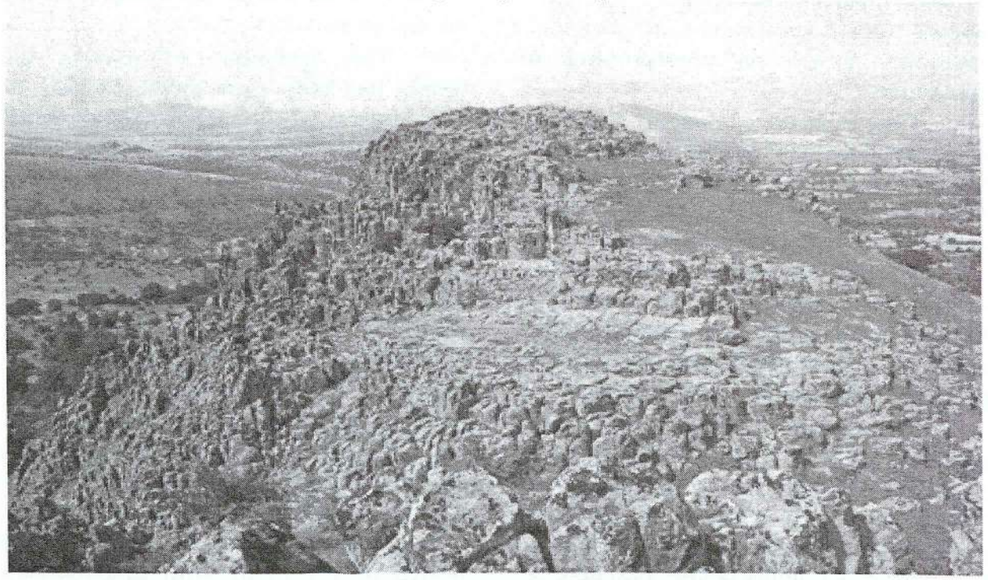
The use of andesite from this deposit is poor. It can be found as roughly processed blocks in the house walls and rare build fences, which suits the naturally shaped blocks.

We stress that in two archaeological probes in the eluvium were found two plates of quartz muscovite schists, thick 2 to 3 m, then fragments of muscovite gneisses. quartz and quartzite, brought from the nearby surrounding in the form of river cobbles. Some of them were heated in fire along with ceramics and ash.

Start
Scan
Send

Сл.3 Пукотинска предиспозиција "престола"
Photo 3 Fractural predisposition of the "throne"

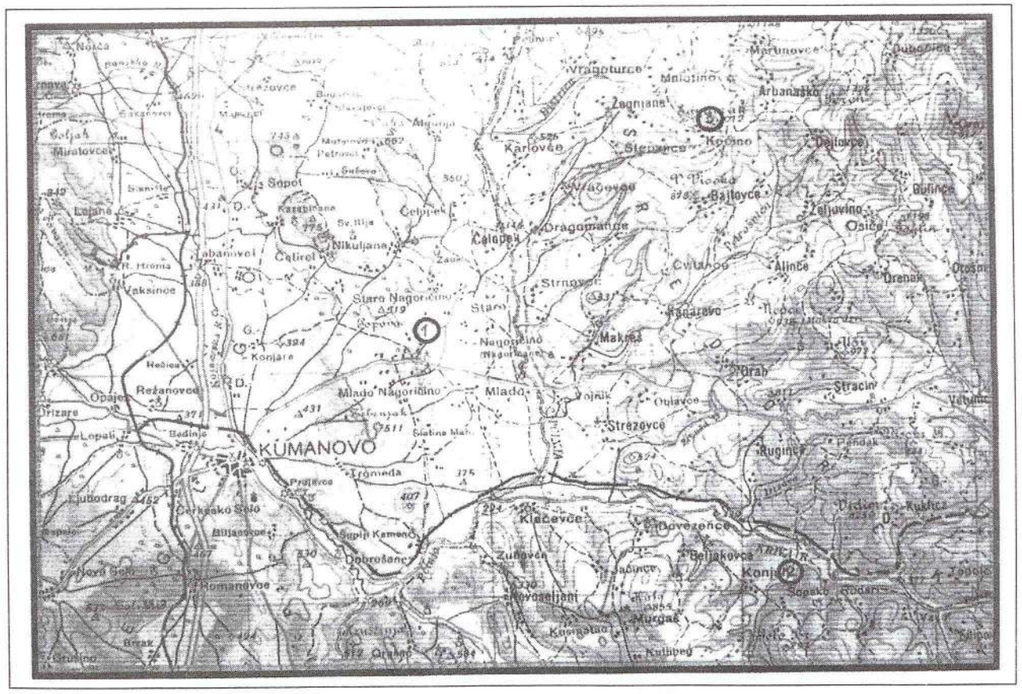

Сл.4 Пукотинска предиспозиција платформи
Photo 4 Fractural predisposition of the platforms

су жарени у ватри у присуству керамике и пепела.

Треба напоменути да је југозападно од њега на око 200-300 м, на путу Кочино-Арбанашко, позната рудна појава минерала талка и лепих зракастих агрегата зеленог актинолита.

Also, about 200-300 m southwest of the neck, on the road Kocino-Arbanasko, there is a famous mineral appearance of the mineral talk and fine radial aggregate of green actinolite.

КАРТА КОМУНИКАЦИЈА

ЛИТЕРАТУРА:
LITERATURE

Ѓорѓевиќ Н. (1966): КУМАНОВСКИТЕ БАЗАЛТИ КАКО СУРОВИНИ ВО ПЕТРУРГИЈАТА. Извештај од специјализација, Куманово.

Ѓорѓевиќ Н. (1966): ПЕТРОЛОГИЈА У ИНДУСТРИЈИ СИНТЕТИЧКИХ СТЕНСКИХ ЛИВОВА. VII конгрес геолога СФРЈ, Загреб.

Карајовановиќ М. Христов С. (1976): ТОЛКУВАЧ ЗА ЛИСТОТ КУМАНОВО К34-68 (ОСНОВНА ГЕОЛОШКА КАРТА 1:100.000), Белград.

Ѓорѓевиќ Н. (2001): БАЗАЛТИ - КАЈАНИТИ, ОД МЛАДО НАГОРИЧАНЕ, Куманово (у припреми).

д-р Љупчо С. Ристески
Природно-математички факултет,
Завод за етнологија

Dr. Ljupčo S. Risteski
Faculty of Natural Sciences and Mathematics,
Department of Ethnology

UDC: 903-03:726.54(497.7-35)

ЕТНОГРАФИЈА НА ЃАВОЛЕШКА ЦРКВА КАЈ ВУЈЕВСКИ КАМЕН, КУМАНОВСКО

THE ETHNOGRAPHY OF THE DEVIL CHURCH AT VUJEVSKI STONE, KUMANOVO

Во непосредна близина на селото Младо Нагоричане, Кумановско, поточно во близина на Вујéвска Маала се наоѓа месноста наречена Вујéвски Камен или Вујóвски Камен. Според планот за археолошки и етнолошки рекогносцирања, беше предвидено да се направи увид на локацијата. Со оглед на тоа што во непосредна близина на Вујевски Камен се наоѓа Вујевска Маала, етнолозите што учествуваа во Проектот, извршија етнолошки рекогносцирања помеѓу населението во таа Маала. Каменото плато наречено Вујовски Камен или Карпа меѓу локалното население е познато уште како **Маркова(е) ступáлка(е)** или **Маркове потковице**.

За потеклото на називите на локацијата, според информациите од теренот забележаве повеќе информации. Месноста се нарекува Вујовски/Вујевски Камен според една случка која се раскажува и пренесува од генерација на генерација, за волкот што пропаднал во еден ново ископан бунар. Утрото еден дедо од маалото се упатил кон бунарот каде што го видел пропаднатиот волк. Започнал да му вика на волкот: "Дедино вује, дедино

Close to village Mlado Nagoričane, Kumanovo, in the area of Vujevska Maala, there is a site called Vujevski Stone or Vujovski Stone. According to the plan for the archeological and ethnological investigations the site was supposed to be thoroughly researched. Having in mind that in the close proximity of Vujevski Stone there is Vujevska Maala, the ethnologists that took part in the project have made ethnological investigations among the population of that Maala. The stone plateau called Vujovski Stone or the Rock is also known among the local population as **Marko's footprint** or **Marko's horshoe**.

We have noticed some information on the field regarding the origin of the name of the site. The site is called Vujevski/Vujovski Stone according to an event that has been told and transferred from generation to generation, about the wolf that fell down into a newly dig well. The next morning, a grandfather from the neighborhood went to the well where he saw the fallen wolf. He started yelling to the wolf: "Granddaddy vuje (wolfy), Granddaddy

вуje!", поради што сите во тоа маало го добиле името Вујевци.

Како што веќе споменавме, жителите овој камен го нарекуваат уште и **Маркове ступаљке** или **Маркове потковице**, поради бројните кружни отпечатоци и кружни вдлабнатини распоредени по горната површина на целото карпесто плато на Каменот. Во текот на рекогносцирањата на теренот, колегите археолози, посебно д-р Валерија Фол обрнуваа внимание на нив, сметајќи дека тоа се соларни симболи и го претставуваат сонцето. Тоа се кружни вдлабнатини во карпата со дијаметар од 25 до 45 см, при што кај некои внатрешниот материјал во длабочина од 15-20 см е изваден, а во други случаи кругот е само одбележан со засеци. При рекогносцирањето етнолозите бевме на мислење дека е потребно да се утврди дали можеби овие камени кругови не индицираат, едноставно, на места од каде што луѓето за своите потреби ваделе кружни камени плочи, кои инаку се користеле за изработка на т.н. *рачници* или *млинчики*, кои се користеле за рачно, крупно мелење на житарици и правење на бунгу́р.

При теренските етнолошки истражувања, од искажувањата на повеќемина испитаници што живеат во близина на Вујевски Камен се утврди дека локацијата не се користела во никој случај за вадење кружни камени плочи за рачни млинови за домашна употреба. Од некои информатори добивме дури крајно одречни информации дека тој тип камен - базалт или модар камен, во ниту еден случај не би можело да се користи за такви потреби, поради неговите физички карактеристики. Сепак, остана некако до крај нејасна информацијата, според која, некои од испитаниците споменуваа дека од блиските предели се ваделе камени коцки кој су ги обрќале, нацртав ги такој за редење на улиците: "Тие кругови та ка-

vuje!" and so the whole neighborhood got the name Vujevci.

As we already mentioned, the residents also call this stone **Marko's footprint** or **Marko's horseshoe**, because of the number of round prints and circle pits distributed upon the upper surface of the whole rocky plateau of the Rock. During the investigations of the filed, the colleague archeologists, specifically Dr Valerija Fol paid attention on them, thinking they were solar systems representing the sun. These are the circle pits in the rock with the diameter from 25 to 45 cm. At some, the inner material in depth of 15-20 cm has been taken out, and at some, the circle is only marked with cuts. During investigations we, the ethnologists, thought that we need to establish whether those stone circles do not simply indicate places where people used the circle stones for the production of so called *račnici* or *mlinčiki* (manual mills) that were used for manual, large grain milling of the cereals and for the production of milled flour.

During the field investigations, from the reports of some of the people living close to Vujevski Stone, it was established that the site was never used for taking out circle stone blocks for manual mills for home use. Some informants gave us completely negative information that the stone – basalt or blue stone, was in any case used for anything at all, due to its physical characteristics. Still, one information remained unclear, stating that some of the people interviewed used the stone cubes from the local area for making the streets: "These circles were turned that way, they were drawn as cubes and if possible – they were dug up...They worked hard, there was a craftsman from Staro Nagoričane.

ко коцке и ако можев - ги извадив... Па, пуно су работале, од Старо Нагоричане еден мајстор имаше. Има си свој алат - чук и длето". (Инф. Трајковска Вера, род. во 1933 год. во Старо Нагоричане, мажена во 1952 год. во Мл. Нагоричане)

Од друга страна, врежаните кругови и кружни вдлабнатини на Вујевски Камен, жителите ги објаснуваат повикувајќи се на традицијата. Ги нарекуваат **Маркове ступа́љке** или **Маркове потковице**, поврзувајќи ги со митските преданија за Крали Марко и неговиот митски коњ кој одејќи од едно место на друго, од планина на планина, оставале траги.

На западната страна на Вујевски Камен се наоѓа т.н. **Ѓаволе́шка Црква**, сместена во природен процеп во карпите, делумно заградена и покриена со голем камен. **(Слика бр. 4)**

Според податоците од увидот на теренот може да се заклучи дека тоа било едно од повеќето култни места во поблиската околина со оглед на тоа што во внатрешноста можат да се забележат повеќе цртежи врежани по внатрешните ѕидови на карпите со интересна содржина. Освен тоа, во внатрешноста на Ѓаволешка Црква забележителни се траги од палење свеќи.

Во внатрешноста на Ѓаволешка Црква е забележителна иконографија од врежани цртежи во камените карпи. На цртежите можно е да се забележат претстави на неколку антропоморфни фигури со специфично обликувани форми на "ореоли" околу нивните глави, со повеќе дополнителни линии што зрачесто се шират од главата кон поширокиот дел на "ореолот". Овие цртежи на "сончеви" ореоли околу главите на антропоморфните фигури асоцираат доста силно на божествата со сончев диск или сончеви зраци околу главата, или пак, едноставно, на-

He had his tools-a hammer and a chisel". (Inf.Trajkovska Vera, born in 1933 in Staro Nagoričane, married in 1952 in Mlado Nagoričane)

On the other hand, the local citizen as part of the tradition described the inscribed circles and the circle pits in Vujevski Stone. They called them **Marko's footprint** or **Marko's horseshoe,** connecting them with the mythic tales about King Marko and his mythic horse who while walking from one place to another, from one to another mountain, left prints.

On the west side of Vujevski Stone there is the so - called **Devil Church**, situated in the natural incision in the rocks, partially being encircled and covered by a large stone. **(Fig. No. 4)**

According to the data from the filed we may conclude that that was one of the cult sites in the neighboring area having in mind that inside many interesting drawings inscribed on the inner walls on the rocks can be noticed. Also, in the inner part of the Devil Church, there were marks of the burnt candles. Images with inscribed drawings in the stone rocks were seen in the inner part of the Devil Church. Some images of several anthropomorphic figures were noticed, with specifically designed forms of "auras" around their heads and additional lines that are spread shiningly from the head towards the wider part of the "aura". These drawings of the "sun" auras around their heads on the anthropomorphic figures have strong associations of gods with sun disks or sunrays around their heads, or simply look like the images of holy men and their auras. **(Fig 1,3)**

Along with these presentations there is a remarkable anthropomorphic

ликуваат на претставите на светците и нивните ореоли. **(Слики 1, 3)**

Покрај овие претстави, мошне впечатлив е цртежот на антропоморфна фигура којашто јава на животно (можеби коњ). Оваа сцена, навистина многу наликува на претставите за **митскиот јунак, коњаникот,** што јава на својот коњ или некое друго митско животно. **(Слика магаре)**

Од цртежите, би можело да се издвои уште една антропоморфна фигура со лак и стрела. Освен тоа, во внатрешноста на Црквата има повеќе цртежи на крстови кои, најчесто се заокружени во круг, што повторно, асоцираат на сончев диск или цикличниот динамички процес на промените на годишните времиња. **(Слика 2)**

По направениот увид на култното место, продолживме со истражувањето помеѓу населението во Вујевска Маала со цел да дознаеме нешто повеќе за народните претстави, верувања и евентуалната обредност поврзана со ова култно место.

Според народните претстави, Ѓаволешка Црква е локација со исклучително демонски карактеристики со оглед на тоа што се верува дека тука се собирале ралични демонски суштества, а најмногу ѓаволите.

Иако би можело да се смета дека во народата религија овој вид взаемно испреплетување на народните и христијанските елементи се вообичаена појава, сепак, сметаме дека овој вид компилација на традиционалните и христијанските вредности имал за цел да ја покаже комплексноста, комплементарноста но и амбивалентноста на светите места, кои колку што се свети исто толку, во определени прилики можат да бидат опасни за околината, посебно за луѓето.

Во минатото, култното место Ѓаволешка Црква било посетувано, во рамките на годишниот календарски обред циклус во периодот на празникот свети Јован, Водокрст (19 јануари н. ст), празник кој меѓу локалното население е познат како *Мечкина повојница*. Овој празник во народната религија на Македонците е познат во различни краишта на Македонија. Одраз е на изразениот култ кон мечката, како и почетокот на новиот пролетно-летен вегетациски циклус. Во Кумановско, во Вујевска Маала жените, бабите или мајките подготвувале обреден леб за таа прилика, од пченкарно брашно, поради што се нарекувал *мумурузница* или *бареница*. Повеќе деца од Маалото, пред изгреј сонце, со обредните лебови се упатувале кон Каменот, каде што *мечкината повојница* заедно ја изедувале.

Ѓаволешка Црква, во раскажувањата на мештаните се споменува уште и како месност каде што бил крстен извесен Трајко од нивното село. Поради тоа што во семејството повеќето од децата им умирале, новороденото машко било крстено во Ѓаволешка Црква. Му дале име Трајко, според правилата на народната традиција, "за да им траат децата".

Врз основа на прелиминарните и куси еднодневни етнографски рекогносцирања на теренот во околината на Вијевска карпа и Ѓаволешка Црква може да се заклучи дека добиените етнографски материјали покажуваат дека локацијата на Каменот, а посебно култниот простор Ѓаволешка Црква имале свое место во системот на религиското живеење на луѓето, и тие би можеле да се вбројат во локациите со карактеристики на култни места ви Кумановско.

figure riding on the animal (maybe horse). This picture really resembles the images of the **mythic hero, the horse-horseman**, riding his horse or some other mythical animal. **(Picture of a donkey)**

Another anthropomorphic figure with bow and arrow can also be taken out from the drawings. Besides, there are other drawings of the cross in the inner part of the church, mostly encircled, that again have associations of the sun disk or of the cyclic dynamic process of seasons' change. **(Fig. 2)**

After the investigation of the cult site, we have continued our research among the citizen of Vujevska Maala in order to learn something more about the traditional beliefs and the eventual ritual connected with this cult site.

According to the folk stories, Devil's Church is the site with exceptionally demonic characteristics being the place where different demonic creatures, mostly devils were gathering.

Although one may consider this mixture of folk and Christian elements in the folk religion as a common thing, we still think that such a compilation of traditional and Christian values was designed to show the complexity, complementariness but also the ambivalence of the holy places, that are not only holy, but in certain circumstances can be dangerous for the environment and especially for the people.

In the past, the cult site Devil's Church was visited during the annual ritual cycles in the period before the St. Jovan Water-cross holiday (19 January). This holiday was known among the local people like *Bear's child visitation*. This religious holiday is also known in the different areas in Macedonia. It is a reflection of the bear cult as well as of the start of the new Spring - Summer vegetation cycle. In Kumanovo area, in Vujevska Maala, the women, the grandmothers and the mothers prepared ritual corn bread for that purpose so it was called *mumuruznica* or *barenica* (corn bread). Most of the kids from Maalo, used to go before sunrise towards the stone with loaves of bread, where they together performed *Bear's child visitation*.

The Devil's Church is also mentioned by the locals as a site where certain Trajko from their village had been baptized. Since most of the children in his family had been dying, the newly born boy was baptized in the Devil Church. They called him Trajko, according to the traditional rules, "so that their children will live longer".

On the basis of the preliminary and short one-day ethnographic investigations on the field in the area of Vujevska Stone and Devil's Church we may conclude that the received ethnographic material show that the Stone's location, and especially the cult site Devil's Church had their place in the system of religious life of the people, and they can be listed as the sites with the characteristics of the cult sites in the area of Kumanovo.

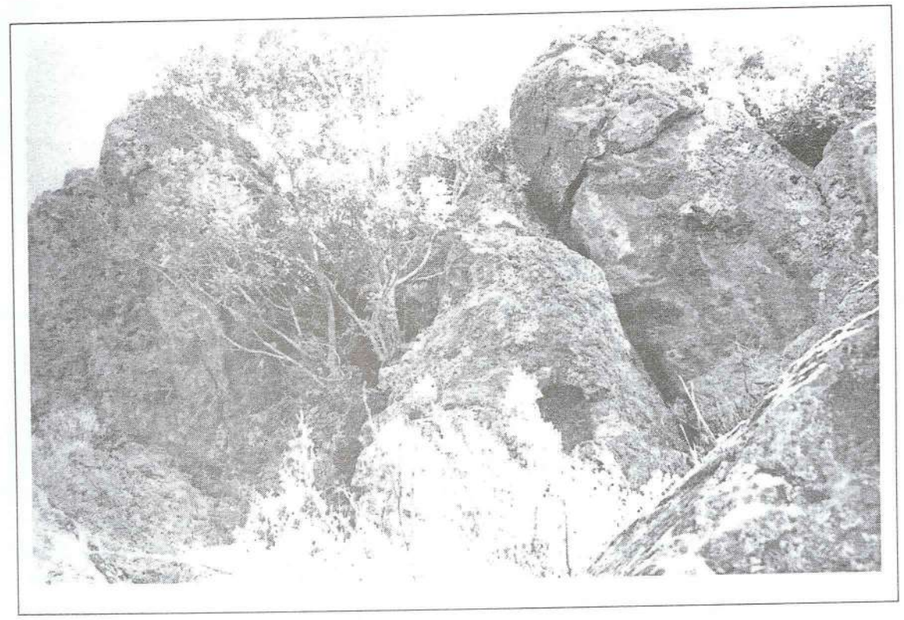

Сл. 1 Антропоморфни фигури
Fig. 1 The anthropomorphic figures

Сл. 2 Антропоморфни фигури
Fig. 2 The anthropomorphic figures

Сл. 3 Антропоморфна фигура
Fig. 3 The anthropomorphic figure

Сл. 4 Ѓаволешка црква
Fig. 4 The Devil Church

Слика на магаре
Picture of a donkey

Ленка Трајковска
Народен музеј-Куманово, Куманово

Lenka Trajkovska
National Museum-Kumanovo, Kumanovo

UDC: 903.4(497.7-22)"637"

СВЕТИЛИШТЕ ОД РАНОТО БРОНЗЕНО ДОБА НА ГРАДИШТЕ ВО СЕЛО ПЕЛИНЦЕ, КАЈ КУМАНОВО

SHRINE FROM THE EARLY BRONZE AGE OF GRADIŠTE IN THE VILLAGE OF PELINCE, NEAR KUMANOVO

Во овој текст станува збор за сегмент од еден комплексен локалитет, кој континуирано живее од раното бронзено време па сé до полн хеленизам. Се работи за сакрален објект. За појасна претстава, ќе ги дадеме сознанијата од неколкугодишните истражувања на самата населба и на нејзината околина.

Локалитетот Градиште се наоѓа на 18 км североисточно од Куманово, на левиот брег на Пчиња (Сл. 1). Населбата е формирана на доминантна позиција, на ограноците на планината Козјак, на ридот Градиште во близина на местото каде што реката Бистрица се влева во Пчиња.[1] Населбата е изградена на рамно плато, чија надворешна рамка има неправилна ромбоидна форма, условена од конфигурацијата на теренот, со должина од 170 м и широчина од 115 м. Населбинскиот дел од платото е опфатен со широк насип што го следи неговиот раб и стрмните падини, кои му овозможувале извонредна одбрана.[2] Само на еден мал простор од ист-

This text deals with the segment from a complex site, being continually inhabited since the Early Bronze Age to the full Hellenism. It is a sacral object. To make things clearer, we shall present the results from the several years of investigation of the very locality and its surrounding.

The Gradište site is situated 18 km. northeast of Kumanovo, on the left bank of river Pčinja (Pict. 1). The locality is formed on the dominant position, at the slopes of the mountain Kozjak, on the Gradište hill, close to the place where the river Bistrica flows into Pčinja.[1] The locality has been built on the flat plateau, whose outside frame has an irregular rhomboid-like shape, conditioned by the terrain configuration, with the length of 170 m and width of 115 m. The wide bank that follows its edge and the steep slopes frame the dwelling part of the plateau, thus enabling excellent defense[2]. Only on a small area from the east there was a natural bridge that connects the plateau

[1] Археолошка карта на Република Македонија, Том II, Скопје, 1997, 218 .
[2] Блажо Ѓеорѓиевски, *Праисторијски градишта во Кумановско*, Macedoniae Acta Archaeologicae, 13, Скопје, 1994, 12 - 22 ;

[1] The archeological map of the Republic of Macedonia, Part II, Skopje, 1997, 218.
[2] Blažo Đorđievski, The pre-historic constructions in Kumanovo area, Macedoniae Acta Arcaeologicae, 13, Skopje, 1994, 12-22;

очната страна постоело природно седло што го поврзувало платото со матичниот планински масив и претставувало стратешки најзагрозен сектор. На тој дел е прокопан одбрамбен ров со стрмни страни, а ископаната земја била искористена за издигање на одбрамбениот насип на источниот дел од платото и околу влезот. Има уште една ваква интервенција на западната страна со прокопување на кус ров со иста намена.

Најстарите траги од животот на пелинското Градиште досегаат длабоко во праисторијата, уште од раното бронзено време. Остатоците се откриени во форма на тенок културен слој, веднаш над карпестата здравица, на длабочина од 2 м. Најинтензивен живот на Градиште се одвивал во текот на железното време и во текот на раната антика и тогаш населбата го добила денешниот изглед.

На југозападната страна се спушта благ срт кон аголот што го прават реките Бистрица и Пчиња. На околу 300 м од населбата, долж билото на сртот, кој од три страни стрмно се спушта кон реките, беа забележани неколку мали возвишенија, кои наликуваа на земјени могили, поради што и така беа именувани. Набрзо се отпочна со истражување на Могилата I. Истата е пресечена во правец исток-запад и е истражен северниот дел. По извршените истражувања на северниот сегмент и согледување на состојбата, заклучивме дека тука не се работи за сохранување. Новонастанатата состојба наметна систематски начин на истражување и поставување на квадратна мрежа 5 х 5 м во правец на север и вклучување во истата на истражениот северен дел. Големината на овој простор и карактерот на подвижниот археолошки материјал налагаа работите да продолжат уште во неколку кампањи, со што е истражена површина од 380 м^2(Види план I). Могилата

with the mountain, being strategically least safe part of the locality. A defense ditch from both sides has been dug up and the excavated soil was used to erect the defense bank on the east side of the plateau and around the entrance. Digging up of a short ditch has made a similar intervention on the west side for the same purpose.

The oldest traces of life on Gradište reach deep into the pre-history, since the Early Bronze Age. The remains were discovered in the form of a thin cultural layer, right above the rock surface, 2m deep. The most intensive life in Gradište took place during the Iron Age and throughout Early Antics when the locality got its present shape.

A slight slope towards the angle formed by the rivers Pistrica and Pčinja lowers down on the southwest side. Several small hills, resembling land hillocks and thus getting their names respectively were spotted some 300 m. from the locality, bellow at the steep slope, coming down from the three sides, towards the rivers. We soon started investigations of the Tumulus I. It was dissected on the east-west direction and the north part has been investigated. After the initial investigation of the north segment and the overview of the situation, we concluded that it was not used for burying purposes. The newly made situation asked for a systematic method of investigation and the making of the 5 x 5 m. square net in the direction of the north and the its inclusion in the already investigated northern part. The scope of that space and the character of the movable archeological material forced the continuation of the work in several campaigns, thus allowing for an investigation of an area of 380 m2 (see Plan I). After the cleaning of the recent layer and the stony cover with the

го доби својот изглед, по расчистување на рецентниот слој и камената обвивка со пречник од 10 до 12 м и височина од 0,60 м.

За конструкцијата на овој објект се значајни следниве согледувања:

- Во централниот дел на хумката е констатирано палиште, формирано на природна карпа. Зарамнувањето на платформата, која доминира над околината е направено со речен камен поставен во глина. На палиштето е констатиран слој од интензивно палење со дебелина од 10 до 15 см и пречник околу 6 м. Но, големината на палиштето се доведе во прашање со откривање на јами под овој интензивно пален слој. Палиштето било со помали димензии, но поради долгогодишна употреба и поради ветровите кои ја разнесувале пепелта, на прв поглед ни изгледаше со поголеми димензии. Во интензивно паленият слој е пронајдена згура, мал број на нагорени животински коски и фрагменти од керамички садови.
- Околу палиштето од северо-источна, источна и југо-источна страна наоѓаме групации од фрагментирани и цели сочувани садови, од тегови, пршлени, алатки и друг подвижен материјал, поставен во природни вдлабнатини - јами во карпата (Сл. 2). На карпите не се забележува никаква интервенција, само вдлабнатините се дооформени со глина. По ставањето на предметите, јамите се покривани со ситен камен, а одозгора се посипувани со глина, која имала конструктивна функција. На периферијата јамите биле оградувани со речен камен. Речните камења го спречувале осипувањето, а воедно, најверојатно служеле и за означување на самите јами, кои изгледале како мали хумки.

Целосна конструкција е запазена кај јамите од северо-источната и источната страна, додека на оние од југо-источната е делумно запазена. На за-

diameter of 10 to 12 m. and 0,60 m. high the Tumulos got its shape.

The following observations are important for the construction of this object:

- A small plateau, formed in the natural rock is made in the central part of the hillock. The flattening of the platform dominating the area is made of river stone put into clay. A layer of 10 to 15 cm thickness and with the diameter of 6m has been found on the fireplace made by the intensive burning. But, the size of the fireplace was questioned, after some pits were found under this intensively burned place. The fireplace was smaller, but due to the long-term use and because of the winds that threw out the ash, it seemed larger to us at first. We found ash, small number of burned animal bones and fragments from the ceramic dishes in the intensively burned layer.
- On the northeast, east and south-east side around the fireplace we found groups of fragmented and completely preserved dishes, from weights, vertebra, tools and other movable material, placed in the natural groove-pits in the rock (Pict. 2). No intervention could be seen on the rocks, only the grooves formed by clay. After the placement of the objects, the pits were covered with smaller stones, and were poured with clay from above, that has constructive function. On the periphery, the pits were encircled with river stone. The river stones have prevented dissipation and at the same time, they were probably used for marking of the pits that looked like small Mogul.

The whole construction is replicated at the pits from the northeast and east side, while it was partially replicated at those at the southeast side. The terrain is very steep on the west side and there we find neither pits nor material. At the foot of the tumult from the north-east and

падната страна теренот е многу стрмен и тука не наоѓаме ниту јами ниту материјал. Во подножјето на тумулот од северо-источната и источната страна е откриен надворешен прстен, изведен од појадри парчиња камен, кој на јужната страна не е констатиран. На оваа страна, наместо каменен прстен, се случува нешто друго. Постои ослабена тектонска зона со широчина од три метри и правец на протегањето северозапад-југоисток, со пад кон исток. Овој дел е значително нападнат од ерозија и тука хумусниот слој е подебел. По расчистување на хумусниот слој, кој изгледаше дека е периферија на Могила I, се појавија исти конструкции со големо количество керамика, кои се шират на југ.

Поконкретна слика за Могила I, дава пронајдениот движен материјал. Според него, можеме да ја следиме хоризонталната стратиграфија и групација на јамите. Јамите околу палиштето, беа покриени со потемен кафеавосив слој од глина. Подвижниот материјал е разновиден и мошне интересен. Пред сѐ, се работи за голем репертоар на форми од садова керамика, со различен квалитет на изработка. Од пофината керамика се застапени мали садчиња - пехари,[3] со две држалки што не го надвисуваат венецот на устата (Сл. 3). Имаат висок, цилиндричен инкесто проширен врат и биконусно тело на рамно дно. Површината е механички мазнета со невоедначена темно кафеава боја. Има и садови со механички мазнета површина, но со црна боја и пехари на шуплива конусна нога. Исто така се застапени садови со цилиндричен врат, топкалесто тело и рамно дно, кои имаат механички мазнета површина, а телото им е украсено

[3] M.Garašanin, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo, 1983, 703 - 754 .

east side an outside ring was discovered, made out of larger pieces of stone, not being constituted on the south side. On this side, instead of the stone ring, something else is happening. There is a tectonic zone 3m wide towards the northwest and southeast, falling down on the east. This part has been significantly attacked by erosion and so the Mogul layer is thicker. After cleaning the Mogul layer, that seemed to be the periphery of Mogul 1, we found the same constructions with larger amount of ceramics, spreading towards the south.

The discovered movable material sheds more light of the Mogul I. Accordingly, we may follow the horizontal stratigraphy and the groupings of the pits. The pits around the fireplace were covered with darker brown-grey layer of clay. The movable material is diverse and very interesting. There are a large variety of forms from dish ceramics, with different quality of production. Small dishes-goblets[3] with two handles that go over the mouth's rib belong to the finer ceramics found (Pict. 3). They have high, cylinder, narrowly protruded neck and bi-conical body on the flat bottom. The surface was mechanically smoothed with the irregular dark brown color. There are dishes with the mechanically smoothed surface, but in black color and goblets on the hollow conical leg. There are also dishes with cylinder neck, ball-like body and flat bottom, that have mechanical smooth surface and the body is ornamented with the inscribed triangles and parallel lines. Their specifically interesting handles are mostly used for decoration. We meet tongue-like handles, right below the mouth's rim, handles in the shape of horseshoe on the very neck, handles with a round diameter that are on some places

[3] M. Garašanin, Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, Sarajevo, 1983, 703-754.

со орнаменти од врежани триаголници и цик-цак линии. Посебно интересно кај оваа група наоди се нивните држалки, кои во повеќе случаи имаат декоративна функција. Меѓу нив се среќаваат јазичести држалки, веднаш под венецот на устата, држалки во вид на потковица на самиот врат, држалки со кружен пресек, кои на некои места се со длабоки засеци. Во овие јами има поголем број фрагменти од груба кршена керамика со различни форми. Тие се изработени од непрочистена глина, во која има примеси на лискун и песок, со подебели ѕидови и послабо печени. Површината на некои садови е мазнета. Украсувањето кај оваа керамика е со пластични ленти со вдлабнатинки, различно распоредени под самиот венец на устата, на рамото покрај држалките итн. Меѓу оваа маса од наоди, има и фрагменти од подвижни печки - pyranoi (подвижни садови за готвење), со груба фактура, украсувани покрај отворот за ложење и прешлени со биконусна форма и различна големина.

Во јамите, кои се подалеку од палиштето на источната страна, има и други форми на садови. Имено, се среќаваат садови со биконусно тело, со цилиндрично инкесто проширен врат и по две лентести држалки кои го надвиуваат венецот на устата. И нивната површина е механички мазнета. Посебно се интересни чашите со шилести или заоблени дна,[4] висок цилиндричен инкесто проширен врат и биконусно тело со по една лентеста држалка, која го надвисува венецот на устата, а во коренот е проширена (Сл. 4). Се задржува форма на пехар со шуплива конусна нога, но сега телото е украено со триаголници, исполнети со убоди. Тука спаѓаат и длабоки чинии со

[4] Праисториски находки и изследования, Сборник в памет на проф. Георги И Георгиев, София, 1993, 155 - 173.

deeply grooved. A large number of fragments from the roughly broken ceramics in different forms can be found in these pits. They were made from the dirty clay, with the traces of liskun and sand, with thicker walls and with weaker baking. The surface of some of the dishes was smoothed. The decoration of this ceramics was made by plastic strips with grooves, variously distributed under the mouth's rib, on the shoulder along the handles and so on. Among this mass of findings, there are also fragments from the moving ovens pyranoi (moving cutlery) with rough made decoration along the opening for the firebox and there are also vertebras with bi-conical form and various in shape.

There are different forms of dishes in the pits that are further from the fireplace on the east side. Some dishes with bi-conical body were found, with cylinder narrowly protruded neck and two-stripped handle that goes over the mouth's rib. Their surface has also been mechanically smoothed. The glasses with protruded or rounded bottoms.[4] high cylinder narrowly protruded neck with biconical body and one-stripped handle that goes over the mouth's rib, being widened at the foot, were specifically interesting (Pict. 4). The form of goblet with hollow conical leg has been preserved, but now the body is decorated with triangles, full with stings. There also are included deep plates with the conical body, draw in mouth's rib, with mostly four tongue-like handles, one being with a glued vertical handle and triangle diameter. Some deep plates with the conical body, that have one-stripped handle, that goes over the mouth's rib were also found.

[4] Праисториски находки и изследования, Сборник в памет на проф. Георги И Георгиев, София, 1993, 155 - 173.

конусно тело, вовлечен венец на уста-та на кој најчесто се наоѓаат четири јазичести држалки, од кои на едната е прилепена вертикална држалка со триаголен пресек. Застапени се и длабоки чинии со конусно тело, кои имаат една лентеста држалка, која го надвисува венецот на устата.

Кај грубата керамика, нема голема промена во формите на садовите, со исклучок на украсите и облиците на држалки, кои се поразлични и почести. И во овие јами среќаваме фрагменти од подвижни печки, прешлени и пирамидални големи тегови.

Конструктивните елементи на Могила I, упатуваат на ритуално место, а самиот подвижен археолошки материјал го дава периодот на живеење. Типологијата на керамичките садови и нивната просторна поврзаност наоѓа делумни аналогии меѓу облиците на садовите откриени во населбите од рано и средно бронзено време во Западна Македонија (Арменохори, културна група во Пелагонија) и во соседна Бугарија (Јунаци).

At the rough ceramics there is no substantial change in the forms of the dishes, not including the decorations and the shapes of the handles that are more varied and more often used. Here in these pits, we also meet fragments from the moving ovens, vertebras and pyramid-like large weights.

The constructive elements of Mogul I show a ritual place and the movable archeological material reveals the period of living. The typology of the ceramic dishes and their spatial inter-connectedness shows partial analogues with the shapes of the dishes found in the localities from the Early and Mid-Bronze period in the Western Macedonia (Armenohori, the cultural group in Pelagonia) and in the neighboring Bulgaria (Junaci).

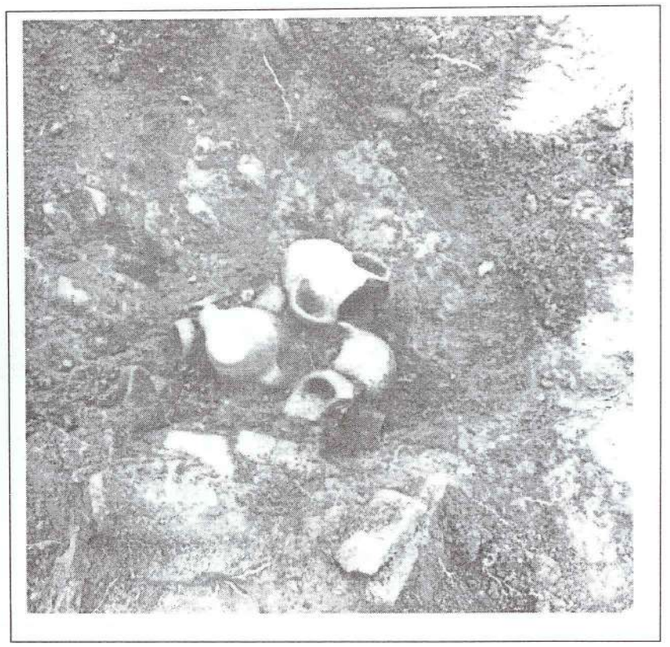
Библиографија :
Bibliography:

- Археолошка карта на Република Македонија,
Том II, Скопје, 1997, 218 ;

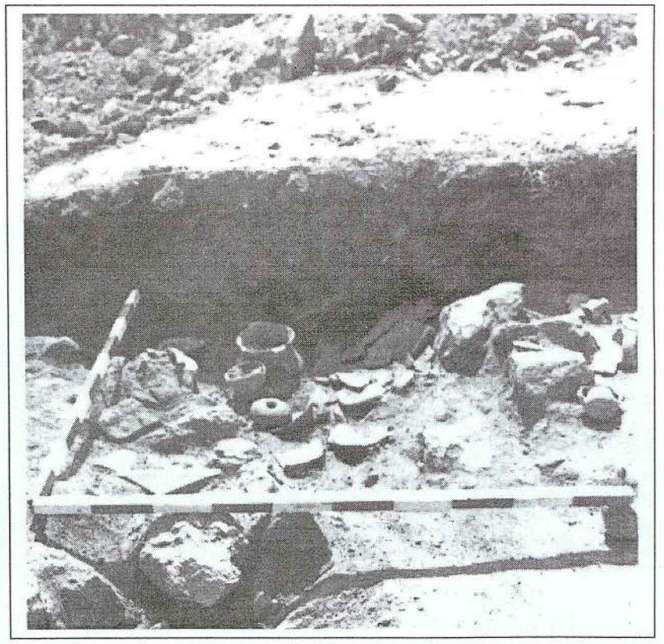
- Б. Ѓеорѓиевски, Праисториски градишта во Кумановско,
Macedoniae Acta Archaeologicae, 13, Скопје, 1994 ;

- Garašanin, M., Praistorija jugoslavenskih zemalja IV,
Sarajevo, 1983;

- Праисториски находки и изследования,
Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев, София, 1993.

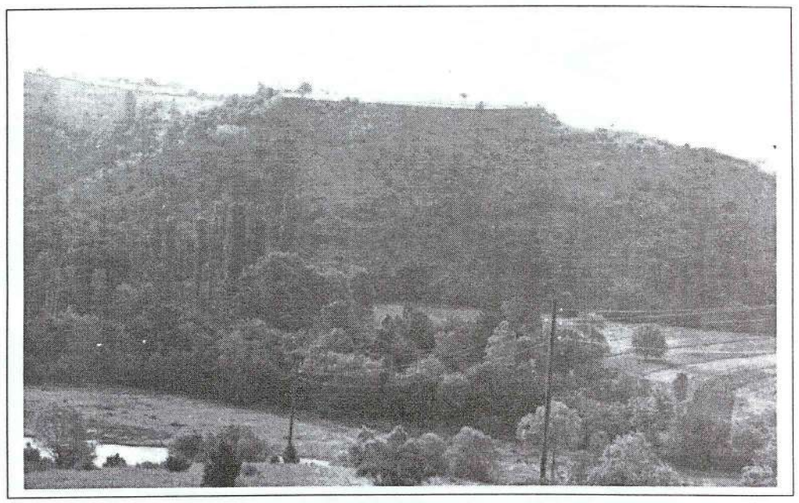
Сл. 1
Fig.1

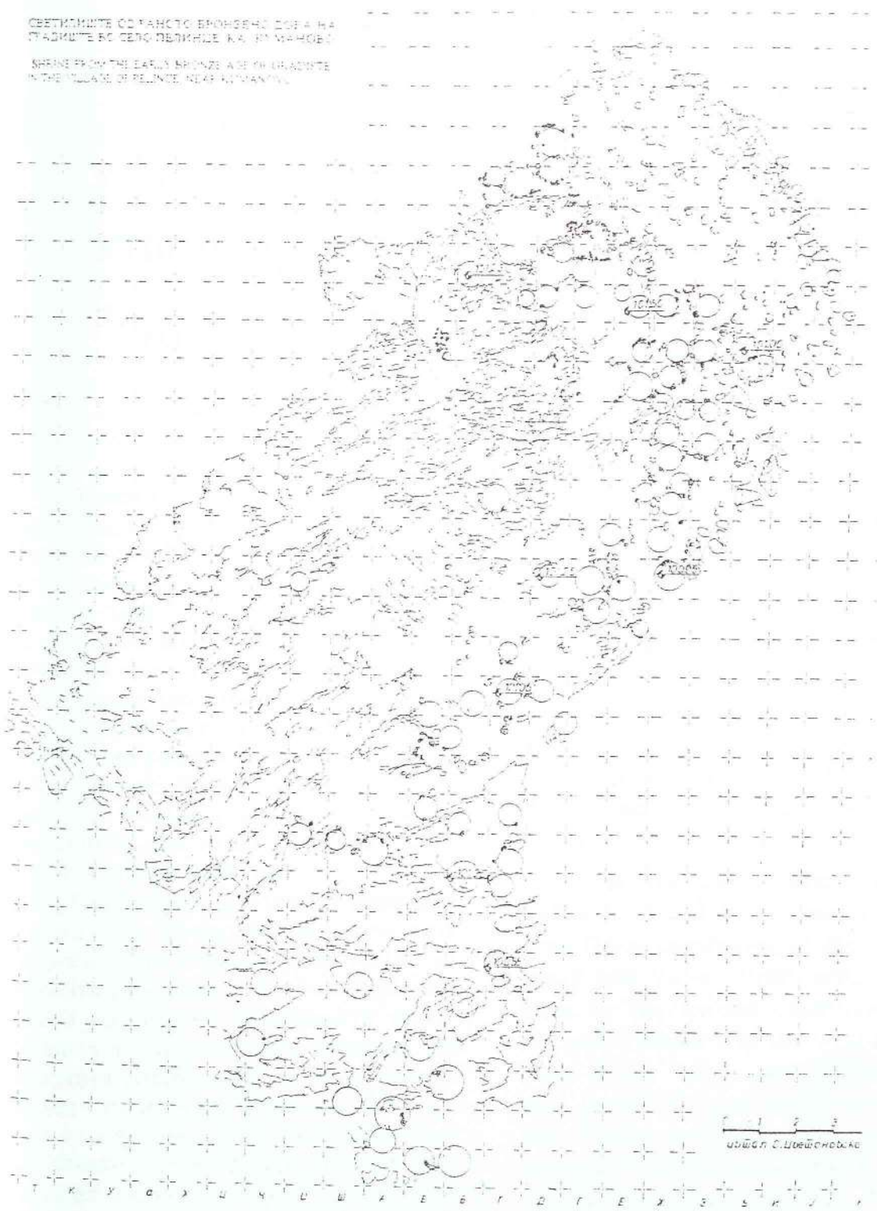
Сл. 2
Fig. 2

Сл. 3
Fig. 3

Сл. 4
Fig. 4

Киро Ристов
Музеј на град Скопје, Скопје

Kiro Ristov
Museum of the sity of Skopje

UDC: 903.4(497.7-35)"638"

УТВРДУВАЊА ОД ЖЕЛЕЗНОТО ВРЕМЕ ВО СКОПСКИОТ РЕГИОН

FORTIFICATIONS FROM IRON AGE IN THE SKOPJE REGION

Просторот што го зазема регионот на Скопската Котлина претставува посебна геоморфолошка целина, затворена од сите нејзини страни. Околу целата Котлина се протега висок обрач од планински венци, со исклучок на еден мал сектор од североисточната страна. Природната граница на скопскиот регион ја просекуваат коритата на реката Вардар и на неговите притоки: Лепенец, Треска, Маркова Река и Пчиња коишто влегуваат однадвор и кои имаат длабоко засечени планински клисури.

Од северната страна Скопската Котлината е затворена со масивот на Скопска Црна Гора продолжувајќи во врвовите Ветерник и Велико Брдо, одделена од нив со природната комуникација на Качаничката Клисура. Од западната страна се протега планината Жеден - омеѓена со Дервенската Клисура од северната и долината на Фуш од јужната нејзина страна, а на југ продолжува масивот на Сува Гора и Осој. Од југоисточната страна Скопската Котлина е затворена со планинските ограноци на Крст и Црни Врв и природната комуникација на Таорската Клисура, а од исток е затворена со долината на реката Пчиња и планинските венци Било, Бучинска Корија и Ку-

The region of Skopje Valley takes over an area that represents a special geo-morphological whole that is closed from all its sides. Around the valley stands a ring of tall mountain chains, with exception of one small sector on the northeast side. The natural border of this region is cut by the bed of river Vardar and its tributaries: Lepenec, Treska, Pčinja and Markova River that enter from outside and have steeply cut mountain canyons.

On the north side the Skopje Valley is closed by the massif Skopska Crna Gora, continuing in the peaks Veternik and Veliko Brdo, separated from them by the natural communication of Kačanik Canyon. On the west side stretches Žeden Mountain, which borders with Derven Canyon on its northern and Fuš Valley on its southern side. This mountain continues on south with the massif Suva Gora and Osoj. The southeast side of Skopje Valley is closed by the mountain spurs Krst and Crni Vrv, and by the natural communication of Taor Canyon.

The borders of Skopje Valley are forming almost square form, whose len-

рилово, кои се соединуваат со југоисточниот крај на Скопска Црна Гора.

Границите на Скопската Котлина формираат приближно четвртеста форма, чија должина изнесува 40-50 км, а ширина 35-45 км. На овој целокупен планински регион се лоцирани утврдените населби, со исклучок на локалитетот Кале-Скопје, којшто е сместен скоро во неговиот централен дел.

Регионот на Скопската Котлина не само што има стратешко-одбрамбена вредност туку има и големо стопанско значење, во кој се создадени природни услови за развивање на повеќе стопански дејности. Така, овие природни услови и комуникации овозможиле населување на овој регион уште во неолитот (Зелениково, Мадари, Говрлево).[1]

Во Скопската Котлина се познати повеќе утврдени населби од железното време. Тие обично лежат на доминантни возвишенија од кои имаат визуелна прегледност над непосредната околина. Нивната местоположба им обезбедува непречено да функционираат и да го организираат својот стопански живот. Близината на земјоделските и на стопанските ресурси, како и на комуникациите што поминуваат покрај нив, ќе придонесат некои од нив да прераснат во поголеми центри. Богатството на движните наоди, што е констатирано на најголемиот дел од нив, претежно од раната антика, само го потврдува фактот дека повеќето железновременски населби во наредниот период ќе прераснат во вистински развиени центри.

[1] Гарашанин М., Спасовска Г. 1976, 85-115; Галовић Р. 1967, 127-152; Санев В. 1988, 9-28; Георгиев З., Билбија М. 1984, 35-36; Bilbija M. 1986, 35, 36.

gth is 40-50 km, and width 35-45 km. The fortified locations are placed in this mountain region, with exception of the locality Kale-Skopje, which is situated almost in its central part.

The region of Skopje Valley has, not only strategically defensive value, but also big economic significance, in which are made natural conditions for development of several business activities. Such natural conditions and communications have made possible the settling in this region since the Neolithic Age (Zelenikovo, Madžari, Govrlevo).[1]

In Skopje Valley are famous many fortified settlements dating from Iron Age. They usually lie on dominant elevations that have visual clearness on the near by surrounding. Their position secures them an undisturbed functioning and helps them organise their economic life. The closeness of the agricultural and economic resources, as well as the communications that pass by them, will contribute some of them to grow in big centres. The treasure of the mobile findings in most of them, which in general are from the early Antique Age, just confirm the fact that most of the Iron Age settlements in the period to come will grow in truly developed centres.

[1] Garašanin M., Spasovska G. 1976, 85-115; Galović R. 1967, 127-152; Sanev V. 1988, 9-28; Georgiev Z., Bilbija M. 1984, 35-36; Bilbija M. 1986, 35-36

1. ГРАДИШТЕ, БРАЗДА

Локација и положба: Населбата лежи над јужната периферија на селото Бразда, околу 14 км северно од центарот на Скопје. Таа е сместена на низок рид од западниот раб на котлината, што го затвора венецот на Скопска Црна Гора. Ридот има широка и заоблена купеста форма, а од горната страна е зарамнет. На северната и западната страна стрмно се спушта до Чучерска Река, која врти околу неговото подножје, додека стрмнината од јужната страна, на источниот крај станува ниска и блага падина. Најлесен пристап населбата има од источната страна, каде што теренот терасасто се спушта до рамнината. Населбата лежи на врвот на ридот, 70 метри високо над Чучерска Река, која протекува низ северното и западното подножје, и доминира над поширокатa околина.

Фортификација: Се протега на повеќе тераси, како резултат на неговиот развој во текот на повеќе периоди (T.I,1). Со време терасите биле подѕидувани и утврдени од надворешнта страна. Како градежен материјал се користени варовнички карпи од овој рид, што и денес избиваат како големи грамади на западната и јужната падина на ридот. Внатрешните бедеми на утврдувањето се подобро зачувани. Акрополата на населбата лежи на самиот врв од ридот чија површина изнесува 0,35 ha, и од неа се развиваат подградијата поставени на двете пониски тераси, веројатно изградени во рано античко време, кои, заедно со акрополата зафаќаат површина од околу 1 ha. Во подоцните периоди била оформена и подѕидана терасата под западното чело, а потоа уште една тераса пред северниот ѕид. Од источната и југоисточната страна била насипана долга тераса, чиј северен дел е мошне еродиран и денес слабо зачуван на теренот. Вака проширена,

1. GRADIŠTE, BRAZDA

Location and position: The settlement lies above the southern outskirts of village Brazda, about 14 km north of Skopje's centre. It is located on a low hill from the west edge of the valley that is closed by the mountain range of Skopska Crna Gora. The hill has wide and rounded semi-circled shape, on the top more flat. Its north and west side descends steeply to Čučer River, that turns around its bottom, while the southern side's steepness turns into low sloping ground on the east end. The easiest approach to the settlement is from the east side, where the terrain terrace-like descends to the plane. The settlement is situated on the top of the hill, 70 m above the Čučer River, which runs through the northern and western bottom and dominates over the wider surrounding.

Fortification: It takes place on several terraces, as a result of its development during the several periods (T .I, 1). In time, the terraces were gradually built and fortified on the outer side. Limestone rocks from this hill were used as building materials that, even today, stand up as tall erections on the west and south sloping hillside. The inner walls of the fortification are better preserved. The acropolis of the settlement lies on the very top of the hill whose surface is 0,35 ha, from which develop the under-settlements placed on the lower two terraces, most likely built in the early antiquity. Together with the acropolis they stretch on area approximately one hectare large. In the periods to come the terrace under the west front was formed and built, and later was built another terrace in front of the north wall.

From the east and southeast side a long terrace was covered, whose north part is quite eroded and today poorly

утврдената населба претставувала една од поголемите во овој регион чија површина сега достигнала 3,5 ha.

На јужната и југозападната падина од утврдувањето, во подножјето и на алувијалните тераси покрај ректа, има многубројни траги од живеалишта, кои веројатно претставуваат остатоци од големо неутврдено подградие. На овој простор се среќаваат фрагменти од керамички садови од железното време и раната антика. Ова подградие зафаќа површина од неколку хектари, а животот на него згаснал пред почетоците на римската епоха.

Наоди и датирање: Ископувања на населбата се вршени во неколку наврата,[2] додека континуирани истражувања се вршат на неговото источно подножје лоцирани во секторот на античката гробница.[3] Овие ископувања дадоа мошне обемен археолошки материјал, кој доста прецизно ја определи хронологијата на населбата. Сите подвижни археолошки наоди се единствени во хронолошки и културен поглед. Тие временски можат да се следат во континуитет од VII-VI, па сé до II-I век пред н.е.

Некрополата на населбата се наоѓа на соседниот рид - јужно од Градиштето, на падините свртени кон населбата и кон реката, каде што се откриени неколку железновременски и антички гробови. Тие се градени од камени плочи во вид на цисти со скелетни погребувања. Во еден од тие гробови е откриен наод од 32 парчиња бронзен накит, кои се датираат во VII век пред н.е (Т. I, 2).[4]

protected on the terrain. The enlarged fortified settlement represents one of the largest settlements in this region, which area now reaches 3,5 ha.

At the south and southwest slope of the fortification, at the foot and on the alluvial terraces along the river lie many traces from inhabiting places that, most likely, represent remains from a large unfortified sub city. On this area could be met fragments from ceramic pots from Iron Age and early Antiquity. This under -city spreads over several hectares area. However, the life in it has gone out before the beginnings of the Roman Epoch.

Findings and dating: The excavation of the settlement were made in several turns,[2] while continuous explorations were made on its east foot located in the sector of the ancient necropolis.[3] These excavations gave quite large archaeological material that precisely determined the chronology of the settlement. All mobile archaeological findings are unique from chronological and cultural point of view. Time wise, they could be followed in continuity from VII-VI, until II-I century BC.

The necropolis of the settlement is located on the neighbouring hill-south from Gradilište, on the slopes turned toward the settlement and the river, where were discovered few Iron Age and Antiquity graves. They were built from slab stones in shape of cysts with skeletal burials. In one of them were discovered 32 pieces of bronze jewellery dating from VII century BC (T. I, 2).[4]

[2] Mikulčić G. 1990, 115-116; Колиштркоска Настева И. 1995, 23-30.
[3] Микулчиќ И., Соколовска В. 1990, 79-92.
[4] Кораќевиќ Д. 1977, 57-64.

[2] Mikulčić G. 1990, 115-116; Kolištrkoska Nasteva I. 1995, 23-30.
[3] Mikulčić I., Sokolovska V. 1990, 79-92.
[4] Koraćević D. 1977, 52-64.

2. КАЛЕ, ВАРВАРА

Локација и положба: Населбата лежи на висок рид оддалечен неполн километар југоисточно од селото Варвара и околу 10 км јужно од центарот на Скопје, кој доминира над средишниот тек на Маркова Река. Пристапот до него се одвива преку новиот пат Драчево-Нова Брезница.

Населабата се протега на работ од долината на 150 м висок рид над речното корито, која му овозможува доминантна позиција во однос на пошироката околина. Северната страна на утврдувањето стрмно се спушта кон Маркова Река, додека јужната и југоисточната страна стрмно паѓаат во поројната долина на еден поток. На југозапад платото продолжува во долга тераса и планинска огранка на иста висина, одделена од нив со плитко седло. Ова седло е вештачки создадено и претставува ров на утврдувањето, со чија отпадна земја е насипана челната западна страна на платото, при што се создадени услови за комплетно поставување на населбата и погодности за нејзина одбрана.

На северната страна од населбата се наоѓа долината на Маркова Река, по која се одвивала единствената комуникација кон Вардар. На југ од Кале се протегаат пространи зарамнети огранки и долинки кои постепено се качуваат во планински масив, кои веројатно служеле за сточарење и земјоделска обработка.

Фортификација: Утврдениот простор на населбата има приближно овална форма, а е опфатен со ѕид (акрополата) и подѕид, со широка ешарпа-ров помеѓу нив (Т. II, 1). Утврдениот простор на акрополата е долг околу 155 м и широк околу 130 м, со пространо убаво зарамнето плато, кое зафаќа површина од околу 1,2 ха. На југозападна страна утврдувањето има високо чело, чии страни стрмно се

2. KALE, VARVARA

Location and position: The settlement lies on a high hill distanced almost one kilometre southeast from the village Varvara, and approximately 10 km south from the centre of Skopje. It dominates over the middle stream of Markova River. The access to it is done through the new road Dračevo - Nova Breznica.

The settlement is placed at the edge of the valley on 150 m high hill from the riverbed. This provides dominant position in comparison to the broader surrounding. The north side of the fortification descends steeply toward Markova River, while the south and southeast side fall steeply into the valley of one stream. On southwest the plateau continues in a long terrace and mountain spur on a same height, divided from them by a shallow saddle. This saddle is man made and represents a trench of the fortification with whose waste soil is filled up the frontal west side of the plateau. According to this, conditions were created for complete setting up of the settlement and privileges for its defence.

On the north side of the settlement is the Valley of Markova River, along which took place the only communication toward Vardar. South of the Kale are stretched spacious and flattened spurs and small valleys, which probably were used for cattle breeding and agriculture, that gradually rise into a mountain massif.

Fortification: The fortified space of the settlement has almost oval form. It is encircled with a wall (acropolis) and under wall, with wide trench between them (T. II,1). The fortified space of the acropolis is around 155 m long, and 130 m wide, with spaciously flattened plateau

спуштаат кон ешарпата, а на југоисточната периферија се издвојува долга и тесна тераса, од чиј надворешен раб почнува падината на ридот.

Рабовите на платото на акрополата се засечени вертикално до висина од 5-6 м, од каде што започнува ешарпата исто така опфатена со одбрамбен ѕид, кој се простира околу сите страни на акрополата и го претставува вториот, односно надворешниот одбрамбен прстен на утврдувањето. Вториот одбрамбен ѕид бил мошне цврсто изграден. Тој е најдобро зачуван на југозападната челна страна, но се распознава и на други места. На југозападната - најпристапна страна е поставен влезот во населбата, веројатно, како коридор фланкиран од одбрамбениот ѕид, кој денес едвај се распознава на теренот.

Наоди и датирање: На населбата досега не се изведувани археолошки ископувања, а по површината е исфрлен скромен археолошки материјал. Констатирани се ретки фрагменти од керамички садови работени на рака од енеолитот и железното време, како и делови од керамички садови (скифоси, оџохоа, амфори, чинии монети и др.) кои припаѓаат на раноантичкиот период (V - II век пред н.е.).

Некрополата на населбата Кале се наоѓа северно, од спротивната страна, на левиот брег на Маркова Река, веднаш над патот помеѓу селата Батинци и Варвара, распространета на поголем простор, во нивите кои сега се обработуваат. Некрополата досега е истражувана во два наврата, при што се откриени 53 гробови кои потекнуваат од различни периоди. Најстарите погребувања потекнуваат од XII-XI век пред н.е., а во континуитет до II век пред н.е. се вршеле погребувања на некрополата. Покојниците биле погребувани на некрополата во текот на II - IV и во текот на IX - XI век.

with an area of 1,2 ha. On the southwest side the fortification has a high front whose sides are falling steeply toward the trench, and on the southeast periphery a long, but narrow terrace separates, out of whose edge starts the slope of the hill.

The edges of acropolis' plateau are cut vertically to 5-6 m height from where starts the trench also encircled with defensive wall that spreads around all sides of the acropolis and represents the second, i.e. outer defensive ring of the fortification. The second defensive wall was very strongly built. It is preserved the best on the southwest frontal side, but can be noticed on other places, as well. At the south-west most accessible side is placed the entrance of the settlement, most likely as a corridor placed between the defensive walls, which today are barely recognizable on he terrain.

Findings and dating: On this settlement were not performed any archaeological excavations. Modest archaeological material was scattered on its surface. There were found some rare fragments from hand made ceramic pots from the Eneolithic and Iron Age, as well as parts of ceramic pots (amphorae, coins, plates etc.) that belong to the early antiquity (V-II century BC).

The necropolis of the settlement Kale is found north, from the opposite side,on the left bank of Markova River. It is located immediately above the road between the villages Batinci and Varvara. It is spread on a large area, in the fields that are not cultivated anymore. The necropolis is researched two times when 53 graves from different time periods were discovered. The oldest burials date from XII-XI century BC, but in continuity were made burials until II century BC. The deceased of the necropolis were buried in the

Во гробовите од железното време засега се откриени само скелетни погребувања на покојници во гробни конструкции од камени плочи во вид на циста и во обични јами. Во нив се откриени керамички садови, меѓу кои и еден микенски сад со висока конусна нога, на кој има четири мали продупчени јазичести држалки поставени на горниот дел од стомакот на садот, кој се затвора со капак, исто така продупчен со четири отвора, со локална провениенција, повеќе фрагменти од т.н. "turban dich" керамика, како и груба керамика со ленти украсувани со прсти. Од бронзениот накит се откриени белезици со повеќе спирални навои и со прекрстени краеви, фалери, обетки, двојни игли со омега глава и др., како и предмети од култен карактер (висулци во форма на афионови чушки).[5]

3. ГРАДИШТЕ, ГОВРЛЕВО

Локација и положба: Населбата лежи на околу 0,5 км северно од селото Говрлево, а на околу 10 км (воздушна линија) на југозапад од центарот на Скопје. Во јужното подножје на планината Водно во нејзиниот средишен дел, лежи питома котлина околу која се наоѓаат повеќе села меѓу кои и селото Говрлево. Населбата лежи на ритче високо околу 50 м над источното подножје. Врвот му е издолжен и заравнет, расчленет на неколку тераси. Јужната падина е карпеста и многу стрмна и паѓа во долината на еден силен поток. Источната и северната падина се многу поблаги, со тесен карпест срт до источното подножје. Ридот е најлесно пристапен од запад, каде што преку широкото седло преминува во планинските огранки на запад.

[5] Истражувања на Музејот на град Скопје во 1995 и 2000 година, под раководство на К. Ристов, наодите не се публикувани.

period from II-IV, and IX-XI century.

In the graves from Iron Age are discovered only skeletal burials of deceased persons in grave constructions from slab stones in shape of cyst, and in ordinary pits. Inside are discovered ceramic pots, between who is one Micenic pot with high horse leg. On the upper part of its stomach there are four small tongue-like handles. A lid pierced, like the handles, with four holes, closes the pot. The pot has a local finish. Further, in the grave are discovered several fragments from the so called "turban dich" ceramic, as well as rough ceramic with hand decorated ribbons. Also, from the bronze jewellery are found bracelets with several spiral coils and twisted ends, earrings, double needles with omega heads, etc., as well as objects with cult character (hangers in shape of poppy capsule).[5]

3. GRADIŠTE, GOVRLEVO

Location and position: The settlement lies 0,5 km north from the village Govrlevo, and 10 km (air line) southwest from Skopje's centre. In the southern foot of Vodno Mountain, in its middle part lies a quiet valley around which is located the village Govrlevo and several others. The settlement lies on a small hill high approximately 50m over the east foot of the hill. The peak is extended and flattened, divided on several terraces. The south slope is rocky, very steep, and falls in the valley of one very big and powerful stream. The east and north sloping hillsides are gently falling with narrow rocky ridge to the east foot. The hill most easily can be accessed from west, where

[5] Explorations of the Museum of city Skopje in 1995 and 2000, under leadership of K. Ristov. The findings are not published.

Влезот во населбата е од западната најпристапна страна изведен во вид на коридор фланкиран со одбрамбениот ѕид на населбата.

Фортификација: Акрополата на населбата е поставена на највисоката тераса на средишниот дел на ридот (Т. II, 2). Таа е опфатена со одбрамбен ѕид кој се уште може да се распознае на теренот, изработен од грубо кршени парчиња камен, без врзивно средство. Тој има елипсеста форма, долга околу 100, а широка околу 45 м. Под акрополата е поставен уште еден одбрамбен ѕид, кој се познава на северната и источната страна на населбата исто така изработен од грубо кршен камен без врзувачко средство. Веројатно е дека овој одбрамбен ѕид бил поставен околу целата акропола и така го формирал вториот одбрамбен појас во вид на прстен. Во подоцнежните периоди функцијата на овој ѕид е разбиена само од источната страна, каде што мошне јасно е видлив ѕид изработен од камен врзан со варов малтер, а на платото над него е констатирана градба која е идентификувана како црква.[6]

Наоди и датирање: Ископувања на населбата досега не се вршени, но по површината е исфрлен обемен археолошки материјал. Фрагментите од керамички садови работени на рака укажуваат дека населбата егзистирала во текот на железното време. Исто така се откриени фрагментирани делови од хеленизирана сива керамика работена на колце, како и фрагменти од керамички садови и монети од доцно римско време.

Некропола во близина на населбата досега не е откриена. Но при истражувањата на неолитската населба Церје, која е оддалечена околу 1 км североисточно од Градиште, откриени се неколку гробови од железното време.

[6] Микулчиќ И. 1982, 75.

the wide saddle crosses over the mountain spurs on west.

The entrance of the settlement is from the west most accessible side, made out as a corridor flanked with the defence wall of the settlement.

Fortification: The acropolis of the settlement is located on the highest terrace in the middle area of the hill (T.II,2). It is surrounded with a defence wall that can be recognized on the terrain. It is made of roughly broken stone pieces without any binding material. It has an ellipse shape long 100, and wide 45 m. Under the acropolis is placed one more defence wall that can be seen on the north and east side of the settlement, also made of roughly broken stone without any binding materials. Most likely this defence wall was placed around the whole acropolis, and in such way has formed the second defence zone in ring shape. In the later periods the function of this wall was shattered only from the east side, where clearly can be concluded the structure of the wall made of stone with lime mortar. At the plateau above is found a construction identified as a church.[6]

Findings and dating: Until today are not made any excavations, but on the surface is thrown out significant archaeological material. The fragments from hand made ceramic pots point that the settlement existed during the Iron Age. Also, there are discovered fragmented pieces from Hellenistic grey ceramics, worked on a ceramic wheel, as well as fragments from ceramic pots and coins from late roman time.

The necropolis near the settlement so far is not discovered. However, while exploring the Neolithic settlement Cerje, distanced almost 1 km northeast from

[6] Mikulčić I. 1982, 75.

Веројатно се работи за осамени гробови, бидејќи со досегашните истражувања на локалитетот други погребувања не се откриени.[7]

4. ЗАЈЧЕВ РИД, ЗЛОКУЌАНИ

Локација и положба: Населбата лежи на северната периферија на селото Злокуќани и на околу 4 км северозападно од центарот на Скопје, на помал рид среде рамница кој доминира над околината. На околу 0,6 км јужно од него поминува реката Вардар, а на 1 км југозападно од ридот реката Лепенец се влива во Вардар.

Ридот е тесен и издолжен во правец СЗ - ЈИ, а неговата југозападна страна е највисока и стрмно паѓа кон Вардар. Под стрмниот западен крај лежи долг мочуришен потег, а на север теренот се спушта во природна коса котлина што го дели Зајчев Рид од високата тераса источно од него. Ридот е висок 60 метри над западното подножје, а најлесно е пристапен од источната страна, каде што се протега благо седло што го поврзува понатаму на исток.

Фортификација: Утврдувањето лежело на врвот од ридот, кое претставува зарамнето плато (Т. III, 1). Денес состојбата е видно изменета и тешко може да се препознаат делови од праисториските одбрамбени ѕидови, не само поради подоцнежните интервенции на него, туку и од мошне големото еродирање на земјата од врвот на ридот, така што целокупниот културен слој е свлечен по падините на ридот. Сепак, според останатите ешарпи и земјени интервенции за поставување на утврдувањето, можат приближно да се одредат неговите граници.

[7] За увид во документацијата и наодите му благодарам на колегата Милош Билбија раководител на ископувањата од Музејот на град Скопје, наодите не се публикувани.

Gradište, were discovered several graves from Iron Age. Probably, it is word about lonely graves, since the explorations on the locality have not found other burial places.[7]

4. ZAJČEV RID, ZLOKUĆANI

Location and position: This settlement is located on the north periphery of village Zlokućani, and approximately 4 km northwest from the centre of Skopje, on a smaller hill in the middle of a plane that dominates over the surrounding. The Vardar River runs by the settlement 0,6 km south from it. Also, one kilometre southwest from the hill, the river Lepenec enters Vardar.

The hill is narrow and extended in the direction northwest/southeast. Its southwest side is the highest and falls steeply toward Vardar. Under the steep west end is one long swampy area. The terrain descends on north in a natural sloping valley that divides Zajčev Rid from the tall terrace east of it. The hill is 60 m high over the west foot, and is most easily accessible from the east side, where a gentle saddle connects it further on east.

Fortification: The fortification was on the top of the hill, which represents flattened plateau (T. III, 1). Today, the conditions are quite changed and it is difficult to recognize the parts from the pre-historical defence walls, not only due to the latter interventions made over it, but also due to the big erosion of the earth from the top of the hill. Thus, the entire cultural layer is dispersed on the hillsides. However, according to the re-

[7] I would like to thank my collegue Miloš Bilbija of the Museum of the sity of Skopje who was in charge of the excavations for allowing me to see the documentation and finds. These finds are not published.

Според сегашниот степен на зачуваност, произлегува дека утврдената населба била долга околу 200, а широка околу 100 м, приближно колку што изнесува и големината на покасното утврдување. Но, веројатно, во праисторијата акрополата на населбата била повлечена повисоко кон врвот на највисокиот дел кон северозападната половина на платото, при што ѕидот што веројатно бил поставен на сегашната видлива ешарпа, претставувал вториот одбрамбен појас на населбата, формирајќи прстен околу акрополата. Во римско време, врз праисториското утврдување на ридот и на поголема површина на југ од него, ќе се развие големиот антички град Скупи.

Наоди и датирање: На населбата досега не се вршени археолошки ископувања, но тоа не представува пречка за нејзино културно и хронолошко определување. По површината е исфрлен обемен археолошки материјал, кој покрај античкиот се среќаваат фрагменти од керамички садови, кои хронолошки населбата ја определуваат во железното време.

Некрополата на населбата е откриена на југоисточната страна од утврдувањето, на просторот на Источната некропола на античкиот град Скупи. На некрополата се вршени ископувања во неколку наврати, кога се откриени над 400 гробови. Помеѓу нив се откриени и 18 гробови од железното време, со хронолошка определба од VIII до VI век пред н.е. Од овие гробови се констатирани неколку конструкции за погребување на покојниците. Скелетните погребувања се изведувани во неколку гробни конструкции. Во прв ред тоа е познатиот ковчег од камени плочи во вид на циста, потоа погребување во обични јами, како и гробни конструкции со венец од камења околу покојникот. Помеѓу овие гробни конструкции е откриено само едно погребување на

mained trenches and ground interventions for positioning the fortification, its borders can be approximately defined.

With the degree for preservation, it comes that the fortified settlement was approximately 200 m long, and 100 m wide. This is approximately the size of the latter fortification. In the prehistory of the settlement the acropolis was drawn higher toward the peak of the tallest part, i.e. toward the northwest half of the plateau. The wall placed on today's visible trench, most likely was the second defence belt of the settlement, forming a ring around the acropolis. In roman time was built the large antique town Skupi, on the pre-historic fortification of the hill and another territory south from it.

Findings and dating: Archaeological excavations are not performed on the settlement, but this does not present an obstacle for its cultural and chronological defining. On the surface is dispersed large archaeological material, in which are found fragments from ceramic pots that chronologically determine the settlement in the Iron Age.

The necropolis of the settlement is discovered on southeast from the fortification, on the area of the East necropolis of the antique town Skupi. In several turns were made excavations when were discovered 400 graves. Between them were discovered 18 graves from the Iron Age, from the period of VIII-VI century BC. These graves had several constructions for burring the deceased persons. The skeletal burials were performed in several grave constructions. The first is the well-known sarcophagus from slab stones in shape of cyst. Next was the burial in a regular pit, as well as grave constructions with stone wreaths around the deceased. In these grave constructions was discov-

кремиран покојник чии остатоци се положени во керамички сад - урна, покриен со мала камена плоча.[8]

Од движните археолошки наоди се откриени керамички садови и бронзен накит, меѓу кои фибули во вид на очила, лачни фибули со нога во форма на т.н. Беотски штит, фибули со плочеста нога, бронзени белезици со повеќе навои и со прекрстени краеви, салталеони, двојни игли со форма на омега глава и други наоди (Т. III, 2). Сите откриени наоди гробовите хронолошки ги определуваат во рамките од VIII до крајот на VI век пред н.е.

Вредно е овде да напомениме дека на еден поголем простор помеѓу истражените гробови се откриени фрагменти од керамички садови (т.н. "turban dich" керамика и груба керамика со ленти украсувани со прсти), кои хронолошки припаѓаат на преодниот период и на раната фаза од железното време. При ископувањата не се откриени траги од гробови од овој период, што нé наведува да претпоставиме дека е можно на ова место да се простирала населба од оваа фаза на железното време, но која била уништена со подоцнежните погребувања.

5. ГРАДИШТЕ, СРЕДНО НЕРЕЗИ

Локација и положба: Населбата лежи на југозападната периферија на Скопје, 4 км западно од центарот на градот. Околу западното, северното и источното подножје на Градиште се протега современата населба Средно Нерези.

Локалитетот се протега под Водно од 45 до 50 м над реката, и претставува големо зарамнето плато со стрмни падини, кој лежи врз северното

[8] Истражување вршено од страна на Заводот за заштита на спомениците на културата на град Скопје и Музејот на град Скопје, наодите не се публикувани.

ered only one burial of cremated deceased, whose remains were placed in a ceramic pot-urn, covered with small tombstone.[8]

From the archaeological findings are discovered ceramic pots and bronze jewellery, among which fibulas in shape of glasses, arch fibulas with leg in shape of so called Beothic Shield, fibulas with flattened leg, bronze bracelets with several coils and twisted ends, saltaleons, double needles in shape of omega head, and other findings (T. III, 2). All these findings chronologically determine the graves in frames of VIII until VI century BC.

It is valuable to mention that at one large area between the explored graves are found fragments from ceramic pots (i.e."turban dich" ceramics and rough ceramics with hand decorated ribbons) that chronologically belong to the transitional period and early phase from the Iron Age. While excavating there were not discovered any graves from this period which leads to the conclusion that on this place was spreading a settlement from the Iron Age, but was destroyed with the latter burials.

5. GRADIŠTE, SREDNO NEREZI

Location and position: The settlement lies on the southwest periphery of Skopje, 4km west from the center of the city. The modernized settlement Sredno Nerezi spreads around the west, north and east foot of Gradiste.

The locality is one big flattened plateau with steep slopes that lies over the north foot of Vodno. As a first terrace

[8] The exploration was made from the department for protection of cultural monuments of city Skopje and the Museum of city Skopje. The findings were never published.

подножје на Водно, како прва тераса над алувијалната рамнина и близу до големиот свиок што го прави реката Вардар. Јужната и западната страна на Градиште се стрмни падини, моделирани од еден силен пороен поток што слегува од Водно. На тој начин е создадена можност за природна одбрана преку стрмните падини од сите негови страни. Само на еден мал сектор на јужната страна стои природно седло, преку кое постои лесен пристап до утврдувањето, поврзувајќи го со планинските огранки на југ.

Позицијата на населбата во однос на околината е мошне поволна. Од северната страна се протега широката плодна рамница на Вардар, а од југ разбранетиот терен на падините на Водно што му дава стратешка положба во однос на целата Скопска Котлина. За жал, денес целата површина на Градиште се обработува, а во средишниот дел се изградени соверемени стамбени објекти, при што се уништени културните слоеви до значителна длабочина, а од јужната и западната страна е сосем уништена трасата на одбрамбениот ѕид.

Фортификација: Утврдувањето е поставено на врвот од ридот, опфатено со одбрамбен ѕид, кој зафаќал површина од околу 3,2 ha (T. IV, 1). Тој има овална форма и е поставен на рабовите од платото, без можност терасасто да се шири, условено од природната положба на теренот. Најлесно пристапна страна на утврдувањето е од југоисток, каде што пред одбрамбениот ѕид е прокопан длабок ров со рамно дно и стрмни страни, а одбрамбениот ѕид на ова место е подграден со насип, за да се осигура одбрамбената моќ на утврдувањето. На оваа страна се наоѓал и влезот во населбата.

Со археолошки ископувања во 1974 година е откриен дел од бедемот

over the alluvial plane, and close to the big turn that makes the river Vardar, streches under Vodno on 45-50 m above the river. The south and west side of Gradište are steep slopes, modeled by one very strong and big stream that runs down Vodno. On such way is given an opportunity for natural defence through the steep slopes from all its sides. Only on one small sector on the south side stands a natural saddle, through which exists an easy approach to the fortification, connecting it with the mountain branches on south.

The position of the settlement in comparison to the surrounding is very good. From the north side stretches the wide fertile plane of Vardar, and from the south the wavy terrain of Vodno hillsides, which gives it a strategic position in comparison to the whole Skopje Valley. Unfortunately, the whole area of Gradiste is cultivated, and in the middle section is built modern area with residence buildings. This caused the cultural layers to be destroyed deep in the ground. Thus, on the south and west side completely is destroyed the route of the defence wall.

Fortification: The fortification is placed on the top of the hill, and includes a defense wall, that covers approximately an area of 3,2 ha (T. IV, 1). It has an oval shape and is placed on the edges of the plateau, without the possibility to be spread like terraces, which was determined from the natural position on the terrain. The easiest approach to the fortification is from the southeast, where in front of the defense wall is dug out deep trench with flat bottom and steep sides, and the defense wall on this place is strengthened with an embankment to assure the defence power of the fortification.

на населбата.[9] Тој бил граден со големи блокови од кршен камен песочник, со кои било обложувано лицето, а внатрешноста била пополнувана со поситен камен и земја. Лицето на одбрамбениот ѕид денес може да се распознае на неколку места само на северната страна од утврдувањето.

Наоди и датирање: На утврдената населба археолошки ископувања не се вршени, но во три наврата се вршени сондирања и тоа во 1953, 1974 и 1978 година.[10] Со овие сондирања е откриен обемен движен археолошки материјал, кој населбата хронолошки ја определува во периодот од VII век пред н.е до I век (T. IV, 2). Освен многубројните фрагменти од керамички садови и еден цел сад, е откриен и еден бронзен приврзок во форма на минијатурен бокал со косо засечена задна страна на ѕратот, кој припаѓа на групата Македонски бронзи. Овие наоди хронолошки го определуваат хоризонтот на живеење од железното време.

Некрополата од железното време на населбата е откриена околу 500 м западно од утврдувањето на локалитетот Круша.[11] Со кратки ископувања во 1995 година се откриени два гроба, од кои едниот со конструкција од камени плочи во вид на циста, а другиот - погребување во голем сад - питос, во кои се откриени фрагментирани делови од керамички садови и бронзен накит, од крајот на VIII и почетокот на VII век пред н.е (T. V, 2). Античката некропола на населбата е откриена на југоисточниот соседен рид Жданец (T. V, 1),[12] а во централниот дел на

[9] Pašić R. 1976, 146; Пашиќ Р. 1989, 91, 92.
[10] Во 1953 година сондирање врши Музејот на град Скопје под раководство на Петра Гочкова-Славска, резултатите не се публикувани; Пашиќ Р. 1989, 96-99, Сл. 1-8, 15.
[11] Ристов К. 1996, 25-35.
[12] Соколовска В., Пашиќ Р. 1975, 231-244.; Микулчиќ Г. 1991 183-199.

With the archeological excavations from 1974, a part of the settlement's bulwark was discovered.[9] It was built with big blocks from crushed stony sand soil. This material was used for the outside of the object, while the inside was filled with finer stone and soil. Today, the face of the defence wall could be recognized on few places only on the north side of the fortification.

Findings and dating: Over the fortified settlement were not performed archeological findings, but in three occasions were made soundings, i.e. in 1953, 1974 and 1978.[10] With these soundings large movable archaeological material was discovered. It determines chronologically the settlement in the period of VII century BC-I century (T.IV.2). Beside the many fragments from ceramics pots and one whole pot that were discovered, also was found a bronze pendant in shape of a miniature jug with slanted-cut rear side on its neck that belongs to the group of Macedonian bronzes. These findings chronologically determine the horizon of living from the Iron Age.

The necropolis from the Iron Age on the settlement was found west, approximately 500 m from the fortification of the area known as Krusa.[11] With short excavations made in 1995 were discovered two graves, out of which the first one is constructed with slab stones in shape of a cyst, and the other one is a burial in large pot – pitos. In the same grave fragmented pieces of ceramic pots and bronze jewelry, from the period of the end of the VIII and the beginning

[9] Pašić R. 1976, 146; Pašić R. 1989, 91-92.
[10] In 1953 the sounding was made by the Museum of city Skopje under guidance of Petra Gočkova-Slavska, but the results were never published; Pašić R. 1989, 96-99, Sl. 1-8, 15.
[11] Ristov K. 1996, 25-35.

утврдувањето се откриени десетина средновековни гробови датирани во XII - XIV век.[13]

6. КАЛЕ, СКОПЈЕ

Локација и положба: Населбата лежи во центарот на Скопје, крај левиот брег на реката Вардар, на висока геолошка тераса составена од лапорести седименти и мек песочник. Тој се простира на јужниот крај од оваа тераса, што од тука се протега до античкиот град Скупи покрај Вардар.

Терасата претставува зарамнето плато од горната страна, висока околу 45 м над реката Вардар. Западната страна му е највисока и скоро вертикална, додека јужната е пониска и помалку стрмна. Североисточната страна е најниска и најлесно пристапна, а од неговата северната страна е ископан ров кој имал функција да го штити најпристапниот и најслабо бранет дел, на која се наоѓа и влезот во утврдувањето.

Фортификација: Кога се зборува за фортификацијата на ова населба, веднаш се има во предвид онаа која е се уште видлива на теренот, а која потекнува од средниот век и од турскиот период (T. VI). Оваа фортификација во голема мера ги уништила постарите културни содржини, но сепак со ископувањата кои се изведени во два наврата на Калето (1953 и 1967 година), се откриени наоди од периодот на железното време.[14] Со ископувањата од 1967 година во повеќе квадрати се откриени интактни слоеви од постарото утврдување.[15]

[13] Пашиќ Р. 1989, 94, Сл. 11, 12, 13, 14.
[14] Гоцкова-Славска П. 1955, 12, Т. 3, Сл. 11, 12; Babić B., Mikulčić I. 1967, 48-50; Бабиќ Б., Микулчиќ И. 1983, 55-64.
[15] Mikulčić I. 1973, 179-185.

VII century BC, were found(T.V,2). The antique necropolis of the settlement was discovered on the southeast neighboring hill Ždanec (T. V, 1),[12] and in the central part of the fortification were found dozen Middle Age graves. They belong to the period from the XII-XIV century.[13]

6. KALE, SKOPJE

Location and position: The settlement lies in the center of Skopje, along the left bank of river Vardar, on a high geological terrace consisted of marl sediments and soft sand soil. It is located on the south end of this terrace, which from here continues to the antique town Skupi near Vardar.

The terrace represents flattened plateau from the upper side, high approximately 45 m above river Vardar. The west is tallest, and almost vertical, while the south side is lower and not so steep. The northeast side is the lowest and most easily accessible. On the north side is dug a trench that has a function to protect the most accessible and the weakest defended part where is the entrance of the fortification.

Fortification: When talked about the fortification of this settlement, immediately it is thought about the one still visible on the terrain, which comes from the middle century and the Turkish period (T. VI). This fortification, in big extent, has destroyed the older cultural contents, but still with the excavations made in two occasions on the Kale (in 1953 and 1967), were discovered findings from the period

[12] Sokolovska V., Pašić R. 1975, 231-244; Mikulčić G. 1991, 183-199.
[13] Pašić R. 1989, 94, Sl. 11,12,13,14.

На длабочина од околу 7,50 м откриен е културен хоризонт кој припаѓа на енеолитот, врз него е поставен компактен насип од црвена глина, дебел 1,20 м. Овој насип послужил како нивелета за изградба нови куќи, но и за зајакнување и поставување на стариот железновременски, а подоцна, до него, и за изградба на нов раноантички одбрамбен ѕид, изработен со делкани блокови од мек песочник .

Обемот и карактерот на железновременската населбата опфатена со одбрамбен ѕид тешко може да се определи. Според наодите од ископувањата таа е определена во груби црти и го опфаќала просторот од највисоката тераса на која била сместена акрополата на населбата. Најголемата концентрација на наоди е забележана на највисоката северна страна од утврдувањато, на која, веројатно, била поставена акрополата на населбата опфатена со одбрамбен ѕид. Наоди се констатирани и на југ од овој простор но во многу помал обем. Овој простор исто така бил опфатен со одбрамбен ѕид и представувал втор одбрамбен појас на населбата, кој во вид на прстен ја заобиколувал акрополата. Конфигурацијата на теренот и местото на наодите, дозволува да претпоставиме дека утврдувањето имало овална форма, поставено на највисоката точка од ридот со два одбрамбени прстена. Оваа големина и форма веројатно се задржала и во рано античко време на што укажува обновениот антички ѕид до оној од железното време.

Наоди и датирање: Со ископувањата што се вршени на населбата, е евидентиран доста обемен праисториски археолошки материјал, кој бил откриен на највисоката тераса, која ја претставува акрополата на населбата. Тоа се претежно фрагментирани делови од керамички садови, во кои доминира керамиката работена на рака, изработени од глина помешана со

of Iron Age.[14] With the excavations from 1967 in several squares are discovered intact layers from the older fortification.[15]

At depth of approximately 7,50 m was discovered a cultural horizon, which belongs to the eneolithic period, and on its top was placed a compact heap of red clay, thick 1,2 m. This heap served as a base for construction of new houses, but also, for strengthening and placing of the old Iron Age, and later, next to it, for construction of the new early antique defense wall, made with crushed blocks from soft sand soil.

The size and the character of the Iron Age settlement surrounded with defense wall are hard to determine. According to the findings from the excavations, it is determined with rough lines and occupies the area from the highest terrace on which the acropolis of the settlement was placed. The biggest concentration of findings is noticeable on the highest north side of the fortification, on which the acropolis of the settlement was probably placed together with the defense wall. The findings were discovered also on south of this area, but in a smaller scope. This area was also surrounded with a defense wall and represented the second defense line of the settlement, which in ring shape surrounded the acropolis. The configuration of the terrain and the place of the findings, allows to be assumed that the fortification had an oval form, placed on the highest point of the hill with two-defense rings. This size and form probably was kept throughout the early Antiquity on which points the restored antique wall next to the one from the Iron Age.

[14] Gockova-Slavska P. 1955, 12, T. 3, Sl. 11, 12; Babić B., Mikulčić I. 1967, 48-50; Babić B., Mikulčić I. 1983, 55-64.
[15] Mikulčić I. 1973, 179-185.

кварцни зрна со темно црвена боја на печење.

Кај керамиката работена на колце доминира сибо печената, но се застапени и парчиња сликани вази со хеленизирани форми и неколку метални наоди типични за V и IV век пред н.е. (Т. V, 3).

Типолошките вредности на оваа керамика укажуваат дека утврдувањето егзистирало во текот на целиот период на железното време и раната антика, односно од XIII до XII па се до крајот на IV и почетокот на III век пред н.е.

7. ИСАР (КАЛЕ), СТУДЕНИЧАНИ

Локација и положба: Населбата лежи 13 км југоисточно од центарот на Скопје, односно 1 км североисточно од селото Студеничани и 1 км северозападно од селото Морани. Се наоѓа на работ од алувијалната рамница на Вардар, поставен на тераса од терцијални седименти. Оваа тераса е изразбена, со длабоки напречни поројни долинки, изделена на повеќе долги јазици. На еден од овие јазици е поставена населбата. Неговата висина е 45 до 50 м над рамницата, опфатен од три страни со стрмни падини.

На источната страна пред населбата се простира широка речна рамница, а на југ теренот е разбранет и постепено се качува по огранките на планината Китка.

Фортификација: Платото на населбата е јазичесто оформено, одгоре зарамнето, на северната страна косо паѓа кон челото, со три стрмни страни кои паѓаат кон рамницата, додека од јужната страна продолжува во тераса со иста височина и има скоро правоаголна форма (Т. VII, 1). Јужната страна му е најлесно пристапна. Пред челото на оваа страна е ископан одбрамбен ров чија должина изнесува околу 100 м, а широк е околу 20 м.

Findings and dating: With the excavations made on the settlement has been documented quite detailed prehistoric archeological material. This material was discovered on the highest terrace that represents the acropolis of the settlement. It consists of fragmented parts of ceramics pots, in which dominates the hand made ceramic, made out of clay mixed with quartz grains with dark red color when baked.

At the ceramics made on a ceramic wheel dominates the gray color when baked. Also, pieces from painted vases are represented, with Hellenised forms typical for the V and VI century BC (T. V, 3).

The typological values of this ceramics show that the fortification existed during the whole period of the Iron Age and the early Antiquity, or from the XIII/XII till the end of IV and the beginning of III century BC.

7. ISAR (KALE), STUDENIČANI

Location and placement: The settlement lays 13 km southeast from the centre of Skopje, i.e. 1km northeast from the village Studeničani and 1km northwest from village Morani. It is situated on the edge of the alluvial plane on river Vardar, placed on the balcony of tercial sediments.This terrace is carved-like with deep transversal small valleys, divided on several long tongues. On one of these tongues is situated the settlement. Its height is 45-50 m above the plane, encircled from three sides by steep slopes.

On the east side in front of the settlement is spread wide river plane, but on south the terrain is wavy and gradually climbs to the spurs of Kitka Mountain.

Fortification: The plateau of the settlement is formed like tongue, flattened

Пред ровот е насипан висок челен бедем, свртен кон најпристапната страна, односно, кон најслабо бранетата точка на утврдувањето. На оваа страна се наоѓа и влезот во населбата, кој и денес лесно се забележува на теренот. Тој претставува долг тесен коридор фланкиран со одбрамбениот ѕид.

Акрополата на населбата ја зафаќала највисоката тераса на платото со овална форма, а била долга околу 70 и широка околу 50 м. Со тек на време населбата била проширена, при што ја добило сегашната позиција. Така утврдениот простор добил скоро правоаголна форма, долга 150 и широка околу 115 м, при што зафаќал површина од околу 1,6 ha. Веројатно во античко време биле населени и околните падините, при што е оформена долга тераса за живеење.

Наоди и датирање: На населбата се изведени сондирања во 1953 година,[16] но со интензивната земјоделска обработка на теренот, на површината е исфрлен обемен археолошки материјал. Тоа се, пред се фрагменти од керамички садови, како и мал број метални предмети и монети. Најстарите наоди датираат од енеолитот, кога за прв пат е населено Кале-то. Следната фаза од животот на населбата е во текот на раната фаза и од полното железното време. Веројатно во тоа време била оформена и утврдена населбата, при што претставувала основа за нејзиниот развиток во наредните периоди.

Во текот на периодот од V до II век пред н.е. населбата, веројатно добила најголем интензитет од своето егзистирање, што се потврдува и преку многубројниот движен археолошки материјал, исфрлен по површината на

[16] Сондирања се вршени од страна на Музејот на град Скопје, под раководство на П.Гоцкова-Славска, наодите не се публикувани.

from above, falling steeply on the north side toward the front, with three steep sides that fall toward the plane, while the south side continues into a terrace with a same height and has almost rectangular form (T. VII, 1).

The south side of the fortification is most easily accessible. Before the front of this side is dug a defensive trench that is approximately 100 m long, and 20 m wide. In front of the trench is heaped up high frontal bulwark, turned toward the most accessible side, i.e. toward the weakest defended point on the fortification. On this side is situated the entrance of the settlement, which even today is easily noticeable on the terrain. It represents a long tight corridor flanked with the defense wall.

The acropolis of the settlement was placed on the highest terrace on the plateau with oval form, and was 70 m long and 50 m wide. In time the settlement expanded, and got its actual position and shape. This fortified area got almost rectangular shape, approximately 150 m long and 115 m wide. The settlement stretched over 1.6ha area. In Antique time, the mountain slopes near it would be populated, that will form a long terrace for living.

Findings and dating: On the settlement the soundings were made in 1953,[16] but with more intensive agricultural cultivation of the terrain, on the surface was thrown out huge archaeological material. Mostly this material was made from fragments of ceramic pots, as well as a small number of metal objects and coins. The oldest findings are from the Eneolithic period, when the Kale was populated for the first time. The next phase from the

[16] The soundings were made by the Museum of city Skopje, under instructions of P. Gockova-Slavska. The findings were never published.

локалитетот.[17]

Некропола на населбата засега не е откриена.

ДРУГИ НАОЃАЛИШТА ОД ЖЕЛЕЗНОТО ВРЕМЕ

1. ДУБИЧЕ, ВОЛКОВО
Некропола

Лит: Ќ. Труxелка, 1929; K. Kilian 1975, 56.

Локалитетот се наоѓа на околу 1 км северозападно од селото Волково (Вучидол), на широка блага падина, лево од патот за селото Орман. Некрополата долго време била уништувана со интензивната обработка на теренот и со изградбата на стамбени објекти, така што денес таа е целосно уништена.

На локалитетот се вршени археолошки ископувања во 1952, 1954, 1962 и 1985 година,[18] а некрополата е откриена во 1929 година, кога случајно е откриен еден гроб. Со овие ископувања се откриени 17 гробови и бројни наоди од растурени гробови. Гробовите биле градени со конструкции од камени плочи во вид на циста со скелетни погребувања во испружена положба. Во гробовите се откриени повеќе керамички садови (Т. VII, 2) и бронзен накит, кои некрополата хронолошки ја определуваат од VII до VI век пред н.е.

[17] Станчевски И. 1993, 163-169; Бронзена светилка во Музејот на град Скопје, необјавена.

[18] Ископувања на Музејот на град Скопје и Музејот на Македонија. Резултатите од овие ископувања никогаш не се публикувани.

settlement's life is during the early phase and the full Iron Age. Most likely, the fortified settlement was formed in this phase, which would be a basis for its development during the upcoming periods.

During the period from V-II century BC the settlement will reach the biggest intensity of its existence, which is confirmed by the extensive archaeological material, thrown out on the surface of the settlement.[17]

The necropolis of the settlement is so far not discovered.

OTHER FINDINGS FROM IRON AGE

1. DUBIČE, VOLKOVO
Necropolis

Literature: C. Truhelka, 1929; K. Kilian 1975, 56

The locality is situated one kilometre northwest from the village Volkovo (Vučidol) on a wide and gently sloping ground, left from the road from village Orman. The necropolis has been destroyed by intensive cultivation of the terrain and construction of buildings for living. Thus, today the necropolis is completely ruined.

On this locality are made archaeological excavations in 1952, 1954, 1962 and 1985,[18] and the necropolis was discovered in 1929, when accidentally one grave was discovered. With the excavations are discovered 17 graves and many scattered graves. They were built with constructions of slab stones in a shape of a cyst with skeletal burials in lie

[17] Станчевски И. 1993, 163-169; Bronze lamp in the Museum of the city of Skopje, unpublished.

[18] Excavations made by the Museum of the city of Skopje and Museum of Macedonia. The results from these excavations were never published.

2. КОЧКОВА НАСЕЛБА, КАТЛАНОВСКА БАЊА
Некропола

Лит: К. Ристов, 1999, 113-134.

Локалитетот лежи на десниот брег на реката Пчиња, на една блага падина, оддалечен околу 500 м од Катлановска Бања. На местото каде што се наоѓа локалитетот изградена е викенд населба наречена Кочкова населба. Локалитетот се наоѓа во дворното место од куќата на Ул 10, Бр. 80 сопственост на Доброслав Панчиќ од Скопје.

Локалитетот претставува некропола на која во 1995 година се изведени археолошки ископувања, при што се откриени два гроба од IV век пред н.е. Конструкциите на гробовите се градени од камени плочи во вид на циста со скелетни погребувања, кои многу наликуваат на оние од полното железно време, претежно познати кај некрополите од тоа време во Долно Повардарје.

Помеѓу или во откриените гробови, се откриени и повеќе фрагментирани делови од керамички садови (Т. VIII, 1), претежно карактеристични за полното железно време (VII - VI век пред н.е.). Поради недоволната истраженост на просторот околу гробовите, во кој се очекуваат евентуално нови гробни целини, засега не може да се даде поконкретен одговор за врската на овие наоди со гробовите.

3. СЕЛО, ОРЕШАНИ
Некропола

Лит: К. Килиан, 1975, Тф. 57; Р. Пашиќ, 1978, 59-67. К. Ристов, 1997, 153-174.

Локалитетот се наоѓа во селото Орешани, оддалечено 20 км јужно од центарот на Скопје. Лежи во овоштарник, сопственост на Панче Грнчаров-

back position. In the graves are discovered many ceramic pots (T. VII, 2) and bronze jewellery, which give to the necropolis chronological orientation from VII-VI century BC.

2. KOČKOVA NASELBA, KATLANOVSKA BANJA
Necropolis

Literature: K Ristov, 1999, 113-134.

The locality lies on the right bank on river Pčinja, on a gentle sloping ground, distanced about 500 m from Katlanovska Banja. On the place where the locality is found is built the weekend-settlement called Kočkova Naselba. The locality is found in the yard of the house on street 10, No 80 owned by Dobroslav Pančić from Skopje.

This locality represents necropolis on which were performed archaeological excavations in 1995, during which were discovered two graves from IV century BC The constructions of the graves are built from slab stones in a shape of a cyst with skeletal burials that look a like those from the full Iron Age, generally known at the necropolises from this period in the Lower Vardar Valley.

Between or inside the discovered graves were, also, found several fragmented pieces from ceramic pots(T. VIII, 1) typical for the full Iron Age (VII - VI century BC). Due to the insufficient exploration of the area between the graves, in which are expected eventually new grave wholes, more precise answer regarding the connection of these findings with the graves cannot be given.

3. SELO, OREŠANI
Necropolis

Literature: K. Kilian, 1975, Tf. 7;R.Pašić, 1978, 59-67; K. Ristov, 1997, 153-174.

ски, составен дел од имотот до неговата куќа. На локалитетот се изведени археолошки ископувања во 1993 година, но за прв пат е откриен во 1973 година, кога случајно се откриени 14 бронзени предмети датирани во VII век пред.н.е.

Со ископувањата од 1993 година на локалитетот се откриени 5 гроба, од кои 4 на кремирани покојници и 1 со скелетно погребување. Три од гробовите со кремација се откриени во група која припаѓа на тумуларно погребување со конструкција од речен камен облуток. Во два гроба од нив кремираните остатоци на покојниците биле погребани во урни од керамички садови. Во гробот 1, урната била покриена со длабок сад со две држалки кои го надвисуваат ободот во функција на капак. Третиот гроб претставува мала квадратна јама (0,60 х 0,60 м), на која од двете спротивни страни и се поставени мали камени плочи. Во овој гроб не се откриени остатоци од погребан покојник.

Четвртиот гроб со кремација се наоѓа на околу 70 м ј/з од оваа групација, во кој кремираните остатоци од покојникот се положени во керамички сад-урна, прилично оштетен во горните партии. Според начинот и карактерот на овие погребувања тие хронолошки се определени во доцното бронзено време, аналогни на погребувањата од блиската некропола Клучка кај Хиподром.[19]

Единственото скелетно погребување што е откриено, според прилогот што е во него (бронзен приврзок т.н. затворач за шишиња), се датира во VII век пред н.е. Покојникот е погребан во јама на чија челна страна, кај главата и нозете се поставени делкани камени плочи, покриена со поситен речен камен и мали камени плочки.

[19] Митревски Д. 1995, 62-89, Т. I, II, III, Сл. 4.

The locality is situated in village Orešani, distanced 20 km south from the Skopje's centre. It lies in an orchard, in possession of Panče Grnčarovski, a component of the property next to his house. On this locality were made archaeological excavations in 1993, but for a first time was discovered in 1973, when accidentally were discovered 14 bronze objects dating from VII century BC.

With the excavations from 1993 on the locality were discovered five graves, out of which four belong to cremated deceased, and one is with skeletal burial. Three of the graves with cremation are discovered in a group that belongs to the tomb type of burial with construction of oval river-stone.

In two of them the cremated remains of the deceased were placed in urns from ceramic pots. In grave 1 the urn was covered with deep pot with two handles that exceed the rim in function of a lid. The third grave represents small square pit (0,60 x 0,60 m), where on both opposite sides were placed small tombstones. In this grave were not discovered remainders of buried deceased person.

The fourth grave with cremation is found approximately 70 m southwest from this grouping, in which the cremated remains from the deceased were placed in a ceramic pot-urn that was quite damaged in its upper sections. According to the way and character of these burials, they can be chronologically determined in the late Bronze Age, analogue to the burials in the nearby necropolis Klučka at Hipodrom.[20]

The only skeletal burial discovered, according to the contribution in it (bronze pendant, i.e. bottle lid) dates

[20] Mitrevski D. 1995, 62-89, T. I, II, III, Sl.4.

Со ископувањата беа откриени керамички садови и метални предмети (Т. VIII, 2) кои хронолошки припаѓаат на VI и V век пред н.е., но не во интактна културна содржина. Присуството на овие предмети укажува на фактот дека на ова место треба да се очекуваат гробови и од раната антика.

from the VII century BC. The deceased is buried in a pit whose frontal sides, at the head and legs are placed carved tombstones, and the deceased was covered with finer river stones.

With the excavations were discovered ceramic pots and metal objects (T. VIII, 2) that chronologically belong to the VI and V century BC, but not in an intact cultural content. The presence of these objects points to the fact that on this place should be expected graves from the early antiquity, too.

Bibliografija
Bibliography

Babić B., Mikulčić I. 1967 - Skopsko Kale, Skopje – praistorisko i srednjevekovno utvrdjenje, Arheološki pregled 9, Beograd 1967.

Бабиќ Б., Микулчиќ И. 1983 - Скопско Кале, Култ. наслед. XVIII, Скопје 1983.

Bilbija M. 1986 - Cerje Govrlevo, Arheološki pregled 26, Ljubljana 1986.

Галовиќ Р. 1967 - Зелениково - неолитско насеље код Скопља, Зборник Народног музеја, V, Београд 1967.

Гарашанин М., Спасовска Г. 1976 - Нови ископувања во Зелениково кај Скопје, Maced. acta arhaeol. 2, Прилеп 1976.

Георгиев З., Билбија М. 1984 - Неолитска населба кај Говрлево, Културно наследство IX, Скопје 1984.

Гоцкова Славска П. 1955 - Остатоци од една праисториска култура на Скопската тврдина Кале, Скопје 1955.

Kilian K. 1975 – Trachzubehör der Eisenzeit zvischen Ägäis und Adria, Prähistorische Zeitschrift 50, Berlin 1975.

Колиштркоска Настева И. 1995 - Металургиски објекти на Градиште, Бразда, Зборник-Музеј на Македонија, н.с. бр. 1 Археологија, Скопје 1995.

Кораќевиќ Д. 1977 - Наод од халштатско време од Бразда кај Скопје, Maced. acta arhaeol. 3, Прилеп 1977.

Mikulčić G. 1990 - Gradište/Brazda, Arheološki Pregled 29, Ljubljana 1990.

Микулчиќ Г. 1991 - Жданец, Скопје 1990, раноантичко погребување, Maced. acta arhaeol. 12, Скопје1991.

Mikulčić I. 1973 - Das vorgeschichtliche Stratum auf der Burg Kale in Skopje und Problem Eisenzeit in Süddardanien, Actes du VIIIe congres international, tome III, Beograd 1973.

Микулчиќ И. 1982 - Старо Скопје со околните тврдини, Скопје 1982.

Микулчиќ И., Соколовска В. 1990 - Гробницата во Бразда кај Скопје, Maced. acta arhaeol. 11, Скопје 1990.

Митревски Д. 1995 - Праисториска некропола "Кључка-Хиподром" кај Скопје, Зборник-Музеј на Македонија, н.с. бр. 1 Археологија, Скопје 1995.

Pašić R. 1976 – Gradište kao tip naselja u Skopskoj Kotlini, Materijali XIV, Prilep 1976.

Пашиќ Р. 1978 - Бронзени предмети од околината на Скопје, Maced. acta arhaeol. 4, Прилеп 1978.

Пашиќ Р. 1989 - Локалитетот Градиште во Средно Нерези кај Скопје, Maced. acta arhaeol. 10, Скопје 1989.

Ристов К. 1996 - Гроб-питос од Средно Нерези, Скопје, Maced. acta arhaeol. 14, Скопје 1996.

Ристов К. 1997 - Повеќеслојна некропола Село кај с.Орешани, Скопско, Културно Наследство 22-23, Скопје 1997.

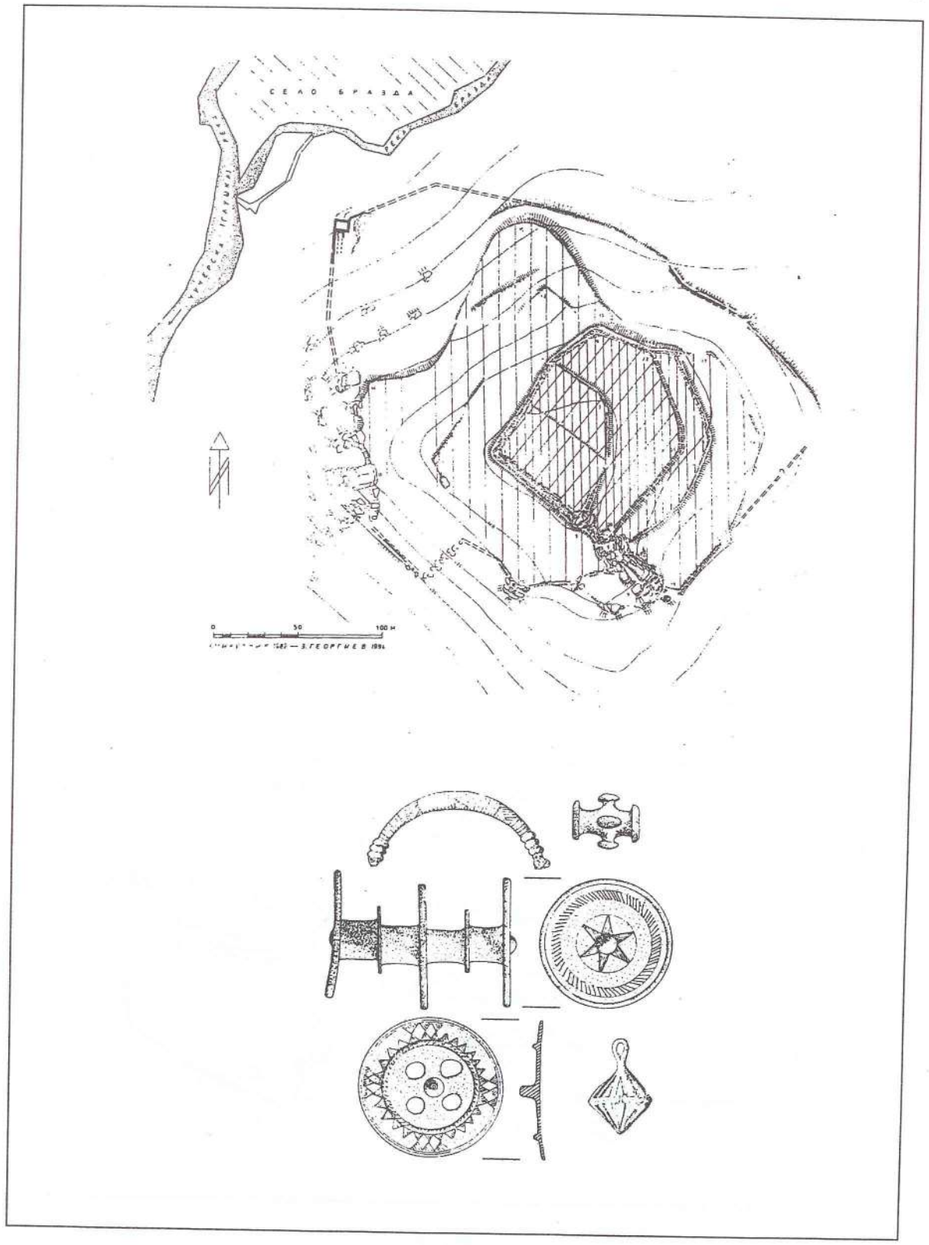
Ристов К. 1999 - Два гроба од Катлановска Бања, Maced. acta arhaeol. 15, Скопје 1999.

Санев В. 1988 - Светилиштето од Тумба во Мацари, Maced. acta arhaeol. 9, Скопје 1988.

Соколовска В., Пашиќ Р. 1975 - Еден гроб од Жданец, Зборник на Археолошкиот музеј, кн. 6-7, Скопје 1975.

Станчевски И. 1993 - Две теракоти од Студеничани, Maced. acta arhaeol.13, Скопје 1993.

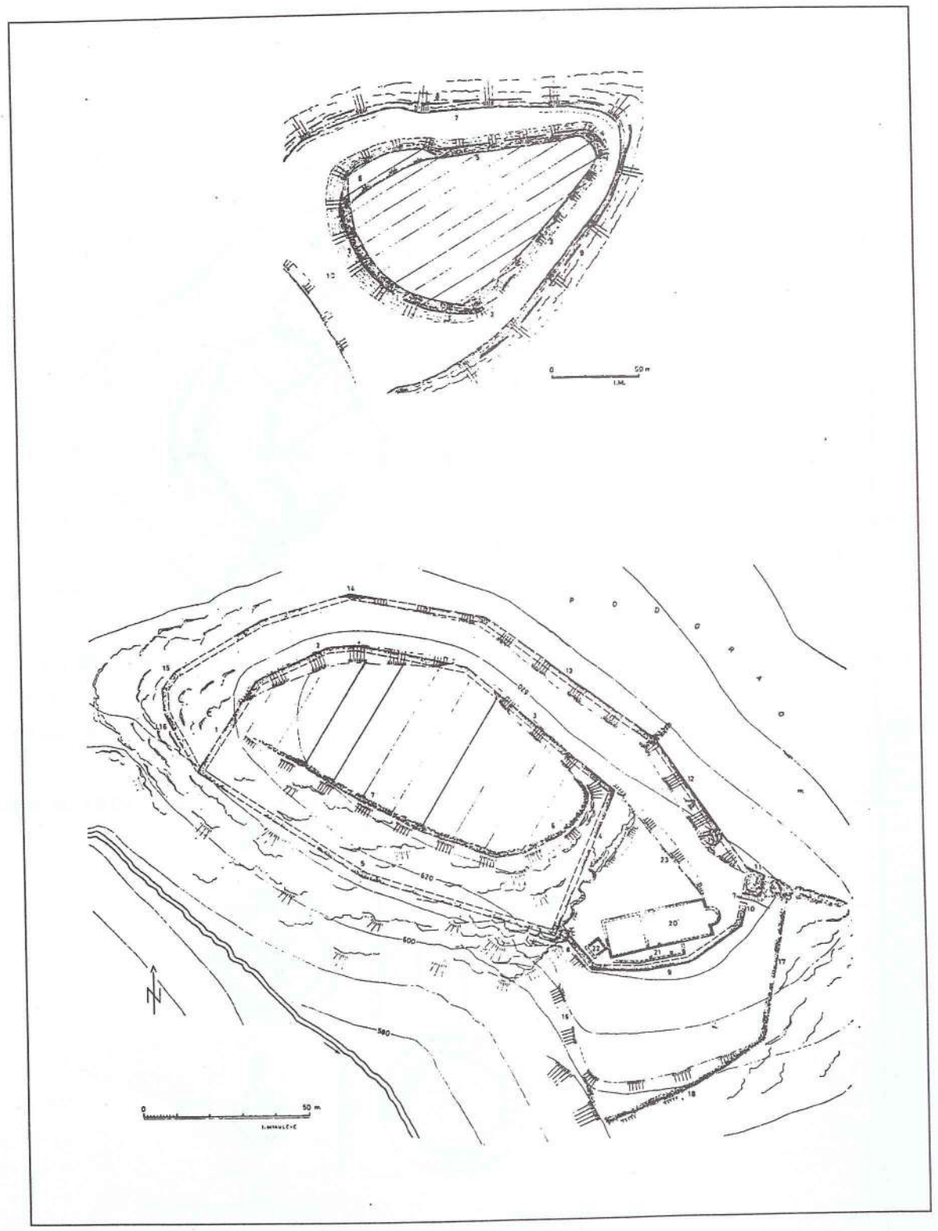
Трухелка Ћ. 1929 - Археолошке белешке из Јужне Србије, ГСНД В, Скопје 1929.

Т. I

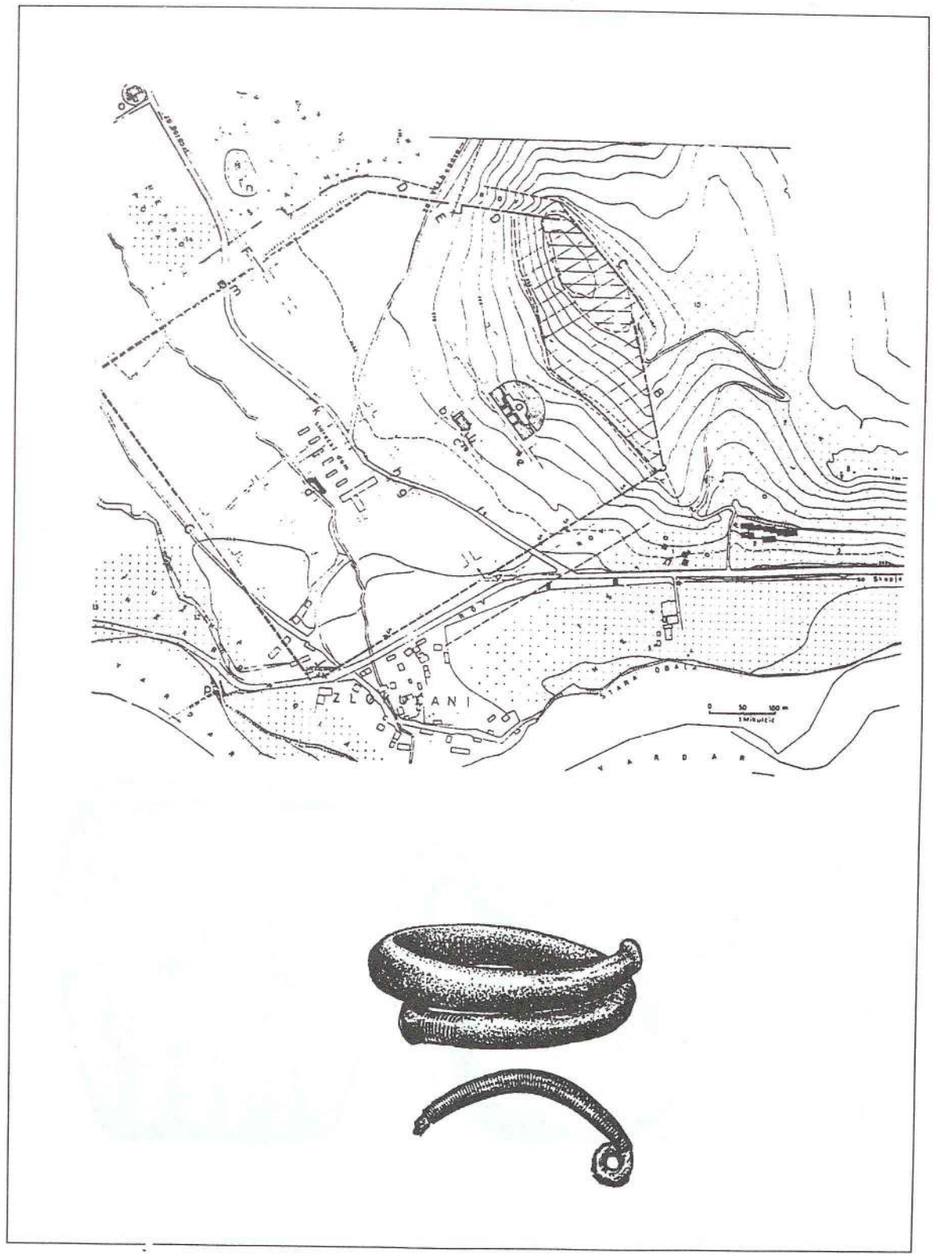
1. Градиште, Бразда; 2. Градиште, Бразда - бронзени предмети од VII век пред н.е.

1. Gradište, Brazda; 2. Gradište, Brazda - bronze objekts of VII century BC.

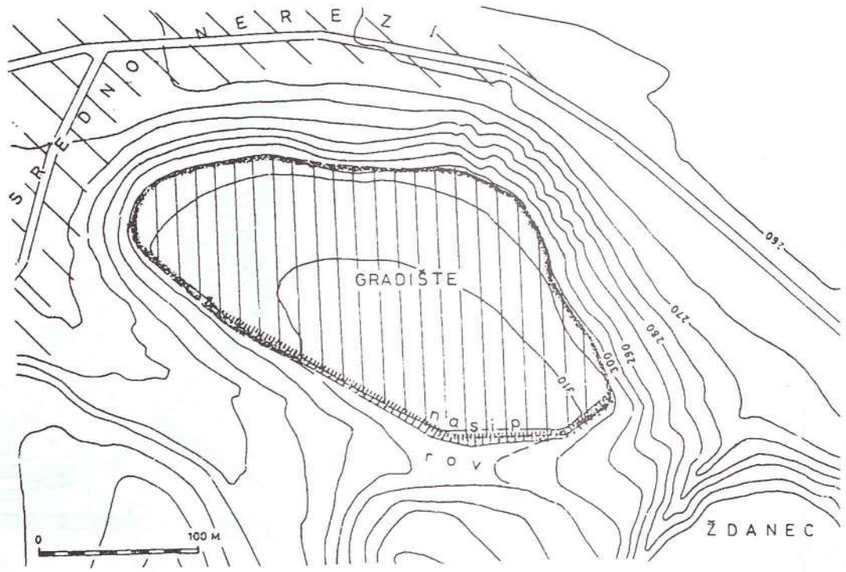
Т. II

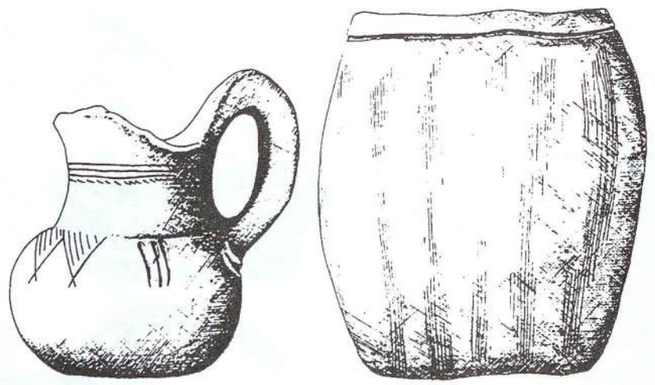
1. Кале, Варвара; 2. Градиште, Говрлево.
1. Kale, Varvara; 2. Gradište, Govrlevo.

Т. III

1. Зајчев Рид, Злокуќани со античкиот град Скупи; 2. Источна некропола на античкиот град Скупи - наоди од VII век пред н.е.
1. Zajčev Rid, Zlokućani with antique town Skupi; 2. East nekropolis of the antique town Skupi - objekts of VII century BC.

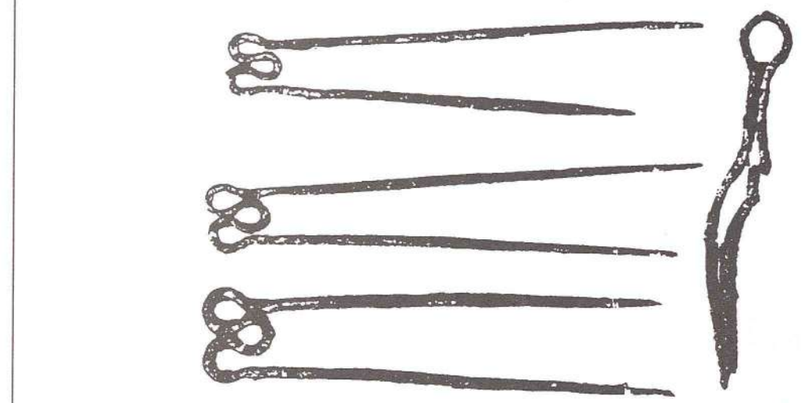

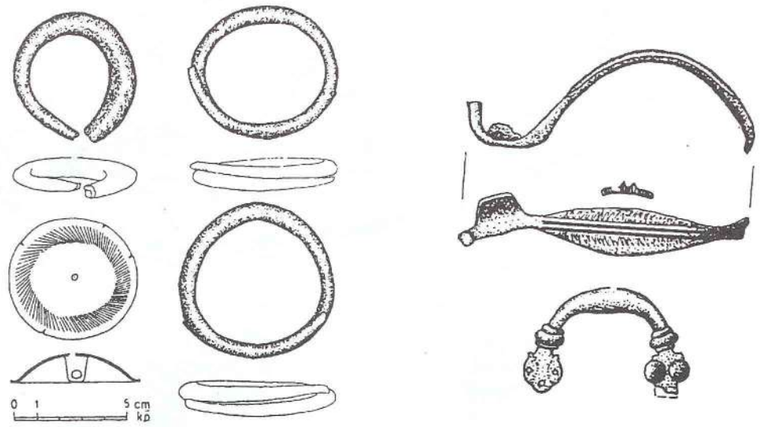

T. IV

1. Градиште, Срсдно Нерези; 2. Градиште, Средно Нерези-наоди од VII век пред н.е.

1. Gradište, Sredno Nerezi; 2. Gradište, Sredno Nerezi - objekts of VII century BC.

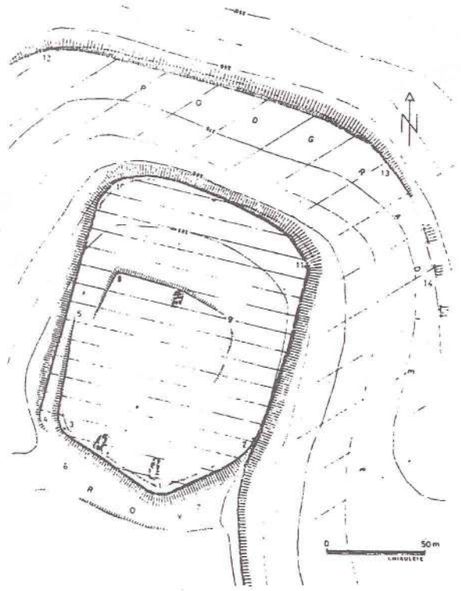
T. V

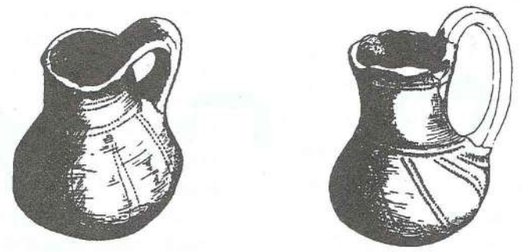
1. Некропола Жданец, Средно Нерези - наоди од рано античко време; 2. Некропола Круша, Средно Нерези - наоди од VII век пред н.е.; 3. Кале, Скопје - наоди од рано античко време.

1. Nekropolis Ždanec, Sredno Nerezi - objekts of early antique time; 2. Nekropolis Kruša, Sredno Nerezi - objekts of VII century BC; 3. Kale, Skopje - objekts of early antique time.

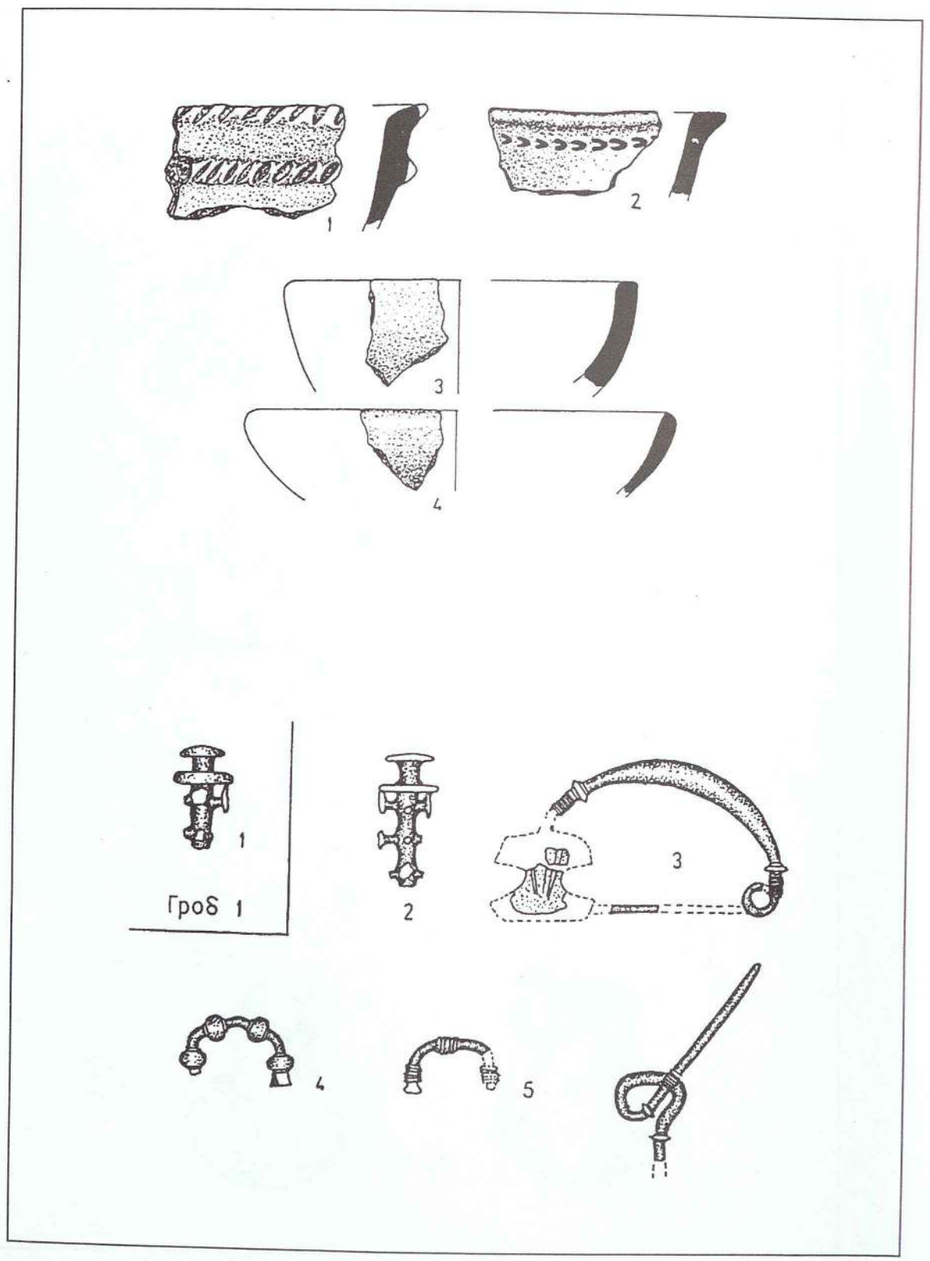

Т. VI
Кале, Скопје.
Kale, Skopje.

Т. VII
1. Исар (Кале), Студеничани; 2. Некропола Дубиче, Волково - керамички садови од VII век пред н.е.
1. Isar (Kale), Studeničani; 2. Nekropolis Dubiče, Volkovo - ceramic pots of VII century BC.

Т. VIII

1. Некропола Кочкова Населба, Катлановска Бања - наоди од VII век пред н.е.; 2. Некропола Село (Ограда), Орешани - наоди од VII век пред н.е.

1. Nekropolis Kočkova Naselba, Katlanovska banja - objekts of VII cetury BC; 2. Nekropolis Selo (Ograda), Orešani - objekts of VII century BC.

Алексей Стоев, Пенка Стоева
Народна астрономическа обсерватория,
Стара Загора, България

Alexey Stoev, Penka Stoeva
People's Astronomical observatory,
Stara Zagora, Bulgaria

UDC: 903-03(497.7-22)"637"

АРХЕОАСТРОНОМИЧЕСКА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА СКАЛНО-ИЗСЕЧЕНИЯ ПАМЕТНИК "ТАТИЧЕВ КАМЕН" КРАЙ С. КОКИНО, ОБЩИНА СТАРО НАГОРИЧАНЕ, МАКЕДОНИЯ

ARCHAEOASTRONOMICAL INTERPRETATION OF THE TATIČEV KAMEN ROCK-CUT MONUMENT NEAR THE KOKINO VILLAGE, STARO NAGORIČANE MUNICIPALITY, MACEDONIA

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременните знания за скално-изсечените паметници се получават обикновено при изследване на каменният релеф и различните археологически останки, намиращи се на тяхната територия. Често пъти, изследователят намира подредени структури от стоящи камъни и релефни форми, имащи автохтонен или алохтонен произход (Фол, 2000:7-10). При по-внимателно проучване се забелязва тяхната векторна връзка с различни близо или далечно разположени релефни белези и други археологически следи. Освен това, някои от подредените камъни и изсечени скални форми са ориентирани така, че да показват точките на изгревите или залезите на Слънцето по време на слънцестоене или равноденствие. Така, изучаването на подредени каменни структури предоставя достатъчно сериозни данни, които потвърждават съществуването на ориентации, прицели и соларна културна архитектура в ареала на скално-изсечените паметници. Те стават предмет на самостоятелно археоастрономическо проучване, което се основава преди всич-

INTRODUCTION

The contemporary knowledge of rock-cut monuments usually comes from the archaeological remains itself, found during the stone relief survey. Very often, standing stone structures and relief forms of autochthonic or alochthonic origin can be found (Fol, 2000:7-10). A more prcize studying shows their vectorial connection with different, near and far relief markers and other archaeological traces. In addition, some of the standing stones and rock-cut forms are arranged to indicate the rising/setting points of the solstitial or equinox sun. Thus, during the investigation of stone alignments enough reliable data, which confirm the existence of orientations, foresights and solar cult architecture of the rock-cut monuments, are obtained. They become an object of independent archaeoastronomical investigation first and foremost based on our knowledge about the place of astronomy in the culture of ancient archaic societies

ко на знанията ни за мястото на астрономията в културата на древните архаични общества живели по тези земи (Stoev and Varbanova, 1996:93-100). Изследванията предполагат и специализирано регистриране, анализиране и интерпретиране на морфометричните модификации на скално–изсечените паметници.

Данните от изследваните досега скално-изсечени паметници - светилища показват, че те възникват още в края на IV хил. пр. н. е. и остават да се експлоатират дори и по времето на римската експанзия на Балканския полуостров. Следователно те са едни от най-консервативните изяви на древните етноси, носещи семантично в себе си идеята за пространствената граница между хтоничната среда и соларното начало или край. Като резултат от застинал ритуал, скално-изсечените паметници пазят съществени свидетелства за възможната си обща и специална конструкция, свързана с астрономическите интереси на социума.

АСТРОНОМИЯТА В КУЛТУРАТА НА АРХАИЧНИТЕ ОБЩЕСТВА

Какво са виждали хората от древността, когато са наблюдавали нощното небе? Въпросът съдържа колкото културен, толкова и астрономически характер. Така изучаването на астрономията в различните култури е свързано с разнообразието от начини, по които и древната и модерната култура възприемат небесните обекти и ги интерпретират в своя светоглед. Този факт по дефиниция показва, че възгледите и вярванията на обществото за небесната сфера са изключително сложни, свързани с реалностите на самият живот по това време. В този смисъл астрономията в различните култури е част от усилията на модерната наука за изследване и интерпретация на човешката култура. Така антрополозите и

lived on the respective territory (Stoev and Varbanova,1996:93-100). The investigations suppose a specialized registration, analysis and interpretation of rock-cut monuments morphometric modifications.

Data from the investigated till now rock-cut monuments show that they grow up at the end of IV millenium B.C. and function even during the Rome expansion on the Balkan peninsula. Consequently, they are one of the most conservative expression of the ancient ethnicity, semantically bearing the idea of space boundary between chthonic environment and solar beginning or end. As a result of frozen ritual the rock-cut monuments keep substantial proof of their possible common and special construction, connected with the astronomical interest of the socium.

ASTRONOMY IN THE ARCHAIC SOCIETIES' CULTURE

What do the ancient people see when they look at the night sky? The answer is as much a cultural as an astronomical one. Thus, the study of cultural astronomies is concerned with the diversity of ways in which cultures, both ancient and modern, perceive celestial objects and integrate them into their view of the world. This fact, by definition, illustrates that a society view of and beliefs about the celestial sphere are inextricably linked to the realm of politics, economics, religion, and ideology. In this sense, cultural astronomy is a part of the wider endeavor of the investigating and interpreting human culture.

Anthropologists and archaeologists are concerned with retrieving data on cultural systems, identifying patterns in these

астрономите са свързани с данни, възстановяващи културната система, създавайки модели на действие на социума по тези данни. Така, става интересен въпросът за връзките между древното общество и заобикалящата го околна среда.

Така всяка древна култура прави оценка на своята собствена околна среда чрез селекциониране на определени аспекти от нейната физическа реалност – такива като други хора, животни, планини, скали, метеорологични и небесни явления. В този смисъл, тези култури придават значение както на тази реалност, така и на връзките, които те считат за съществуващи между тях. При това, различните аспекти на естествения свят вземат участие в обществения живот чрез специфични канали за връзка, които са културно дефинирани. Така тези култури започват да създават свои собствени вселени, без които човешкото поведение по онова време би било фактически социално неуправляемо.

Изучаването на астрономическите явления в този контекст има значително предимство пред изучаването на други аспекти от взаимодействието на хората със заобикалящия ги свят, тъй като небето е непосредствено достъпно както за тях, така и за нас. И още, поради факта че съвременната астрономия и астрофизика могат да реконструират важни компоненти от нощното и дневното небе, на което и да е място на Земята, както и през което и да е време в хода на древната човешката история. В границите на допустимата грешка най-достоверни се оказват позициите на фиксираните обекти - Слънце, Луна, звезди, мъглявини и различни участъци от Млечния път. Също така, в древността са се използвали и позиционните точки на повтарящи се явления – такива като границите на слънчевото и лунното движение по небесната сфера и техните контактни зони с хоризонта. Теоретични положения на Слънцето и

data, and attempting to elicit meanings from these patterns. A crucial aspect of this process is the concideration of perceived relationship between a society and its environment.

In one sense, every culture makes an appraisal of its own environment by selecting certain aspects of its physical surroundings – such as other people, animals, mountains, meteorological and celestial phenomena -- and assigning meaning to them and to the relationships that they regard as existing between them. Interaction with different aspects of the "natural world" can be seen as taking place through "channels of interaction" that are culturally defined. Thus, these cultures can be seen as creating their own meaningful universes, without which human behavior would be virtually ungovernable.

The study of astronomical phenomena in this context has a significant advantage over studies of other aspects of people's interaction with their surroundings, because the "raw resource" is directly accessible to us. Modern astronomy and physics can reconstruct important components of the night and day sky at any place on the earth and any time during the last several millennia. Within the boundaries of the admissible error, the most reliable are the positions of "fixed" objects, such as stars, nebulae, and the Milky Way. In ancient times, also generally reliable are the positional aspects of recurrent phenomena, such as the limits of the solar and lunar motions on the celestial sphere and their contact zones with the horizon. Sun and Lunar theoretical positions in the sky can be calculated with very great precision in spite their changes caused by atmospheric effects such as refraction and extinction.

Луната върху небето могат да бъдат пресметнати с много голяма точност, въпреки че те могат да се променят поради атмосферни ефекти като рефракция и екстинция.

Следователно, ние можем да реконструираме директно небето, което е било наблюдавано и използвано от хората във всяка отдалечена във времето култура. Ние считаме, че такава възможност за достигане на точно възстановяване на един аспект от културното ни минало не може да бъде показана за други видове антроположки изследвания. В тази неизменна база от данни за небето, ние можем да търсим различни нива на особености, които са общи в различния културен контекст на цивилизациите от различните ареали на Земята (Ruggles and Saunders, 1993:1-10).

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ДЕКЛИНАЦИЯТА

Както стана ясно по горе, скалноизсечените паметници като част от културата на енеолитните цивилизации, също се изследват с методите на археоастрономията. За целта, на тяхна територия се измерват точно азимутите и височините на възможните прицелни посоки, свързани със Слънцето, Луната, ярки планети и звезди, наблюдавани от подходящи места. Знаейки географската ширина на мястото, от което се е наблюдавала небесната сфера, тези данни могат да се трансформират чрез методите на сферичната астрономия в данни за изследваната епоха. От измерените височина и азимут, използвайки формули от сферичната тригонометрия и отчитайки рефракцията може да се пресметне деклинацията на точката, свързана със съответните прицелни посоки. Така ние знаем с точност до дъгова минута деклинацията на което и да е небесно тяло, което изгрява или залязва в тази точка. Ако изследваните елементи от територията на светилището нямат нищо общо с астрономията, деклинациите ще бъдат разпръснати случайно в целия диапазон от възможни стойности. От друга страна, ако деклинациите са концентрирани около важни точки с ясно астрономическо значение, ние трябва да бъдем сигурни, че тук са се провеждали и астрономически наблюдения. Нещо повече, в определени случаи, при изследването на скално-изсечени гаметници с астрономическо предназначение, където прицелните посоки, свързани със Слънцето са дефинирани със сравнително голяма точност, може да се определи ъгъл ε (ε е наклонът на еклиптиката* спрямо небесния екватор) в момента на строителството на древната обсерватория, по т. н. метод на Lockyer (Lockyer, 1907).

Consequently, we can construct directly a part of the celestial environment observed by a group of people in any remote culture. This ability to access an exact configuration of one aspect of the past is manifestly not available to other kinds of anthropological investigation. Within this immutable database of the night sky we can pick out, at various levels, features that are common to different cultural contexts of the civilizations of different areas on the earth (Ruggles and Saunders, 1993:1-10).

ACCURATE SURVEYING FOR DECLINATION

As it became clear, the rock-cut monuments, as part of the Eneolithic civilizations are also investigated by the methods of archaeoastronomy. For this reason an accurate measurements of the azimuths and altitudes of the possible foresights should be made on the territory of the site. Foresights can be connected with the Sun, Moon, bright planets or stars. Knowing the latitude of the backsight (point at or near the supposed place from which observations were conducted), these data can be transformed by the methods of spherical trigonometry in data for the studied epoch. From the measured altitude and azimuth, again using spherical trigonometry, and the knowledge of refraction, the declination of the foresight can be calculated and so, the declination of any heavenly body that rose or set on the foresight to be found, to within a minute of arc. After that thus obtained declination can be examined. If the studied objects on the territory of the sanctuary have nothing to do with astronomy then the declination will be spread at random throughout the range. If the declination fall into clumps around significant points then the conclusion that the megalith is used for astronomical aims can be made. In addition, during the examining of rock-cut monuments with astronomical meaning, the ecliptic* inclination ε towards the celestial equator, at the moment of the ancient observatory building, can be determined by the method of Lockyer (1907). It can be made in cases, in which the foresights connected with the Sun are determined with a comparatively great precision.

СКАЛНО-ИЗСЕЧЕН ПАМЕТНИК "ТАТИЧЕВ КАМЕН"

Скално - изсеченият паметник "Татичев камен" е разположен в най-високата част на едноименния връх с надморска височина 1013 м, който се намира недалеч от с. Кокино, община Старо Нагоричане (Фиг. 1). Географските координати на паметника са φ=42°15′45″ и λ=21°57′29″. Древните строители са използвали естествените вулкански скали, които увенчават върхната част на хълма. В тях са изсечени улеи, пътеки, площадки. Ярко се откроява мегалитна скална структура, изкуствено оформена като "тронове" или "престоли" (Фиг. 2). Основната скала е била и вдълбавана, за да се получат улеи, пътеки или траншеи. Археологическият обект "Татичев камен" основно е ситуиран от древния строител с оглед на добра видимост на линията на източния хоризонт. Всичко това, както и получените данни при теодолитно заснетите ортогонална и тахиметрична снимки (теодолит 2Т30П - Русия, Фиг. 3) и преобладаващите астрономически азимути на местния хоризонт, позволяват да се изследва скално-изсечения комплекс с методите и средствата на археоастрономическата наука.

TATIČEV KAMEN ROCK-CUT MONUMENT

The Tatičev kamen rock-cut monument is situated at the upper part of a peak of same name. It is near the Kokino village, Staro Nagoričane municipality, Macedonia, with 1013m altitude (Fig. 1). Geographical coordinates are: latitude φ=42°05'45''and longitude λ=21°57'29''. Ancient builders used the natural structure of the basic volcanic rock to cut elements like grooves, pathways, grounds. A megalithic rock structure can be easily seen. It is artificially made in the form of "thrones" (Fig. 2). Furrows, paths and trenches were also carved in the rock. The Tatichev kamen archaeological object is constructed, by the ancient builder, with a good visibility of the east horizon line. The site was surveyed by 2T30П – Russia theodolite. Orthogonal and tacheometrical plans were made (Fig. 3) and astronomically significant azimuths were obtained. This facts allow us to investigate the rock-cut monument by the methods and means of archaeoastronomy.

The rock peak is morphologically autonomous. Its geological structure cons-

Скалният връх е морфологично обособен като геоложка структура на две нива с различни денивелации (Фиг.4). По-висока е източната част (1013 м). Отчетливо се вижда, че пътека свързва троновете и върха. По-ниската част е подравнена (като траншея, Фиг.5) и така, върхът може да се види от троновете (Фиг. 6) и обратно (Фиг. 7). Има по-тесни коридори, изсечени в скалата, от двете страни на траншеята. Западната част на върха е с подчертано овална форма, като в свързващата двете нива част е оформена обширна скална площадка, над която доминират "престолите" или "троновете". Дължината на мегалита е 5,40 ±0.05 м, а астрономическият азимут, измерен по тази линия е 391° 01′. Така, ориентацията на мегалита попада почти в равнината на главния меридиан за евентуален наблюдател на небето. Седейки върху някой от сегментите на "престола", наблюдателят обхваща с поглед голяма част от източния, далечен хоризонт, на фона на който се проектира най-високата част на скалистия връх.

АРХЕОАСТРОНОМИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ: ХИПОТЕЗА И ДОКАЗАТЕЛСТВА

Предвид намерените при редовни археологически разкопки материали от бронзовата епоха, бе формулирана следната археоастрономическа хипотеза:
"Скалните релефни форми с естествен и изкуствен произход са били използвани от социума в предполагаема епоха от късен енеолит почти до края на бронзовата епоха, за наблюдения на Слънцето по време на неговите изгреви в точките на лятно слънцестоене и пролетно и есенно равноденствие".

За да се тества тази хипотеза са пресметнати съвпаденията на измерените на терена азимути на улеите, проектиращи се на линията на хоризонта за наблюдател, стоящ върху "престолите", и азимутите на изгрева на Слънцето по

ists of two levels of different displacement (Fig. 4). The east level is 1013m in height. It could be noticed that a pathway connects the "thrones" and the peak. There is a place at the lower part of the hill, which is leveled (it seems like a trench, Fig. 5) and makes the peak visible from the "thrones" (Fig. 6) and vice versa (Fig. 7). Two weak pathways are also cut on the two sides of the trench. The west level is markedly oval shaped. A spacious rock ground is situated at the connecting area, where the "thrones" dominate. The length of this composition of standing stones is 5.4m and the astronomical azimuth along it is 391°01'. Thus, the megalith orientation almost falls into the main meridian plane, for a possible sky observer. Sitting on the "thrones" and looking forward, the observer embraces a great part from the far east horizon, on the background of which, the highest part of the rock hill (1013m) is projected.

AN ARCHAEOASTRONOMICAL INVESTIGATION: HYPOTHESIS AND PROVES

An archaeoastronomical hypothesis was formulated taking into account the artefacts found during the archaeological excavations. Natural and artificial rock relief forms (peaks or notches) had been used for solstitial and equinoctial rises' observations from the late Eneolithic to almost the end of the Bronze Age.

In order to test this hypothesis, the coincidences of the coincidences of the notches' azimuths, projected on the horizon line for an observer staying at the "thrones", and sunrise azimuths during a solstice and equinox (Muglova and Stoev, 1996:34-37). The best coincidence is obtained for the time about 1500 B.C., for the time interval 0÷1500 B.C. In this

време на слънцестоене и равноденствие (Muglova and Stoev, 1996:34-37). За интервала 0÷1500 г. пр.н.е. се получава най-добро съвпадение за времето около 1500 г. пр.н.е. В този период наклонът на еклиптиката е ε=23,87°. Съвпадението на азимута на изработения в древността прицелен механизъм и реалния азимут на слънчевия изгрев през тази епоха е определено чрез метода на Lockyer, като се отчита коефициента на рефракция, паралакса и височината на линията на местния хоризонт над линията на математическия хоризонт.
Получени са следните данни (Фиг. 8):

азимут на точката на изгрева на Слънцето по време на слънцестоене	$A_{сл.}$=56° 44′
азимут на ясно изразен релефен белег от близкия хоризонт	$A_{р.б.}$=56° 03′

Разликата от 41′ в практиката на визуалните наблюдения на слънчеви изгреви над линията на хоризонта фактически е несъществена. Всъщност, позициите на древния наблюдател е била такава, че близкият хълм се е проектирал на източния хоризонт между точките на лятно слънцестоене и точките на пролетно и есенно равноденствие. Поради пряката видимост на върха от "троновете" светилището се е превърнало в своеобразен прицелен механизъм, улесняващ древния наблюдател, инструмент за сравнително точно определяне на конкретни моменти във времето. Вероятно тези измервания са давали възможност на наблюдателите да структурират примитивния си календар, съобразно климатичните сезони и тяхното култово, селскостопанско и социално съответствие (Heggie, 1981:86-92).

Освен това, е измерен прав ъгъл между фронталната линия на "троновете" и линията, която свързва наблюдателя стоящ върху тях с изработената в скалата

period the obliquity is ε=23.87°. Using the method of Lockyer (1907) and taking into account the coefficient of refraction, parallax, and altitude of the local horizon line, the coincidence of ancient foresight azimuth and the sunrise real azimuth during this epoch has been determined (Fig. 8):

Summer solstice sunrise azimuth	56° 44'
Azimuth of an outlined relief marker on the near horizon	56° 03'

The difference of 41' is negligible speaking about visual sunrise observations above the horizon line. The "thrones" position (backsight), and respectively – that of the ancient observer was such that rock hill was projected on the east horizon between the summer solstice positions and vernal and autumn equinox positions. In addition, fact that the peak is visible from the "thrones" makes it a foresight device facilitating the ancient observer. Thus, exact moments can be determined, which probably gave the possibility to form a calendar structure according to the climate and respective husbandry, cults and social life (Heggie, 1981:86-92).

Another interesting fact is the right angle measured between the "thrones" line and the line connecting the "thrones" with the trench and the peak (1013m). Azimuth of the peak is Ap=76°53' (see Fig. 3).

Using the methods of spherical astronomy (Nikolov and Kalinkov, 1998:52-56), the moment in which the solar disk has a particular declination, at this measured azimuth Ap, can be calculated. The following formula has been used:

$$\sin\delta=\cos A.\cos\varphi.\cosh+\sin\varphi.\sinh,$$

траншея и проектираниия върху нея силует на върха (кота 1013). Азимутът на този визирен механизъм е A_{1013}=76° 54′ (виж Фиг. 3).

С методите на сферичната астрономия (Николов и Калинков, 1998:52-56) може да се изчисли моментът, в който дискът на Слънцето има определена деклинация именно при този азимут A_{1013}. Използвана е следната формула:

$$\sin\delta=\cos A.\cos\varphi.\cosh+\sin\varphi.\sinh,$$

където δ е деклинацията на Слънцето, A е геодезичният азимут, φ е географската ширина, а h е височината над хоризонта. Знаейки деклинацията, може да се определи в кой ден от периода време между слънцестоенето и равноденствията изтрява Слънцето. Оказва се, че 46 дни след момента на пролетно равноденствие или преди момента на есенно равноденствие Слънцето е изгрявало точно на върха. Този момент, всъщност, разделя интервала от време между слънцестоенето и равноденствието на две. Азимутът на върха (76° 54′) отстои на 4° 01′ южно, от точката на изгрев на далечния хоризонт. Поради наклона на еклиптиката спрямо хоризонта - 59°40′, изгревът за наблюдател на "троновете" става покъсно и точно на върха. Уникалното взаимно разположение на елементите на скалното светилище, имащи както естествен, така и изкуствен произход, изключва случайния характер на наблюденията. Всичко това подкрепя предположението, че тогавашният наблюдател е имал възможност да определя интервали от време, необходими за създаване на календарна структура (Селешников, 1985). Точно намерените слънчеви изгреви по време на лятното слънцестоене и равноденствията определят интервал от време, равен на ¼ от слънчевата тропична година**. Този интервал е разделен на две от точката на изгрева точно на върха, или вече се получава 1/8 от цялата година. Може да се предположи, че този период, обхващащ пролетта и лятото, е по-важен за тогавашните общества, защото е свързан с

where δ is the sun declination, A is the geodetic azimuth, φ is the latitude, and h is the altitude above the horizon. Knowing the sun declination, the day of the sunrise in the period between solstice and equinox can be determined.

It was found that the sun had been rising above the peak 46 days after the day of the vernal equinox or before the day of the autumn equinox. This moment, actually, divides the time interval between the solstice and the equinox in two. The peak azimuth 76°53' is in 4°01'sowthward of the sunrise point on the far horizon. Because of the ecliptic inclination towards the horizon - 59°40', the sunrise observed from the "thrones" comes later and exactly on the peak. The unique mutual situation of the rock sanctuary elements (natural or artificial) excludes the accidental observations. All these facts support the supposition that the observer of that time had the skill to determine time intervals necessary for calendar creation (Seleshnikov, 1985). The exactly obtained sunrises during the summer solstice and the equinoxes determine a time interval equal to ¼ Sun tropical year**. The point of sunrise above the peak divides this time interval in two, which is already 1/8 from the whole year. It can be supposed that this period, which includes spring and summer, was more important for the societies of that epoch, because it was connected with crop vegetation and cattle reproduction. If, only cult observations were conducted, the "thrones" could be also situated on another place of the sanctuary. To the right of the hill the horizon is even, with a small altitude ($0°<h<1°$) and on it easily could be found markers pointing sunrises during the winter solstice. Thus, the ancient observer could be define the whole tropical

вегетацията на земеделските култури и размножителния период на домашните животни. Ако са извършвани само културни наблюдения, то "троновете" биха могли да бъдат оформени и на друго място от светилището. Вдясно от хълма хоризонтът е равен, с малка височина ($0°<h<1°$) и върху него лесно могат да се намерят маркери, отбелязващи изгревите на Слънцето по време на зимното слънцестоене. Така древният наблюдател би могъл да определя продължителността на цялата тропическа година и да я разделя на 8 части (месеца) с продължителност 45 - 46 денонощия (виж Фиг. 8).

Фактът, че хълмът се слива с хоризонта (в рамките на 5°), там където се наблюдават изгревите на Слънцето по време на лятното слънцестоене, позволява обектът да се използва в дълъг период от време, въпреки вековите промени на наклона на еклиптиката.

Интерес представлява и пътеката, свързваща "троновете" с върха (Фиг. 6). Имайки предвид ритуалите, посветени на култа към Слънцето, по време на късния енеолит и бронзовата епоха, може да се предположи, че скалното светилище "Татичев камен" е свързано с идеята за "космическата планина". В древността се е считало, че високите върхове са домове на небесните богове. Изкачването приближава поклонниците към небето и прави реална идеята за среща с боговете. Древните цивилизации, развили се в равнинни области, са строили пирамиди, зикурати – изкуствени космически планини, ориентирани по посоките на света. Това са места за общуване с бога и претворяване на божията воля (Krupp, 1991:289-292). Понятието за световната гора и високите свещени места е известно и в древен Израел, Гърция, Китай, остров Ява. Изкачването на върха предполага преодоляване на стръмнини и скални прагове. При излизане на най-високо ниво става пробуждане на човешкото съзнание, своего рода - просветление. Физическото усещане за свобода изпълва изка-

year duration and divide it into 8 intervals (months) of 45 – 46 days and nights each (see Fig. 8).

It is interesting to note the fact that the hill and horizon coincide (with accuracy of 5°) at the place of sunrise during the summer solstice. This allows us to accept that observations from the sanctuary were conducted for a long period of time, in spite the secular changes of the obliquity.

The pathway connecting the "thrones and the peak is very impressive. Taking into account rituals devoted to the Sun during the late Eneolithic and Bronze Age, it could be supposed that the Tatičev kamen rock sanctuary is relevant to the idea of "cosmic mountain". In ancient times it was concidered that high mountains seem to touch the sky and are said to be homes for celestial gods. Climbing a mountain carries a pilgrim closer to the sky and makes the idea of celestial ascent seem real. Ancient civilizations developed in plane regions built cardinally oriented pyramids, mountain-like ziggurats dedicated to celestial gods. Here heaven is in contact with earth, and the place is made sacred by the contact (Krupp, 1991:289-292). The world mountain and high sacred place were also known in ancient Israel, Greece, China, the Java island. Climbing the peak suppose overcoming of steep slopes. The highest level is intended to awaken a change in consciousness, a kind of enlightment. The physical message is clear, and it clarifies the spiritual message of the climb.

CONCLUSION

Results obtained after an archaeoastronomical research give the reason to suppose that in the epoch about 1500 B.C.

чването с духовен смисъл.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от археоастрономическото изследване ни дават основание да предположим, че в епохата около 1500 год. пр.н.е. (±100 години) и по-късно (до края на бронзовата епоха), от източната, изкуствено изработена равна площадка на скалното светилище е наблюдавано Слънцето по време на неговите изгреви в точките на лятно слънцестоене и пролетно и есенно равноденствие. Това дава възможност за създаване на календар, разделящ слънчевата тропическа година на 8 части (месеци). Може би, тези наблюдения са били включвани и в ритуалните практики на обществата от късния енеолит и бронзовата епоха, осигурявайки точност на култовите процедури във времето и ежедневното "общуване" с Бога-Слънце. Пътеката, свързваща "троновете" с върха показва духовния смисъл на ритуалите в древния социум – изкачване и сливане с бога.

БЛАГОДАРНОСТИ

Изказваме своята най-сърдечна благодарност на г-н Йовица Станковски – директор на Народния музей в гр. Куманово, за възможността да направим това археоастрономическо изследване, както и за полезните дискусии по време на работата.

Също така, благодарим и на геодезистите Драго Васевски и Гоце Васевски от гр. Куманово за висококвалифицираната помощ при измерванията и изработването на тахиметричните снимки на скално-изсечения паметник "Татичев камен".

Благодарни сме и на доц. д-р Валерия Фол от Института по тракология при БАН за подкрепата и съдействието във всички фази на настоящето изследване.

(±100) sunrises during the summer solstice and vernal and autumn equinoxes had been observed from the east artificially leveled ground of the rock-cut sanctuary. It gives the opportunity to create a calendar, which divide the Sun tropical year into 8 time intervals (months). Maybe these observations were included in ritual practices of the late Eneolithic and Bronze Age society giving time accuracy as well as everyday contact with the Sun-God. Pathway connecting the "thrones" with the peak shows the spiritual sense of the ancient socium rituals.

ACKNOWLEDGEMENTS

We acknowledge Mr. Jovica Stankovski – principal of the Kumanovo People's Museum for the possibility of making this archaeoastronomical investigation, as well as for the useful discussions during the work. We also thank Drago Vasevski and Gotse Vasevski – geodesists – for their high-quality help during the measurements and working out of the Tatichev kamen rock-cut monument tacheometric plan. We thank Dr. Valeria Fol from the Institute of Thracology for her support and assistance during all the phases of this research.

*Земята се движи по елиптична орбита около Слънцето и така, на небесната сфера изглежда, че Слънцето обикаля около Земята. Този голям кръг от небесната сфера се нарича еклиптика.

**Тропическата година е интервалът от време между две последователни преминавания на средното Слънце през пролетната равноденствена точка.

*The earth describes an elliptical orbit around the Sun and so, on the celestial sphere the Sun appears to move around the earth. This great circle from the celestial sphere is called ecliptic.

**Tropical year is the time intervalbetween two consequent transitions of the mean Sun through the vernal equinoctial point γ. It is equal to 365, 2422 days.

ЛИТЕРАТУРА
REFERENCES

Николов Н.,Калинков М.1998.**Астрономия**, УИ"Св. Климент Охридски", София, 52 – 56.

Селешников С. 1985. **История на календара и хронология.** Наука и изкуство, София

Фол В. 2000. **Мегалитни и скално-изсечени паметници в Древна Тракия**. УИ "Св. Климент Охридски", София, 7–10.

Heggie D. 1981. **Megalithic science (Ancient mathematics and astronomy in North – West Europe).** Thames and Hudson Ltd., London, 86-92.

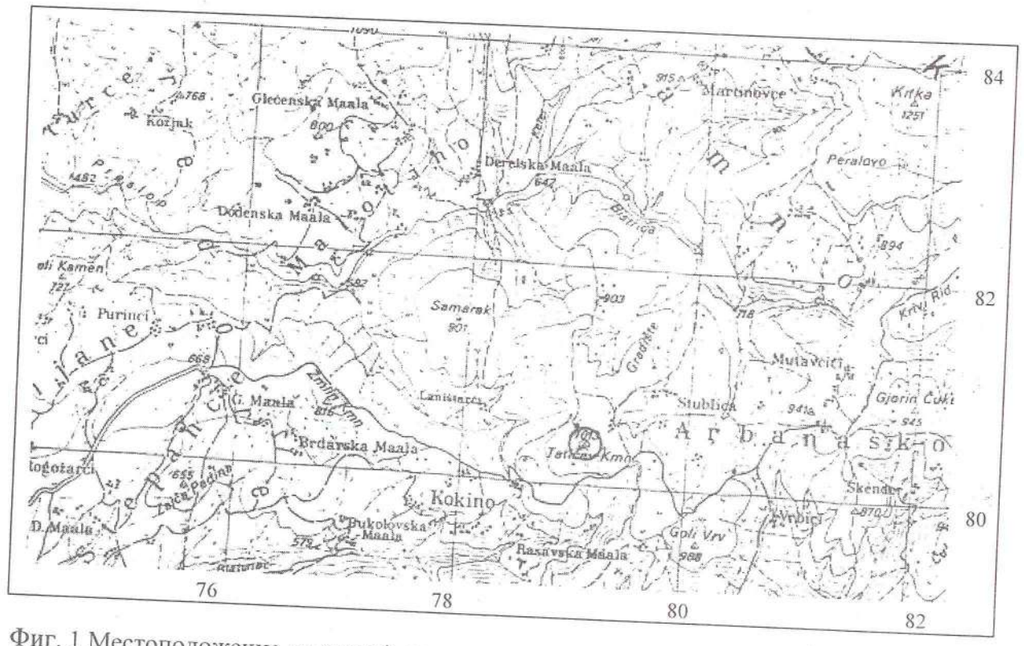
Krupp E. 1991. **Beyond the blue horizon**, Oxford University press, 289 – 292.

Lockyer N. J. 1906. **Stonehendge and other British Stone Monuments Astronomically considered**. Macmilan, London.

Muglova P. and Stoev A. 1996. The limits of cognition in the archaeoastronomical interpretations, **In Astronomical traditions in Past cultures, Proceedings of SEAC**, Sofia, 34-37.

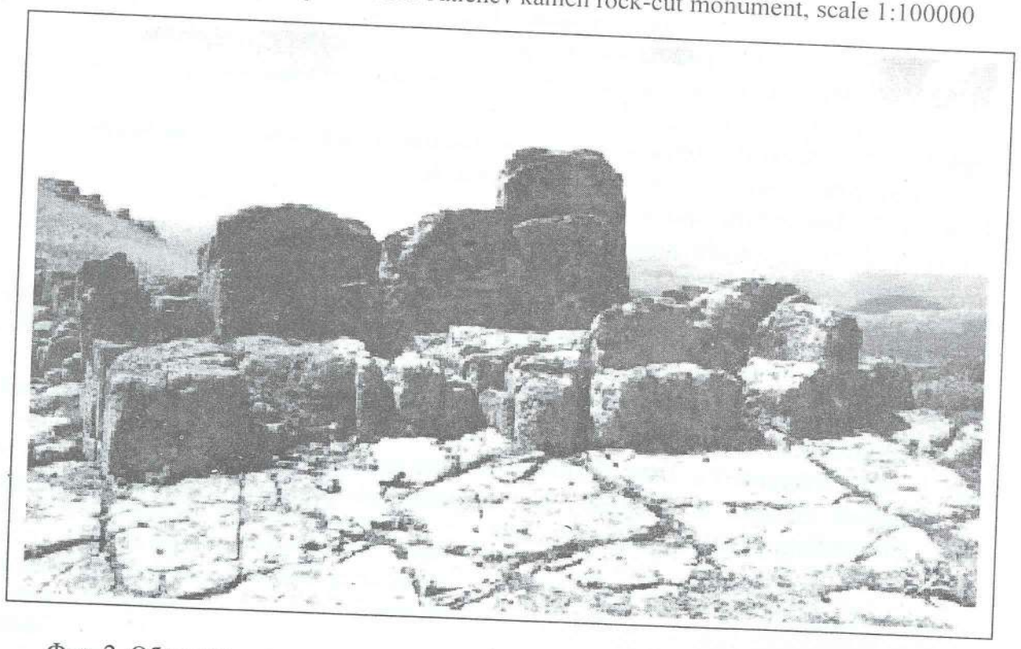
Ruggles C. and Saunders N. 1993. The study of cultural astronomy, **In Astronomies and cultures**, University Press of Colorado, 1-4.

Stoev A. and Varbanova Yu. 1996. Positional systems for solar and lunar observations in the archaic cultures in Bulgaria., **In Astronomical Traditions in Past Cultures, Proceedings of SEAC,** Sofia, 93 – 100.

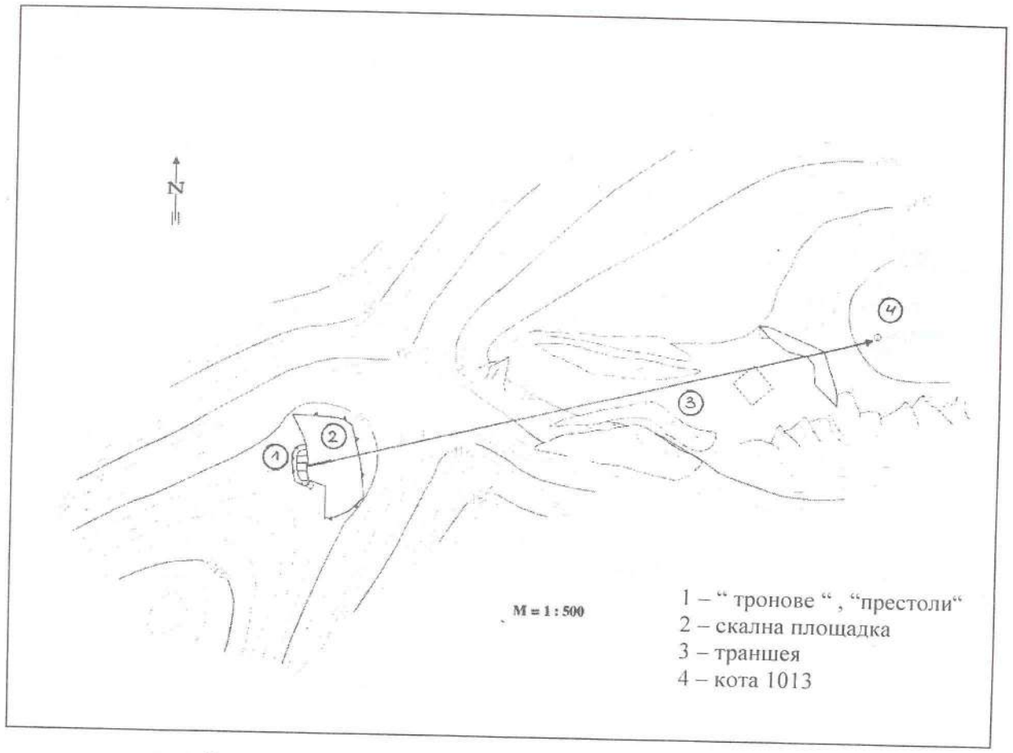
Фиг. 1 Местоположение на скално-изсечения паметник "Татичев камен" върху полето на топографска карта с мащаб 1:100 000

Fig. 1. Topographic plan of the Tatichev kamen rock-cut monument, scale 1:100000

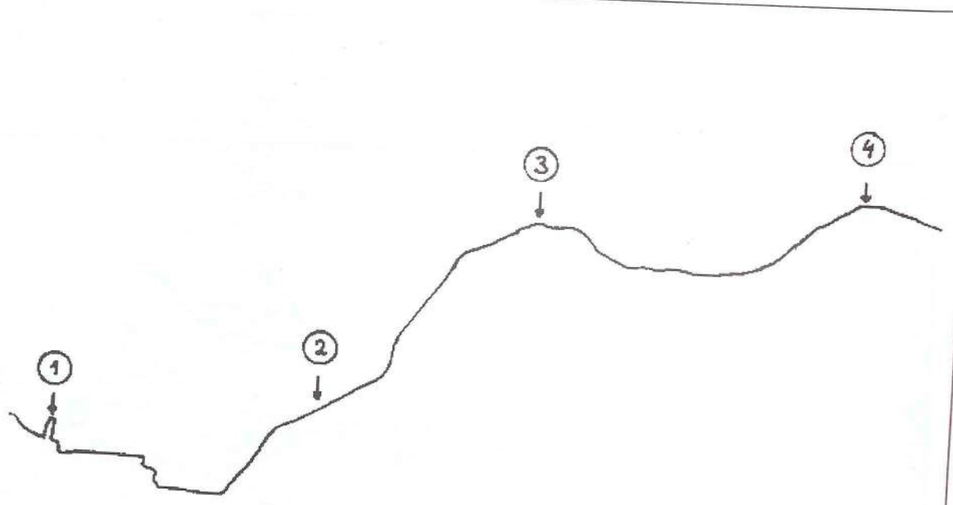
Фиг. 2. Общ вид на светилището с мегалитните скали ("престоли" или "тронове"), гледано от изток

Fig. 2. View of the "thrones" megalith, seen from the East

Фиг. 3. Тахиметрична снимка на скално-изсечения паметник "Татичев камен"

Fig. 3. Tacheometric plan of the Tatichev kamen rock-cut monument

1 – “престоли“,“ тронове “
2 – скална пътека към върха
3 – траншея
4 – връх (кота 1013)

а) вертикален разрез : изток - запад

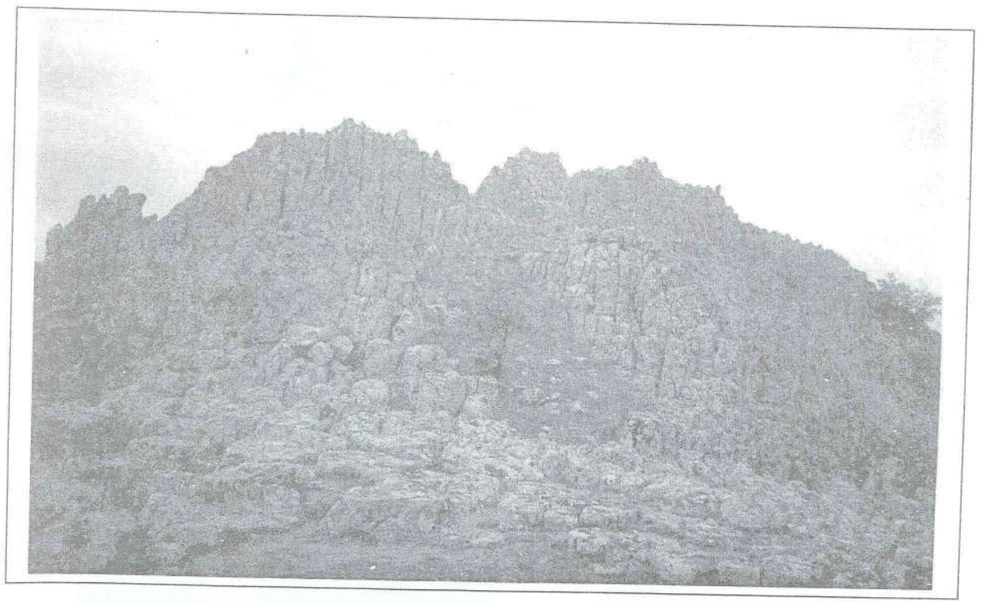

б) вертикален разрез : север - юг

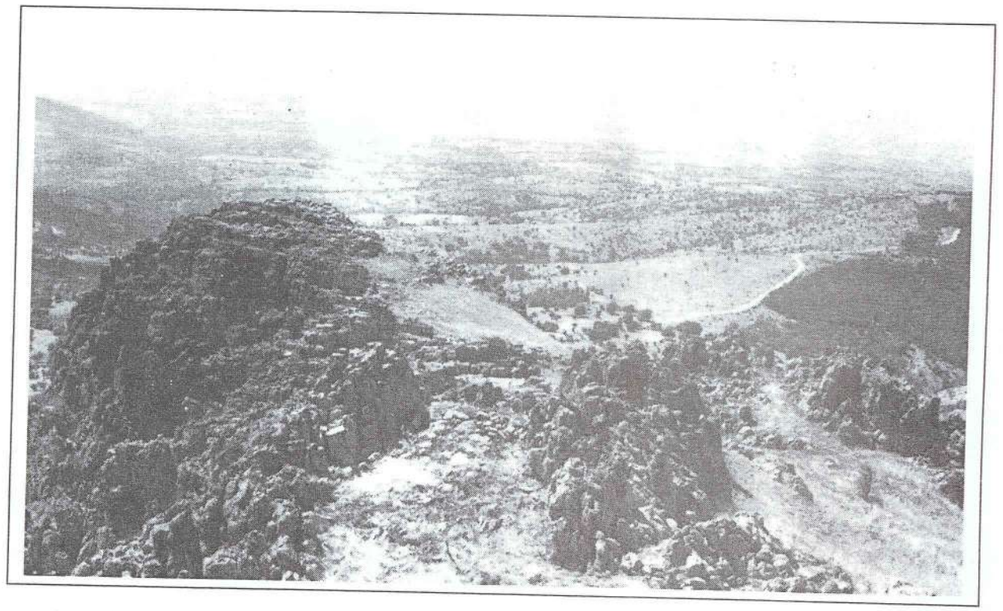
Фиг. 4. Вертикални разрези в направление: а) изток - запад; б) север – юг
Fig. 4. Vertical sections: a) East – West; b) North – South

Фиг. 5. Скално-изсечен процеп, осигуряващ пряка видимост за наблюдател намиращ се на върха
Fig. 5. The trench cut into the rock, lower part of the hill. It makes possible the peak visibility from the “thrones”

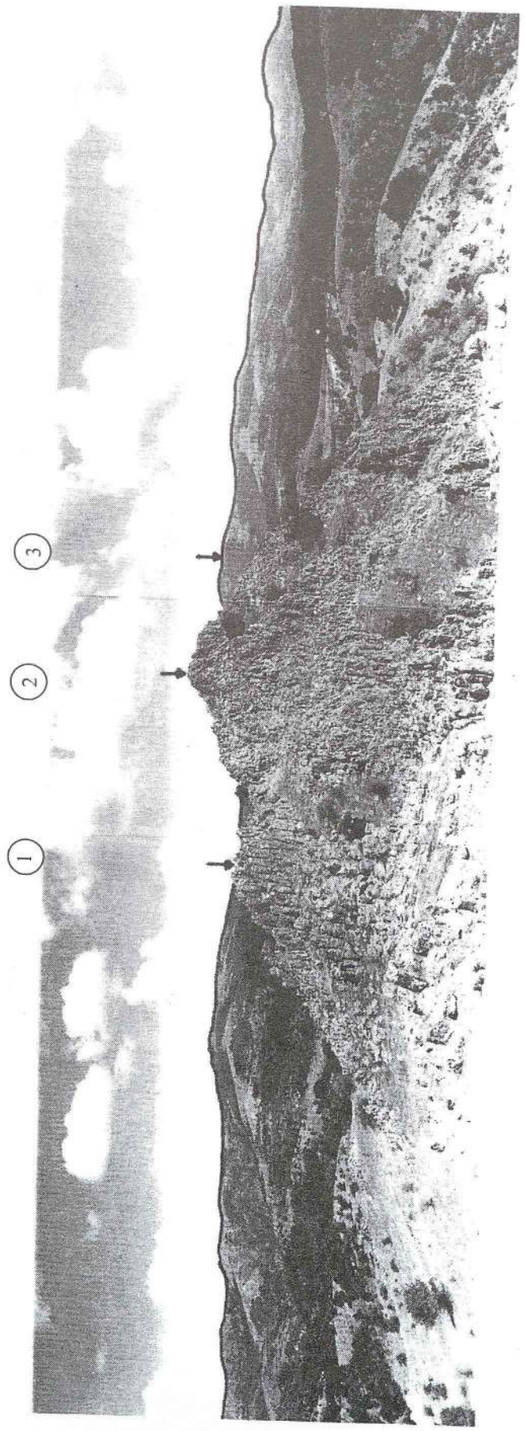

Фиг. 6. Панорамна снимка на скално-изсечения паметник “Татичев камен”, заснета с нормален обектив от мястото на мегалита (“троновете”). Ясно се вижда върхът, проектиран в средата на траншеята
Fig. 6. Panoramic photo of the Tatichev kamen rock-cut monument made by a normal camera objective, from the “thrones”. The peak projected in the middle of the trench can be seen

Фиг. 7. Общ поглед към мегалита (“троновете”), гледан от връхната част на хълма “Татичев камен”

Fig. 7. Tatichev kamen rock-cut sanctuary – the “thrones” seen from the peak of the hill (1013m)

① - Изгрев на Слънцето в деня на лятното слънцестояне

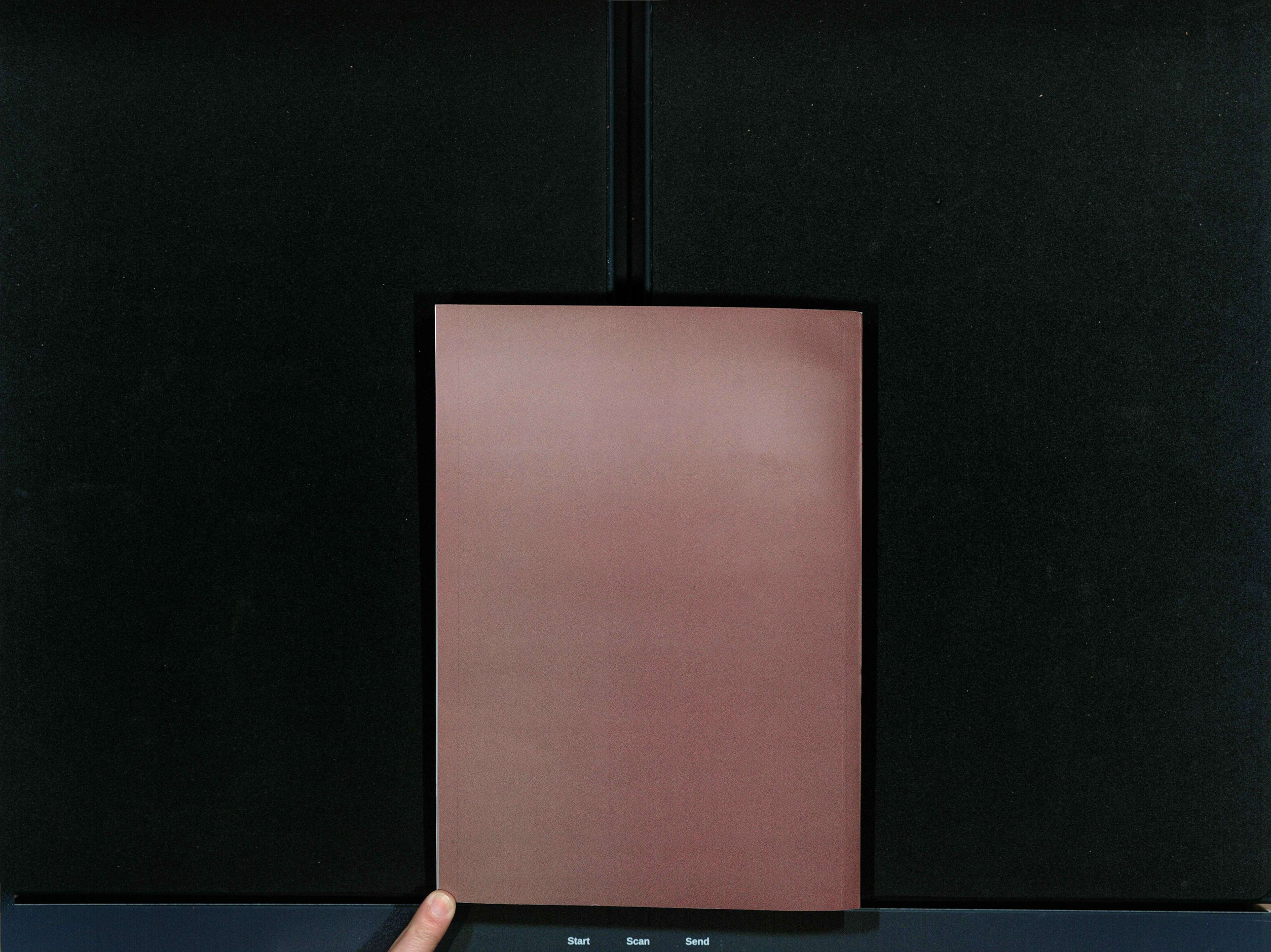
② - Изгрев на Слънцето в дните на пролетно и есенно равноденствия

③ - Изгрев на Слънцето 45 - 46 денонощия след или пред равноденствията

— - Линия на източния хоризонт, с проектиран върху него връх

Фиг. 8. Линия на източния хоризонт. Отбелязани са астрономически значимите точки, свързани с изгревите на Слънцето по време лятното слънцестоене и равноденствията

Fig. 8. The east horizon line with the astronomically significant points connected with the sunrise at the moments of summer solstice and vernal and autumn equinoxes

Start
Scan
Send